UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

PRZEGLĄD WSCHODNIOEUROPEJSKI

XII/2
2021

Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Tytuł angielski: East European Review

Kolegium Redakcyjne
Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) – Roman Jurkowski (sekretarz naukowy)
Norbert Kasparek – Helena Pociechina – Dariusz Radziwiłłowicz – Marek Szczepaniak

Adres redakcji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny
ul. Kurta Obitza 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html
https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw/issue/archive

Rada Programowa
Saule Abisheva (Ałmaty) – Milosav Čarkič (Belgrad) – Selim Chazbijewicz (Astana) –
Valery Demiankov (Moskwa) – Jim Dingley (London) – Victor Dönninghaus (Lüneberg)
Włodzimierz Dubiczyński (Charków/Warszawa) – Mikhail Fedosyuk (Moskwa)
Michael Fleischer (Wrocław) – Helmut Jachnow (Bochum) – Ēriks Jēkabsons (Ryga)
Alla Kamalova (Kaliningrad) – Alexandr Kravetsky (Moskwa) – Andrzej de Lazari (Łódź)
Piotr Majer (Olsztyn) – Marek Melnyk (Olsztyn) – Svetlana Mengel (Halle) – Nadežda Morozova (Wilno)
Larisa Naidich (Jeruzalem) – Iwona Ndiaye (Olsztyn) – Aleksander Nikulin (Moskwa)
Zhanna Nekrashewich-Karotkaya (Mińsk) – Alvydas Nikžentajtis (Wilno) – Predrag Piper (Belgrad)
Grigorijus Potashenko (Wilno) – Andrzej Sitarski (Poznań) – Ales' Smalianchuk (Grodno)
Klaus Steinke (Erlangen) – Henryk Stroński (Olsztyn) – Andrzej Szmyt (Olsztyn)
Daniel Weiss (Zürich) – Alexander Zholkovsky (Los-Angeles) – Bogusław Żyłko (Gdańsk)

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Strona internetowa czasopisma
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Zasady recenzowania
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081–1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 70 egz.; ark. wyd. 35,00; ark. druk. 29,75
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 414

SPIS TREŚCI

100-lecie Bitwy Warszawskiej

Dariusz Radziwiłłowicz (Olsztyn)
Wstęp 9
Bogusław Jagusiak (Warszawa)
Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1919-1920 w zbiorach Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku 11
Adam Adrian Ostanek (Warszawa)
Rozszyfrowana wojna. Biuro Szyfrów Oddziału II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego a losy Bitwy Warszawskiej 1920 roku 29
Dariusz Radziwiłłowicz (Olsztyn)
Armia Czerwona w 1920 roku. Organizacja, stany osobowe, działalność propagandowa ze szczególnym uwzględnieniem frontu polskiego w świetle wybranych źródeł i polskich opracowań wywiadowczych 47
Jarosław Wołkonowski (Wilno)
„Neutralność" Litwy podczas Bitwy Warszawskiej 63
Wiesław Łach (Olsztyn)
Działania wojenne gen. Żeligowskiego wobec Litwy. Próby rozstrzygnięcia konfliktu przez Ligę Narodów 75
Halina Łach (Olsztyn)
Ustalenie granicy polsko-sowieckiej – w 100. rocznicę delimitacji granicy ryskiej 91

Historia

Mateusz Klempert (Warszawa)
Historia majątku Lachowicze oraz ordynacji lachowickiej 109
Mateusz Kowalski (Warszawa)
Jan Baudouin de Courtenay w carskim więzieniu 121
Jarosław Rubacha (Olsztyn)
Działania dyplomatyczne podczas pierwszej wojny bałkańskiej w publikacjach bulwarowego dziennika „Ilustrowany Kuryer Codzienny" 135

Ekonomika

Krzysztof Waliszewski, Anna Warchlewska (Poznań)
Selected countries of Eastern and Central Europe in the face of challenges of modern financial technologies (on the example of Robo-Advice) 153
Izabela Zabielska, Roman Kisiel (Olsztyn)
Czy partnerstwo Polski i Rosji jest platformą kontaktów i współpracy gospodarczej? 167
Adam Oleksiuk (Warszawa)
Alois Rašin – czeski i czechosłowacki ekonomista. Przegląd wybranych koncepcji i poglądów 179
Janina Sawicka, Mariola Szewczyk-Jarocka, Anna Nowacka (Płock)
Financial aspects of unregistered employment in Poland and other Eastern European countries 195

Społeczeństwo, stosunki międzynarodowe, komunikacja

Jakub Sadowski (Kraków)
Язык государствообразующего народа. Об одной поправке к российской конституции в контексте мифологической функции законодательного текста 213
Mirosław Minkina (Siedlce)
Unity of Russian Society. Importance of Building Social Cohesion for the Security of Russian Federation 225
Arkadiusz Żukowski, Marcin Chełminiak (Olsztyn)
Détente między Zachodem a Wschodem. Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie z perspektywy Polski 237
Malina Kaszuba (Siedlce)
Russian vision of strategic balance in the 21st century in the spirit of political realism 251
Grzegorz Pełczyński, Adam Pomieciński (Wrocław, Poznań)
Armeńscy Jezydzi. Proces akulturacji a specyfika diaspory 263
Katarzyna Laskowska (Białystok)
Instytucjonalna reakcja państwa wobec przestępczości w Rosji 277
Jerzy Kajetanowicz (Częstochowa)
Polska w Układzie Warszawskim – realizacja zobowiązań 293

Kultura, literatura, media

Piotr Fast (Sosnowiec)
Iosif Brodski i Nikołaj Rubcow – o tożsamościowych kontekstach dwóch wierszy 311
Piotr Gorliński-Kucik (Katowice)
Parnicki a Rosja. Rekonesans 325
Oleg Leszczak, Oksana Prosianyk (Kielce, Charków)
Analiza kulturowo-cywilizacyjna publicznych dyskursów łamania prawa w Rosji i na Ukrainie 339
Tamara Graczykowska (Bydgoszcz)
Obraz radzieckiego sportu w moskiewskiej „Trybunie Radzieckiej" w ujęciu ideologicznym i językowym (1927-1938) 351
Светлана Распопова, Светлана Симакова (Москва, Челябинск)
От жанра к формату через визуализацию «упаковки» контента 365

Język

Jolanta Mędelska (Bydgoszcz)
Dziedzictwo dawnej Rzeczypospolitej w języku pierwszego polskiego przekładu poematu „Metai" Kristijonasa Donelaitisa 383
Elizaveta Kotorova (Zielona Góra)
Разрешение в русском и немецком дискурсе: сходства и различия в реализации модели речевого поведения 401
Владимир Базылев (Москва)
Речевой образ постсоветской бизнес-элиты 419
Aleksander Kiklewicz (Olsztyn)
О конъюнктивном употреблении разделительных союзов (на материале польского и русского языков) 433
Zifa Temirgazina, Assiya Albekova, Zauresh Kurmanova (Pavlodar, Nur-Sultan)
One more time about the heart: Naive anatomy in the Kazakh language in comparison with Russian and English 459

TABLE OF CONTENTS

100 Anniversary Of The Warsaw Battle

Dariusz Radziwiłłowicz (Olsztyn)
Introduction 9
Bogusław Jagusiak (Warsaw)
Historical records of the Polish-Russian war 1919-1920 in the collection of the Józef Piłsudski Institute in New York 11
Adam Adrian Ostanek (Warsaw)
Decoded war. Code's Office of the Second Department of Supreme Command Polish Army and the fate of the Warsaw Battle of 1920 29
Dariusz Radziwiłłowicz (Olsztyn)
The Red Army in 1920. Structures, troop levels and propaganda with particular attention to the Polish front based on selected sources and Polish intelligence reports 47
Jarosław Wołkonowski (Vilnius)
„Lithuania's "neutrality" during the Battle of Warsaw 63
Wiesław Łach (Olsztyn)
General Żeligowski's warfare against Lithuania.
Attempts to resolve the conflict by the League of Nations 75
Halina Łach (Olsztyn)
Establishing the Polish-Soviet border. On the hundredth anniversary of the delimitation of the Riga border 91

History

Mateusz Klempert (Warsaw)
History of the Lachowicze estate and the Lachowicze entail 109
Mateusz Kowalski (Warsaw)
Jan Baudouin de Courtenay in tsarist prison 121
Jarosław Rubacha (Olsztyn)
Diplomatic activities during the First Balkan War in the publications of the boulevard daily "Ilustrowany Kuryer Codzienny" 135

Economics

Krzysztof Waliszewski, Anna Warchlewska (Poznań)
Selected countries of Eastern and Central Europe in the face of challenges of modern financial technologies (on the example of Robo-Advice) 153
Izabela Zabielska, Roman Kisiel (Olsztyn)
Is the partnership of Poland and Russia a platform for contacts and economic cooperation? 167
Adam Oleksiuk (Warsaw)
Alois Rašín – Czech and Czechoslovak economist. Overview of selected concepts and views 179
Janina Sawicka, Mariola Szewczyk-Jarocka, Anna Nowacka (Płock)
Financial aspects of unregistered employment in Poland and other Eastern European countries 195

Society, international relations, communication

Jakub Sadowski (Cracow)
The language of the state-forming nation. On one amendment to the Russian constitution in the context of the mythological function of a legislative text 213
Mirosław Minkina (Siedlce)
Unity of Russian Society. Importance of Building Social Cohesion for the Security of Russian Federation 225
Arkadiusz Żukowski, Marcin Chełminiak (Olsztyn)
Détente between the West and the East. The Conference on Security and Cooperation in Europe from the Polish perspective 237
Malina Kaszuba (Siedlce)
Russian vision of strategic balance in the 21st century in the spirit of political realism 251
Grzegorz Pełczyński, Adam Pomieciński (Wrocław, Poznań)
Armenian Yezidis. The acculturation process and the specificity of the diaspora 263
Katarzyna Laskowska (Białystok)
State institutions attitude towards crime in Russia 277
Jerzy Kajetanowicz (Częstochowa)
Poland in the Warsaw Pact – implementation of commitments 293

Culture, literature, media

Piotr Fast (Sosnowiec)
Brodsky and Rubtsov – the identity contexts of two poems 311
Piotr Gorliński-Kucik (Katowice)
Parnicki and Russia. Reconnaissance 325
Oleg Leszczak, Oksana Prosianyk (Kielce, Kharkiv)
Cultural and civilization analysis of public discourses of lawbreaking in Russia and Ukraine 339
Tamara Graczykowska (Bydgoszcz)
Soviet sport in the Moscow newspaper „Trybuna Radziecka" – ideology and language (1927-1938) 351
Svetlana Raspopova, Svetlana Simakova (Moscow, Chelabinsk)
From genre to format through visualization of the "packaging" of content 365

Language

Jolanta Mędelska (Bydgoszcz)
The legacy of the former Republic of Poland in the language of the first Polish translation of Kristijonas Donelaitis' poem "Metai" 383
Elizaveta Kotorova (Zielona Góra)
Permission in Russian and German discourse: similarities and differences in the realization of the speech behavior pattern 401
Vladimir Bazylev (Moscow)
Verbal image of the post-Soviet business elite 419
Aleksander Kiklewicz (Olsztyn)
About conjunctive use of disjunctive conjunctions (based on Polish and Russian languages) 433
Zifa Temirgazina, Assiya Albekova, Zauresh Kurmanova (Pavlodar, Nur-Sultan)
One more time about the heart: Naive anatomy in the Kazakh language in comparison with Russian and English 459

100-lecie Bitwy Warszawskiej

WSTĘP

Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920 roku jest jednym z najważniejszych rozdziałów historii państwa i narodu polskiego. Odrodzona 11 listopada 1918 r. Rzeczpospolita stanęła wkrótce do śmiertelnego boju w obronie swojej suwerenności, a w ocenach wielu historyków także całej Europy. Finałem bowiem wojny polsko-bolszewickiej była Bitwa Warszawska, która uważana jest za osiemnastą decydująca bitwę w dziejach świata. Terminu tego użył pierwszy raz w swojej pracy angielski dyplomata Edgar Vincent D'Abernon. Napisał on: „Współczesna historia cywilizacji zna mało wydarzeń, posiadających znaczenie większe od bitwy pod Warszawą w roku 1920. Nie zna zaś ani jednego, które by było mniej doceniane".

Wojnie polsko-bolszewickiej i Bitwie Warszawskiej poświęcono szereg prac naukowych, studiów historyczno-wojskowych, opracowań popularnonaukowych i publicystycznych. Bogata jest historiografia polska i rosyjska. Głos publicznie zabierali naczelni dowódcy obu stron walczących, dowódcy frontów i armii oraz niższych szczebli dowodzenia. Pomimo upływu 100 lat od zakończenia wojny nie milkną spory badaczy wokół wymienionych problemów, które rzucają nowe światło na oceny historyków.

W Siłach Zbrojnych III Rzeczypospolitej odżyła tradycja dywizji, brygad i pułków, które przeszły krwawy szlak na frontach wojny polsko-bolszewickiej. Szereg jednostek Wojska Polskiego dziedziczy i kultywuje tradycje oraz nosi na umundurowaniu znaki tych historycznych jednostek. Powrót do tradycji wojny polsko-bolszewickiej symbolizuje ponowne umieszczenie na Grobie Nieznanego Żołnierza tablic z nazwami takich pól bitewnych jak: Dytiatyn, Lida, Wilno, Dyneburg, Kijów, Borodzianka, Chorupań, Nastów, Radzymin-Ossów, Borkowo, Sarnowska Góra i kilku innych. Jednostki Wojska Polskiego, szkoły oraz ulice miast polskich przyjęły za patronów bohaterów tej wojny – dowódców, którzy nad Berezyną, Niemnem i Szczarą, Prypecią i Zbruczem, nad Wieprzem, Wisłą i Wkrą toczyli krwawe boje z oddziałami Armii Czerwonej.

Środowisko olsztyńskich historyków wojskowości pozwoliło sobie wystąpić z inicjatywą uczczenia obchodów 100. rocznicy Bitwy Warszawskiej w postaci dodatku do Przeglądu Wschodnioeuropejskiego, by w ten sposób oddać hołd bohaterom zwycięskiej bitwy. Niestety, ze względu na ograniczone ramy dodatku mogliśmy zaprosić do napisania tekstów bardzo wąskie grono historyków. Autorzy otrzymali możliwość zaprezentowania nie tylko swojego spojrzenia na poszczególne epizody wojny polsko-bolszewickiej, lecz także wskazania kierunków podejmowanych badań.

dr hab. Dariusz Radziwiłłowicz, prof. UWM

DOI: 10.31648/pw.6859

Bogusław Jagusiak
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5453-1649
Military University of Technology

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW WOJNY POLSKO-ROSYJSKIEJ 1919-1920 W ZBIORACH INSTYTUTU JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO W NOWYM JORKU

Historical records of the Polish-Russian war 1919-1920 in the collection of the Józef Piłsudski Institute in New York

Abstract: Archival inquiries have always been the basis of every historian's work. Researching the past is not possible without analysing the sources, and these – although they often relate to one event – are often scattered across many archival institutions. The purpose of this article is to analyse all archival materials stored at the Józef Piłsudski Institute in New York which relate to the history of the Polish-Russian war of 1919-1920. Although 100 years have passed since those events, there are still some ambiguities in Polish historiography about this conflict that require clarification or at least clarification. The materials stored at the Pilsudski Institute in New York were the least used and least released into scientific circulation for many years. Perhaps this text will reverse this trend, which will certainly benefit the quality of research.

Keywords: Polish-Russian war 1919-1920, Józef Piłsudski Institute in New York, sources, collections, documents

Materiały archiwalne mają kluczowe znaczenie w procesie wszelkich badań historycznych. Ich stan zachowania oraz kompletność warunkują możliwości badawcze oraz wpływają na to, jak wiele szczegółów dotyczących konkretnych wydarzeń udaje się odtworzyć. Największym zagrożeniem dla zbiorów archiwalnych są wojny i wynikające z nich zniszczenia oraz grabieże. W procesie odtwarzania historii badacze często zmuszeni są do poszukiwania materiałów, które na skutek wojen zostały rozproszone lub zagrabione. W historii Polski nie brak wydarzeń, czekających na kompleksowe opracowanie właśnie ze względu na taką sytuację. Jednym z takich wydarzeń jest wojna polsko-rosyjska, która choć znana dość dobrze, nadal odkrywa przed badaczami swoje kolejne tajemnice w postaci nowych materiałów archiwalnych.

Prace badawcze mające na celu identyfikację, a następnie wykorzystanie materiałów dotyczących wojny polsko-rosyjskiej z lat 1919-1920 prowadzone były

zarówno w okresie międzywojennym, jak i realizowane są teraz, począwszy od 1989 r. Wiele jednak z nich, na skutek zawieruchy wojennej, uległo zniszczeniu, pewna część została wywieziona za granicę, są na pewno i takie, które czekają na odkrycie, spoczywając w archiwach (także prywatnych), do których trafiły na skutek grabieży wojennych.

Okres walk o niepodległość i granice Rzeczypospolitej to czas intensyfikacji działań wojskowych oraz politycznych. Naturalną konsekwencją tego było wytworzenie ogromnej liczby różnego rodzaju dokumentów. W okresie międzywojennym zdecydowana większość tych materiałów znajdowała się na terytorium państwa polskiego (przy czym sporo z nich znajdowało się także w rękach prywatnych). Materiały proweniencji wojskowej oraz cywilnej gromadzono w archiwach. W 1924 r. przystąpiono do skoordynowanych ogólnopolskich działań mających na celu zebranie całej wojskowej dokumentacji dotyczącej wojny polsko-rosyjskiej w Centralnym Archiwum Wojskowym (CAW) w Warszawie. Dokumentację proweniencji cywilnej gromadzono w Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie (Ostanek 2013, 106).

Proces ten trwał przez cały okres międzywojenny, a zahamował go wybuch II wojny światowej. Losy zgromadzonej przez lata dokumentacji były różne. Materiały cywilne przechowywane w AAN zostały w bardzo dużej mierze zniszczone w trakcie powstania warszawskiego. Dokumenty wojskowe uległy natomiast rozproszeniu. Pewną część materiałów z CAW udało się, dzięki działaniom dyrektora archiwum mjr. Bolesława Waligóry, ewakuować z Warszawy 5 września 1939 r. Część z nich trafiła przez Rumunię do Paryża, a następnie Londynu, pozostałe z kolei przez Bliski Wschód i Lizbonę dotarły do Waszyngtonu. Materiały, które pozostały w archiwum, przejęli Niemcy i wywieźli do Gdańska. W większości zostały one odzyskane po wojnie (Komorowski 2015, 807-808).

Sytuacja Polski po II wojnie światowej zdecydowanie nie sprzyjała prowadzeniu badań nad dziejami wojny polsko-rosyjskiej, toteż odzyskane przez CAW materiały po prostu czekały przez kolejne dziesięciolecia na opracowanie i wykorzystanie. Nieco inny los spotkał materiały ewakuowane, bowiem – jak wspomniano – część z nich trafiła finalnie do Wielkiej Brytanii, część zaś do Stanów Zjednoczonych. Na ich bazie w Londynie oraz Nowym Jorku stworzono trzy najsilniejsze do dzisiaj polskie placówki kulturalno-naukowe, przy których działają dość duże archiwa. W ten sposób powstały Instytut Polski i Muzeum gen. Władysława Sikorskiego w Londynie, Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie oraz Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku.

Warto dodać, że wszystkie wyżej wymienione placówki z biegiem lat zasilane były darami osób prywatnych – Polaków, którzy, pozostawszy na emigracji, decydowali się przekazać nierzadko bardzo cenne kolekcje akt, medali i innego rodzaju materiałów. Podobnie zresztą rzecz się miała w Polsce, szczególnie po 1956 r., choć

przyznać trzeba, że dopiero po 1989 r. przekazywać zaczęto materiały dotyczące działań wojennych z lat 1914-1921.

Zbiory ewakuowane, które trafiły do Londynu, w głównej mierze zasiliły Instytut Polski i Muzeum gen. Władysława Sikorskiego w Londynie. Archiwum Instytutu przechowuje około półtora kilometra półek bieżących, przy czym są to przede wszystkim materiały dotyczące działalności władz polskich na uchodźstwie, fragmentaryczna dokumentacja odnosząca się do okresu międzywojennego oraz zbiory pochodzące z kolekcji prywatnych. Brak tu jednak zasadniczo materiałów obejmujących w szerszym stopniu okres wojny polsko-rosyjskiej[1].

Kolejną istotną instytucją założoną przez angielską Polonię jest mieszczący się także w Londynie, wymieniany już, Instytut Józefa Piłsudskiego. Archiwum Instytutu przechowuje głównie zbiory dokumentów osobowych znanych polityków i działaczy okresu międzywojennego, jak również działaczy emigracyjnych z Wielkiej Brytanii (łącznie ponad 200 kolekcji). Z punktu widzenia omawianego tematu warto nadmienić, że znajdują się tu także akta Adiutantury Generalnej Naczelnego Dowództwa 1918-1922, stanowiące ważne źródło do badań nad wojną polsko-rosyjską oraz pierwszymi latami niepodległości. Na większość zbiorów złożyły się jednak dary osób prywatnych[2].

Obydwie wymienione wyżej instytucje są od 1989 r. dość często odwiedzane przez historyków z Polski. Sprzyja temu funkcjonujący od dawna system stypendialny. Znajdujące się tu zasoby są wobec powyższego całkiem dobrze znane w środowisku naukowym w Polsce, a dzięki temu także wielokrotnie wykorzystywane w procesie powstawania nowych opracowań naukowych.

Nieco inaczej rzecz się ma z zasobami przechowywanymi w trzeciej instytucji, a mianowicie w nowojorskim Instytucie Józefa Piłsudskiego. Odległość i znaczące koszty podróży oraz realizacji kwerend przez lata znacząco ograniczały możliwości prowadzenia tam badań. Powstały w latach 90. XX w. system stypendialny wpłynął tylko częściowo na poprawę sytuacji. Dopiero dynamiczny rozwój techniki, powstanie Internetu i możliwość digitalizacji przynajmniej części przechowywanych zbiorów spowodowały łatwiejszą dostępność a tym samym większe zainteresowanie zbiorami zgromadzonymi w Stanach Zjednoczonych (Biuletyn Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce 1993, lipiec, 7; Biuletyn Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce 1999-2001, kwiecień-czerwiec, 4, 7).

Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku powstał 4 lipca 1943 r. Powołano go do życia podczas odbywającego się w dniach 3-4 lipca 1943 r. drugiego Walnego Zgromadzenia Komitetu Narodowego Amerykanów Polskiego Pochodzenia. W skład władz przeze wiele lat wchodzili najpierw najbliżsi współpracownicy Józefa Piłsudskiego, z biegiem zaś czasu osoby związane z obozem piłsudczykowskim.

---

[1] https://www.pism.co.uk/archiwum.htm

[2] https://www.pilsudski.org.uk/pl/aktualnosci.php?news=91&wid=15

Placówka od samego początku swojego istnienia nawiązywała do tradycji istniejącego od 1923 r. Instytutu Badań Najnowszej Historii Polski w Warszawie, przekształconego w 1936 r. (po śmierci marszałka Piłsudskiego) w Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski (Cisek 1997, passim).

Placówka, zgodnie ze swoim statutem, zajmuje się gromadzeniem, przechowaniem i konserwacją dokumentów oraz innych materiałów historycznych dotyczących Polski i Polonii. Zasoby przechowywane przez archiwum Instytutu są naprawdę imponujące, bowiem szereg z nich – jak wspomniano – to materiały ewakuowane we wrześniu 1939 r. z Polski (np. tzw. Kolekcja Belwederska, w skład której wchodzi m.in. archiwum Adiutantury Naczelnego Wodza, materiały Komisji Likwidacyjnej gen. Lucjana Żeligowskiego czy archiwum Ukraińskiej Misji Wojskowej w Polsce). W zbiorach Instytutu znajdują się także materiały dotyczące powstań śląskich oraz – co istotne z punktu widzenia 100. rocznicy Bitwy Warszawskiej – wojny polsko-rosyjskiej[3].

Materiały zgromadzone aktualnie w archiwum Instytutu podzielone są na 186 zespołów, z czego część z nich dotyczy instytucji, istotną zaś grupę stanowią kolekcje rodzinne lub akta osobowe. Daje to łącznie 27 472 jednostek aktowych, co stanowi ok. 250 metrów bieżących akt. Dokumentację dotyczącą wojny z bolszewicką Rosją odnaleźć można w co najmniej siedmiu różnych zespołach.

Zespół archiwalny nr 1 „Archiwum Józefa Piłsudskiego" zawiera m.in. materiały genealogiczne rodziny Piłsudskich oraz poszczególnych jej członków. Dużą część kolekcji stanowią akta, które można określić jako propagujące kult marszałka tak za jego życia, jak i po śmierci. Z punktu widzenia tematyki związanej z wojną polsko-rosyjską najcenniejszą częścią kolekcji bez wątpienia jest korespondencja prywatna oraz dotycząca spraw politycznych powstała w latach 1919-1921. Cenne źródła znaleźć można w teczkach 30, 32, 33, 39, 57, 58, 76 i 77.

W teczce 30 przechowuje się korespondencję Józefa Piłsudskiego z gen. Stanisławem Szeptyckim (dziesięć listów) oraz jeden list gen. Józefa Hallera do gen. Szeptyckiego. Ponadto znajdują się tam dwie notatki Józefa Piłsudskiego dotyczące jego dwóch listów do gen. Szeptyckiego. We wszystkich dokumentach, datowanych na okres pomiędzy 7 kwietnia 1919 r. a 9 października 1920 r., odnaleźć można informacje, spostrzeżenia i uwagi dotyczące sytuacji na froncie, stanu morale żołnierzy czy planów dalszych działań wobec rozwijającej się sytuacji wojskowej i politycznej (AIJP, sygn. 701/1/30, k. 4-110)[4].

W kolejnej teczce znajduje się korespondencja Józefa Piłsudskiego m.in. z Wacławem Jędrzejewiczem, Ignacym Paderewskim, gen. Stanisławem Szeptyckim, Wacławem Sieroszewskim czy gen. Gustawem Orlicz-Dreszerem. W kontekście

[3] https://www.pilsudski.org/pl/o-nas/misja-i-dzialalnosc

[4] W teczce 701/1/31 znajdują się odpisy części z wyżej wymienionych listów (AIJP, sygn. 701/1/31, k. 1-20).

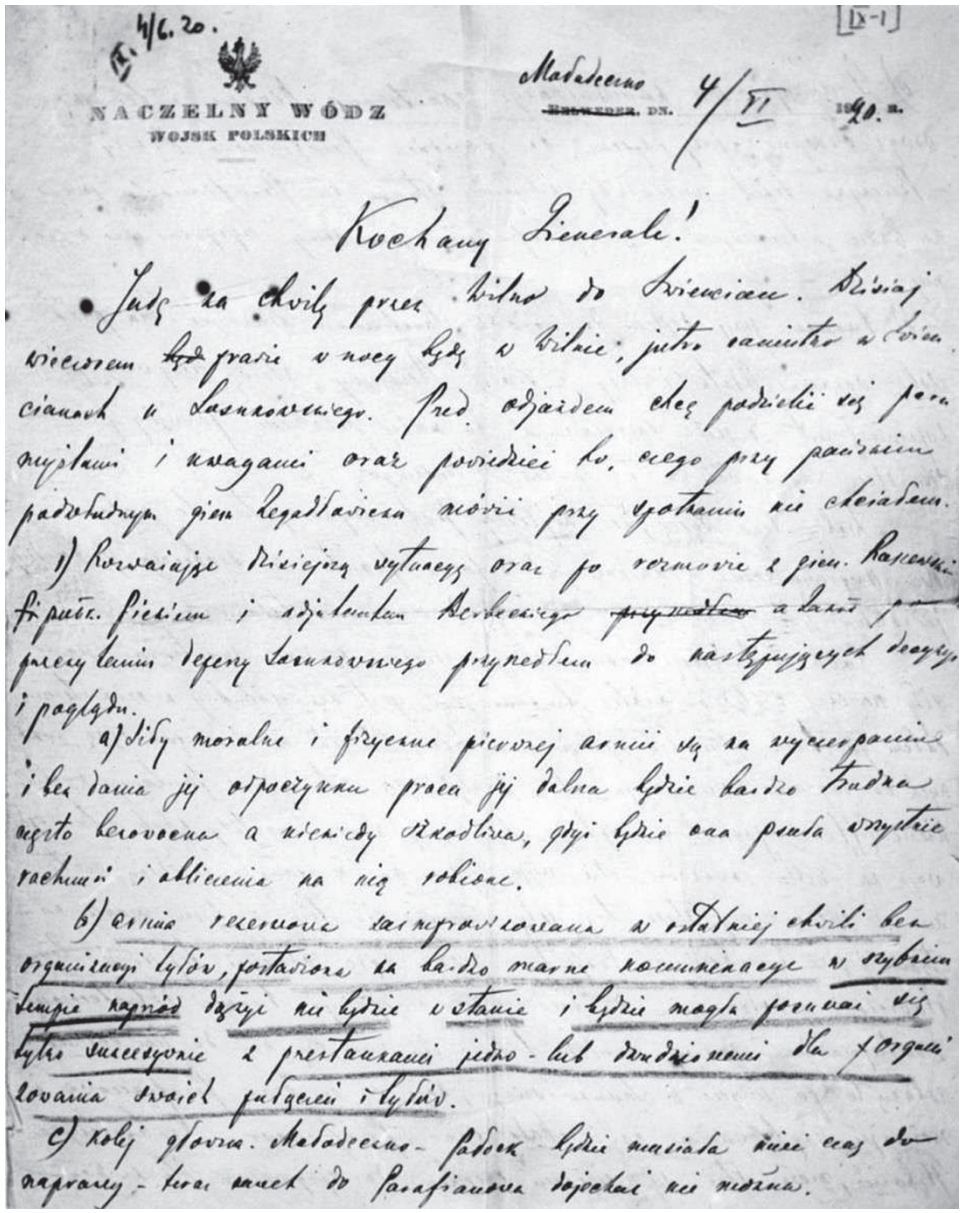

4/6.20.

[D-1]

NACZELNY WÓDZ
WOJSK POLSKICH

Mołodeczno ~~[illegible]~~ dn. 4/VI 1920 r.

Kochany Jenerale!

Jadę na chwilę przez Wilno do Święcian. Dzisiaj wieczorem ~~[illegible]~~ prawie w nocy będę w Wilnie, jutro zamiast w Święcianach w Sarnowskiego. Przed odjazdem chcę podzielić się pewnymi myślami i uwagami oraz powiedzieć to, czego przy pośpiesznem pożegnaniu pana Legatowicza nie zdążyłem mu chociażbym.

1) Rozważając bieżącą sytuację oraz po rozmowie z pan. Rozwadowskim, płk. Pieniem i odjazdem Berbeckiego ~~przyszedłem~~ a także po przeczytaniu depeszy Sarnowskiego przyszedłem do następujących decyzji i poglądu.

a) Siły moralne i fizyczne polskiej armii są na wyczerpaniu i bez dania jej odpoczynku praca jej dalsza będzie bardzo trudna często bezowocna a niekiedy szkodliwa, gdyż będzie ona psuła wszystkie rachunki i obliczenia na nią robione.

b) armia rozciągnięta zaczyna w ostatniej chwili bez organizacji łatów, postawiona na bardzo marne komunikacye w szybkim tempie nagród dążyć nie będzie w stanie i będzie mogła pozwalać się tylko sukcesywnie z prestawkami jedno- lub dwudniowemi dla zorganizowania swoich pułków i łatów.

c) Kolej główna Mołodeczno-Podbrodzie będzie musiała dużo czasu do naprawy - tzn. ruch do Parafianowa dojechać nie będzie.

Ryc. 1. Pierwsza strona listu Józefa Piłsudskiego do gen. Stanisława Szeptyckiego z 4 czerwca 1920 r.
Źródło: AIJP, sygn. 701/1/30, k. 109

identyfikowania materiałów dotyczących konfliktu polsko-rosyjskiego jedynie w liście gen. Orlicz-Dreszera do Piłsudskiego z 4 sierpnia 1920 r. poruszone są te sprawy. Jest to list o tyle ciekawy, że gen. Dreszer, z pominięciem drogi służbowej (co sam zaznacza we wstępie), zdaje Naczelnikowi Państwa dość dokładnie relację z bieżącej sytuacji na froncie, m.in. omawiając taktykę działań, jakie stosują Rosjanie, i tego, do jakich ruchów zmuszeni są czasem w ten sposób Polacy, aby powstrzymać napór przeciwnika wobec istniejących dysproporcji sił (AIJP, sygn. 701/1/32, k. 7-12).

Teczka 33 również zawiera materiały, w których znaleźć można wiele ciekawych informacji dotyczących wojny polsko-rosyjskiej. Wśród dziewięciu listów, których nadawcami bądź adresatami byli Leon Wasilewski, gen. Tadeusz Rozwadowski, gen. Bolesław Wieniawa Długoszowski, bp Józef Pelczar i ks. Jan Gralewski, mowa jest o politycznych, wojskowych, a także religijnych aspektach zarówno całej wojny, jak i jednostkowego zwycięstwa w Bitwie Warszawskiej. Poza jednym listem z 28 września pozostałe pochodzą z okresu 15-27 sierpnia 1920 r. W teczce znajduje się także list dowództwa Armii Ochotniczej z 6 sierpnia 1920 r. skierowany do Piłsudskiego, w którym żołnierze składają najlepsze życzenia Naczelnikowi Państwa z okazji 6. rocznicy wymarszu 1 Kompanii Kadrowej na szlak bojowy oraz przyrzekają walkę z Rosjanami aż do ostatecznego zwycięstwa (AIJP, sygn. 701/1/33, k. 1-29, 32-48, 51-52).

Teczka 39 skrywa z kolei odezwę Józefa Piłsudskiego do Narodu Polskiego z lipca 1920 r. Naczelnik Państwa, a zarazem Wódz Naczelny, wzywa w niej, w imieniu Rady Obrony Państwa, wszystkich obywateli Rzeczypospolitej do walki z wrogiem (AIJP, sygn. 701/1/39, k. 5).

W teczce 57 znaleźć można rozkaz operacyjny Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z 8 sierpnia 1920 r. dotyczący przegrupowania frontu północno-wschodniego i przeniesienia tego frontu na linię Wisły w celu wydania tu przeciwnikowi decydującej bitwy.

Z kolei teczka 58 wśród licznych dokumentów zawiera sprawozdanie ze zdobyczy wojennych w czasie od 24 lipca do 20 września 1920 r. Do powyższego sprawozdania dołączone są cztery załączniki (AIJP, sygn. 701/1/57, k. 61-63; AIJP, sygn. sygn. 701/1/58, k. 196-213).

Przydatna może okazać się także zawartość teczek 76 i 77. Zawierają one francusko- i angielskojęzyczne tłumaczenie napisanego w pierwszej połowie lat 20. przez Piłsudskiego opracowania pt. „Rok 1920". Piłsudski przybliża w niej kulisy wojny polsko-rosyjskiej. Choć sama książka doczekała się w Polsce szeregu wydań, to jednak jej tłumaczenia są już rzadziej dostępne i mogą być przydatne przy okazji przygotowywania publikacji w języku angielskim bądź francuskim (AIJP, sygn. 701/1/76; AIJP, sygn. sygn. 701/1/77).

Obywatele Rzeczypospolitej!

Ojczyzna w potrzebie!

Wrogowie otaczający na zewsząd skupili wszystkie siły, by zniszczyć wywalczoną krwią i trudem żołnierza polskiego niepodległość naszą. Zastępy najeźdźców, ciągnące aż z głębi Azji, usiłują złamać bohaterskie wojska nasze, by runąć na Polskę, stratować nasze niwy, spalić wsie i na cmentarzysku polskiem rozpocząć swoje straszne panowanie.

Jak jednolity, niewzruszony mur stanąć musimy do oporu O pierś całego narodu rozbić się ma nawała bolszewizmu. Jedność, zgoda, wytężona praca niech skupi nas wszystkich dla wspólnej sprawy!

Żołnierz polski, krwią broczący na froncie, musi mieć to przeświadczenie, iż stoi za nim cały naród, każdej chwili gotowy przyjść mu z pomocą.

Chwila ta nadeszła.

Wzywamy tedy wszystkich, zdolnych do noszenia broni, by dobrowolnie zaciągali się w szeregi armji, stwierdzając, iż za Ojczyznę każdy w Polsce z własnej woli gotów złożyć krew i życie.

Niech śpieszą wszyscy, i ci, młodość i siłę czujący w żyłach, co żelazem odpierać będą najazd wroga, i ci, którzy stanąć mogą do pracy w instytucjach wojskowych, by zwolnić z nich i zastąpić tych, co na froncie przydatni być mogą. Niech na wołanie Polski nie zabraknie żadnego z jej wiernych i prawych synów, co wzorem ojców i dziadów pokotem położą wroga u stóp Rzeczypospolitej.

Wszystko dla zwycięstwa! Do broni!

W imieniu Rady Obrony Państwa.

J. PIŁSUDSKI

Naczelnik Państwa i Naczelny Wódz.

Warszawa, dn. 3 lipca 1920 r.

5

Ryc, 2. Odezwa Józefa Piłsudskiego do obywateli Rzeczypospolitej z 3 lipca 1920 r.
Źródło: AIJP, sygn. 701/1/39, k. 5

Kolejne cenne materiały dotyczące konfliktu polsko-rosyjskiego znaleźć można w zespole nr 2 „Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza". Zasadniczo całość zespołu podzielona jest na pięć grup oraz grupę szóstą określoną mianem „różne". Wśród występujących tu dokumentów wyróżnić można materiały wojskowe oraz polityczne. W grupie pierwszej znajduje się 13 teczek z materiałami wojskowymi z okresu od listopada 1918 r. do września 1921 r., w kolejnych czterech grupach z kolei znajdują się dokumenty dotyczące wybranych państw europejskich oraz Stanów Zjednoczonych (70 teczek). W grupie „różne" w 21 teczkach są materiały zarówno wojskowe, jak i cywilne. Akta zgromadzone w tym zespole obejmują okres od listopada 1918 r. do grudnia 1922 r.

W grupie akt wojskowych teczki od 3 do 13 obejmują okres interesującej nas wojny, przy czym łącznie znajduje się w nich 1097 dokumentów. Istotna liczba z nich porusza sprawy związane z konfliktem trwającym między Polską a bolszewicką Rosją. Z tego względu trudno omawiać zawartość każdego z dokumentów, warto jednak wskazać na te najważniejsze bądź po prostu najciekawsze i mniej znane. Przykładowo w teczce 3 znaleźć można raport gen. Szeptyckiego stanowiący analizę sytuacji polityczno-wojskowej Polski na początku 1919 r., w którym porusza on także sytuację na wschodzie kraju i nieuchronność wojny. W teczce 4 jednym z cenniejszych dokumentów wydaje się raport gen. Szeptyckiego z 4 lipca 1919 r., w którym przedstawiona jest sytuacja na froncie litewsko-białoruskim w tym okresie. Następna teczka także zawiera ciekawe dokumenty. Na wyróżnienie zasługują choćby rozkaz do rozpoczęcia operacji mającej na celu zajęcie Wołynia wraz z załącznikami przedstawiającymi O. de B. poszczególnych dywizji i grup tworzących front wołyński. Ciekawy jest też ściśle tajny raport z 30 sierpnia 1919 r. ilustrujący stosunki wojskowe w 2. Dywizji Litewsko-Białoruskiej, jak również uwagi w sprawie obrony frontu litewsko-białoruskiego z 14 września 1919 r. (AIJP, sygn. 701/2/3, k. 45-47; AIJP, sygn. 701/2/4, k. 432-434; AIJP, sygn. 701/2/5, k. 111-117, 151-153, 266-267).

W następnych teczkach, ze względu na rozwój sytuacji na froncie wschodnim, coraz więcej jest dokumentów ważnych, a nawet bardzo ważnych z punktu widzenia walk Polaków o niepodległość i granice. W teczce 6 do najważniejszych należy na pewno memoriał w sprawie wschodnich granic Polski z 27 listopada 1919 r. Dokument ten, stanowiący obszerne studium sytuacji polskiej na wschodzie i potrzeb kraju po zakończeniu wojny, opracowany został we współpracy m.in. takich osób jak prof. Szymon Askenazy, książę Janusz Radziwiłł czy Aleksander Meysztowicz. Ciekawy jest także w tej teczce list gen. Szeptyckiego do Piłsudskiego, w którym pierwszy z wymienionych przedstawia swoje sugestie i propozycje w sprawie organizacji wojska na froncie wschodnim (łącznie z personalnym wskazaniem obsady kluczowych stanowisk dowódczych) (AIJP, sygn. 701/2/6, k. 372-379, 499-513).

W teczkach 7, 8, 9, 10 i 11, w których znajdują się materiały z okresu styczeń – październik 1920 r., właściwie wszystkie dokumenty poruszają w większym

bądź mniejszym zakresie różne zagadnienia wojny polsko-rosyjskiej. Odnaleźć tam można raporty, meldunki, rozkazy, telegramy, pisma, szkice oraz listy omawiające bieżącą sytuację wojskową i polityczną. Trudno tu właściwie o wyselekcjonowanie czy wskazanie dokumentów najważniejszych, bowiem zdecydowana większość z nich zawiera istotne informacje z frontu bądź opisuje ciąg działań politycznych stanowiących konsekwencję toczonej wojny (AIJP, sygn. 701/2/7-11).

Teczki 12 i 13 również pełne są materiałów podobnych do znajdujących się w teczkach wcześniejszych, choć zauważyć można, że rozejm zawarty pomiędzy stroną polską a rosyjską 12 października 1920 r. nieco zmniejszył liczbę doniesień wojennych, których miejsce zajmować zaczęły sprawy przyszłości granic i układu pokojowego. Co ciekawe, w teczkach tych znaleźć można także ogólne założenia do gier wojennych w związku z planem ochrony państwa na wypadek kolejnego ataku ze strony Rosjan (AIJP, sygn. 701/2/12-13).

Następny zespół teczek stanowią te, które połączono w grupę II B. Zgromadzono w niej 11 teczek, dokumentujących relacje Polski z Ukrainą, Rosją oraz Litwą w okresie od stycznia 1919 r. do sierpnia 1920 r. Podobnie, jak w przypadku poprzedniej grupy, są one uporządkowane w sposób chronologiczny, choć bez podziału na poszczególne z wymienianych państw. Nie zmienia to jednak faktu, że wśród znajdujących się tutaj łącznie 1268 dokumentów znaleźć można niezwykle interesujące a na pewno także unikatowe materiały przybliżające kulisy wojny polsko-rosyjskiej. Są wśród nich m.in. broszura o armii rosyjskiej, komunikaty o położeniu wojsk rosyjskich i stanie ich morale, analiza sytuacji politycznej w Rosji, doniesienia z frontu wschodniego, sprawozdanie Komisji Spraw Zagranicznych z kontaktów z władzami sowieckimi czy materiały dotyczące antypolskiej propagandy prowadzonej na arenie międzynarodowej przez bolszewików w 1920 r. (AIJP, sygn. 701/2/15-26).

W grupie II najcenniejsze materiały znaleźć można w teczkach 27, 28, 29 i 30, których dokumentacja obejmuje okres od sierpnia do października 1920 r. Przykładowo w pierwszej z teczek znajduje się niemal komplet akt dotyczących procesu negocjowania rozejmu, a następnie warunków traktatu pokojowego pomiędzy Polską a Rosją. Składają się na nią nie tylko oficjalne noty państw (w tym także państw trzecich), lecz także pisma kluczowych polityków Polski, Rosji oraz państw ententy. W teczkach 28, 29 i 30 są z kolei oficjalne depesze przedstawicielstw dyplomatycznych, w których poruszane są zagadnienia przyszłej granicy wschodniej Polski oraz wypracowania warunków pokoju. Znajdują się tu również akta dotyczące jeńców wojennych (AIJP, sygn. 701/2/27-30).

Ostatnią grupą teczek, w której przechowuje się źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej, stanowią te określone mianem „różne". Spośród nich na uwagę zasługują teczki 84, 85, 86, 88, 89, 90, a także 96-102. W teczce 84 znaleźć można raporty sytuacyjne Zarządu Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego z czerwca 1920 r. czy dokumenty dotyczące organizacji ewakuacji dóbr państwowych z Kresów

Wschodnich z lipca 1920 r. Teczka 85 zawiera znaczącą liczbę pism i telegramów odnoszących się do pertraktacji prowadzonych w ciągu 1919 r. przez Polski Czerwony Krzyż ze stroną rosyjską, które miały na celu określenie zasad wymiany jeńców wojennych. Wśród dokumentów przechowywane są także imienne listy jeńców przeznaczonych do wymiany. Z kolei w teczce 86 znajdują się m.in. streszczenie przemówienia Leopolda Skulskiego, wygłoszonego 20 marca 1920 r. na tajnych posiedzeniach Komisji Spraw Zagranicznych, które dotyczy warunków pertraktacji z Rosjanami, list Leona Wasilewskiego do Piłsudskiego z 15 maja 1920 r. o sytuacji w Rosji czy choćby oryginał i tłumaczenie obszernego artykułu o Bitwie Warszawskiej opublikowanego 13 sierpnia 1921 r. w fińskiej gazecie „Suomen Sotilas" (AIJP, sygn. 701/2/84, k. 21-23, 30-31; AIJP, sygn. 701/2/85; AIJP, sygn. 701/2/86, k. 4-26, 157-159, 169-174).

W teczkach 88, 89 i 90 zgromadzono materiały wojskowe. Składają się na nie w przeważającej mierze plany organizacji Wojska Polskiego na różnych szczeblach i w poszczególnych okresach (zasadniczo od kwietnia 1919 r. do czerwca 1920 r.). Dokumenty te mogą być szczególnie cenne dla historyków wojskowości zajmujących się odtwarzaniem struktur i obsad poszczególnych komponentów Wojska Polskiego (AIJP, sygn. 701/2/88-90).

Interesujące materiały znajdują się także w teczce 96, nazwanej „Stosunki polsko-sowieckie". Składa się na nią 10 dokumentów, wśród których wszystkie dotyczą wojny 1919-1920. Na 376 stronach akt odnaleźć można notatki z wywiadów z Józefem Piłsudskim dla gazet polskich i zagranicznych, notatki prasowe na temat wojny z Rosją oraz rokowań pokojowych, a także inne komunikaty i opracowania odnoszące się do wojny. Ciekawe jest też kalendarium relacji między Polską, Rosją i państwami ententy w tym okresie (AIJP, sygn. 701/2/96).

W teczce 97 zgromadzono materiały sejmowe – głównie stenogramy z posiedzeń Komisji Wojskowej i Spraw Zagranicznych. Wśród poruszanej tematyki dominują zagadnienia wojny polsko-rosyjskiej. Odnaleźć w nich można m.in. kwestie licznych propozycji i warunków przystąpienia do rokowań pokojowych z Rosją. Sporo jest tu także interpelacji oraz oświadczeń poselskich w tych sprawach (AIJP, sygn. 701/2/96).

Teczka 98 to ponownie gratka dla badaczy historii wojskowości, bowiem znaleźć w niej można odpisy różnych aktów operacyjnych z lat 1918-1920 – głównie zadania stawiane przed armiami, charakterystyki działań zaczepnych. Całość opatrzona jest licznymi mapami i szkicami. Spośród zgromadzonych tu 36 dokumentów aż 32 dotyczy konfliktu z bolszewicką Rosją (AIJP, sygn. 701/2/97, k. 15-145).

Teczki 99-102 to zbiór akt Francuskiej Misji Wojskowej w Polsce w okresie lipiec – sierpień 1920 r. Wszystkie one dotyczą ówczesnej sytuacji na froncie polsko-rosyjskim. Stanowią one nie tylko naturalne źródło do dziejów wojny polsko-rosyjskiej, lecz także ilustrują przebieg i zasady współpracy polsko-francuskiej. Całość dokumentacji napisana jest w języku francuskim (to głównie maszynopisy,

ZARZAD CYWILNY ZIEM
WOŁYNIA I FR.PODOLSKIEGO

Naczelnik
Okręgu Podolskiego

Nr.77/P

357/S.O.

3953 7

Odpis.

Kamieniec Podolski dn.7/VI 20

POUFNE.

Do

PANA NACZELNEGO KOMISARZA
ZIEM WOŁYNIA I FRONTU PODOLSKIEGO.

RAPORT SYTUACYJNY. / wyciąg/

1/Stosunki Polityczne.

Skonstatowano, że Polsko-Ukraińskie-Rumuńskie Towarzystwo Handlowe, reprezentantem którego w Kamieńcu jest oficer Rumuński Ulrich, oprócz spraw handlowych zajmuje się akcją szpiegowską.-Sledztwo w toku.-

Sprawa b.redaktora Ziemi Podolskiej Timirazjewa, który pozostawał w kontakcie z bolszewikami została zakończona i przekazana władzom wojskowym.

Były Komendant Placu w Kamieńcu pułk.Kodrembski zaangażował Pana Timirazjewa do Kijowa na Referenta Bezpieczeństwa, odnośne zawiadomienie zostało już wysłane do Kijowa.

Co do agitacji bolszewickiej w Okręgu, oprócz wysłanych poprzednio, sprawozdań na razie nic nowego nie wykryto.-Agitacja anti-polska na obszarze całego Okręgu jest prowadzona przez Ukraińców.-

Z otrzymanych doniesień, jeszcze dotychczas niesprawdzonych, jest wyraźnie prowadzona przez Ukraińców akcja w kierunku nieprzyjmowania przez miejscową ludność marki polskiej. Najjaskrawiej ten kierunek ujawnia się w Kamienieckim i Nowo-Uszyckim powiatach.

Dziś doniesiono mi, że w Kamieńcu na targu jakoby

PILSUDSKI INSTITUTE ARCHIVES New York

21

Ryc. 3. Pierwsza strona raportu Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Fontu Podolskiego z 7 czerwca 1920 r.
Źródło: AIJP, sygn. 701/2/84, k. 21

ale też i rękopisy), więc w przypadku chęci ich wykorzystania wymagają one fachowego tłumaczenia (AIJP, sygn. 701/2/99-102).

Kolejnym zespołem, w którym znaleźć można pokaźną liczbę dokumentów ilustrujących dzieje walk o niepodległość granic z lat 1919-1921, jest zespół nr 3 „Akta Szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego gen. Tadeusza Rozwadowskiego". Zespół jest niewielki objętościowo – tworzą go cztery teczki, na które składają się łącznie 123 dokumenty, jednak wszystkie one są niezwykle cenne.

W teczce 1 (46 dokumentów) przechowuje się m.in. korespondencję gen. Rozwadowskiego z Piłsudskim, gen. Paulem Henrysem i gen. Maximem Weygandem, a także depesze i pisma marsz. Ferdynanda Focha. Ponadto wśród materiałów znajdujących się w teczce znaleźć można dyrektywy operacyjne Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, skład delegacji pokojowej do rokowań w Rydze oraz wycinki z prasy polskiej z lipca i sierpnia 1920 r. dotyczące wojny polsko-rosyjskiej. Wszystkie dokumenty poruszają zagadnienia związane z wojną 1919-1920 (AIJP, sygn. 701/3/1).

Podobnie rzecz się ma w przypadku teczki 2. Wśród znajdujących się tu 21 dokumentów 15 odnosi się do wojny polsko-rosyjskiej. Znaleźć tu można m.in. depesze z rokowań w Rydze, referaty dotyczące przyszłej polityki Polski względem Rosji, instrukcje przekradania się przez kordon na linii demarkacyjnej, a nawet tak oryginalne pismo jak prośba o przyłączenie miejscowości Rokitno i Olewsk do Polski[5] (AIJP, sygn. 701/3/2).

Następna teczka zawiera z kolei rozkazy dotyczące działań wojennych z 1920 r. oraz meldunki dowództwa 3, 5 i 6 Armii Wojska Polskiego. Ponadto znaleźć tu można pisma gen. Władysława Sikorskiego, gen. Tadeusza Rozwadowskiego, gen. Bolesława Roi, gen. Roberta Lamezan-Salinsa, gen. Stefana Witkowskiego czy gen. Weyganda. Ciekawy w swej treści jest także memoriał gen. Rozwadowskiego przygotowany 26 sierpnia 1920 r., a dotyczący Bitwy Warszawskiej (AIJP, sygn. 701/3/3).

Teczka 4 zawiera tylko jeden dokument, ale jest nim odręcznie przygotowany przez gen. Rozwadowskiego 10 sierpnia 1920 r. rozkaz operacyjny specjalny nr 10 000. Dokument ten ustalał szczegóły przygotowywanej wówczas bitwy, jaka miała rozegrać się na przedpolach Warszawy. Widnieją na nim podpisy osób takich jak Józef Piłsudski, Edward Śmigły-Rydz, Tadeusz Kutrzeba, Mieczysław Norwid-Neugebauer, Józef Leśniewski, Tadeusz Piskor, Franciszek Krajowski, Franciszek Latinik, Mieczysław Kuliński oraz Weygant (AIJP, sygn. 701/3/4).

Kolejnym zespołem akt, w którym przechowywane są materiały do wojny polsko-rosyjskiej, jest zespół nr 25 „Wojny polskie". Na łączną liczbę 184 teczek tego zespołu omawianego tematu dotyczą teczki 9-14, 18-22 oraz 24-54. Warto

[5] Ostatecznie, po wyznaczeniu granic w terenie, tylko miejscowość Rokitno znalazła się granicach Polski, Olewsk wszedł w skład ZSRS.

w tym miejscu zasygnalizować, iż są to w przeważającej mierze opracowania, uwagi, raporty, wspomnienia i inne tego typu akta, powstałe z perspektywy czasu.

Wśród materiałów znajdujących się w teczce nr 9 znaleźć można sporą liczbę wycinków prasowych omawiających przebieg walk na froncie wschodnim. Z kolei w teczkach 10-14 znajdują się dokumenty rzeczowych świadczeń wojennych oraz liczne sprawozdania różnych komisji wojskowych z okresu wojny. Bardzo ciekawe są także dokumenty zgromadzone w teczkach 18-22. W pierwszej z nich zgromadzono materiały dotyczące wyprawy kijowskiej 1920 r., a w czterech kolejnych materiały prasowe dotyczące Bitwy Warszawskiej oraz wspomnienia różnych osób, m.in. gen. Władysława Bortnowskiego czy przywołanego już gen. Tadeusza Piskora. Obok tego znajdują się tu także plany sytuacyjne rozlokowania wojsk podczas Bitwy Warszawskiej, jak również notatki dotyczące znaczenia manewru znad Wieprza. Na akta przechowywane w teczce 24 składają się wspomnienia wojenne kpt. T. Sariusz-Wolskiego. W teczkach 25-28 oraz 33-39 znaleźć można z kolei szereg niezwykle interesujących dokumentów dotyczących sojuszu polsko-łotewskiego podczas wojny polsko-rosyjskiej oraz analiz, uwag i spostrzeżeń dotyczących Operacji „Zima", w ramach której Wojsko Polskie wespół z armią łotewską stoczyło w styczniu 1920 r. bitwę pod Dyneburgiem, w wyniku czego miasto to zostało zdobyte przez wojska polsko-łotewskie. W teczkach 29-32 zgromadzono natomiast rozkazy operacyjne, raporty, plany koncentracji wojsk, mapy sytuacyjne oraz schematy organizacyjne wojsk grupy gen. Śmigłego-Rydza właśnie m.in. z okresu walk pod Dyneburgiem (AIJP, sygn. 701/25/9-14; AIJP, sygn. 701/25/18-22; AIJP, sygn. 701/25/24-39).

Zawartość teczki 40 to również materiały niezwykle cenne dla historyków wojskowości. Znajdują się tu bowiem dzienniki dowództw grup operacyjnych gen. Edwarda Śmigłego-Rydza, gen. Stefana Majewskiego, gen. Bronisława Babiańskiego, gen. Gustawa Zygadłowicza oraz płk. Lucjana Kopczyńskiego (AIJP, sygn. 701/25/40).

Oryginalne materiały znajdują się w teczkach 41-54 – są to bowiem opracowania autorstwa wspominanego już w tej pracy mjr. Waligóry – historyka i pioniera archiwistyki wojskowej, który niemal całą swoją służbę w Wojsku Polskim okresu międzywojennego poświęcił badaniom historycznym oraz rozwojowi archiwistyki wojskowej. W kolejnych teczkach umieszone zostały bardzo wnikliwe analizy mjr. Waligóry dotyczące sytuacji wojennej dzień po dniu od 13 do 18 sierpnia 1920 r. z uwzględnieniem (a właściwie podziałem) na strony konfliktu. Można domniemywać, że posłużyły one ich autorowi do powstania książki pt. „Bój na przedmościu Warszawy w sierpniu 1920 r." (AIJP, sygn. 701/25/41-54; Waligóra 1934).

Pojedyncze materiały dotyczące wojny polsko-rosyjskiej znaleźć można także w zespołach grupujących akta osobowe, np. w materiałach marsz. Edwarda Śmigłego-Rydza (AIJP, sygn. 701/98/10) czy gen. Kazimierza Sosnkowskiego (AIJP, sygn. 701/93/17). Stanowią one jednak bardzo marginalny ułamek wobec ogółu

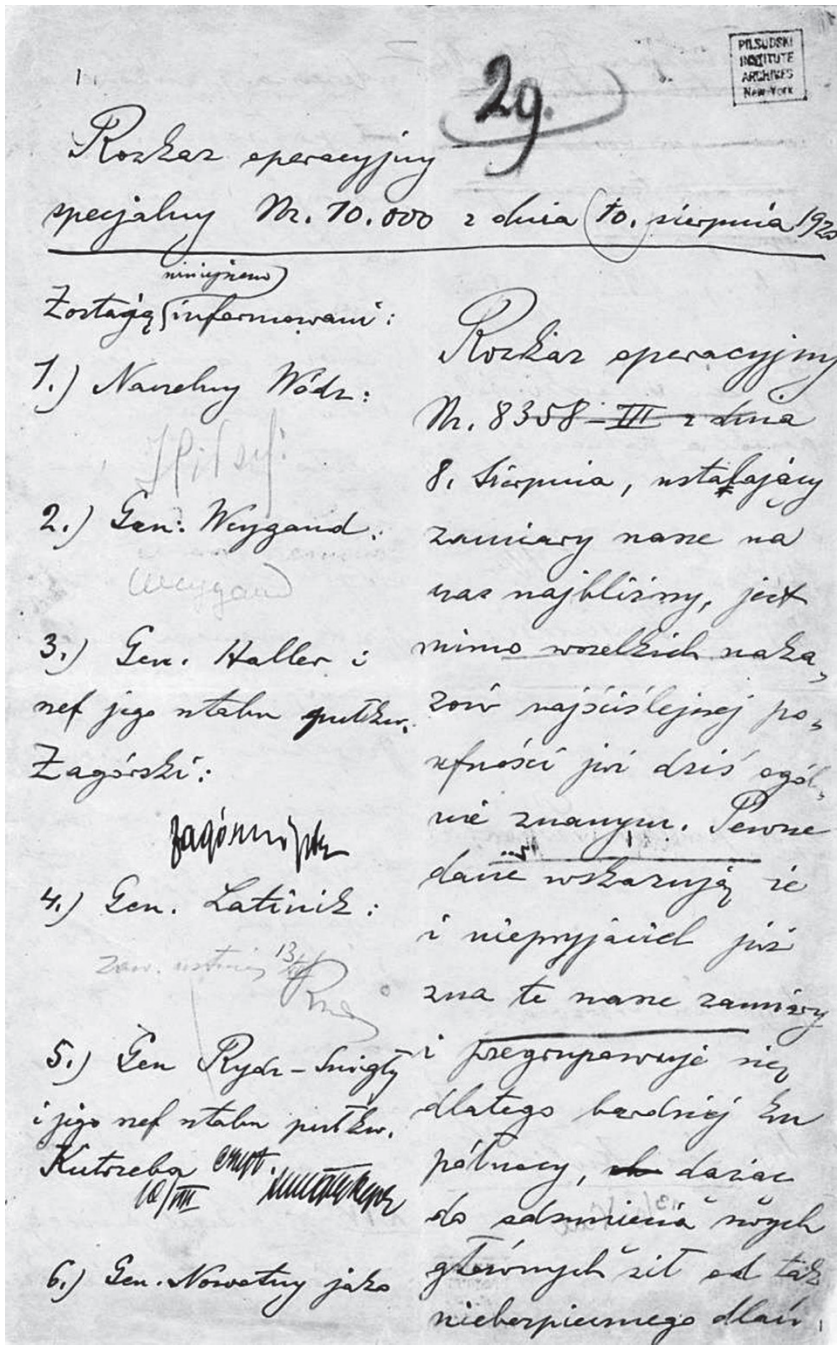

1.

29.

Rozkaz operacyjny specjalny Nr. 10.000 z dnia 10. sierpnia 1920

Zostają niniejszem informowani:

1.) Naczelny Wódz:

2.) Gen. Weygand:

3.) Gen. Haller i szef jego sztabu pułk.

Zagórski:

4.) Gen. Latinik:

5.) Gen. Rydz-Śmigły i jego szef sztabu pułk. Kutrzeba

6.) Gen. Nowotny jako

Rozkaz operacyjny Nr. 8358 ~~III~~ z dnia 8. sierpnia, ustalający zamiary nasze na czas najbliższy, jest mimo wszelkich nakazów najściślejszej poufności jest dziś ogólnie znanym. Pewne dane wskazują że i nieprzyjaciel już zna te nasze zamiary i przegrupowuje się dlatego bardziej ku północy, ~~ch~~ dążąc do odsunięcia swych głównych sił od tak niebezpiecznego dla

znajdujących się tam materiałów odnoszących się głównie do okresu międzywojennego oraz II wojny światowej.

Warto dodać, że podczas kwerend w archiwum nowojorskiego Instytutu Piłsudskiego można też zapoznać się z dokumentacją ilustrującą przedwojenne zasoby CAW. Zespół nr 119 „Archiwum Wojskowe" zawiera m.in. schemat przedwojennego podziału zawartości materiałów zgromadzonych w archiwum (teczka 7) oraz inwentarz inwentarzy archiwalnych, który ilustruje m.in. stan zasobów archiwalnych w okresie wojny polsko-rosyjskiej (teczka 8). W teczce 13 można z kolei znaleźć inwentarze akt formacji wschodnich obejmujących okres 1918-1919, natomiast w teczkach 18, 19, 20 i 21 inwentarze akt operacyjnych i materiałów dotyczących wojsk Armii Czerwonej. W teczce 22 znajduje się z kolei inwentarz teczek rozmów hughesowych z 1919 i 1920 r. (AIJP, sygn. 701/119/7-8; AIJP, sygn. 701/119/18-22).

W wyniku prowadzonych kwerend nie odnaleziono innych ważniejszych dokumentów, choć pewne jest, że wnikliwa analiza kolejnych archiwów rodzinnych zapewne ujawniłaby dalsze z nich. Opisane powyżej zespoły są kluczowe, jeśli chodzi o materiały dotyczące wojny polsko-rosyjskiej, przechowywane w Nowym Jorku.

Zasoby Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce z pewnością mogą posłużyć zarówno historykom wojskowości, jak i politologom zajmującym się niewojskowymi aspektami tego konfliktu. Jak pokazują doświadczenia ostatnich lat, czego przykładem mogą być odkrycia poczynione przez prof. Grzegorza Nowika w zakresie zidentyfikowania materiałów dotyczących złamania przez stronę polską szyfrów sowieckich w 1919 i 1920 r., historycy mają jeszcze wiele do zrobienia w zakresie odkrywania i wydobywania na światło dzienne białych plam wojny polsko-rosyjskiej (Nowik 2004, 2010).

Oczywiście stwierdzenie, że na podstawie zbiorów nowojorskiego Instytutu można napisać zupełnie nową historię tego konfliktu, byłoby nadużyciem, jednak wydaje się, że liczne już istniejące opracowania, za sprawą nieuwzględnienia właśnie tych materiałów, mogłyby być pełniejsze, a tym samym zawierać jeszcze bardziej pogłębione analizy. Trudno mieć jednak pretensję do wielu z autorów, którzy po prostu nie mieli możliwości dostać się do Stanów Zjednoczonych. Warto wobec powyższego stwierdzenia, aby kolejne pokolenia historyków podejmujących w swych badaniach dzieje walk o niepodległość i granice Rzeczypospolitej w latach 1918-1921 zapoznawały się z zasobami przechowywanymi w tej placówce i sukcesywnie je wykorzystywały. Będzie to z każdym rokiem o tyle łatwiejsze, że trwa obecnie proces zamieszczania na stronach internetowych poszczególnych inwentarzy, a w pojedynczych przypadkach nawet całych zespołów akt.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce (AIJP)

„Akcja na Dźwińsk" – dziennik bojowy Dowództwa Grupy gen. Śmigłego-Rydza. Akcja „Zima" (1919), sygn. 701/25/25.
„Operacja zima" Mariana Henryka Serejskiego (1919-1920), sygn. 701/25/33.
„Operacja zima" Mariana Henryka Serejskiego, korespondencja pomiędzy Wojskowym Biurem Historycznym a Ministerstwem Spraw Zagranicznych nt. publikacji materiałów w pracy (1938), sygn. 701/25/34.
„Rok 1920" maszynopis tłumaczenia pracy J. Piłsudskiego na język francuski (1925), sygn. 701/1/76.
„Rok 1920" maszynopis tłumaczenia pracy J. Piłsudskiego na język angielski (1925), sygn. 701/1/77.
„Uwagi o cechach operacyjnych północno-wschodniego teatru wojennego w oświetleniu historycznym" opracowanie mjr. sztab. gen. Bolesława Zawadzkiego (1920), sygn. 701/25/38.
„Wojna polsko-bolszewicka". Rozkazy operacyjne (władz przełożonych) (1919-1920), sygn. 701/25/32.
„Wojna polsko-bolszewicka". Rozkazy operacyjne (własne) (1919-1920), sygn. 701/25/31.
„Wojna polsko-bolszewicka". Szkice plany sytuacyjne rozmieszczenia wojsk, ordre de bataille w ugrupowaniu bojowym grupy gen. ppor. Śmigłego (1919-1920), sygn. 701/25/29.
„Wojna polsko-bolszewicka". Załączniki do wstępu plany sytuacyjne rozmieszczenia wojsk, plany koncentracji wojsk, raporty (1919-1920), sygn. 701/25/30.
„Wyprawa grupy operacyjnej generała ppor. Rydza-Śmigłego w kierunku na Połock w okresie drugiej połowy października i pierwszej listopada roku 1919" /Zarządzenia Dowództwa i przebieg akcji/ (1919-1920), sygn. 701/25/39.
„Zima" – akcja na Dźwińsk. „Podstawy i cele sojuszu polsko-łotewskiego z r. 1919-1920" Mariana Henryka Serejskiego (1938), sygn. 701/25/36.
„Zima" – akcja na Dźwińsk. Dziennik bojowy dowództwa grupy gen. Śmigłego-Rydza pt. „Przedwstępne przygotowania do akcji na Dźwińsk raporty informacyjne, rozkazy informacyjne" (1920), sygn. 701/25/37.
„Zima" – akcja na Dźwińsk. Łotysze korespondencja pomiędzy szefem Sztabu Generalnego i Ministrem Spraw Wojskowych, wywiad z gen. Rydzem-Śmigłym, oznaki armii łotewskiej, raporty, komunikaty informacyjne (1919-1922), sygn. 701/25/35.
Bitwa Warszawska, 1920 artykuły m.in. Charles'a de Gaulle'a, wspomnienia o bitwie gen. W. Bortnowskiego; mapy sytuacyjne, wycinki prasowe (1953-1970), sygn. 701/25/19.
Bitwa Warszawska, 1920 relacje gen. dyw. T. Piskora, wycinki prasowe (1936-1951), sygn. 701/25/20.
Dziennik Dowództwa Grupy Operacyjnej: Generała Majewskiego, Generała Śmigłego-Rydza, Generała Babiańskiego, Generała Zygadłowicza, Pułkownika bryg. Kopczyńskiego 1919), sygn. 701/25/40.
Fotografie oraz odpisy listów do gen. Szeptyckiego sporządzonych przez: Józefa Piłsudskiego, gen. S. Hallera, gen. J. Hallera i gen. W. Sikorskiego (1919-1929), sygn. 701/1/30.
Gabinet Ministra Spraw Wojskowych dekrety, referaty, sprawozdania, raporty (1920-1927), sygn. 701/1/58.
Gabinet Ministra Spraw Wojskowych raporty, odezwy, rozkazy, korespondencja, szkice, fragment sztandaru (1920-1936), sygn. 701/1/57.
Grupa I: Sprawy wojskowe (styczeń 1919 – wrzesień 1921), sygn. 701/2/3-13.
Grupa II B: Ukraina – Rosja – Litwa (styczeń 1919 – sierpień 1920), sygn. 701/2/15-26.
Grupa II: Rosja i wszystko co z niej powstało (sierpień-listopad 1920), sygn. 701/2/27-30.

Inwentarz inwentarzy (1918-1943), sygn. 701/119/8.
Inwentarz teczek rozmów hughesowych z 1919 i 1920 r. (1918-1939), sygn. 701/119/22.
Inwentarze akt byłych wojsk rosyjskich, powstania narodowego 1863/64, byłych wojsk bolszewickich, byłych wojsk ukraińskich (1918-1939), sygn. 701/119/18.
Inwentarze akt operacyjnych dowództw i władz naczelnych (1918-1939), sygn. 701/119/19.
Inwentarze akt operacyjnych wyższych dowództw i jednostek liniowych (1918-1939), sygn. 701/119/20.
Korespondencja T. Rozwadowskiego z Józefem Piłsudskim, gen. P. Henrysem i gen. M. Weygandem; dyrektywy operacyjne Naczelnego Dowództwa WP; depesze marszałka F. Focha do gen. M. Weyganda i gen. P. Henrysa w Warszawie (1920-1921), sygn. 701/3/1.
Korespondencja, notatki, memoranda, rozkazy, wycinki prasowe dot. K. Sosnkowskiego, fotokopie rozkazów i skorowidzu rozkazów Naczelnego Wodza za rok 1944, artykuł S. Babińskiego o K. Sosnkowskim z 1985 r. (1920-1944), sygn. 701/93/17.
Listy Marszałka Piłsudskiego: bpa J. Pelczara, gen. Rozwadowskiego, L. Wasilewskiego, J. Grabowskiego, Jeana Finota, B. Wieniawy-Długoszowskiego, J. Gralewskiego, A. Nissela, gen. S. Szeptyckiego z roku 1920, sygn. 701/1/33.
Listy Marszałka Piłsudskiego: W. Lutosławskiego, W. Baranowskiego, G. Dreszera-Orlicza, S. Gutowskiego, J. Paderewskiego, gen. S. Szeptyckiego, W. Krachelskiej. Kopia listu Marszałka do Masaryka z 1918 r., udostępniona przez P. Wandycza do K. Dłuskiego, sygn. 701/1/32.
Materiały do historii wojny 1918-1920 wycinki prasowe, tekst ustawy o nadaniu ziemi żołnierzom WP, instrukcje, regulaminy (1918-1920), sygn. 701/25/9.
Materiały do publikacji „Wyprawa kijowska 1920" (1920), sygn. 701/25/18.
Materiały dot. posiedzenia Najwyższej Rady Wojennej dn. 17 XII 1920 r.; organizacja najwyższych władz wojskowych (1920), sygn. 701/98/10.
Odpisy listów Józefa Piłsudskiego do gen. Stanisława Szeptyckiego (1919-1920), sygn. 701/1/31.
Operacja warszawska, 1920. Manewr nad Wieprzą notatki, plany sytuacyjne rozlokowania wojsk, wycinki prasowe (1920), sygn. 701/25/22.
Opracowanie mjr. Bolesława Waligóry „Bitwa nad Wisłą" (poszczególne części obejmujące okres 13-18 VIII 1920 r.), sygn. 701/25/41-54.
Raporty dla Dowództwa Grupy Operacyjnej gen. Rydza-Śmigłego (1920), sygn. 701/25/27.
Raporty dla Dowództwa Grupy Operacyjnej gen. Rydza-Śmigłego o zdobyciu Dźwińska (1920), sygn. 701/25/26.
Raporty Polskiej Misji Wojskowej w Paryżu; raporty z konferencji w Spa; dokumenty dot. państw bałtyckich, Gdańska, Litwy Środkowej, Ukrainy, Rosji „białej" i sowieckiej, gen. S. Bułak-Bałachowicza; depesze z rokowań rozejmowych i pokojowych w Rydze (1920-1921), sygn. 701/3/22.
Rozkaz operacyjny numer 10 000 odnośnie Bitwy Warszawskiej z 10 sierpnia 1920 pisany ręka generała Rozwadowskiego z podpisami wszystkich dowódców (1920), sygn. 701/3/4.
Rozkazy i odezwy (1914-1921), sygn. 701/1/39.
Rozkazy związane z wojną 1920 r.; listy i wnioski operacyjne gen. J. Hallera; rozmowa J. Piłsudskiego z gen. T. Rozwadowskim; meldunki dowództwa 3, 5 i 6 Armii; plany umocnień; stany zaopatrzenia; zarzuty gen. J. Stachiewicza wobec gen. M. Kukiela (1920-1921), sygn. 701/3/3.
Rozszerzenie operacji do linii krańcowej Drissa – jez. Osweja – dziennik bojowy Dowództwa Grupy gen. Śmigłego-Rydza (1920), sygn. 701/25/28.
Różne (1919-1921), sygn. 701/2/84-86; 701/2/88-90; 701/2/96-102.
Schemat podziału zawartości Archiwum Wojskowego (1918-1943), sygn. 701/119/7.
Skorowidz do inwentarza akt operacyjnych wyższych dowództw i jednostek liniowych (1918-1939), sygn. 701/119/21.
Szkice do Bitwy Warszawskiej, 1920 wycinki prasowe, maszynopis odpowiedzi na artykuł M. Kyci pt. Gen. Rozwadowski; dokument podróży z 1920 r. (1920-1972), sygn. 701/25/21.
Świadczenia rzeczowe wojenne (1919-1920), sygn. 701/25/10.

Świadczenia rzeczowe wojenne: zestawienia obowiązujących norm prawnych (1919-1920), sygn. 701/25/13.
Świadczenia rzeczowe wojenne; sprawozdania komisji wojskowych (1919-1920), sygn. 701/25/14.
Świadczenia rzeczowe wojenne; sprawozdania komisji wojskowych; tekst Ustawy o świadczeniach wojennych (1919-1920), sygn. 701/25/11.
Świadczenia rzeczowe wojenne; sprawozdania komisji wojskowych; tekst Ustawy o świadczeniach wojennych (1919-1920), sygn. 701/25/12.
Wyjątek ze wspomnień wojennych 1920 r. kpt. T. Sariusza-Bielskiego (1920), sygn. 701/25/24.

Opracowania

Micgiel, J. (1993), Geneza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku W: Niepodległość. XLVI, 61-72.
Cisek, J. (1997), Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory. Warszawa.
Ostanek, A. A. (2013), VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921-1939. Warszawa.
Nowik, G. (2004), Zanim złamano „Enigmę". Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918-1920. Warszawa.
Nowik G. (2010), Zanim złamano „Enigmę", rozszyfrowano rewolucję. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918-1920. Warszawa.
Waligóra, B. (1934), Bój na przedmościu Warszawy w sierpniu 1920 r. Studia taktyczne z historii wojny polskiej 1918-1921. Warszawa.
Wyszczelski, L. (2010), Wojna polsko-rosyjska 1919-1920. T. 1-2. Warszawa.

Czasopisma

Tydzień Polski (1973), Dodatek do Nowego Dziennika, nr 116, 12/13 V.
Biuletyn Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce (1993), lipiec.
Biuletyn Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce (1999-2001), kwiecień-czerwiec.

Netografia

https://www.pilsudski.org.uk/pl/aktualnosci.php?news=91&wid=15 [dostęp: 5 VIII 2020].
https://www.pilsudski.org/pl/o-nas/misja-i-dzialalnosc [dostęp: 5 VIII 2020].
https://www.pism.co.uk/archiwum.htm [dostęp: 5 VIII 2020].

DOI: 10.31648/pw.6860

Adam Adrian Ostanek
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0801-811X
Military University of Technology

ROZSZYFROWANA WOJNA. BIURO SZYFRÓW ODDZIAŁU II NACZELNEGO DOWÓDZTWA WOJSKA POLSKIEGO A LOSY BITWY WARSZAWSKIEJ 1920 ROKU

Decoded war. Code's Office of the Second Department of Supreme Command Polish Army and the fate of the Warsaw Battle of 1920

Abstract: The subject of the research is the impact of the work of the Cipher Bureau of the Second Division of the Supreme Command of the Polish Army on the result of the Polish-Russian war of 1919-1920, with particular emphasis on the Battle of Warsaw. Breaking the codes used by the Red Army to encrypt secret messages undoubtedly contributed to the Polish victory in the war. Although this fact was generally known to researchers, the discovery of the well-preserved and almost complete translations of the Russian ciphertexts preserved in the Central Military Archives showed the scale of the impact of reading Russian correspondence on the fate of the war. The analysis of selected ciphertexts directly related to the Battle of Warsaw proves that they became an important element of the victory at that time, providing the Polish side with information on the location, plans, numbers and the mood of the Red Army. This enabled the Poles to make the right decisions at the operational level.

Keywords: radio secret service, Polish-Russian war 1919-1920, Polish Army, Republic of Poland, Bolshevik Russia

Zwycięskie wojny czy bitwy kojarzą się w pierwszym odruchu z olbrzymim wysiłkiem żołnierza, często także mówi się o sprzęcie, z którego rzeczeni korzystali i który stanowił ich wsparcie na polu walki, będąc ich mocną lub słabą stroną. Takie postrzeganie wojen i bitew nie jest pozbawione oczywiście sensu, choć warto pamiętać, że o losach kampanii wojennych bardzo często decydowały także czynniki oddalone od pola walki i frontu jako takiego.

Wśród nich mogą być przykładowo zakulisowe działania polityczne, których szczegóły są zazwyczaj owiane tajemnicą, a społeczeństwo poznaje jedynie ich efekty ogólne. Zupełnie inne, i o nich będzie mowa, to działania wywiadowcze i kontrwywiadowcze. Wojny wywiadów prowadzone są niemal bezszelestnie,

z przyczyn oczywistych ówcześni nie poznają nie tylko szczegółów, lecz także nawet ogółów takich akcji. Zazwyczaj dopiero perspektywa wielu lat, czasem dekad, a nawet wieków potrzebna jest, aby odkryte zostały te karty historii. Wówczas na jaw wychodzą działania ludzi oraz towarzyszące im wydarzenia, które w sposób przełomowy wpłynęły na losy czasem jednego państwa czy narodu, a czasem nawet kontynentu. Tak właśnie było ze złamaniem przez Polaków szyfrów używanych przez Armię Czerwoną podczas wojny polsko-rosyjskiej toczonej w latach 1919-1920. Prawda o tym sukcesie wydobywała się na światło dzienne bardzo powoli, a proces ten trwał wiele lat.

Pierwsze wzmianki o działaniach strony polskiej z wykorzystaniem wywiadu radiowego pojawiły się już w 1925 r. Były to jednak wiadomości niezwykle lakoniczne, informujące o pracach polegających na zagłuszaniu radiowym Rosjan podczas działań wojennych (Seruga 1925, 43-53). Podobnych informacji dostarczyli jeszcze w okresie międzywojennych, przy okazji udzielanych wywiadów, gen. Władysław Sikorski czy płk Tadeusz Jawor (Nowik 2004, 15-16). W znacznie bardziej otwartej formie o polskich działaniach w tej materii napisał w niewielkiej broszurze wydanej w 1928 r. płk SG Mieczysław Wyżeł-Ścieżyński (Ścieżyński 1928). Ukazała się ona jednak w bardzo małym nakładzie i niemal natychmiast doprowadzono do zatrzymania jej dystrybucji i wycofania nakładu z obiegu (Nowik 2010, 27-28).

Należy także stwierdzić, że zdecydowana większość osób, które podczas wojny polsko-rosyjskiej odpowiedzialne były za prace związane z prowadzeniem radiowywiadu, w okresie międzywojennym nie ujawniały faktów z tym związanych. Warto przy tej okazji nadmienić, że opublikowano szereg wspomnień autorstwa wielu wysokiej rangi oficerów, w których ani słowa nie ma o tych działaniach. Co więcej, wiele z tych osób było autorami dość pokaźnej liczby studiów, analizujących poszczególne fazy wojny, i tu również udawało się im nie podawać źródeł sukcesów i nie tłumaczyć ich w sposób bardziej szczegółowy.

Temat wojny polsko-rosyjskiej w Polsce po II wojnie światowej był niemal nieobecny w badaniach naukowych, a jeśli już się pojawiał, to najczęściej kreował jej fałszywy obraz, choć z biegiem czasu w detalach można było wyczytać cenne i prawdziwe informacje (Ziaja 1968-1969, 524-525). Korzystniejsze warunki pracy, bo nieobarczone cenzorską weryfikacją, mieli Polacy mieszkający i publikujący na emigracji. Tu jednak także o tym istotnym osiągnięciu mówiono i pisano dość ogólnikowo – bez wskazywania na faktyczne znaczenie tego niezaprzeczalnego sukcesu na przebieg wojny. Podawano najczęściej po prostu informacje, że do złamania szyfrów doszło – bez tłumaczenia jakie komórki czy też kto personalnie za te sprawy odpowiadał (np. Pobóg-Malinowski 1967, 504).

Zagadnienie osiągnięć polskiego radiowywiadu oraz jego wpływu na przebieg wojny polsko-rosyjskiej czekać musiało na finalne i dogłębne przebadanie kolejne dziesiątki lat. Jak słusznie zauważył prof. G. Nowik:

> W pierwszej kolejności opracowywane są i popularyzowane dzieje wielkich operacji wojennych, ich przebieg i skutki, natomiast kulisy podejmowania decyzji, źródła wiedzy o przeciwniku – całą skomplikowaną „grę" wywiadów i ich wpływów na decyzje operacyjne poznajemy dopiero w drugim etapie (Nowik 2004, 20).

Rzeczony drugi etap nadszedł na przełomie wieków XX i XXI. To właśnie cytowany G. Nowik jest autorem dwóch najpełniejszych jak dotąd opracowań, ilustrujących historię złamania szyfrów rosyjskich. Przybliża w nich nie tylko nazwiska osób związanych z tym wydarzeniem, lecz także pokazuje struktury i system pracy komórek odpowiedzialnych za to zadanie w poszczególnych fazach wojny polsko-rosyjskiej (Nowik 2004; 2010).

Celem niniejszego tekstu jest próba ukazania znaczenia, jakie deszyfraż rosyjskiej tajnej korespondencji odegrał w Bitwie Warszawskiej czy też, ogólnie mówiąc, w całej wojnie, bowiem bitwa ta przeważyła o losach wojny. W pierwszej części ukazano tworzące się struktury komórek zajmujących się tym zadaniem oraz przedstawiono osoby zaangażowane w pracę w niej, w drugiej zaś przedstawiono kilka wybranych tłumaczeń szyfrowanych telegramów, które zawierały niezwykle ważne informacje w procesie podejmowania decyzji w zakresie działań operacyjnych na froncie. Podstawę źródłową pracy stanowią materiały zgromadzone w działającym w ramach Wojskowego Biura Historycznego – Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie oraz opracowania naukowe.

Stworzenie odbiorników umożliwiających nadawanie i odbieranie fal radiowych (radiotelegraf) stanowiło niezwykle ważny przełom w możliwościach komunikowania się. Niemal natychmiast dostrzeżono korzyści płynące z tytułu powyższego wynalazku – dawał on bowiem możliwość szybkiego podejmowania strategicznych decyzji, co z kolei wpływać mogło na inicjowanie konkretnych działań politycznych oraz wojskowych. Niemal równolegle rozpoczęto prace nad opracowaniem takiej formy przesyłania wiadomości, która umożliwiłaby odczytanie jej treści wyłącznie przez osoby posiadające specjalne klucze. Szyfrowanie wiadomości znane było ludzkości od starożytności, jednak po raz pierwszy możliwe stawało się przesyłanie wiadomości w czasie rzeczywistym na dużą odległość (Singh 2001, 160).

Nowe perspektywy wymagały jednak pracy ekspertów. W ten sposób powstawać zaczęły zespoły fachowców opracowujących specjalne kody i szyfry, mające utajnić korespondencję. Niemal naturalną odpowiedzią na pracę zespołów utajniających wiadomości było zainicjowanie działania grup osób zajmujących się łamaniem ustalonych szyfrów i deszyfrowania wiadomości. W ten sposób u progu XX wieku w zupełnie nową fazę wkraczała nauka określana mianem kryptologii (Kahn 2004, 13).

Formacje telegraficzne, a następnie radiotelegraficzne powstawały w armiach wielu państw Europy już od drugiej połowy XIX wieku. Ich struktury oraz możliwości były jednak zróżnicowane, co wynikało z wielu czynników – posiadanego

potencjału ludzkiego, zróżnicowanego stopnia zaawansowania postępu technologicznego przekładającego się na produkcję sprzętu własnego czy po prostu ograniczeń budżetowych poszczególnych krajów. Wybuch I wojny światowej spowodował niezwykle dynamiczny rozwój wywiadu radiowego w poszczególnych państwach, szczególnie tych, które zaangażowały się w wojnę. Każda z walczących stron intensywnie pracowała nad stworzeniem coraz lepszych zasad szyfrowania własnych wiadomości, każda także równolegle starała się złamać system stosowany przez przeciwnika. Przed wynalezieniem radia przychwycenie wiadomości było czymś rzadkim, informacje szyfrowane były z kolei niemal nie do odczytania. Radio zainicjowało korespondencję na niespotykaną dotąd skalę, co powodowało, że przechwytywać można było dużą liczbę wiadomości. To z kolei dawało dużą liczbę materiału do analiz i porównań, które ułatwiały odnalezienie klucza szyfru. Kryptoanalitycy mieli rzecz jasna bardzo dużo pracy (Singh 2001, 118; Wargalla 1937, 658-662).

Sieć powstałego i cały czas rozwijanego podczas wojny radiowywiadu – zgodnie z celami i wykonywanymi zadaniami – można podzielić na kilka komórek. Stacje nasłuchowe i korespondencyjne miały prowadzić nasłuch korespondencji jawnej i tajnej, prowadzić ogólny nasłuch aktywności innych stacji radiotelegraficznych oraz prowadzić dywersję radiową poprzez maskowanie, dezinformowanie i zagłuszanie przeciwnika. Komórki szyfrowe miały z kolei za zadanie deszyfrowanie (odczytywanie tekstu własnego) i dekryptaż (łamanie szyfrów obcych) korespondencji. Ewidencjonowały one także i dystrybuowały materiał pozyskany z nasłuchu. Odrębne piony odpowiedziane były za lokalizacje stacji radiotelegraficznych przeciwnika, co miało umożliwić określenie zajętych przez niego pozycji (radiogoniometria). Jeszcze inne komórki zajmowały się z utrzymaniem łączności wewnętrznej (Nowik 2004, 118).

Do zakończenia I wojny światowej struktury i możliwości działania wywiadu radiowego uległy bardzo dużemu rozwojowi. Służba Polaków w formacjach państw zaborczych, odpowiadających za łączność radiową (głównie austro-węgierskiej, rzadziej niemieckiej i rosyjskiej), dostarczyła organizowanemu w 1918 r. Wojsku Polskiemu (WP) niezwykle cennych kadr. Warto także pamiętać, że polskie formacje tworzone jeszcze w trakcie I wojny światowej na terenie Austro-Węgier, Francji czy Rosji posiadały też swoje komórki radiotelegraficzne, co dodatkowo potęgowało możliwości. Wartością dodaną tworzenia zespołów składających się z osób służących wcześniej w różnych armiach czy posiadających zróżnicowane doświadczenie była możliwości wymiany uwag i spostrzeżeń oraz analiza mocnych i słabych stron wojsk łączności w poszczególnych armiach. Ułatwiało to ponadto tworzenie własnych komórek, gdzie zdecydowanie łatwiej było eliminować popełniane już wcześniej błędy.

Pierwsze komórki szyfrowe w WP pojawiły się już w strukturach Sztabu Generalnego (SG) na etacie organizacyjnym w październiku 1918 r. Umiejscowiono

je w Wydziale (od listopada 1918 r. Oddziale) II SG WP jako Sekcja Szyfrów. Braki kadrowe spowodowały jednak, że w początkowym okresie część stanowisk w Sekcji nie była obsadzona. W kolejnych miesiącach struktury całego SG WP, a wraz z nimi także struktury Wydziałów (Oddziałów), ulegały różnym modyfikacjom. Sam SG WP przyjął nazwę Naczelnego Dowództwa WP (NDWP). Warto dodać, że od przełomu 1918 i 1919 r. w ramach działań Oddziału Informacyjnego II (przez niedługi okres posiadał on nr VI) tworzony był wyraźny podział działań operacyjnych wywiadu na kierunki wschodni i zachodni (WBH-CAW, sygn. I.303.4.11, rkps).

Jednym z największych problemów początkowego okresu działania Oddziału II NDWP była kwestia kadr. Problem nie polegał jednak na braku fachowców, ale na trudności zweryfikowania poszczególnych osób. Obawiano się po prostu tego, aby Oddział nie dostał się pod wpływy agentów obcych wywiadów, szczególnie niemieckiego i rosyjskiego. Co ciekawe, obsadę najważniejszych stanowisk związanych z działalnością wywiadu wojskowego zastrzeżono dla Józefa Piłsudskiego, pełniącego wówczas obowiązki Tymczasowego Naczelnika Państwa (posiadał pełnię władzy administracyjnej i wojskowej). Proces obsadzania stanowisk Oddziału Informacyjnego, szczególnie w Sekcji Szyfrów, przeciągał się w czasie. Warto dodać, że w początkowym okresie Sekcja Szyfrów nie była ukierunkowana na prowadzenie radiowywiadu czy też dekryptaż, a przede wszystkim na szyfrowanie korespondencji własnej, wysyłanej do zagranicznych placówek dyplomatycznych i wojskowych (WBH-CAW, sygn. I.303.4.11, mps).

Istotne ruchy w kierunku faktycznego stworzenia polskiego radiowywiadu podjęto po 1 kwietnia 1919 r., kiedy stanowiska szefa Oddziału Informacyjnego NDWP objął mjr SG Karol Bołdeskuł. G. Nowik na podstawie przeanalizowanej dokumentacji oraz podobieństw organizacyjnych struktur zakłada z dużą dozą prawdopodobieństwa, że inicjatorami intensyfikacji działań z zakresu prac nad stworzeniem polskiego radiowywiadu byli wspomniany mjr SG Bołdeskuł oraz mjr SG Ignacy Matuszewski. Pierwszy z nich wywodził się z armii austro-węgierskiej, drugi – z rosyjskiej. Obydwaj mieli doświadczenie w tej dziedzinie, obydwaj także dzięki posiadanemu autorytetowi byli w stanie zgromadzić wokół siebie odpowiednich fachowców. Kompletowanie zespołu odbywało się w sumie na podstawie wcześniejszych znajomości jeszcze z czasów służby w armiach zaborczych. W ten sposób tworzył się zespół osób posiadających ogromną wiedzę i nieograniczone wprost możliwości (Nowik 2004, 212, 218 i n.).

Od późnej wiosny 1919 r. faktycznie zauważalne było zaangażowanie coraz większej liczby najlepszych fachowców do prac w zakresie dekryptażu. Wielu z nich (np. lingwiści), którzy jeszcze w trakcie I wojny światowej służyli w jednostkach radiowywiadu, sami zgłaszali chęć pracy dla armii polskiej. Od kwietnia 1919 r. prace Sekcji Szyfrów, przekształconej w Oddziale II NDWP w Biuro Szyfrów, uległy intensyfikacji. W sierpniu tego samego roku Biuro rozpoczęło wzmożone prace nad szyframi obcymi, choć warto podkreślić, że najwcześniejsze zachowane

radiodepesze państw obcych, jakie znajdują się w materiałach Oddziału Informacyjnego, pochodzą z marca 1919 r. (WBH-CAW, sygn. I.303.4.661, mps).

Materiały dla Sekcji, a później Biura Szyfrów gromadziły, tworzone od przełomu 1918 i 1919 r., stacje radiotelegraficzne zlokalizowane w Warszawie, Lwowie, Przemyślu, Krakowie, Lublinie i Poznaniu. Prowadziły one cały czas nasłuch, odbierając – poza korespondencją własną (jawną i tajną) – także korespondencję tajną państw trzecich. Strona polska odczytywała w ten sposób korespondencję Ukraińskiej Republiki Ludowej, Niemiec, Litwy, Czechosłowacji, „białych" Rosjan oraz komitetów rewolucyjnych w Moskwie i Budapeszcie (WBH-CAW, sygn. I.303.4.629, mps).

Skuteczność prac Biura Szyfrów, w którym pracowali tacy specjaliści jak np. por./kpt. Józef Stanslicki, por./kpt. Franciszek Cehak, por. Jan Kowalewski, ppor./por. Stanisław Sroka, była z każdym tygodniem większa. Pierwszy szyfr rosyjski „Majak" i kolejne „Mars" oraz „Delegat" były przez polską stronę odczytywane już od sierpnia 1919 r. (zob. ryc. 1). Nie wiadomo jedynie, czy był to efekt pracy Biura (złamanie kodu), czy też klucze do szyfrów wpadły w ręce Polaków (np. na skutek działań wywiadu bądź w toku działań wojennych). Możliwe jest również, iż pozyskano je podczas przesłuchań jeńców pełniących w armii rosyjskiej funkcje radiotelegrafistów. Szereg kolejnych szyfrów łamał sam por. Kowalewski (niekiedy w zaskakująco szybkim tempie). Ogółem, do jesieni 1920 r. wyselekcjonował on i opisał 86 różnych systemów szyfrowania. Generalnie natomiast podczas całego okresu działania Biura Szyfrów w warunkach wojennych rozszyfrowano ponad 100 rosyjskich szyfrów (WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 100-122, 132; WBH-CAW, sygn. I.301.8.631, k. 388-483; WBH-CAW, sygn. I.301.8.662, k. 168-176, Nowik 2010, 36).

W ciągu drugiego półrocza 1919 r. zespół Biura Szyfrów wzmocniony został o kolejnych specjalistów – por. Włodzimierza Rupniewskiego oraz ppor./por. Pawła Misiurewicza (służył w wojskach łączności armii carskiej). Walorem obydwu, podobnie jak w przypadku poprzednio wymienianych, była doskonała znajomość kilku języków, w tym rosyjskiego, niemieckiego i francuskiego. Warto jednak dodać, że z całej grupy szczególnie wyróżniał się por. Kowalewski, który miał wykształcenie w zakresie nauk ścisłych. Fakt ten, w zderzeniu z jego niezwykłą pamięcią wzrokową, zwiększał jego możliwości matematycznej analizy danych. W kolejnych miesiącach do składu osób pracujących w Biurze Szyfrów dołączyli jeszcze wybitni polscy naukowcy z Uniwersytetów Warszawskiego i Lwowskiego – prof. Stefan Mazurkiewicz, prof. Stanisław Leśniewski oraz prof. Wacław Sierpiński (WBH-CAW, sygn. I.301.8.632, k. 24, 37-38; Nowik 2004, 229, 231-232, Pepłoński 1999, 220).

Skompletowanie wszystkich wymienionych wcześniej osób dawało już bardzo duże możliwości. Warto dodać, że por. Kowalewski, wraz z przydzieleniem go do Oddziału II, otrzymał zadanie zorganizowania ściśle tajnej komórki, zajmującej

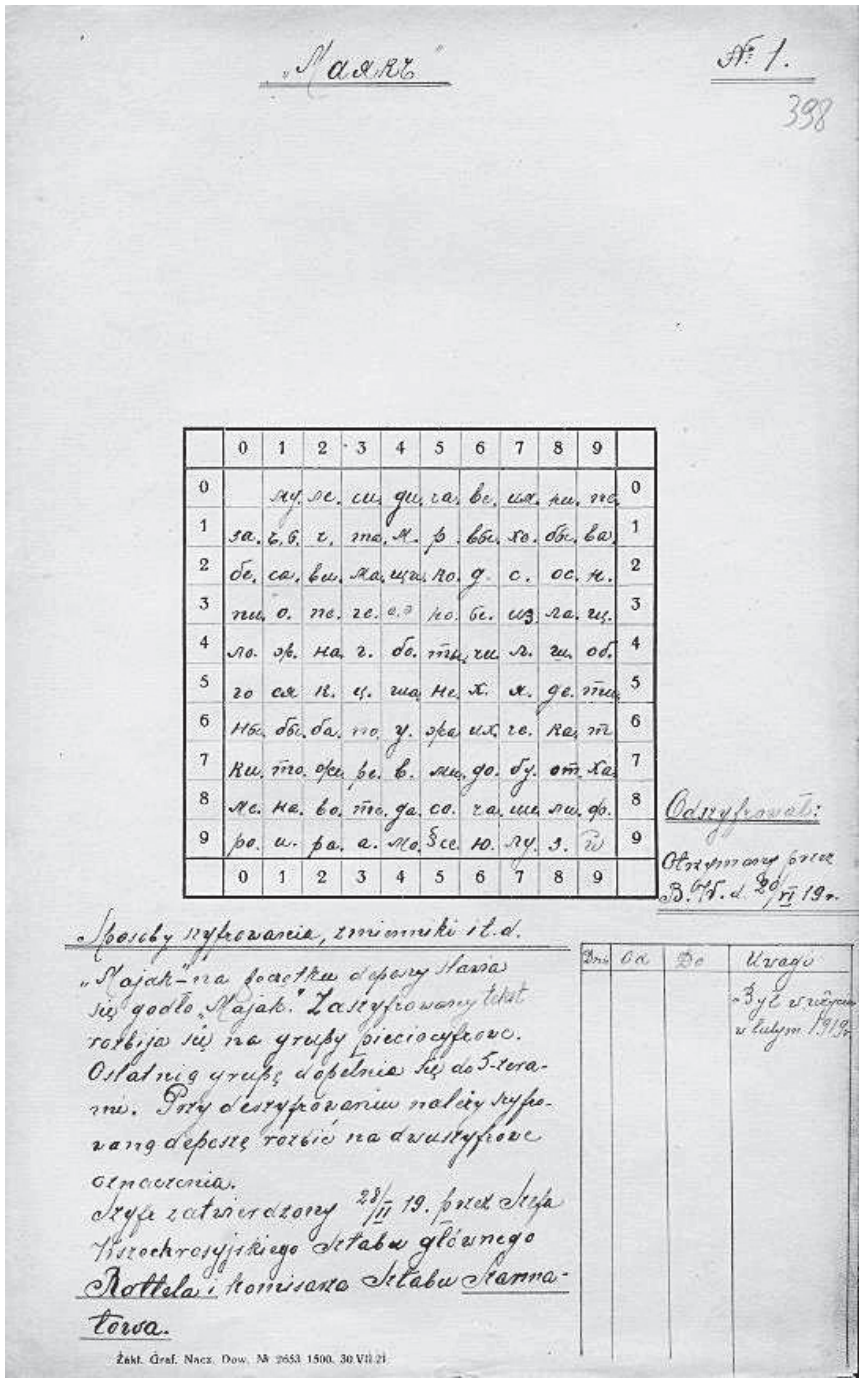

„Majak"

№ 1.

398

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
0		ny.	ne.	cu.	gu.	ra.	be.	ux.	hu.	nc.	0
1	za.	b.b.	r.	ma.	N.	p.	bb.	xo.	ob.	ba.	1
2	be.	ca.	bu.	Ka.	uz.	ko.	g.	c.	oc.	K.	2
3	nu.	o.	ne.	re.	e.a	ko.	bc.	uz.	la.	uz.	3
4	lo.	sk.	Ha.	r.	ob.	mu.	ru.	r.	zu.	ob.	4
5	ro	ck.	K.	y.	ma.	He.	x.	x.	ge.	mu.	5
6	Hb.	bb.	ba.	no.	y.	ska	ux.	re.	Ra.	m.	6
7	Ku.	mo.	oku.	be.	b.	nu.	do.	by.	om.	Ka.	7
8	Nc.	He.	bo.	mo.	ga.	co.	ra.	uu.	nu.	fo.	8
9	po.	u.	pa.	a.	Mo.	§ce.	ю.	ny.	3.	w	9
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	

Odszyfrować:

Otrzymany przez B.Sz. d. 20/VI 19r.

Sposoby szyfrowania, zmienniki i t.d.

„Majak"-na początku depeszy stawa się godło „Majak". Zaszyfrowany tekst rozbija się na grupy pięciocyfrowe. Ostatnią grupę dopełnia się do 5-ciu razy. Przy deszyfrowaniu należy szyfrowaną depeszę rozbić na dwusyfrowe oznaczenia.

Szyfr zatwierdzony 28/II 19. przez Szefa Wszechrosyjskiego Sztabu głównego Rottela i komisarza Sztabu Stamatowa.

Dnia	Od.	Do	Uwagi
			Był używany w latach 1919

Zakł. Graf. Nacz. Dow. № 2653 1500. 30.VII.21

Ryc. 1. Klucz do pierwszego rosyjskiego szyfru „Majak"
Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.631, k. 398

się wyłącznie łamaniem szyfrów obcych. Do zadań komórki radiowywiadowczej należał nasłuch i przechwytywanie korespondencji obcej (tak jawnej, jak i tajnej). Komplet materiałów miał być przekazywany do centrali w celu dokonywania analiz treści przejętych depesz. Nad pracami z ostatniej fazy czuwać miała komórka kryptograficzna. Całość działań odbywała się we współpracy Oddziału II (Informacyjnego) i Oddziału IIIa (Łączności) NDWP, bowiem temu drugiemu podlegały polowe stacje radiotelegraficzne (WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 96-97).

Jak wspomniano, deszyfrowaniem wiadomości w początkowej fazie zajmował się wyłącznie por. Kowalewski, jednak ogrom prac i przyrost liczby przechwytywanych radiodepesz Armii Czerwonej wymagał dodatkowych osób. Wsparciem dla por. Kowalewskiego na krótko był por. Sroka, który z nieznanych przyczyn odszedł jednak dość szybko ze służby w Biurze Szyfrów. Jego miejsce zajął por. Jerzy Suryn, mający również wykształcenie z zakresu nauk ścisłych (WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 129-132).

Sukcesy por. Kowalewskiego spowodowały, że na początku października 1919 r. w Biurze Szyfrów powołano do życia Wydział II Szyfry Obce (nazywany też przez pewien okres Wydziałem Radiowywiadu). Jego naczelnikiem został nie kto inny jak por. Kowalewski. Na przełomie października i listopada 1919 r., w związku ze zwiększeniem obsady Biura Szyfrów, jak również chęcią głębszego zakonspirowania jego prac, siedzibę Biura przeniesiono do innego skrzydła Pałacu Saskiego (chodziło o to, aby okna Biura nie wychodziły na ulicę). Zabieg ten wywołał krótkotrwałe trudności sprzętowe i łącznościowe, które jednak dość szybko zostały uzupełnione i poprawione (WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 72, 97, 125-126).

Z każdym miesiącem liczba deszyfrowanych depesz rosyjskich wzrastała lawinowo (WBH-CAW, sygn. I.301.8.632, k. 1-1213). Wymagało to jednak ogromu pracy, choćby tak z pozoru banalnej jak przepisywanie odszyfrowanych depesz na maszynie (cyrylicą), a następnie ich tłumaczenie i ponowne przepisywanie w języku polskim (zob. ryc. 2). W ciągu całego 1919 r. wykonywała to jedna maszynistka – Helena Sobota. W lutym 1920 r., aby zwiększyć wydajność pracy, por. Kowalewski wnioskował do przełożonych o przydzielenie do kierowanego przez siebie Wydziału Szyfrów Obcych maszynistki i tłumaczki w jednym. Stawiane przed kandydatką wymagania były niezwykle wysokie – miała się ona posługiwać biegle przede wszystkim językami francuskim i rosyjskim, ponadto także w stopniu dobrym językami angielskim i niemieckim. W kolejnych miesiącach Biuro Szyfrów wzmocnione zostało o por. Józefa Plezię (późniejszego następcę por. Kowalewskiego na stanowisku naczelnika Wydziału Szyfrów Obcych), por. Stefana Głowacza, por. Jerzego Kwiatkowskiego, por. Edmunda Warzańskiego, ppor. Tadeusza Ołowskiego oraz ppor. Kazimierza Korczyńskiego. Łącznie oddelegowanych do pracy w Biurze Szyfrów (w różnych okresach) było 28 osób, w tym 17 oficerów, 1 podoficer, 7 szeregowych, 1 sekretarka i 3 maszynistki (WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 124, 142; WBH-CAW, sygn. I.301.8.631, k. 68; WBH-CAW, sygn. I.301.8.632, k. 14; WBH-CAW, sygn. I.301.8.662, k. 7; Nowik 2004, 246-248; 2010, 77).

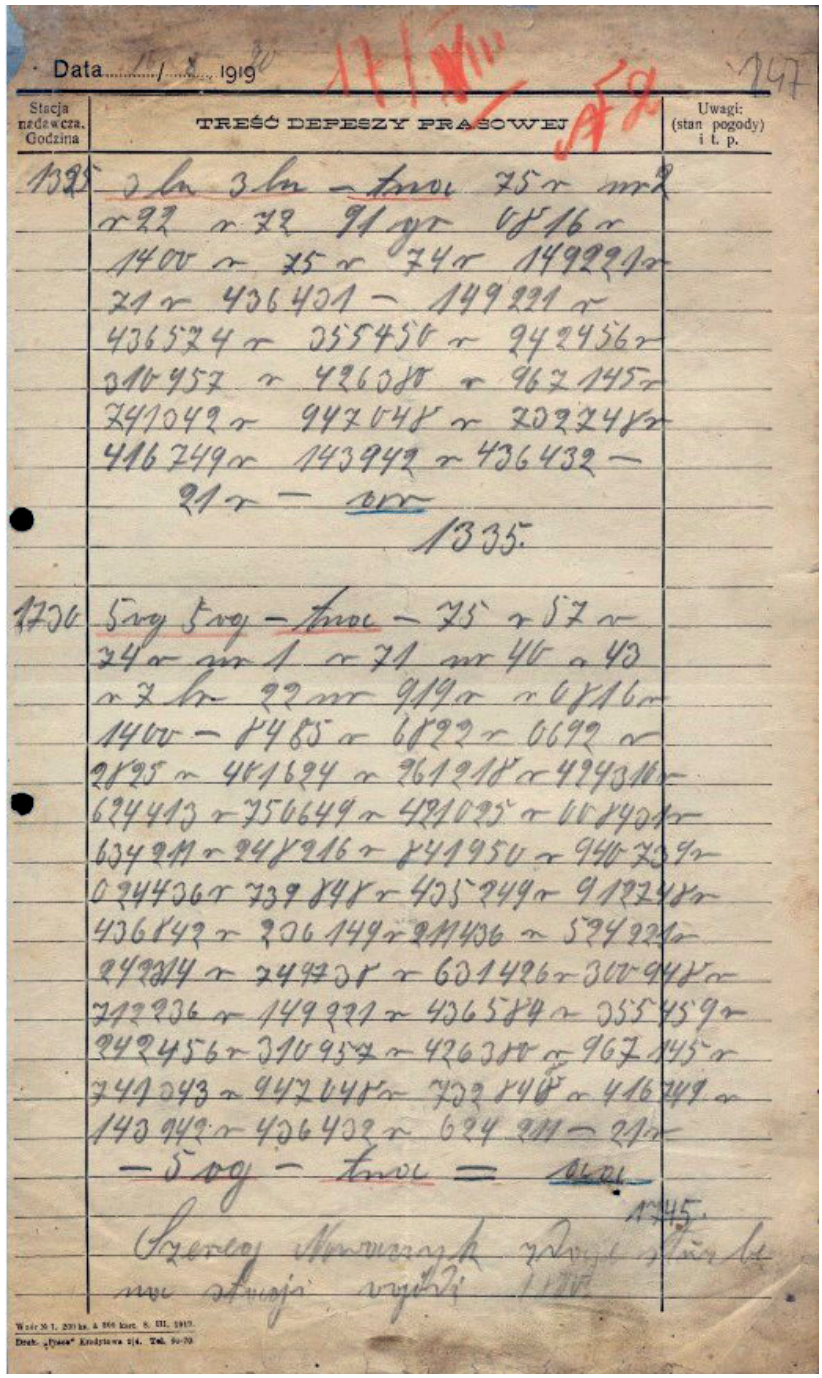

Ryc. 2. Przechwycony szyfr spisany ręcznie
Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 147

Wiosną i latem 1920 r. liczba przechwytywanych depesz tajnych przewyższała liczbę depesz nadawanych przez Rosjan tekstem otwartym. Wszyscy odkomenderowani do pracy w Biurze Szyfrów, szczególnie w Wydziale II Szyfry Obce, pracowali niezwykle intensywnie. Warto jednak podkreślić, że nadal to por. Kowalewski (oraz por. Misiurewicz i por. Rupniewski) nadawali ton pracy i odznaczali się szczególną wydajnością, skutecznością i efektywnością (podpisy por. Kowalewskiego widnieją pod zdecydowaną większością odszyfrowanych wiadomości).

Patrząc na całokształt osiągnięć zespołu por. Kowalewskiego, wydaje się, że niemal zbędne jest tłumaczenie, jak niezwykle ważne dla przebiegu wojny polsko-rosyjskiej czy tym bardziej dla finału Bitwy Warszawskiej było złamanie szyfrów rosyjskich oraz praca nad ich odczytywaniem oraz dostarczaniem ich do sztabowców (zob. ryc. 3). Żeby jednak uzmysłowić sobie skalę i możliwości, jakie polskiej stronie dawała znajomość sytuacji, w której znajdował się przeciwnik, jego rzeczywistej pozycji, planów, etc., warto wskazać choćby kilka przykładów.

Ciekawym dokumentem jest na pewno wykaz 744 osób pełniących kluczowe funkcje na różnych szczeblach Armii Czerwonej latem 1920 r. Wśród wymienionych osób znaleźć można nie tylko dowódców armii, dywizji, korpusów czy brygad, lecz także szefów sztabów oraz szefów oddziałów w poszczególnych sztabach wraz z zastępcami oraz komisarzami wojennymi różnych szczebli. W wykazie znajdują się także personalia osób odpowiadających za łączność – w tym nazwiska szyfrantów pracujących na różnych szczeblach dowodzenia. Wykaz, choć nie był pełny, pozwalał na identyfikację osób, a w wielu przypadkach także analizę ich potencjału umysłowego, jako dowódców, czy weryfikacji posiadanych wiedzy i umiejętności dowódczych. To z kolei pozwalało lepiej przewidywać działania, jakie mogli oni podejmować. Spis ten umożliwiał także wyselekcjonowania wśród potencjalnej grupy jeńców osób posiadających istotną wiedzę operacyjną, które w normalnych warunkach mogłyby dążyć do tego, aby nie być zdekonspirowane (WBH-CAW, sygn. I.301.8.632, k. 1133-1143).

Faktyczna wartość deszyfrowanych wiadomości widoczna jest ponadto podczas analizy materiałów, pozwalających określić wspomniane już rozmieszczenie czy plany poszczególnych jednostek Armii Czerwonej maszerującej w kierunku Warszawy. Wszystkie te, drobne niekiedy z pozoru, informacje składały się na obraz całości. To z kolei przyczyniło się do podjęcia kontrofensywy Wojska Polskiego znad Wieprza oraz stoczenia samej Bitwy Warszawskiej.

Przykładowo szyfrogram nr 33586 z 3 sierpnia 1920 r., stanowiący rozkaz dowódcy IV Armii Jewgienija Siergiejewa, do dowódców podległych mu dywizji wskazuje jednoznacznie, że Rosjanie – będąc pewni szybkiego zwycięstwa – kontynuowali ofensywę zgodnie z wcześniejszymi (znanymi polskiej stronie) rozkazami. Z kolei z szyfrogramu 34445 z 7 sierpnia skierowanego przez dowódcę 3 Korpusu Kawalerii Gaja do sztabu IV Armii wynika jasno, że wchodzący

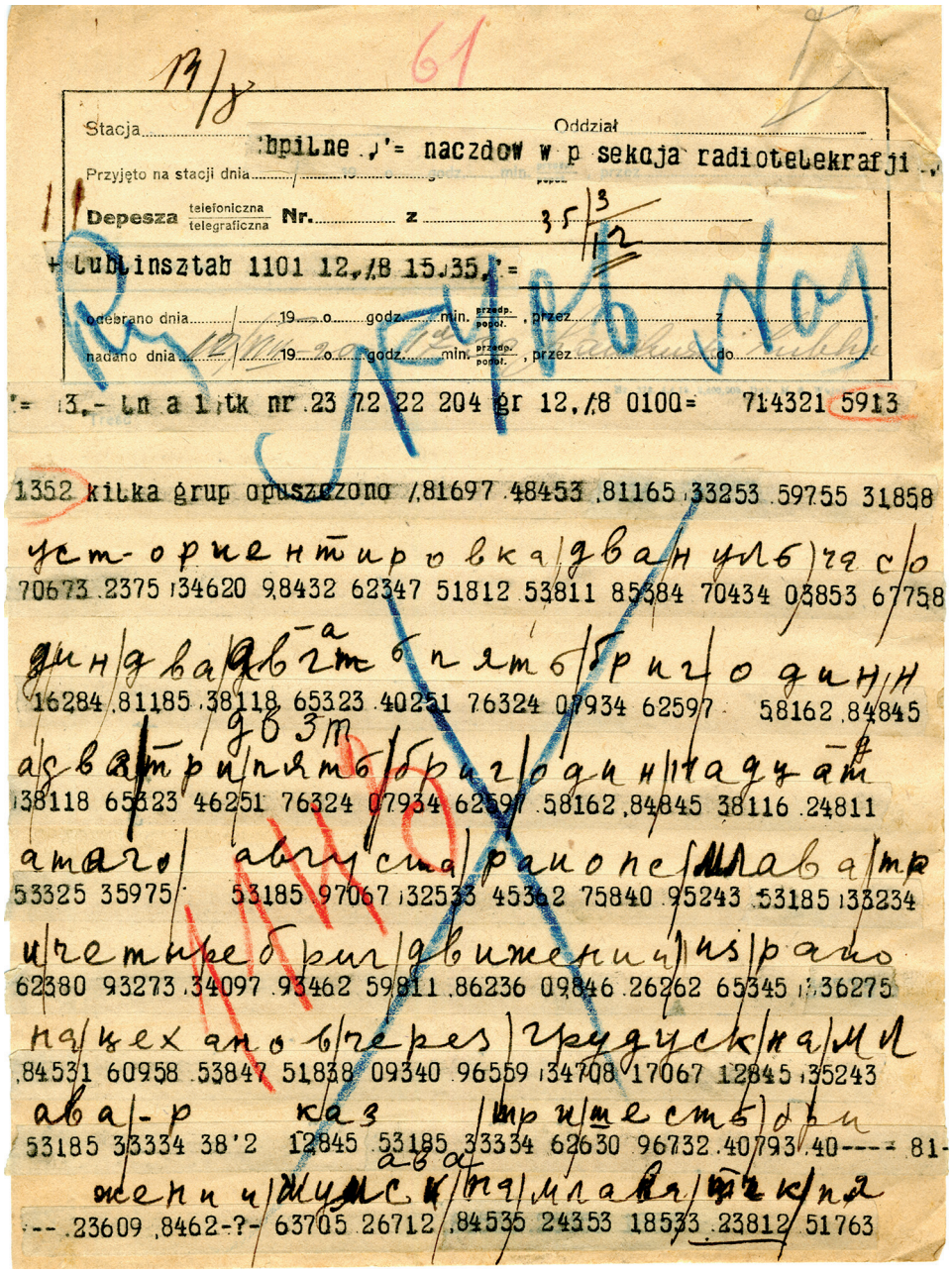

Ryc. 3. Przechwycony szyfr wysłany juzem do Biura Szyfrów i tam wstępnie odczytany
Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.646.

w skład Korpusu żołnierze są przemęczeni, a przerwy w zaopatrzeniu powodują istotne braki w furażu dla koni. Wspomniany Korpus uchodził za doborowy, stąd też taka informacja rzucała istotne światło na stan morale panującego w szeregach przeciwnika (WBH-CAW, sygn. I.301.8.645, mps).

Kolejnym przykładem wkładu, jaki zespół Biura Szyfrów wniósł w zwycięstwo w wojnie polsko-rosyjskiej w 1920 r., mogą być tłumaczenia szyfrogramów nr 34437 i 34446. Obydwa przejęto 6 sierpnia i odczytano kolejnego dnia. Dowódca Grupy Mozyrskiej Janson zwracał się w nich z wezwaniem do wzmocnienia grupy (poprzez przydzielenie nowych dywizji) w celu zabezpieczenia jej słabych skrzydeł. Na skutek tych informacji Naczelny Wódz wydał rozkaz, aby przegrupować polskie siły tam, gdzie nieprzyjaciel był najsłabszy. W konsekwencji tego polska grupa uderzeniowa frontu środkowego (głównie 4 Armia WP) otrzymała zadanie przeprowadzenia natarcia na tyły wojsk frontu zachodniego Armii Czerwonej (WBH-CAW, sygn. I.301.8.632, k. 117-118).

Szyfrogramy nr 35560 i 35592 z 16 sierpnia oraz szyfrogram nr 36634 z 17 sierpnia (zaszyfrowane wspomnianym kodem „Rewolucja") – wszystkie nadawane przez XV Armię – wskazywały z kolei, że XV Armia utraciła w tych dniach łączność ze swoimi dywizjami oraz sztabem frontu zachodniego. Doprowadziło to do sytuacji, w której Rosjanie w kulminacyjnej fazie Bitwy Warszawskiej nie znali położenia ani wojsk własnych, ani wojsk polskich. Co więcej, widoczna jest także szerząca się w związku z tym dezinformacja, bowiem podczas, gdy Armia Czerwona wycofywała się w panice, z meldunku wynika, iż to Wojsko Polskie wycofuje się w kierunku południowo-wschodnim. Tego samego dnia szef radiostacji polowej IV Armii zgodnie z tłumaczeniem szyfrogramu nr 36630 informował sztab IV Armii o zniszczeniu przez polski pociąg pancerny pod Ciechanowem radiostacji, kodów oraz tajnych instrukcji, co równoznaczne było z chaosem i pogłębiającym się brakiem rzetelnych informacji z frontu przez stronę rosyjską (WBH-CAW, sygn. I.301.8.644, mps).

Niesamowite znaczenie w procesie decyzyjnym dla strony polskiej miało także rozszyfrowanie wiadomości Siemiona Budionnego – dowódcy I Armii Konnej skierowanej do dowódcy frontu zachodniego – Michaiła Tuchaczewskiego (szyfrogram nr 36683 z 17 sierpnia 1920 r.). Budionny informował w niej, że dowodzony przez niego związek operacyjny nie odstąpi od próby zdobycia Lwowa, a tym samym nie przybędzie z odsieczą jednostkom rosyjskim, walczącym pod Warszawą. Pomijając fakt, iż była to jawna niesubordynacja ze strony Budionnego, informacja ta utwierdziła naczelne dowództwo WP, że walczący pod Warszawą Rosjanie nie otrzymają żadnego silnego wsparcia (WBH-CAW, sygn. I.301.8.639, k. 1).

Zamieszczone powyżej przykłady tłumaczeń szyfrogramów (ryc. 4-6), choć wybrane subiektywnie, ilustrują doskonale, jaką wagę dla wyniku nie tylko Bitwy Warszawskiej, lecz także całej wojny polsko-rosyjskiej miała praca kilku osób

Ściśle tajne.

Tłumaczenie szyfrogramu.

Od: Szt. XVI. Armji. Do: Szt. podległych dyw. Przejęto: 13/8 Odczytano: 13/8.

Uwagi	TREŚĆ
Uzupełnienie do rozesłanego wcześniej dn. 13/VIII. rozkazu op. XVI. Armji.	ROZKAZ OPERACYJNY do WOJSK XVI. ARMJI. ...../brak początku/ uderzenie z linji ZEGRZE-ZAŁUBICE, w kierunku na PRAGĘ, rozkazuję dywizjom kontynuować ofenzywę i wieczorem dnia 14/VIII. zawiązać następującymi rejonami: 27 dywizja : ZAJSKI- st. JABŁONNA-NIEPORĘT 2 " RADZYMIN-STANISŁAWÓW-PUSTELNIK /wyłącznie/-KOLONIA. 17 dywizja PUSTELNIK-[illegible]-MAŃKI-TUROW-WOŁOMIN. 10 " MOKROŁOG-NATEP-JAROSŁAW-OKUNIEW 6 " KAROZNU-OSIECK-KOŁBIEL. 2/ Wywiady dywizyjne do tego czasu powinny dotrzeć aż do linji rzeki WISŁY w granicach dywizyjnych odcinków, zmazanym wyznaczonych w punkcie 1-ym mojej dyrektywy Nr. 505. 3/ D-ca 27 dyw. ma współdziałać z 10.dyw. przy jej uderzeniu, skierowanym na PRAGĘ. 4/ D-ca 10dyw. ma mieć na widoku, że zależnie od okoliczności jego dywizja może mieć główny kierunek na PRAGĘ w celu forsowania rz. WISŁY w granicach WARSZAWY, co wymaga skoncentrowania kolumny jednej brygady w rejonie OKUNIEWO. 5/ O otrzymaniu niniejszego natychmiast zameldować. Nr. 510/op. D-ca XVI. Armji.:SOŁOGUB. Członek Rady Rew.:PIATAKOW Kom.Szt.Arm. :BATORSKIJ. Niniejszą dyrektywę natychmiast przesłać do Szt. 10 dywizji.
Deszyfrował:	Za zgodność z oryginałem: Naczelnik Wydz. 2.

NACZELNE DOWÓDZTWO W. P.
(SZTAB GENERALNY)
Oddział II. Biuro Szyfrowe
Sz. № 35359 /II.

Warszawa, dnia 192

Rozesłano według rozdzielnika Nr. I

Kapitan i Szef Biura Szyfrowego.

Zakł. Graf. Nacz. Dow. Nr. 1480. 10000. 8.VII.20.

Ryc. 4. Tłumaczenie szyfrogramu nr 35359 z 13 sierpnia 1920 r. w wersji ostatecznej
Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.639, k. 3

Ściśle tajne.

Tłumaczenie szyfrogramu.

Od: Szt. IV.Armji Do: Szt. Zach. frontu Przejęto: 17/8 Odczytano: 17/8.

Rew.482.

Uwagi	TREŚĆ
	Do Szefa polowej radjotel. zach. frontu. Melduję, że radjostacja pol.szt. IV.armji zaskoczona przez polki pociąg pancerny pod CIECHANOWEM pod ogniem karabinów masz. została spaloną dn. 15/VIII. Wszystkie kody i tajne instrukcje mojej stacji zostały również zniszczone. Upraszam o jaknajszybsze wysłanie do pol.szt.IV. Armji nowej stacji radjotel. Nr. 3/ SIERPIEC dn. 16/8 szef pol.radjostacji WIESIOŁOW.

Deszyfrował: Rupniewski

Za zgodność z oryginałem: Kowalew

Naczelnik Wydz. 2.

NACZELNE DOWÓDZTWO W. P.
(SZTAB GENERALNY)
Oddział II. Biuro Szyfrowe
Sz. № 36630 /II.

Warszawa, dnia 192

Rozesłano według rozdzielnika Nr. I

P.O. SZEFA WYDZIAŁU

Kapitan i Szef Biura Szyfrowego.

Zakł. Graf. Nacz. Dow. Nr. 1480. 10000. 8.VII.20.

Ryc. 5. Tłumaczenie szyfrogramu nr 36630 z 17 sierpnia 1920 r. w wersji ostatecznej
Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.644

Sciśle tajne.

Tłumaczenie szyfrogramu.

Od: Szt. I-ej Konnej Arm. Do: Szt. Zachodniego Fr. Przejęto: 17/8 Odczytano: 18/8

Uwagi	TREŚĆ Młot 519.
	dn. 17/VIII. g. 1. m. 20. mapa 10 w. w calu. Do D-cy Zachodniego Frontu Kopja: Do Głównodowodzącego, Do D-cy Południ. Zach. Frontu, Do D-cy XII. armji. Dyrektywę Nr. 361/op. tajne- otrzymano 16/VIII. o g. 2 m. 15. Armja w danej chwili nie może być wycofaną z walki, gdyż nasze oddziały znajdują się na drogach pod LWOWEM, przyczem czołowe oddziały znajdują się o 15 wiorst na wschód od miasta, a armji dano rozkaz zdobycia 17/VIII. LWOWA. Po skończeniu operacji, armja wyruszy zgodnie z dyrektywą Nr. 361/op. tajne. Nr. 120/op. tajne D-ca I-ej konnej Armji BUDIENNYJ Czł. Rew. Rady Woj: WOROSIŁOW Szef Sztabu polowego: ZOTOW Za zgodność: Szef Wydziału Oper. Armji Szt. Gen. BORODULIN.

Deszyfrował: Rupniewski

Za zgodność z oryginałem: Rupniewski

Naczelnik Wydz. 2.

NACZELNE DOWÓDZTWO W. P.
(SZTAB GENERALNY)
Oddział II. Biuro Szyfrowe
Sz. № 36683. /II.

Warszawa, dnia 192

Rozesłano według rozdzielnika Nr. I

Kapitan i Szef Biura Szyfrowego

Zakł. Graf. Nacz. Dow. Nr. 1480. 10.000. 8.VII.20.

Ryc. 6. Tłumaczenie szyfrogramu nr 36683 z 17 sierpnia 1920 r. w wersji ostatecznej
Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.639, k. 1

skupionych w Biurze Szyfrów. Nie wiadomo, jak zakończyłaby się osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata – jak określił ją lord Edgar D'Abernon (D'Abernon 1990, 13), gdyby nie praca tego niewielkiego zespołu żołnierzy, kierowanych przez por. Kowalewskiego. Złamanie wszystkich kolejnych szyfrów stosowanych przez Rosjan w korespondencji tajnej przyczyniło się zarówno do zwycięstwa Polski w tej wojnie, jak i ocaliło życie wielu żołnierzy oraz zwykłych obywateli. Wpłynęło również na losy Europy, zatrzymując komunizm na kolejne ćwierć wieku w granicach Rosji sowieckiej.

Trudno nie zgodzić ze słowami prof. P. Wieczorkiewicza, który stwierdził przed laty:

> Wygrana przez Polaków wojna ocaliła Zachód przed bolszewicką inwazją. Warto pamiętać, że dokonali tego praktycznie sami. […] Lord D'Aberton nazwał batalię na przedpolach Warszawy „osiemnastą decydującą bitwą w dziejach świata" z uwagi na znaczenie dla kultury, wiedzy, religii i politycznego rozwoju ludzkości". Zapewniła niepodległość Rzeczypospolitej na przeciąg jednego pokolenia (Wieczorkiewicz 2008, 81).

Każdy, kto w wojnie polsko-rosyjskiej wziął udział, niekoniecznie nawet jako żołnierz, wniósł swój wkład w sukces Polski i ocalenie świeżo odzyskanej niepodległości. Można z pewnością rzec, że zwycięstwo w tym starciu „Dawida z Goliatem" miało wymiar wielopłaszczyznowy. Zaangażowani w prace deszyfrażowe korespondencji rosyjskiej żołnierze Biura Szyfrów zajmują jednak w tej grupie miejsce niezwykłe i szczególne. Pewnie właśnie dlatego w 2017 r. zachowane dokumenty wywiadu radiowego z okresu Bitwy Warszawskiej zostały wpisane na Światową Listę Pamięci UNESCO, a rok 2020 – zgodnie z Uchwałą Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 października 2019 r. – ustanowiono Rokiem Jana Kowalewskiego.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Wojskowe Biuro Historyczne – Centralne Archiwum Wojskowe (WBH-CAW)

Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.630.
Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.629.
Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.631.
Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.632.
Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.662.
Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.639.
Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.644.
Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.645.

Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939, sygn. I.303.4.11.
Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939, sygn. I.303.4.629.
Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939, sygn. I.303.4.661.

Dokumenty publikowane

Monitor Polski 2019, poz. 1044.

Opracowania

D'Abernon, E. V. (1990), Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata. Pod Warszawą 1920 r. Warszawa.
Grott, W. (2019), Podpułkownik Jan Kowalewski (1892-1965). Gdańsk.
Kahn, D. (2004), Łamacze kodów. Historia kryptologii. Warszawa.
Nowik, G. (2004), Zanim złamano „Enigmę". Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918-1920. Warszawa.
Nowik G. (2010), Zanim złamano „Enigmę" rozszyfrowano rewolucję. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918-1920. Warszawa.
Pepłoński, A. (1999), Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919-1920. Warszawa.
Pobóg Malinowski, W. (1967), Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945, t. II. Londyn.
Poźniakowska-Hanak, D. (2001), Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919-1921. W: Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej, 24. Warszawa.
Seruga, J. (1925), Udział radiostacji warszawskiej w bitwie o Warszawę w r. 1920. W: Bellona, XVII/1, 43-53.
Singh, S. (2001), Księga szyfrów. Nauka skrywania tajemnic od starożytnego Egiptu do kryptografii kwantowej. Warszawa.
Ścieżyński, M. (1928), Radiotelegrafia jako źródło wiadomości o nieprzyjacielu. Przemyśl.
Wargalla, M. (1937), Organizacja i wykorzystanie radiokomunikacji dla celów wojskowych. W: Przegląd Wojskowo-Techniczny, XXII/3, 648-672.
Wieczorkiewicz, P. (2008), Rok 1920. Trudne zwycięstwo. W: Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, 11-12, 71-81.
Wyszczelski, L. (2005), Operacja warszawska sierpień 1920. Warszawa.
Ziaja, L. (1968-1969), Kowalewski Jan (biogram). W: Polski słownik biograficzny, XIV, 524-525.

Netografia

http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-2/documents-of-polish-radio-intelligence-from-the-period-of-the-battle-of-warsaw-in-1920/ [dostęp: 30 VII 2020].

DOI: 10.31648/pw.6861

Dariusz Radziwiłłowicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2939-0271
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ARMIA CZERWONA W 1920 ROKU. ORGANIZACJA, STANY OSOBOWE, DZIAŁALNOŚĆ PROPAGANDOWA ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM FRONTU POLSKIEGO W ŚWIETLE WYBRANYCH ŹRÓDEŁ I POLSKICH OPRACOWAŃ WYWIADOWCZYCH

The Red Army in 1920. Structures, troop levels and propaganda with particular attention to the Polish front based on selected sources and Polish intelligence reports

Abstract: The Polish-Soviet War, which took place between 1919 and 1920, remains one of the most dramatic, yet also one of the brightest pages in the history of the Polish military. Not only did the Polish army achieve a spectacular victory that ensured Poland's sovereignty and unrestrained development, but also, according to many historians and politicians, saved Europe from the flood of communism. Apart from the famous Battle of Warsaw, the warfare that lasted from February 1919 to October 1920 included the Kiev Offensive, the Battle of Komarów and the Battle of the Niemen River. The war with the Bolshevists was not just a conflict over the borders but also concerned the preservation of national sovereignty, threatened by the Bolshevists' attempts to spread the communist revolution throughout Europe. The intention of the Polish side, on the other hand, was to separate the nations occupying the regions to the west and south of Russia and to connect them with Poland through close federal ties. The fate of the war was finally decided in August 1920 at the gates of Warsaw. The Polish Army, following the operational plans of the High Command approved by Józef Piłsudski, the Commander-in-Chief of the Polish Army, pushed the Red Army east past the Neman River line with a surprising counter-attack. This battle saved Poland's independence and forced the Bolshevists to cancel their plans to spread the communist revolution to the countries of Central and Western Europe.

Keywords: Red Army, Polish–Soviet War in 1920, Battle of Warsaw, commissars, communist propaganda

1. Wprowadzenie

Wydarzenia związane ze zbrojnymi działaniami Korpusu Czechosłowackiego (Przegląd Wschodnioeuropejski 2010/1, 107-127) zmusiły przywódców bolszewickich do energicznych działań w celu rozbudowy Armii Czerwonej, która w maju 1918 r. liczyła niewiele ponad 300 tys. ludzi (Radzieckie Siły Zbrojne 1918-1968 1970, 48). Od lata 1918 r. bolszewicy rozpoczęli tworzyć masową regularną armię. 29 maja Ogólnorosyjski Centralny Komitet Wykonawczy Rad (WCIK – Wsierossijskij Centralnyj Ispołnitielnyj Komitet) podjął uchwałę o obowiązkowej służbie wojskowej, a następnie zobowiązał Komisariat Ludowy Spraw Wojskowych (KLSW) do opracowania planu mobilizacji początkowo na najbardziej zagrożonych terenach i w głównych ośrodkach przemysłowych.

Powszechna służba wojskowa została zatwierdzona przez V Ogólnorosyjski Zjazd Rad, który odbył się w lipcu 1918 r. Uchwalona przez zjazd Konstytucja Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej głosiła, że obrona socjalistycznej ojczyzny jest obowiązkiem wszystkich obywateli. Dodać należy, iż prawo do obrony rewolucji z bronią w ręku przyznawała ona tylko „ludziom pracy". 10 lipca V Zjazd podjął uchwałę „O budownictwie Armii Czerwonej", aprobującą środki przedsięwzięte przez Komitet Centralny Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) (KC RKP(b)) i rząd sowiecki w celu stworzenia armii regularnej. Wskutek przeprowadzonych poborów szeregi Armii Czerwonej na początku września 1918 r. przekroczyły 550 tys. żołnierzy (AAN, Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. – M 391).

Przywódcy bolszewiccy uznali, iż największe zagrożenie dla ich panowania mają walki nad Wołgą i na Uralu[1]. W czerwcu powołano do Armii Czerwonej na ziemiach objętych walkami pięć roczników. Mobilizacja natrafiała na nieprzezwyciężone wprost trudności. Ogromna liczba chłopów nie stawiła się do poboru, rejestrację prowadzono nieudolnie. Od pierwszych chwil swego istnienia Armia Czerwona wkroczyła na drogę prowadzonej bez litości walki z dezerterami. Aż do końca wojny domowej najlepszymi jednostkami „czerwonych" były oddziały złożone z komunistów narodowości łotewskiej lub chińskiej. 29 lipca Komitet Centralny partii podjął uchwałę o wzmocnieniu oddziałów walczących we wschodniej Rosji (M. Wieliczko-Wielicki 1928, 48)[2].

---

[1] Lenin w piśmie skierowanym 1 sierpnia 1918 r. do żołnierzy frontu wschodniego podkreślił, że „obecnie cały los rewolucji postawiony został na jednej karcie: szybkie zwycięstwo nad Czechosłowakami na froncie Kazań – Ural – Samara. Wszystko zależy od tego", cyt. za: (Kuzmin 1958, 102).

[2] W Piotrogrodzie wyjeżdżających na front wschodni żegnał osobiście Lenin. 13 sierpnia ogólnomiejska konferencja związków zawodowych Piotrogrodu przyjęła uchwałę o wzmocnieniu masowej agitacji w celu umocnienia Czerwonej Armii i o wysłaniu na front najbardziej aktywnych i wypróbowanych robotników. Zob. szerzej: (Kuźmin 1958, 103).

Uchwałą Rady Komisarzy Ludowych z 13 czerwca 1918 r. na czele wojsk sowieckich, operujących w rejonie Wołgi i Uralu postawiono Rewolucyjną Radę Wojenną (RRW), (Direktivy… 1969, 97-98). Dopiero RRW rozpoczął konsolidację jednostek Armii Czerwonej walczących dotąd bez koordynacji. Formowano jednostki wojskowe o jednakowym etacie, które tworzyły związki taktyczne, a te związki operacyjne. W krótkim czasie sformowano pięć armii. Ich liczebność nie przekraczała 45 tys. żołnierzy (Radzieckie Siły Zbrojne… 1970, 50-51). Wprowadzenie jednolitej struktury organizacyjnej wojsk sowieckich i zasad ścisłej centralizacji w dowodzeniu nimi hamowane było tym, iż kilka komisariatów ludowych miało własne wojska. Dlatego 19 sierpnia 1918 r. Rada Komisarzy Ludowych wydała dekret „O scaleniu wszystkich sił zbrojnych republiki pod zarządem Komisariatu Ludowego Spraw Wojskowych". Zgodnie z literą tego dekretu wojska wszystkich resortów podporządkowane zostały Komisariatowi Ludowemu Spraw Wojskowych. Rada Komisarzy Ludowych zobowiązała Komisariat Ludowy Spraw Wojskowych do stworzenia jednolitej struktury organizacyjnej Armii Czerwonej podzielonej na armie i dywizje.

Poważnym problemem był dotkliwy brak wojskowych kadr jak i uzbrojenia. W. I. Lenin 10 sierpnia pisał do M. Boncz-Brujewicza:

> Uważam za konieczne wszelkimi sposobami umocnić Front Wschodni. Proponuję Najwyższej Radzie Wojennej opracować plan wycofania z Frontu Zachodniego maksymalnej ilości jednostek. Plan ten należy zrealizować jak najszybciej. Powinny pójść wszystkie zdolne do walki jednostki (Direktivy… 1969, 108-109; Lenin 1958, 113).

Jednym z najpoważniejszych problemów, z jakim borykała się od samego początku Armia Czerwona, były trudności z zaopatrzeniem. Niewiele pomogły tu nadzwyczajne działania przywódców bolszewickich, którzy w celu zmobilizowania wszystkich zasobów kraju przedsięwzięli szereg nadzwyczajnych środków, znanych pod nazwą polityki komunizmu wojennego.

Pragnąc zaspokoić rosnące potrzeby rozbudowującej się Armii Czerwonej, rozkazem KLSW z 1 czerwca 1918 r. powołano do życia Centralny Zarząd Zaopatrzenia Armii Czerwonej, który do wprowadzenia dyktatury aprowizacyjnej funkcjonował bardzo źle. Niektóre armie musiały utrzymywać w Moskwie swych przedstawicieli, zadaniem których było wymuszanie uzupełnień i zaopatrzenia na centrali (Wieliczko-Wielicki 1928, 48).

2 września OCKW powołał do życia Rewolucyjną Radę Wojenną Republiki (RRWR) i utworzył stanowisko naczelnego dowódcy wszystkich sił zbrojnych republiki wchodzących w skład armii czynnej. RRWR skupiała w swych rękach administracyjne i operatywne funkcje w zakresie zarządzania siłami zbrojnymi. Istniejąca poprzednio Najwyższa Rada Wojenna została zlikwidowana, a funkcje jej przekazano nowo utworzonemu organowi. RRWR przejęła także kompetencje Kolegium Ludowego Komisariatu Spraw Wojskowych, którego członkowie weszli w jej skład.

11 września RRWR wydała rozkaz o utworzeniu frontów i ich sztabów. Na czele każdego z nich i armii stała Rewolucyjna Rada Wojenna w składzie dowódcy i dwóch komisarzy politycznych. Oprócz tego utworzono zarządy polowe frontów i armii. Powołano wówczas i utworzono: front północny (istniał do 13 lutego 1919 r.); front wschodni (istniał do 15 stycznia 1920 r.); front południowy (istniał do 10 stycznia 1920 r.). Dzięki tym zdecydowanym i radykalnym posunięciom na początku października 1918 r. Armia Czerwona była zorganizowana w 12 armii (34 dywizje piechoty i 1 kawalerii) walczących na trzech frontach. Dla żołnierzy Armii Czerwonej wprowadzono również jednolity znak rozpoznawczy – emaliowaną czerwoną gwiazdę (Radzieckie Siły Zbrojne… 1970, 54; Wieliczko-Wielicki 1928, 49-51; 50 lat… 1968, 43).

Dużą rolę w organizowaniu Armii Czerwonej odegrał Lew Trocki. Wraz z objęciem przez niego od marca 1918 r. Komisariatu Spraw Wojskowych, działania bolszewików uzyskały olbrzymi rozmach. Trocki w przemówieniu na V Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich stwierdził:

> Armia winna odpowiadać duchowi danej epoki historycznej. Między duchem czasu i charakterem armii nie może być sprzeczności. Żyjemy w warunkach dyktatury klasy robotniczej i biednej klasy włościańskiej. Armia, która ma być bojową, która musi być zdolna do obrony, nie może mieć swego składu, ideologii, nieodpowiednich i niepokrewnych tej klasie. Uzbroić burżuazję to znaczy wnieść nieprzerwaną waśń do szeregów armii i w ten sposób paraliżować jej siłę w walce przeciw wrogom zewnętrznym (AAN, Instytucje wojskowe 1918-1939, t. I/44, k. 275).

Należy podkreślić, że zasada ta nie była ściśle przestrzegana, czego dowodem była obecność w szeregach Armii Czerwonej dużej liczby oficerów byłej carskiej armii[3]. Stopień uzależnienia bolszewików od wojenspeców (jak nazywano oficerów zawodowych) uświadamia fakt, że 82 ze 100 dowódców armii było dawnymi oficerami carskimi, podobnie jak 83% szefów sztabów i 90% dowódców dywizji (Reese 2010, 37). Symbolem pracy Trockiego stał się specjalny pociąg pancerny o dwunastu wagonach, którym przemierzał ogromne obszary kraju. Jego specjalnie dobrana załoga liczyła 250 osób, w tym łotewskich strzelców, pododdział karabinów maszynowych, agitatorów, obsługę pociągu, drużynę techniczną naprawiającą tory, również radiotelegrafistów zajmujących oddzielny przedział z zadaniem utrzymywania kontaktu z Moskwą. Trocki był świadom znaczenia propagandy, stąd też z czasem wyposażył swój pociąg w prasę drukarską, wytwarzającą gazety polowe dla czerwonoarmistów. Pociągiem tym od sierpnia 1918 r. Trocki odbył 36 wielkich podróży, pokonując 120 tys. km. Przybywał na najbardziej zagrożone miejsca, doprowadzając do zmiany nieudolnych dowódców, wprowadzając terror

[3] Podczas wojny domowej przez szeregi Armii Czerwonej przewinęło się 75 tys. byłych oficerów carskich, w tym 775 generałów i 1726 innych oficerów dawnego sztabu generalnego (Pipes, 1994, 58).

wpływał bezpośrednio – najczęściej z pozytywnym dla bolszewików skutkiem – na przebieg walk (Wieliczko-Wielicki 1928, 57-58; Kinvig 2008, 373-374; Wołkogonow 1996, 180-190).

Istotnym elementem wojny domowej w Rosji, o którym nie sposób nie wspomnieć, wykorzystywanym z dużym powodzeniem przez bolszewików i jednocześnie niedocenianym przez „białych", była agitacja i propaganda. Pomagała ona w rozwijaniu ruchu partyzanckiego na tyłach „białych" armii, skutecznie paraliżując zaplecze ich wojsk walczących z regularnymi formacjami Armii Czerwonej (Direktivy… 1971, 349).

2. Organizacja i stan osobowy Armii Czerwonej w 1920 r.

W 1920 r. Sztab Generalny Wojska Polskiego na podstawie danych wywiadu polskiego wydał do użytku służbowego informator o organizacji Czerwonej Armii (Organizacja… 1920, 109-110). Według tego opracowania w pierwszym okresie wojny domowej bolszewicy utworzyli cztery fronty: północny, zachodni, południowy i wschodni. W miarę jednak jak wojna domowa przybierała coraz większe rozmiary, a „białe" rosyjskie armie powiększały się, fronty południowy i wschodni podzielone zostały na części. W ten sposób powstały fronty: południowo-zachodni i południowo-wschodni oraz turkiestański.

Po rozbiciu białych armii Kołczaka i Denikina fronty bolszewickie uległy reorganizacji. Front wschodni uległ redukcji, do likwidacji przeznaczono front turkiestański, zaś front południowy przeformowano na front kaukaski, krymski i południowo-zachodni (ibidem). Wspomniany informator zakładał, że dopóki trwały działania wojenne na innych odcinkach, władze wojskowe bolszewików nie chcąc dopuścić do demobilizacji armii likwidowanych frontów, przegrupują je na tyły do odwodów lub pozostawią je na miejscu dotychczasowych operacji wojennych, wykorzystując je jak siłę roboczą przekształcając w tzw. armie pracy.

W styczniu 1920 roku– 6 armii bolszewickich rozlokowano na frontach w następujący sposób:

- front północny: VI Armia;
- front zachodni: VII, XV, XVI Armia (VII Armia przeformowana na armię pracy, w maju ponownie została przeformowana na armię bojową);
- front południowo-zachodni: XII i XIV;
- front południowy (krymski): XIII;
- front kaukaski: VIII, IX, X, XI;
- front turkiestański: IV (przeformowana na armię pracy);
- front wschodni: I, II, V i VII (III Armia przeformowana na armię pracy).

W 1920 r. przestał obowiązywać w Armii Czerwonej podział na dywizje piechoty i strzeleckie. Wszystkie dywizje piesze przemianowano na dywizję strzelców. Armia bolszewicka składała się z dywizji, które powstały w czasie formowania Armii Czerwonej na frontach (z wcześniej istniejących oddziałów i grup bojowych) oraz formowanych na zapleczu, gdzie każda gubernia zobowiązana była formować od jednej do kilku dywizji.

Dywizje formowane na froncie nazwano początkowo dywizjami strzelców, te zaś które utworzono w okręgach wojskowych (guberniach) były dywizjami piechoty. Dywizje piechoty i dywizje strzelców miały odrębną numerację własną. Występowały przeto równorzędnie np. 1 dywizja strzelców oraz 1 dywizja piechoty. Dywizji piechoty było ogółem jedenaście. Jednak w miarę formowania kolejnych jednostek bojowych, dywizje piechoty przemianowano na dywizję strzelców, nadając im kolejną numerację ogólną.

Oprócz dywizji strzelców i piechoty bolszewicy formowali także tzw. dywizje narodowościowe. Takimi były dywizja zachodnia, czyli polska (Davies 1997, 36), dywizje łotewskie i estońskie oraz dywizje ukraińskie. W okresie wojny domowej rząd bolszewicki uznał formowanie dywizji narodowościowych za sprzeczne z interesem władz i wówczas postanowiono je wcielić do ogólnego składu armii bolszewickiej, pozostawiając jedynie dawną nazwę (np. dywizja łotewska). Wewnątrz kraju na zapleczu pozostały „zaufane" oddziały złożone z Łotyszów i Chińczyków, lecz były one przeznaczone do zadań specjalnych. Pod koniec 1918 r. oraz w roku 1919 r. zaczęto formować tzw. sowiecką armię ukraińską. Jednak jeszcze w 1919 r. została ona wcielona do Armii Czerwonej.

Bolszewicy formowanie większej liczby jednostek kawalerii rozpoczęli w ostatnich miesiącach 1919 r. na froncie przeciw armii Denikina. Do tego czasu istniała tylko jedna dywizja kawalerii stanowiąca odwód naczelnego dowództwa Armii Czerwonej.

Według cytowanego opracowania Sztabu Generalnego WP do grudnia 1919 r. Armia Czerwona zaangażowała na wszystkich frontach pułki aż 70 dywizji strzelców. Stwierdzenie to oparto na numeracji pułków zaangażowanych w walki. Stąd wnioskowano „…iż czynna armia bolszewicka posiadał 70 dywizji strzelców. Ilość dywizji jazdy nie jest dokładnie znana. Najwyższy numer wśród znanych dywizji jazdy jest 17., przyjmując zatem, iż czerwona armia bolszewicka składa się z 70 dywizji strzelców i 17 dywizji jazdy (nie licząc formacji wewnątrz kraju) otrzymamy skład etatowy wg poniższego zestawienia" (Organizacja Armii Bolszewickiej 1920, s. 112).

Należy podkreślić że stan etatowy znacznie różni się od stanu bojowego rzeczywistego. I tu autorzy opracowania podawali przypuszczalny stan żywionych po uwzględnieniu najważniejszych przyczyn ubytków kadrowych w szeregach jednostek Armii Czerwonej. Wg ich ocen najbliższe prawdy były następujące dane: w szeregach Armii Czerwonej obsadzone było 30% etatu „bagnetów", 20% etatu

Tabela 1. Liczebność bojowa Armii Czerwonej według etatu

Dywizje	Pułków		Baterii artylerii: lekkich, haubic, ciężkich	Bagnetów	Szabel	K.M.	Dział: lekkich, haubic, ciężkich
	piech.	kawal.					
	w tym baon	w tym szwadr.	ogółem				ogółem
Dywizje strzelców od nr. 1 do 70	630 1 890	0 560	630+210+210= 1 050	108 2970	78 400	32 900	2 520+420+420= 3 360
Dywizje kawalerii od nr. 1 do 17	x	102 612	68 lekkich	x	57 120	612	272 lekkich
	baon	szwadr.	baterii	bagnetów	szabel	K.M.	dział ogółem
Ogółem w 70 dywizjach strzelców i 17 dywizjach kawalerii	1 890	968	1 118	1082970	135 520	3 3512	3 632

Dane w tabeli zostały przedstawione na podstawie etatów i nie odpowiadają rzeczywistemu stanowi.
Źródło: opracowano na podstawie: Organizacja… 1920, 113

„szabel", 25% etatu karabinów maszynowych i 60% etatu oddziałów artylerii. Przyjmując te wskaźniki, autorzy opracowania uważali że w 1920 r. w szeregach Armii Czerwonej znajdowało się ok. 325 tys. bagnetów, 27 tys. szabel, 8,4 tys. w pododdziałach karabinów maszynowych i do dyspozycji Armii Czerwonej było 2,2 tys. dział (Organizacja… 1920, 114).

Problemem stanów ilościowych poszczególnych armii bolszewickich zajmowało się wielu autorów, nie wchodząc w szczegóły ich ustaleń należy zgodzić się z przyjętymi przez nich danymi. Przyjmijmy zatem za autorami pracy zbiorowej (Tarczyński 1996, 811), że „ogólna liczebność wojsk obu stron uczestniczących w Bitwie Warszawskiej była równa, ale w liczbie żołnierzy «walczących» Polacy mieli przewagę. Było to wynikiem skierowania na front znacznych uzupełnień, włączonych w większości do istniejących już pododdziałów. Ułatwiło to ich adaptację do wymogów pola walki. Strona rosyjska natomiast, licząc na pewne zwycięstwo, nie przywiązywała do tego problemu większego znaczenia. W rezultacie w początkach sierpnia 1920 r. tyły armii i frontów RKKA (Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona) były ogromne, a liczba „bagnetów" w pułkach niewielka" (ibidem, 811-820)[4]. Przyjrzyjmy się zatem, jak oceniało ówczesne polskie dowództwo i wywiad stany osobowe Armii Czerwonej zmierzającej w kierunku linii Wisły na dzień 2 lipca 1920 r.

[4] Według N. Daviesa (1997, 142-143) liczebność Armii Czerwonej 1 sierpnia 1920 r. przekroczyła granicę 5 mln. Jednak „Tylko jeden na dziewięciu może być uznany za żołnierza walczącego *(bojec)*. Mimo to w ciągu 1920 roku na front polski wysłano niemal 800 tysięcy ludzi, przy czym 402 tysiące skierowano na Front Zachodni, a 355 tysięcy uzupełniło armie Frontu Południowo-Zachodniego w Galicji".

Tabela 2. Wykaz dywizji znajdujących się na froncie polskim oraz dywizji znajdujących się w drodze na front polski, dane na dzień 2 lipca 1920 r.

Na froncie polskim: 114 700 bagnetów	16 700 szabel
W drodze na front polski: 27 000 bagnetów	8 500 szabel
Na zapleczu i w armiach pracy 99 000 bg.	9 000 szabel
Ogółem: 240 700 bagnetów	34 200 szabel
Razem: 274 900 bagnetów i szabel	
Na innych frontach 85 000 bagnetów i szabel wobec czego liczebność sił sowieckich wynosi: 274 900 bg. i sz. + 85 000 bg i sz. = 359 900 bagnetów i szabel	

Źródło: opracowano na podstawie: AAN, Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf.–M 488

Na podstawie danych wywiadu polskiego przypatrzmy się trzem armiom RKKA nacierającym na przedmoście warszawskie (stan na 2 lipca 1920). W zestawieniu tym oceniono także poziom bojowy poszczególnych związków taktycznych.

Tabela 3. XV Armia

Lp.	Numer i nazwa dywizji	Liczebność	Wartość bojowa
	piechota na froncie		
1.	142/48. Dywizja Piech.	1 800 bagnetów	średnia
2.	164/55. DP	1 000 bg.	dobra
3.	18 DP	3 000 bg.	średnia, dobrze wyekwipowana
4.	54. DP	2 000 bg.	średnia, dobrze wyekwipowana
5.	53. DP	3 000 bg.	dobra, w ostatnich walkach duże straty, wypróbowana
6.	12. DP	3 000 bg.	słaba, brak dyscypliny, uzupełniana dezerterami
7.	4. DP	3 600 bg.	wypróbowana w walkach, dużo Łotyszów
8.	11. DP	2 500 bg.	dobra
Razem: 19 900 bg.			
W rezerwie			
9.	19. DP	4 500 bg.	nieznana
10.	16. DP	4 500 bg.	nieznana
Razem: 9 000 bg.			
Na froncie		19 900 bg.	
W rezerwie		9 000 bg.	
Razem:		28 900 bg.	
kawaleria			
Na froncie		X	

cd. tabeli 3

w rezerwie		
15 DK	1 000 szabel	mierna
Razem: 1 000 szabel		
Ogółem : 28 900 bg. 1 000 szabel Razem: 29 900 szabel i bagnetów		

Źródło: AAN, Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf.–M 488

Tabela 4. III Armia

Lp.	Numer i nazwa dywizji	Liczebność	Wartość bojowa
	piechota na froncie		
1.	6. Dywizja Piech.	3 900 bagnetów	bardzo dobra, wypróbowana
2.	142/21. DP	900 bg.	średnia, duży procent żołnierzy b. armii Denikina
3.	143/21. DP	900 bg.	średnia, duży procent żołnierzy b. armii Denikina
4.	5. DP	2 000 bg.	niepewna pod względem politycznym
5.	29. DP i 1 pułk robotników putiłowskich (komunistów)	3 000 bg.	b. dobra, wypróbowana na froncie syberyjskim
Razem: 10 700 bagnetów			
w rezerwie			
6.	26. DP	4 500 bg.	nieznana
7.	56. DP	3 500 bg.	słaba
razem: 8 000 bg.			
	Na froncie	10 700 bg.	
	W rezerwie	8 000 bg.	
	Razem:	18 700 bg.	
kawaleria			
	Na froncie	X	
w rezerwie			
	144/10. DK	500 szabel	słaba, brak dyscypliny, nastrój antybolszewicki, dużo Kozaków.
	145/10 DK	500 sz.	jw.
Razem: 1 000 szabel			
Ogółem : 18 700 bg.; 1000 szabel. Razem: 19 700 szabel i bagnetów			

Źródło: AAN, Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. – M 488

Tabela 5. XVI Armia

Lp.	Numer i nazwa dywizji	Liczebność	Wartość bojowa
	piechota na froncie		
1.	17. Dywizja Piech.	4 000 bagnetów	dobra
2.	35. DP	4 500 bg.	dobra
3.	154/52. DP	2 100 bg.	dobra
4.	8. DP	2 000 bg.	mierna
5.	39. DP	4 500 bg.	mierna
6.	10. DP	6 000 bg.	wypróbowana w walkach, duże straty, ostatnio uzupełniona gorszym elementem.
7.	57. DP	4 000 bg.	mierna, uzupełniona elementem z armii gen. Denikina
Razem: 27 400 bagnetów			
w rezerwie			
	43. DP	3 000 bg.	mierna, uzupełniona elementem z armii gen. Denikina
	Na froncie	27 400 bg.	
	W rezerwie	3 000 bg.	
	Razem:	30 400 bg.	
	kawaleria		
	na froncie		
	Kozacka Brygada Kaw.	600 szabel	
	w rezerwie		
	X	X	
Razem: 600 szabel			
Ogółem: 30 400 bg.; 600 szabel. Razem: 31 000 szabel i bagnetów			

Źródło: AAN, Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. – M 488

Prezentowanie danych liczbowych odnoszących się do wszystkich związków operacyjnych Armii Czerwonej ze względów na ograniczone ramy artykułu zmusza jego autora do sięgnięcia po opracowane już zestawienie w cytowanej wyżej pracy (Tarczyński (red.) 1996, 119). 15 sierpnia 1920 r. Oddział II Sztabu Generalnego WP przygotował ogólne zestawienie sił rosyjskich na podstawie materiałów operacyjnych wywiadu liczonych w bagnetach i szablach. W jednostkach frontu zachodniego szacowano ogółem na dzień 12 sierpnia 1920 r. 98 400 bagnetów i 6200 szabel oraz 127 dział ciężkich i 600 lekkich. W składzie frontu południowo-zachodniego liczono 43 700 bagnetów, 16 000 szabel oraz 54 działa i 334 działa lekkie (ibidem).

24 sierpnia 1920 r. Oddział II przygotował kolejne zestawienie. Zgodnie z nim front zachodni liczył już tylko 39 800 bagnetów i 2700 szabel. Co oznaczało, iż wg danych polskiego wywiadu w ciągu 12 dni walk w Bitwie Warszawskiej jednostki bojowe frontu utraciły około 60 000 bagnetów i 3 500 szabel. Front południowo-zachodni na ten sam dzień wg polskiego wywiadu liczył 45 100 bagnetów i szabel, co oznaczało że przez 12 dni walk utracił 14 600 żołnierzy (ibidem). Trudno nie zgodzić się z konstatacją:

> Stany liczbowe to podstawowy problem oceny sił przeciwnika. Zgromadzona dokumentacja pokazuje, że oceny polskiego wywiadu wojskowego były na ogół precyzyjne, rosyjskiego zaś niedokładne, często zafałszowane. Zależnie od sytuacji raz pomniejszane, raz wyolbrzymiane (Tarczyński 1996, 820).

3. System kontroli politycznej nad Armią Czerwoną

W okresie wojny polsko-bolszewickiej ogromny wpływ na morale czerwonoarmistów odegrali komisarze polityczni oraz zmasowana propaganda komunistyczna (Organizacja Sił Zbrojnych Rosyjskiej Republiki Sowieckiej 1919, 3-5). Brak zawodowej grupy dowódców w szeregach komunistycznych zmusił władze bolszewickie do sięgnięcia po zasoby kadrowe dawnej armii carskiej. Dlatego też powierzając im stanowiska pod względem wojskowym, uznano za konieczne dodać im w charakterze doradców do spraw politycznych oraz dla kontroli ich prawomyślności wobec bolszewickich władz specjalnych komisarzy. Komisarze poza czuwaniem nad polityczną prawomyślnością dowódców mieli również obowiązek czysto służbowej kontroli i opieki nad zasobami materiałowymi i finansami jednostki, do której zostali przydzieleni. W celu ujednolicenia i skoordynowania działalności komisarzy wojskowych i ustanowienia nad nimi kontroli utworzone zostało w kwietniu 1918 r. przy Komisariacie Ludowym Spraw Wojskowych Ogólnorosyjskie Biuro Komisarzy Wojskowych[5]. Przejęło kierownictwo nad pracą polityczną od Oddziału Organizacyjno-Agitacyjnego przy Ogólnorosyjskim Kolegium do spraw Formowania Armii Czerwonej. W 1919 zostało przemianowane na Zarząd Polityczny Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki.

Najwyższą władzą wojskowo-polityczną był Departament III Polityczny Rewolucyjnej Rady Wojennej. Podlegały mu oddziały polityczne frontu (politoddieł), którym podlegały oddziały polityczne armii, dalej dywizji, brygad i pułków. W poszczególnych oddziałach poczynając od kompanii tworzone były organizacje

[5] Ogólnorosyjskie Biuro Komisarzy Wojskowych przejęło kierownictwo nad pracą polityczną od Oddziału Organizacyjno-Agitacyjnego przy Ogólnorosyjskim Kolegium do spraw Formowania Armii Czerwonej.

polityczne, złożone ze zdecydowanych komunistów noszące nazwę „komunisticzeskija jaczejki". Wszyscy członkowie partii, służący w danym oddziale stanowili partyjną „jaczejkę" oddziału. Zebranie „jaczejki" zwoływane było przez komisarza, na zebraniu tym obejmowano kontrolą i ewidencją nowo przyjętych do partii komunistów. Zadania „jaczejek" określała specjalna instrukcja naczelnych władz bolszewickich, narzucała ona bezwzględne wprowadzanie w szeregi armii postanowień i decyzji partyjnych. Oprócz właściwych partyjnych „jaczejek" tworzono obok nich kółka „sympatyków", do których przyjmowano sympatyków podatnych na komunistyczną agitację. A zatem na każdym szczeblu organizacyjnym Armii Czerwonej partia bolszewicka ulokowała swoje partyjne komórki (Leinwand 2008, 53).

Ocena skuteczności oddziaływania komunistycznych komórek na organizm armii była z perspektywy 1920 r. trudna do przeprowadzenia. Trudne było także ujęcie danych liczbowych całokształtu działalności partyjnej w strukturach organizacyjnych konkretnej armii. Jednak autorzy wspomnianego opracowania (Organizacja…) przedstawili taką charakterystykę za rok 1919 r. na przykładzie XVI Armii Czerwonej która przebywała na froncie polskim:

> W armii tej w lipcu 1919 r. liczba „jaczejek" wynosiła 120 o ogólnej ilości 1754 członków. W styczniu 1920 roku liczba „jaczejek" wzrosła do 250 o ogólnej liczbie członków 5617. W ciągu tych 6 miesięcy na terenie armii odbyło się 545 mityngów, wygłoszono odczytów politycznych 184, zebrań dyskusyjnych o tematach politycznych odbyło się 639, koncertów mityngów 172. Prócz tego prowadzono szereg szkół politycznych, mających na celu przygotowanie agitatorów i kierowników politycznych dla oddziałów (politruki)" (ibidem, 184).

4. Propaganda

Jednym z najważniejszych rodzajów broni stosowanych przez bolszewików była propaganda. To nie przywódcy III Rzeszy byli twórcami nowożytnej propagandy, jak powszechnie przyjęło się uważać, a bolszewicy, którzy bardzo szybko zorientowali się, że oddziaływanie na ludzi, nawet analfabetów, przy pomocy nowych środków przekazu, jak chociażby kina i plakatu, przynosi oczekiwane rezultaty.

W celu prowadzenia planowej akcji propagandowej w pożądanym dla bolszewików kierunku powołano we wrześniu 1918 r. agencję telegraficzną ROSTA (Russkoje Tielegrafnoje Agienstwo)[6] (Leinwand 2008, 20). 13 maja 1919 r. Rada Robotniczo-Chłopskiej Obrony wydała uchwałę „O organizacji punktów agitacyjno-oświatowych na stacjach węzłowych i w miejscach stacjonowania wojsk".

[6] ROSTA zatrudniała na przykład plastyków do projektowania plakatów. W 1922 r. zmieniła nazwę na Agencję Telegraficzną Związku Sowieckiego, czyli TASS (Pipes 2005, 248-256).

Komisarz ludowy poczt i telegrafów, pragnąc rozpowszechnić na prowincji materiały opracowywane przez agencję, polecił najważniejsze ich fragmenty powielać na dużych planszach i wywieszać w oknach sklepów i urzędów, niezależnie od wydawanych gazet. Transport gazet i literatury, przeznaczonych dla jednostek Armii Czerwonej został uznany za tak samo ważny jak transport z zaopatrzeniem w żywność i amunicję. W celu szerzenia ideologii komunistycznej oraz pozyskania dla bolszewizmu poparcia jak największych grup społecznych, szczególnie tych zacofanych, a także w celu podniesienia morale żołnierzy Armii Czerwonej sformowano specjalne szturmowe i agitacyjne oddziały. Były one kierowane do rejonów, gdzie ludność okazywała władzy bolszewickiej szczególną niechęć, lub na odcinki frontu, z których planowano przeprowadzenie operacji zaczepnych.

Zdaniem głownych przywódców Armii Czerwonej jednym z najważniejszych rodzajów broni, której zawdzięczała ona swoje sukcesy, była właśnie propaganda skierowana z jednej strony na zdezorganizowanie, destrukcję, chaos, demoralizację przeciwnika, z drugiej zaś do umocnienia, okrzepnięcia i wpojenia wiary w zwycięstwo we własne szeregi. Propaganda stanowiła jedną z najsilniej i najstaranniej zorganizowanych stron życia Rosji bolszewickiej, początkowo skierowana była na oddziaływanie na Armię Czerwoną, ale bardzo szybko zbawienne dla bolszewików skutki ujawniła w wojnie domowej stosowana przeciw armiom „białym". Dlatego najwyższe władze bolszewickie poświęciły propagandzie specjalną uwagę.

Centralnym organem propagandy politycznej i wojskowej był Wydział Agitacji przy Wszechrosyjskim Centralnym Komitecie Wykonawczym. W jego skład wchodziły następujące sekcje: 1) wydawnicza: pisma, broszury, plakaty, proklamacje; 2) agencja ekspedycyjna, której zadaniem było dostarczanie wydawnictw poszczególnym organom; 3) kursy agitacyjne; 4) agitatorzy; 5) forma wiecowa (organizowanie wieców, mityngów itp.); 6) forma kinematograficzna; 7) forma agitacyjnych pociągów.

5. Środki propagandy pozafrontowej

Wykorzystywano tu samoloty, których celem było zrzucanie odezw i broszur, tworzono także specjalne patrole, których celem było pozostawianie materiałów ulotnych na przedpolach pozycji nieprzyjacielskich. Wykorzystywano ponadto specjalnych agentów, których zadaniem stał się kolportaż materiałów agitacyjnych na zapleczu nieprzyjaciela. Głównym celem agitacji były miejscowości opuszczone przez Armię Czerwoną. Pozostawiano tam duże ilości materiałów propagandowych przeznaczonych dla wojsk nieprzyjacielskich (Organizacja Armii bolszewickiej 1920, 187).

6. Działalność kulturalno-oświatowa

Działalność kulturalno-oświatowa w Armii Czerwonej była ściśle powiązana z tzw. pracą partyjno-polityczną. Całą akcję oświatową skierowano na pogłębienie indoktrynacji politycznej. Zazwyczaj te same komórki i instytucje, których celem była polityczna praca, miały do wykonania również zadania kulturalno-oświatowe. Centrami organizacyjnymi tej działalności były agitacyjno-oświatowe oddziały okręgowych i gubernialnych komisariatów oraz podległe im sekcje w oddziałach politycznych armii i frontów. 10 października 1919 r. odbył się zjazd przedstawicieli tych organów, a jego efektem było wydanie „Zadania i instrukcje pracy agitacyjno-oświatowej w Armii Czerwonej" (ibidem, 188). W myśl tych instrukcji na szczeblu armii i frontów miały odbywać się cykliczne narady oświatowe, których celem było wypracowanie metod i wytycznych działalności oświatowej. Głównymi kierunkami oddziaływania stała się walka z analfabetyzmem poprzez sieć szkółek, praca klubowa oraz małe formy teatralne. Szkoły zakładane na szczeblu armii miały trzy poziomy: szkoły początkowego czytania i pisania, zakładane w batalionach i pułkach, szkoły dywizyjne i brygadowe dla bardziej zaawansowanych oraz szkoły dla instruktorów oświatowych.

Natomiast zakładano, że kluby żołnierskie powinny powstać w każdym pułku. Klub w myśl założeń powinien dysponować czytelnią i biblioteką, kawiarnią, a także powinien w miarę możliwości dysponować salą kinową z aparaturą do wyświetlania filmów. W klubie powinny odbywać się odczyty, pogadanki, czyli miało to być centrum pracy oświatowej. Praca klubowa obejmowała także jednostki tyłowe, w których sytuacja była bardziej stabilna i przewidywalna. Według sprawozdań XVI Armii w styczniu 1920 r. posiadała ona 93 kluby, w tym w dywizjach frotowych tylko 45 (ibidem).

Klubami zarządzali specjalnie wyszkoleni instruktorzy kulturalno-oświatowi. Jeżeli chodzi o działalność teatralną, to prowadzono ją w dwóch kierunkach. Pierwszym były teatry objazdowe, złożone z zawodowych artystów, objeżdżające fronty i armie, drugim – teatry amatorskie których aktorami byli żołnierze. Teatry miały odgórnie narzucony repertuar o „rewolucyjno-proletariackim" nachyleniu (Leinwand 2008).

6. Zakończenie

Straty poniesione przez obie strony do dzisiaj budzą kontrowersje. Według najnowszych badań przyjmuje się, że w całej wojnie polskie wojska straciły ponad 200 tys. żołnierzy. W tym blisko 100 tys. zmarłych, poległych i zaginionych oraz podobną liczbę rannych (Nowak 2020, 139). Straty sowieckie dla 1920 r. na froncie

zachodnim i południowo-zachodnim wyniosły ok. 18 tys. poległych, 17,5 tys. zmarło w wyniku chorób i aż 95 tys. zaginęło lub zostało wziętych do niewoli. W sumie jest to liczba ok. 130 tys. ofiar, do których należy dodać ponad 100 tys. rannych i chorych (Prolog… 2020, 13).

Wojna polsko-bolszewicka oprócz wymiaru politycznego, militarnego i światopoglądowego miała także wymiar propagandowy. Partyjne organy propagandowe Rosyjskiej Partii Komunistycznej (bolszewików) rozpowszechniały hasła walki z burżuazyjną i „pańską" Polską, ciemiężycielem polskich robotników i chłopów oraz bratnich narodów słowiańskich, Ukraińców i Białorusinów. Rozwiązaniem problemu polskiego miało być powstanie Polskiej Socjalistycznej Republiki Rad, na czele której mieli znaleźć się naznaczeni przez Lenina członkowie powstałego w 1920 r. Tymczasowego Polskiego Komitetu Rewolucyjnego, m.in. Feliks Dzierżyński, Julian Marchlewski, Feliks Kon. Przegrana Bitwa Warszawska i kolejne militarne porażki Armii Czerwonej pod Komarowem i nad Niemnem skutecznie zatrzymały na okres kilkunastu lat rewolucyjne zapędy radzieckich komunistów.

Bibliografia

Archiwa

Archiwum Akt Nowych (AAN), Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. – M 391, Raport dr. B. Nakoniecznikowa o sytuacji wojskowej w Rosji sowieckiej, Warszawa, 28 listopada 1918 r.

AAN, Instytucje wojskowe 1918-1939, t. I/44, k. 275, Komunikat sztabu Wojsk Polskich we wschodniej Rosji. Sowiecka Rosja. Organizacja Armii Czerwonej, Nowonikołajewsk, 15 października 1919 r.

AAN Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. – M 488 Grupa II Rosja, państwa bałtyckie, Ukraina, Białoruś, T-26 lipiec-sierpień 1920.

Źródła drukowane

Direktivy… [Директивы…] (1969), Директивы главного командования Красной Армии. 1917-1920. Москва.

Direktivy… [Директивы…] (1971), Директивы командования Красной Армии. 1917-1922. Т. 1. Москва.

Postanowlienie… (1969), Постановление Совнаркома об учреждении Революционного военного совета для руководства операциями против мятежа чехословацкого корпуса, 13 июня 1918 г. В: Директивы главного командования Красной Армии. Москва, 97-98.

Priedpisanie… (1969), Предписание В. И. Ленина в Высший военный совет, 10 августа 1918 г. В: Директивы главного командования Красной Армии. Москва, 108-109.

Organizacja… (1919), Organizacja Sił Zbrojnych Rosyjskiej Republiki Sowieckiej. (1919), Dowództwo Naczelne W.P. W. Nr 1414/VI Szt. Gen. Warszawa.

Organizacja… (1920), Organizacja Armii Bolszewickiej (stan z r. 1920 wg źródeł oficjalnych władz sowieckich). Warszawa.

Opracowania

D'Abernon, E. V. (1990), Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata pod Warszawą 1920 roku. Warszawa.
Davies, N. (1997), Orzeł biały czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka. Kraków.
Kinvig, C. (2008), Krucjata Churchila. Brytyjska inwazja na Rosję 1918-1920. Warszawa.
Kuzmin, G. W. (1958), Grażdanskaja wojna i wojennaja interwencja w SSSR. Wojenno-politiczeskij oczerk. Moskwa.
Leinwand, A. J. (2008), Czerwonym młotem w orła białego. Propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919-1920. Warszawa.
Lenin, W. (1958), Korespondencja wojenna. Warszawa.
Nowak, A. (2020), Klęska imperium zła. Rok 1920. Kraków.
Pipes, R. (1994), Rosja bolszewików. Warszawa.
Plikus, M. (red.) (1968), 50 lat Armii Radzieckiej. Mała kronika. Warszawa.
Prolog… (2020), Prolog. Wojna o wszystko. W: Pomocnik Historyczny Polityki. Polacy i Rosjanie. Prawdy i mity. Wojny i pokoje. Dzieje sąsiedztwa. 6, 13.
Radziwiłłowicz, D. (2010), Rola Korpusu Czechosłowackiego w wojnie domowej w Rosji. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. I, 107-127.
Reese, R. R. (2010), Korpus oficerski Armii Czerwonej. Czerwoni dowódcy. Warszawa.
Smoliński, A. (2015), O „czerwoną" Rosję, „czerwoną" Europę i „czerwony" świat. Studia o potencjale militarnym Sowietów w latach 1918-1941. Toruń.
Tarczyński, M. (red.) (1996), Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne część II (17-28 VIII). Warszawa.
Teslar, T. (1938), Propaganda bolszewicka podczas wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku. Warszawa.
Wieliczko-Wielicki, M. (1928),Wojna domowa w Rosji 1917-1921. Toruń.
Wołkogonow, D. (1996), Trocki. Warszawa.
Zacharowa, M. W. (red.) (1970), Radzieckie Siły Zbrojne 1918-1968. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.6862

Jarosław Wołkonowski
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0001-8152-4508
Association of Polish Scientists of Lithuania

„NEUTRALNOŚĆ" LITWY PODCZAS BITWY WARSZAWSKIEJ

Lithuania's "neutrality" during the Battle of Warsaw

Abstract: After the First World War, three concepts clashed in Eastern Europe: the model of the nation-state, the expansion of the Bolshevik revolution implemented by Russia and the union of nation-states (Poland, Lithu-ania, Ukraine, Belarus and Latvia), according to Piłsudski, resulting from the threat. Russia in the years 1920-1921 signed five peace treaties, but only the treaty with Lithuania contained secret arrangements regarding the neutrality of Lithuania in the Bolshevik-Polish war. The analysis of the source material shows that Russia used the secret provisions of the peace treaty in its plans for the expansion of Bolshevism, and after the defeat of the Polish army, it was to carry out a Bolshevik coup in Lithuania. Despite its proclaimed neutrality, Lithuania turned out to be on the side of Russia in this conflict, causing additional difficulties for Polish troops in the Battle of Warsaw. The Polish victory over the Vistula impeded the expansion of Bolshevism to Europe.

Key words: Piłsudski's federal ideas, the Polish-Bolshevik War 1919-1921, secret annexes to the peace agreement between Lithuania and the Russian Socialist Federative Soviet Republic of July 12, 1920, Lithuania's neutrality, Battle of Warsaw

1. Wstęp

Zawieszenie broni z 11 listopada 1918 roku wytworzyło niepowtarzalną okazję odbudowania niepodległości przez Litwę i Polskę utraconej przed 123 laty. Zaborcy Rzeczypospolitej Obojga Narodów jesienią 1918 roku znaleźli się w trudnej sytuacji. Wojnę przegrały Prusy oraz Cesarstwo Austro-Węgierskie, zaś w Rosji rewolucja bolszewicka zburzyła carski reżim i władzę zagarnęli bolszewicy. Miliony Polaków i Litwinów, a także Łotyszy, Estończyków, Finów, jak również Białorusinów i Ukraińców znaleźli się w nowej rzeczywistości geopolitycznej. Nie można jednak twierdzić, iż na dawnych terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów jesienią 1918 roku nastąpił bezład władzy. Wojska niemieckie, mimo przegranej wojny i podpisanego rozejmu, ciągle utrzymywały ogromne obszary.

To za zgodą niemieckich władz 18 września 1917 roku Litwini powołali przedstawicielstwo parlamentarne Tarybę (Łukomski/Polak 1994, 113), a 16 lutego 1918 został podpisany akt niepodległości Litwy, 24 lutego niepodległość proklamowała Estonia, a 25 marca powstała Białoruska Republika Ludowa. Nieco wcześniej, bo 6 grudnia 1917 roku niepodległość proklamowała Finlandia, a 22 stycznia została proklamowana Ukraińska Republika Ludowa. 11 listopada 1918 roku niepodległość proklamowała Polska, a 18 listopada – Łotwa. Rosja bolszewicka dążyła do ekspansji rewolucji na zachód oraz włączenia utraconych obszarów carskiej Rosji w postaci republik sowieckich.

Partie litewskie na przełomie XIX i XX wieku widziały przyszłą Litwę jako narodowe demokratyczne państwo, szukając obszaru narodowego w dawnych granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej WKL) (Römer 2018, 269). Inne stanowisko w tej kwestii mieli Polacy zamieszkali w dawnych granicach WKL – ich stanowisko wyrażało się „byle z Polską" (Römer 2018, 275). Element polski na tych obszarach w wielu regionach był wpływowy, a w niektórych dominujący (Wakar 1917, 18-19).

Wśród polskich polityków początku XX wieku też nie było zgody co do przyszłych granic Polski. Konkurowały tutaj dwie koncepcje – Narodowej Demokracji i federacyjna idea Piłsudskiego. Doktryna endecji zakładała model terytorialny państwa narodowego ograniczonego obszarem, w którym Polacy stanowiliby zdecydowaną większość, zaś mniejszości nie mogły przekraczać jednej trzeciej ogółu (Łojek 1986, 59).

Z kolei Piłsudski uważał, że państwo narodowe liczące około 30 mln obywateli znajdujące się między Niemcami i Rosją nie zdoła utrzymać niepodległości – na tym obszarze będzie mógł utrzymać się tylko związek ściśle współpracujących państw liczących razem 80-100 mln osób (Łojek 1986, 49). Związek taki, ze wspólną polityką zagraniczną i obroną przed bolszewicką Rosją, miały utworzyć Polska, Litwa, Białoruś, Ukraina oraz Łotwa (z dominującą rolą Polski ze względów geograficznych, demograficznych, militarnych i tradycji historyczno-cywilizacyjnej) (Łukomski/Polak 1994, 18).

Piłsudski w latach 1919-1920 podjął działania w celu realizacji tej idei. 19 kwietnia 1919 roku oddziały polskie wyzwoliły Wilno z niewoli bolszewików i podjęto rozmowy polsko-litewskie. Marszałek osobiście odczytał „Odezwę do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego", akcentując, że to mieszkańcy określą swoją przyszłość (AJP, 709/1/11, Odezwa do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Wilno 22 kwietnia 1919 r., 8-10). Latem 1919 roku zorganizowano obchody 350. rocznicy unii lubelskiej, nawołując tym do przyszłej federacji. Jednak Litwinów to nie przekonywało, powstał konflikt interesów i linia demarkacyjna, zaś jesienią 1919 doszło do walk na Suwalszczyźnie oraz brzemiennej tzw. imprezy sierpniowej (Łossowski 1996, 81).

8 sierpnia 1919 roku wojska polskie wyzwoliły Mińsk. W odezwie „Do miejscowej ludności" stwierdzono, że wojsko polskie wyzwoliło ten region z niewoli bolszewików. Piłsudski mówił do Białorusinów, iż wojska polskie przyszły z hasłem swobody (Urbankowski 1989, 87-88). Podjęto próby rozmów polsko-białoruskich na temat federacji, jednak były one trudne. Działacze białoruscy lekceważyli fakt, że miejscowi komuniści proklamowali na początku 1919 roku Białoruską Socjalistyczną Republikę Radziecką, a pod koniec lutego 1919 Litewsko-Białoruską Socjalistyczną Republikę Radziecką.

Lokalni bolszewicy mieli wpływy na Łotwie, co wykorzystała Rosja bolszewicka, okupując jesienią 1919 roku Łatgalię. W styczniu 1920 wojska polskie wspólnie z oddziałami łotewskimi wyparły wojska bolszewickie z Dyneburga, co negatywnie przyjęto na Litwie, gdyż pozbawiono ją granicy z Rosją (Łossowski 1996, 92). W styczniu 1920 roku Piłsudski mówiąc do Łotyszy, podkreślił, że wojska polskie walczyły „za naszą i waszą wolność" (Jędrzejewicz 1982, 77). Dzięki dobrej współpracy łotewsko-polskiej i negocjacji związanej z federacją (Łotwa była ostrożna w tej kwestii) marszałek widział możliwość wywarcia wpływu z dwóch stron na Litwę, która odrzucała udział związku z Polską (Drozdowski 1995, 104).

Wiosną 1920 roku rozpoczęto działania na kierunku ukraińskim – obszar ten okupowała Rosja bolszewicka. 21 kwietnia 1920 została podpisana umowa polsko-ukraińska, przyznająca Ukrainie samodzielny byt państwowy z rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej na czele z Semen Petlurą, zaś 25 kwietnia wojska polskie pod dowództwem Piłsudskiego i ukraińskie pod dowództwem Petlury rozpoczęły natarcie. Po zajęciu Żytomierza i Korostenia Piłsudski wydał odezwę do mieszkańców Ukrainy, w której stwierdził, że wojska polskie pomogą usunąć obcych najeźdźców i zapewnią, by prawy rząd ukraiński objąłby władzę na tych ziemiach (AJP, 709/1/11, Odezwa J. Piłsudskiego do Ukraińców, 26 kwietnia 1920 r.). Zdobycie Kijowa 8 maja 1920 miało być końcowym etapem utworzenia Ukrainy i związku państw jako program odgrodzenia się od Rosji (Grygajtis 2001, 139).

Odmiennie wyglądała sytuacja na polsko-litewskiej linii demarkacyjnej – doszło tutaj do kolejnych starć polsko-litewskich, które prowizorycznie gaszono (Łossowski 1996, 96-99).

2. Bolszewickie „pokojowe" umowy z nowymi państwami Europy Środkowej

Rosja bolszewicka we wrześniu 1919 roku wystąpiła do państw bałtyckich z propozycją zawarcia pokoju (Łossowski 1996, 102). Kraj ten prowadził na tym terenie przebiegłą politykę, mającą na celu podbój tych państw i włączenie ich jako republiki sowieckie. Rosja bolszewicka wykorzystywała do tego wszelkie środki. W latach

1918-1920 dokonała przewrotu na Białorusi i Ukrainie, okupując je i włączając do swego imperium. Z pozostałymi państwami tego regionu podpisała traktaty pokojowe, nie rezygnując z ekspansywnej polityki. Przedstawicielem Rosji w tych pertraktacjach był Aleksander Joffe, który umiejętnie wykorzystywał niesnaski młodych państw.

2 lutego 1920 roku Rosja bolszewicka i Estonia podpisały pokojową umowę, w której bolszewicy uznali niepodległość Estonii, ustalono granicę między obu państwami. W artykule VII stwierdzono, że na terytorium obu państw nie będzie wojsk trzeciej strony, prowadzącej działania zbrojne przeciw stronie umowy. Artykuł XII stwierdzał, że Rosja bolszewicka wypłaci (i wypłaciła) Estonii 15 mln rubli w złocie (co stanowiło 11,6 ton złota). W tekście umowy znalazły się uwagi i dodatki (League of Nations – Treaty Series 1922, Vol. XI, 30-71), ale nie zawierała ona tajnych załączników.

11 sierpnia 1920 Rosja podpisała podobną pokojową umowę z Łotwą. Uznała ona niepodległość Łotwy, ustalono także granicę między państwami. Zgodnie z artykułem XV Rosja miała wypłacić (i wypłaciła) Łotwie 4 mln rubli w złocie (co odpowiadało 3,1 ton złota). W tekście umowy były uwagi i dodatki (League of Nations 1920-1921/II, 196-212), ale nie znalazły się tam tajne załączniki.

Nieco inny model miała pokojowa umowa między Rosją i Finlandią podpisana 14 października 1920 – na czele delegacji rosyjskiej stał Jan Berzin. Niepodległość Finlandii Rosja bolszewicka uznała jesienią 1917 roku. W umowie określono granicę rosyjsko-fińską, kwestie neutralności Zalewu Fińskiego i Morza Bałtyckiego, a także sprawy gospodarcze. Znalazły się w niej uwagi, deklaracje (League of Nations 1921/3, 6-80), natomiast nie zawierała ona tajnych załączników.

Ostatni z tej listy był traktat pokoju zawarty w Rydze 18 marca 1921 między Polską a Rosją i Ukrainą. W pierwszej części traktatu opisano granicę między II RP i Rosją bolszewicką oraz Ukrainą i Białorusią, która wywołała duże napięcia w obozie politycznym Polski. Jeden z członków polskiej delegacji Stanisław Grabski przez dziesięciolecia tłumaczył się z pozostawienia terenów wschodnich włącznie z Mińskiem, na których mieszkało ponad milion Polaków (Grabski 1943, 26-37). Granica ta oznaczała klęskę federacyjnej idei Piłsudskiego. Kazimierz Okulicz, jeden z uczestników wileńskich spotkań z Józefem Piłsudskim, tak to ujął: „O traktacie ryskim wyraził się Marszałek w sposób trudny do powtórzenia" (Okulicz 1985, 55). Artykuł XIII stwierdzał, że Rosja bolszewicka zapłaci Polsce 30 mln rubli w złocie, z czego Rosja nie wywiązała się. W traktacie były dodatkowe dokumenty (League of Nations 1921/6, 51-170), ale nie znalazły się tam tajne załączniki.

3. „Neutralność" Litwy w świetle litewsko-rosyjskiej umowy z 12 lipca 1920 roku

Z omawianej listy traktatów pokojowych wyróżnia się pokojowa umowa bolszewicko-litewska podpisana 12 lipca 1920 roku (League of Nations 1921/3, 105-138). Pierwsze rosyjsko-litewskie spotkanie odbyło się w maju 1920 (Łossowski 1996, 112). 5 czerwca doszło do posiedzenia najwyższych władz Litwy, na którym przedstawiono projekt umowy i tajne załączniki (LCVA, Memorandum 1920, 165-168). W trakcie dalszych spotkań obie delegacje w Moskwie wypracowały i uzgodniły tekst umowy, którą podpisały 12 lipca 1920 wraz z tajnymi załącznikami do punktu 5 umowy.

Jawna umowa rosyjsko-litewska była podobna do rosyjsko-estońskiej i rosyjsko-łotewskiej. W artykule I Rosja uznała niepodległość Litwy, zaś w II określona została granica, przebiegająca wzdłuż linii miast od północy, która pozostawiła po stronie litewskiej Brasław, Mołodeczno, Lidę. Część terenów przyznanych wg tej umowy Litwie, takie jak Wileńszczyzna, wiosną 1919 roku należały już do II RP i odbyły się tam wybory samorządowe. W artykule IV strony wykluczyły powołanie na swych terenach rządów i organizacji państw, znajdujących się w stanie wojny z drugą stroną. Bardzo ważny okazał się artykuł V stwierdzający, że Litwa ogłasza neutralność w wojnie polsko-bolszewickiej, Rosja zaś ze swej strony zobowiązuje się to uhonorować i uczestniczyć w gwarancjach przestrzegania neutralności (League of Nations 1921/3, 105-138). W sprawie realizacji tego punktu zostały podpisane odrębne tajne rosyjskie i litewskie załączniki:

> Do litewskiej delegacji ds. rozmów na temat umowy pokojowej z Rosją. W imieniu swojego rządu delegacja Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej ds. rozmów z Litwą ogłasza, że przewidziane w tym artykule zobowiązanie Rosji do przestrzegania neutralności Litwy i uczestniczenia w gwarancjach zapewniających ten stan Rząd Robotniczo-Chłopski Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej uzna tylko w tym przypadku, jeżeli Rząd Federacji Rosyjskiej weźmie udział w wypracowaniu warunków wymienionej neutralności Litwy (LCVA, Pismo delegacji R.S.F.R.R. do delegacji Litwy z 12 lipca 1920 r., 112).

Odpowiedź litewskiej delegacji w powyższej kwestii była następująca:

> Odnośnie do artykułu V. Do delegacji Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej ds. rozmów na temat umowy pokojowej z Litwą. W imieniu swojego rządu delegacja Litewskiej Republiki Demokratycznej ds. rozmów z Rosją ogłasza, że rząd Litwy przyjmuje do wiadomości oświadczenie delegacji Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej ds. pokojowych rozmów z Litwą, że Rząd Robotniczo-Chłopski Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej przyjmuje zobowiązanie do przestrzegania neutralności Litwy i uczestniczeniu w gwarancjach zapewniających ten stan tylko w tym przypadku, jeżeli

Rząd Federacji Rosyjskiej weźmie udział w wypracowaniu warunków wymienionej neutralności Litwy (LCVA, Pismo delegacji Litwy do delegacji R.S.F.R.R., 113).

Kolejne dokumenty określają stanowiska obu stron w kwestii neutralności:

Do litewskiej delegacji ds. rozmów na temat umowy pokojowej z Rosją. Biorąc pod uwagę stan wojny między Rosją a Polską oraz okupację przez tę ostatnią części terytorium należącego na podstawie niniejszej umowy do Litwy, a także brak możliwości wstrzymania z powodu wojskowo-strategicznych wyliczeń działań wojennych armii rosyjskiej przeciwko Polsce na granicy z Litwą – osoby podpisujące ten dokument w imieniu Rządu Robotniczo-Chłopskiego Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej oświadczają, że rząd rosyjski nie ma wątpliwości, że przekroczenie granicy litewskiej przez wojska rosyjskie i zajęcie przez nie części terytorium, które na mocy danej umowy należy do Republiki Litewskiej, w żadnym przypadku nie zostanie potraktowane przez rząd Litwy jako zerwanie niniejszej umowy pokojowej i jako nieprzyjazny akt wobec Litwy. A. Joffe, J. Marchlewski, L. Obolenski (LCVA, Pismo delegacji R.S.F.R.R. do delegacji Litwy z 12 lipca 1920 roku, 114).

Oto odpowiedź litewskiej delegacji:

Do delegacji Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej ds. rozmów na temat umowy pokojowej z Litwą. Biorąc pod uwagę stan wojny między Rosją a Polską oraz okupację przez tę ostatnią części terytorium należącego na podstawie niniejszej umowy do Litwy, a także brak możliwości wstrzymania wojennych działań armii rosyjskich przeciwko Polsce na granicy z Litwą, osoby podpisujące ten dokument w imieniu rządu Litewskiej Republiki Demokratycznej oświadczają, że w żadnym przypadku nie będą traktować faktu przekroczenia litewskiej granicy przez wojska rosyjskie i zajęcia przez nie części terytorium, które na mocy niniejszej umowy należy do państwa litewskiego, jako zerwanie niniejszej umowy i jako nieprzyjazny akt wobec Litwy pod warunkiem, że po wygaśnięciu potrzeb wojskowo-strategicznych wojska rosyjskie zostaną wydalone ze wskazanego terytorium. T. Naruševičius, P. Klimas, S. Rozenbaumas, J. Vailokaitis, V. Račkauskas (LCVA, Pismo delegacji Litwy do delegacji R.S.F.R.R., 116).

13 lipca 1920 roku MSZ Litwy wystosowało depeszę do MSZ Rosji:

13 lipca 1920 roku […] Władze Litwy wyrażają swoją radość i zadowolenie, że nareszcie między dwoma sąsiednimi państwami zostaną nawiązane dobrosąsiedzkie stosunki. Stop. Władze Litwy żywią nadzieję, że stosunki te będą jak najbardziej serdeczne. Stop. Z powodu wojny rosyjsko-polskiej wojska rosyjskie i litewskie posiadają wspólną linię kontaktową i w celu uniknięcia możliwych wspólnych starć władze Litwy mają zaszczyt zwrócić się z usilną prośbą do władz Rosji, aby wydały swojemu wojsku rozkaz zakazujący podążania do miejscowości zajętych przez wojska litewskie. Stop. Władze Litwy mają nadzieję, że władze Rosji uznają żądanie to za prawomocne

i zasadne, gdyż dotyczy ono tylko terytorium Litwy, którego granice zostały już określone w umowie dwustronnej. Dr Purickas Minister Spraw Zagranicznych (LCVA, Depesza Ministra Spraw Zagranicznych Litwy do MSZ Rosji z 13 lipca 1920 r., 109).

20 lipca 1920 roku MSZ Litwy otrzymało odpowiedź:

Do Ministra Spraw Zagranicznych Litwy Pana Purickasa. Z radością witamy wspólne działania wojsk litewskich i rosyjskich przeciwko polskim imperialistom, zagrażających litewskim i rosyjskim masom narodowym w decydowaniu o własnym losie. Obecnie sprawdziło się w praktyce, w jakim stopniu niezbędne było podpisanie umowy dwustronnej zezwalającej na czasowe zajęcie części terytorium Litwy przez wojska rosyjskie w celach strategicznych. Uważam za swój obowiązek jeszcze raz zapewnić, że nasza okupacja jest czasowa i że Rosja Radziecka nie zagraża niepodległości Litwy i samostanowieniu narodowemu pracującego narodu litewskiego. Cziczerin (LCVA, Telegram MSZ Rosji do MSZ Litwy z dnia 20 lipca 1920 r., 51).

Należy odnotować, że w 1920 roku na terenie Wileńszczyzny i Suwalszczyzny doszło zarówno do walk bolszewicko-polskich, jak i litewsko-polskich. Strona litewska z jednej strony wyraziła zgodę na przekroczenie swej granicy jednostkom armii bolszewickiej, z drugiej zaś sama prowadziła akcje zbrojne przeciwko oddziałom polskim (Łossowski 1996, 116-128).

Na uwagę zasługuje artykuł XII – określał on kompensatę w wysokości 3 mln rubli w złocie (co stanowiło 2,3 ton złota), jaką Rosja wypłaci Litwie. Ratyfikacja umowy ze strony Litwy nastąpiła 6 sierpnia 1920. Tego dnia zostało też podpisane porozumienie o przekazaniu Wilna i okolic stronie litewskiej, zaś 16 października 1920 Rosja wypłaciła 3 mln rubli w złocie (monetami złotymi o nominale 5 rubli, co stanowiło 2,3 tony złota) (LCVA, Wypłata przez Rosję kompensaty dla Litwy, 90-107).

W artykule XIII Litwa i Rosja zadeklarowały ścisłą współpracę gospodarczą – stawka podatku i cła za tranzyt towarów miały być zerowe dla obu stron.

Umowa pokojowa między Litwą a Rosją została ratyfikowana przez Sejm Litwy 6 sierpnia 1920 roku. W trakcie omawiania umowy doszło do zgłoszenia kilku mało istotnych uwag (Wołkonowski 2015, 334-337). Sejm wysłuchał ministra spraw zagranicznych Litwy dr. Purickisa, który odnotował trzy przyczyny przemawiające za ratyfikacją: 1) uznanie przez Rosję niepodległości Litwy; 2) zwrot majątku i możliwość powrotu na Litwę zesłanych mieszkańców; 3) złoty fundusz oceniony przez ministra jako zezwalający na wprowadzenie własnej waluty. Purickis konstatował, że siły zbrojne Litwy niewiele znaczą w porównaniu z Rosją, dlatego sugerował, iż szansą Litwy są pokojowe rozwiązania. Poruszając temat obecności wojsk rosyjskich w Wilnie i w regionie, stwierdził, że tereny te otrzymają status terytorium Litwy dopiero po ratyfikacji, natomiast przed ratyfikacją jest to terytorium, o które Litwa się ubiega. Końcowe głosowanie miało wynik

jednomyślny z wyjątkiem trzech głosów wstrzymujących się (socjaldemokratów) (Wołkonowski 2015, 336). 14 października 1920 roku w Moskwie nastąpiła wymiana protokołów ratyfikacyjnych i w tym dniu umowa nabrała mocy prawnej (Wołkonowski 2015, 337).

4. Ofensywa sowiecka i Bitwa Warszawska

Dowódca wojsk bolszewickich frontu zachodniego Tuchaczewski, planując w 1920 roku uderzenie na Polskę, tak widział rolę Litwy:

> Plan ofensywy przewidywał przebicie się przez „wrota smoleńskie", rozbicie lewego skrzydła armii polskiej i wciśnięcie reszty jej sił w Błota Pińskie. Plan ten miał tę dobrą stronę, że pozwalał w znacznej mierze zaoszczędzać siły. Wrogo względem Polski usposobiona Litwa mogła, w razie naszego posunięcia się naprzód, z powodzeniem osłaniać nasze skrzydło i tyły. [...] W ten sposób, natychmiast po pierwszym przebiciu się, wszystkie nasze siły mogły być wyzyskane dla działań aktywnych przeciw głównym siłom armii polskiej, a na prawe nasze skrzydło i na tyły moglibyśmy nie zwracać wielkiej uwagi (Piłsudski/Tuchaczewski 1989, 165).

Jeżeli na początku Tuchaczewski używał wobec Litwy słowo „mogła", to już dalej tak pisał o planie: „Podstawą jego była nadal ta sama myśl oparcia naszego prawego skrzydła o Litwę i Prusy Wschodnie i odrzucenia sił polskich ku błotom Polesia" (Piłsudski/Tuchaczewski 1989, 171).

14 maja 1920 roku ruszyła pierwsza ofensywa bolszewicka i wojsko polskie, stawiając opór, musiało pośpiesznie wycofać się z Kijowa w kierunku Warszawy. 4 lipca ruszyła druga ofensywa pod dowództwem Tuchaczewskiego. Na kierunku północnym zaaktywizowały się oddziały wojska litewskiego. Znamienne były uwagi Tuchaczewskiego o wojsku litewskim:

> Kiedy tylko Litwini wyczuli, że Armia Czerwona odnosi zupełnie wyraźne powodzenie, ich stanowisko neutralne natychmiast zmieniło się na wrogie w stosunku do Polski. Oddziały litewskie uderzyły na polskie siły, zajmując Nowe Troki i st. Landwarowo. Szybki ruch oskrzydlający Korpusu Konnego i pomoc wojska litewskiego odcięły północnej armii polskiej linię odwrotu ku Oranom i Grodnu (Piłsudski/Tuchaczewski 1989, 175).

Zaostrzenie relacji polsko-litewskich nastąpiło w połowie lipca 1920 roku, gdy rozpoczęły się walki o Wilno. Wówczas IV Brygada Piechoty z 2 Dywizji Litewsko-Białoruskiej znalazła się w rejonie na zachód od Wilna i została napadnięta przez wojska bolszewickie. Po odparciu tego ataku zepchnięto ją w głąb Litwy. W okolicach Żyżmor poddała się jednostkom litewskim, aby nie trafić do niewoli

sowieckiej. Około 1000 polskich żołnierzy zostało rozbrojonych i trafiło do niewoli litewskiej – zabrakło ich podczas Bitwy Warszawskiej. Latem 1920 Litwa dostarczyła tabor kolejowy dla Rosji bolszewickiej, gdyż rosyjski, z powodu innej szerokości torów, nie mógł być użyty (Łossowski 1996, 125, 127). Na początku sierpnia 1920 do niewoli litewskiej trafiło około 3600 żołnierzy polskich, którzy znaleźli się na terytorium Litwy na skutek działań armii bolszewickiej (Balkelis 2019, 279, 280).

Plan wojsk polskich polegał na kontruderzeniu 16 sierpnia 1920 siłami pięciu dywizji dowodzonych przez Piłsudskiego przeprowadzonego znad Wieprza na północ na tyły atakujących wojsk bolszewickich na Warszawę. Osobiste zaangażowanie się marszałka Józefa Piłsudskiego było dużym zaskoczenie dla francuskiego płk. L. Faury'ego:

> Pomimo naszych próśb, by się nie narażał [Józef] Piłsudski szedł pieszo w pierwszych szeregach piechoty. Na zmianę z adiutantem niosłem małą walizeczkę z orderami, którymi po boju […] natychmiast dekorował za osiągnięcia bohaterstwo i odwagę oficerów i szeregowych (Kiełb 2010, 32-33; zob. też: Jędrzejewicz 2006, 404).

17 sierpnia 1920 oficjalna gazeta rządu Litwy „Lietuva" podała na pierwszej stronie „Rosjanie zajęli Warszawę" i z tej okazji 16 sierpnia w Wilnie odbyła się defilada wojsk bolszewickich, w tym 100 młodych cywili z dwoma czerwonymi sztandarami. 18 sierpnia ta sama gazeta donosiła, że Warszawę zajęli polscy lokalni komuniści, którzy nie chcą wpuścić wojsk rosyjskich. 19 sierpnia rządowa gazeta na drugiej stronie poinformowała, że pod Warszawą trwają walki polsko-rosyjskie, zaś 20 sierpnia na trzeciej stronie małym drukiem podała o polskiej ofensywie pod Warszawą i że wojska rosyjskie zaczęły wycofywanie się. Dopiero 24 sierpnia 1920 roku gazeta zamieściła informację o sukcesie wojsk polskich oraz o dużej liczbie żołnierzy bolszewickich w niewoli polskiej[1]. Zwycięstwo Polaków wywołało dezaprobatę i zamieszanie u polityków na Litwie.

Tymczasem strona bolszewicka już w lipcu 1920 roku, wykorzystując lokalnych komunistów, przygotowała pucz wojskowy na Litwie. Komisarzem puczu Moskwa naznaczyła Karolisa Pożełę, przyznała pieniądze i broń. Grupy zbrojne, liczące około 900 osób, zakonspirowane były na całej Litwie, w większości w Kownie. Na sygnał z Moskwy gotowe były dokonać aktów zabójstwa czołówki politycznej władz Litwy, obalić ustrój oraz przejąć władzę, po czym na teren Litwy miała wkroczyć armia bolszewicka. Sygnał z Moskwy do wszczęcia puczu miał być wysłany po rozbiciu wojsk polskich i zdobyciu Warszawy. Dzięki zwycięstwu wojsk polskich strona bolszewicka zrezygnowała z tych działań (Kasparavičius 1991, 8; Kasparavičius/Petrauskas 1993, 6-7).

[1] https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/LNB00AD2076

5. Bitwa Warszawska w polityce historycznej Litwy

W polityce historycznej Litwy Bitwa Warszawska zajmuje mniej niż skromne znaczenie i nie ma czegokolwiek na temat „neutralnego" stanowiska Litwy podczas tej batalii. W dwudziestu podręcznikach historii, z których uczy się młode pokolenie mieszkańców Litwy, o Bitwie Warszawskiej jest mowa w trzech z nich. W podręczniku dla klasy 10 podano, że „gdyby w bitwie pod Warszawą Józefowi Piłsudskiemu nie udało się powstrzymać triumfalnego pochodu Armii Czerwonej, cała cywilizacja zachodnia byłaby zagrożona" (Kapleris/Meištas 2007, 13-14). Podobnie jest w podręczniku dla klasy 12: „Zwycięstwo nad Rosją sowiecką miało ogromne znaczenie nie tylko dla Polski, ale i dla całej Europy – uratowało przed fanatyczną sowiecką tyranią" (Kapleris/Laužikas 2011, 84). W innym podręczniku historii dla klasy 12 wspomniana jest pokojowa umowa litewsko-bolszewicka z 12 lipca 1920 roku. Odnotowano tam, że Rosja bolszewicka uznała niepodległość Litwy, ale nie ma informacji na temat tajnych załączników i stanowiska Litwy w wojnie polsko-bolszewickiej. Stwierdzono jednak, iż Polacy byli uważani za największego wroga niepodległości Litwy (Tamošaitis 2013, 23-26).

W publicystyce litewskiej znaczenie Bitwy Warszawskiej z oporami dociera do świadomości mieszkańców kraju. „Cud nad Wisłą uratował nie tylko niepodległość Polski, ale i Litwy" – napisał w swym artykule S. Jegelevičius, odnotowując, że w latach 1918-1920 między Polską a Litwą panował stan nieogłoszonej wojny[2]. Z. Butkus w wywiadzie z końca 2019 roku przyznaje się do tajnego załącznika litewsko-bolszewickiej pokojowej umowy i usprawiedliwia przepuszczenie wojsk bolszewickich przez tereny, którymi Litwa w sierpniu i wrześniu 1920 roku jeszcze nie zarządzała. Odnotowuje, że polskie zwycięstwo nad Wisłą nie zostało należycie wykorzystane z powodu odrębnych działań państw bałtyckich i Polski oraz konfliktu litewsko-polskiego[3]. A. Nikžentaitis w wywiadzie stwierdza, że Piłsudski „pokonując bolszewików nad Wisłą, ochronił Litwę"[4]. 10 sierpnia 2020 roku w przeddzień 100. rocznicy Bitwy Warszawskiej prezydent Litwy G. Nausėda wysłał list gratulacyjny prezydentowi RP A. Dudzie, w którym napisał, że „zwycięstwo to zahamowało ekspansję bolszewizmu w Europie". Ponadto państwowa telewizja 12 sierpnia podała, iż wojsko polskie pod dowództwem Piłsudskiego zatrzymało natarcie bolszewików na zachód, co „pozwoliło odradzającej się Litwie i innym państwom centralnej Europy zachować swą niepodległość"[5].

---

[2] http://www.aidas.lt/lt/istorija/article/26-nepaskelbtas-lenkijos-karas-lietuvai-1918-1920

[3] https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/stebuklas-prie-vyslos-kaip-1920-metais-lenkai--sutriuskino-bolsevikus-582-1253860

[4] https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/a-nikzentaitis-jeigu-ne-j-pilsudskis-musu-didieji--tautininkai-nebutu-tokie-kokie-yra-582-1223858

[5] https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/1206541/stebuklas-prie-vyslos-kaip-vienas-musis-sula-ike-isibegejusia-bolseviku-revoliucija

6. Zakończenie

Po I wojnie światowej na obszarze Europy Wschodniej zderzyły się trzy koncepcje: model państwa narodowego, ekspansja rewolucji bolszewickiej realizowanej przez Rosję oraz związku państw narodowych (Polski, Litwy, Ukrainy, Białorusi i Łotwy) wg Piłsudskiego wynikającego z zagrożenia. Bolszewicka Rosja w latach 1920--1921 podpisała pięć pokojowych umów, ale tylko umowa z Litwą zawierała tajne ustalenia, dotyczące „neutralności" Litwy w wojnie bolszewicko-polskiej. Z analizy materiału źródłowego wynika, że Rosja wykorzystała tajne ustalenia pokojowej umowy oraz wrogość Litwy do Polski w swych planach ekspansji bolszewizmu i po klęsce wojsk polskich miała dokonać zamachu na Litwie. Mimo głoszonej „neutralności" Litwa w tym konflikcie stanęła po stronie Rosji i spowodowała dodatkowe utrudnienia dla wojsk polskich w Bitwie Warszawskiej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA)

F 383 Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ap. 7 Działalność Departamentu Politycznego, B. 77 Dokumenty o negocjacjach Litwa-Rosja na temat umowy pokojowej, s. 165-168, Memorandum.
F. 383, Ap. 7, B. 77, s. 112. Pismo delegacji R.S.F.R.R. do delegacji Litwy z 12 lipca 1920 r.
F. 383, Ap. 7, B. 77, s. 113. Pismo delegacji Litwy do delegacji R.S.F.R.R.
F. 383, Ap. 7, B. 77, s. 114. Pismo delegacji R.S.F.R.R. do delegacji Litwy z 12 lipca 1920 r.
F. 383, Ap. 7, B. 77, s. 116. Pismo delegacji Litwy do delegacji R.S.F.R.R.
F. 383, Ap. 7, B. 77, s. 109. Depesza Ministra Spraw Zagranicznych Litwy do MSZ Rosji z 13 lipca 1920 r.
F. 383, Ap. 7, B. 76, s. 51. Telegram MSZ Rosji do MSZ Litwy z dnia 20 lipca 1920 r.
F. 383, Ap. 7, B. 77, s. 90-107. Wypłata przez Rosję kompensaty dla Litwy.

Instytut i Archiwum im. Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku (AJP)

Sygn. 709/1/11, Odezwa do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, s. 8-10.
Sygn. 709/1/11, Odezwa J. Piłsudskiego do Ukraińców, 26 kwietnia 1920 roku, s. 5-6.

Źródła drukowane

League of Nations (1920-1921), Latvia and Russia – Treaty of Peace, done at Moscow, and completed and signed at Riga. Vol. 2, No. 67. August 11, 1920, 196-212.
League of Nations (1921), Finland and Soviet government of Russia Treaty of Peace (together with declarations and protocols relative there to), signed at Dorpat. Vol. 3, No. 91. October 14th, 1920, 6-80.
League of Nations (1921), Lithuania and Soviet Government of Russia: Peace Treaty and Protocol, signed at Moscow. Vol. 3, No. 94. Juli 12, 1920, 105-138.

League of Nations (1921), Poland, and the Soviet Republics of Russia and Ukraine Peace Treaty, signed at Riga. Vol. 6, No. 149. March 18, 1921, 51-170.
League of Nations (1922), Esthonia and Soviet Republic of Russia Peace Treaty, signed at Tartu. Vol. XI, No. 289. February 2, 1920, 30-71.

Opracowania

Balkelis, T. (2019), Lemtingi metai. Lietuva 1914-1923 m. Karas, revoliucija ir tautos gimimas. Vilnius.
Drozdowski, M. (1995), Litwa w polityce Józefa Piłsudskiego jako Naczelnika Państwa, Naczelnego Wodza i męża stanu RP. W: Niepodległość i Pamięć. 2/2 (3), 101-115.
Grabski, S. (1943), The Polish-Soviet Frontier. London.
Grygajtis, K. (2001), Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w. Częstochowa.
Jędrzejewicz, W. (1982), Józef Piłsudski 1867-1935. Londyn.
Jędrzejewicz, W./Cisek, J. (2006), Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935. T. 2 (1916--1920). Kraków/Łomianki.
Kapleris, I./Meištas, A./ Mickevičius, K. i in. (2007), Podręcznik historii dla klasy 10. Cz. 1. Wilno.
Kapleris, I./Laužikas, R./ Meištas, A. i in. (2011), Istorijos vadovėlis 12 klasei. I dalis. Vilnius.
Kasparavičius, A. (1991), Sukilimai Lietuvoje 1918-1938: faktai ir skaičiai. W: Atgimimas. Lapkričio 14-21, 8.
Kasparavičius, A./Petrauskas, K. (1993), Komunistiniai pučai Lietuvoje ir Estijoje. W: Veidas. Sausio 28, 7-8.
Kiełb, Z. (2010), O pobycie Józefa Piłsudskiego w Puławach z okazji 90. rocznicy Bitwy Warszawskiej. W: Kwartalnik Powiatu Puławskiego. 6, 30-33.
Łojek, J. (1986), Idea federacyjna Józefa Piłsudskiego. W: Libertas. Kwartalnik społeczno-polityczny. 6/86, 47-63.
Łossowski, P. (1996), Konflikt polsko-litewski 1918-1920. Warszawa.
Łukomski, G./Polak, B. (1994), W obronie Wilna, Grodna i Mińska 1918-1920. Koszalin/Warszawa.
Piłsudski, J./Tuchaczewski, M. (1989), Rok 1920. Pochód za Wisłę. Łódź.
Römer, M. (2018), Dzienniki. T. 3: 1916-1919. Warszawa.
Urbankowski, B. (1989), Józef Piłsudski. Myśli, mowy i rozkazy. Wyb. i wstępem opatrz. B. Urbankowski. Warszawa.
Okulicz, K. (1985), Józef Piłsudski 1867-1935. W: Libertas. Kwartalnik społeczno-polityczny. 4/85, 36-58.
Tamošaitis, M. (2013), Istorijos vadovėlis 12 klasei. I dalis. Vilnius.
Wakar, W. (1917), Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Cz. 3. Kielce.
Wołkonowski, J. (2015), Niektóre polityczno-prawne aspekty pokojowej umowy między Litwą i Rosją z 12 lipca 1920 r. W: Miscellanea Historico-Iuridica. XIV/2, 327-338.

Netografia

https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/LNB00AD2076 [dostęp: 23 VIII 2020].
http://www.aidas.lt/lt/istorija/article/26-nepaskelbtas-lenkijos-karas-lietuvai-1918-1920 [dostęp: 25 VIII 2020].
https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/stebuklas-prie-vyslos-kaip-1920-metais-lenkai-sutriuskino-bolsevikus-582-1253860 [dostęp: 25 VIII 2020].
https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/a-nikzentaitis-jeigu-ne-j-pilsudskis-musu-didieji-tautininkai-nebutu-tokie-kokie-yra-582-1223858 [dostęp: 28 VIII 2020].
https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/1206541/stebuklas-prie-vyslos-kaip-vienas-musis-sulaike-isibegejusia-bolseviku-revoliucija [dostęp: 30 VIII 2020].

DOI: 10.31648/pw.6863

Wiesław Bolesław Łach
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1201-2776
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

DZIAŁANIA WOJENNE GEN. ŻELIGOWSKIEGO WOBEC LITWY. PRÓBY ROZSTRZYGNIĘCIA KONFLIKTU PRZEZ LIGĘ NARODÓW

General Żeligowski's warfare against Lithuania. Attempts to resolve the conflict by the League of Nations

Abstract: The situation after World War I was far from stabilizing, and the area of the Vilnius region became the subject of a conflict that for many years cast a shadow on Polish-Lithuanian relations. One should look at this conflict from the perspective of one hundred years, remembering that it turned into an antagonism so sharp and fierce that it even aroused the amazement of bystanders. This topic has been presented in many aspects: events in August and September 1920 preceding the occupation of Vilnius, the position of General Lucjan Żeligowski toward this situation, warfare (called a "rebellion"), the establishment of Central Lithuania and an attempt to sanction the situation in the League of Nations forum. This paper is about the military and political activities of the occupation of Vilnius and its neighbouring areas by Poland in October 1920. The originator of this undertaking was Józef Piłsudski. He admitted to it years later, exactly on the 24th and 25th of August 1923, during the lectures in the hall of the Grand Theatre in Vilnius. Polish-Lithuanian relations in the analysed years should be considered far from accepted international standards. Both Poles and Lithuanians can be held responsible in view of the above facts. Awareness of these events is extremely important for both nations for mutual understanding and agreement.

Keywords: conflict, League of Nations, Lithuania, Poland, Vilnius

1. Wstęp

Wydawać by się mogło, że zakończenie I wojny światowej przyniesie unormowanie stosunków między sąsiadującymi narodami – Polakami i Litwinami. Niestety, nie osiągnięto porozumienia, a obszar Wileńszczyzny stał się przedmiotem konfliktu, który na długie lata położył się cieniem na obopólne relacje.

Prezentowany artykuł w swej treści został poświęcony działaniom militarnym i politycznym, których efektem było zajęcie w październiku 1920 r. przez stronę

polską Wilna i Wileńszczyzny. Pomysłodawcą tego przedsięwzięcia był Józef Piłsudski, który przyznał się do tego po latach w trakcie wygłoszonych wykładów w sali wileńskiego Teatru Wielkiego 24 i 25 sierpnia 1923 r. (Piłsudski 1937, 126).

Na konflikt ten w artykule pragnę spojrzeć z perspektywy stu lat pamiętając, że przerodził się on w antagonizm tak ostry i zawzięty, iż budził wręcz zdumienie postronnych obserwatorów. Podjęty temat został ujęty wieloaspektowo, przedstawiając wydarzenia w sierpniu i wrześniu 1920 r. poprzedzające zajęcie Wilna, stanowisko gen. Lucjana Żeligowskiego w zaistniałej sytuacji oraz działania wojenne (zwane „buntem"), których efektem były powstanie Litwy Środkowej oraz próba usankcjonowania zaistniałej sytuacji na forum Ligi Narodów.

W polskiej i litewskiej historiografii problematyką tą zajmowało się wielu historyków. Oczywiście ze względu na ramy objętościowe nie jest możliwa ani całościowa charakterystyka zasobów archiwalnych, ani popełnionych publikacji. Mógłby to być temat odrębnego referatu czy opracowania. Mam nadzieję, że we wnikliwym i całościowym przedstawieniu tematu pomoże załączona do artykułu bibliografia.

Relacje polsko-litewskie w analizowanych latach uznać należy za dalekie od normalizacji. Odpowiedzialnością za taki stan rzeczy można obarczyć zarówno Polaków, jak i Litwinów. W rozważaniach staram się być bezstronny i chciałbym, aby publikacja ta przysłużyła się sprawie zrozumienia i porozumienia. Zwłaszcza młodsze pokolenie mało wie o naszych sąsiedzkich relacjach. Funkcjonują wprawdzie przeciwstawne i obiegowe sądy, lecz nie tworzą one prawdziwego obrazu, a często są tylko wytworem i echem dawnych urazów i uprzedzeń.

2. Konfrontacja dotycząca południowej Suwalszczyzny – rozstrzygnięcia militarne i polityczne

Wytyczenie granicy polsko-litewskiej było zadaniem bardzo trudnym. Żadna z dyskutowanych propozycji nie zadowalała obu stron. Próbowano różnych sposobów rozwiązania konfliktu, prowadząc bezpośrednie rokowania czy wykorzystując kontakty dyplomatyczne i forum Ligi Narodów. Jednak Litwini z nieufnością przyjmowali wszelkie polskie propozycje w tym plany federacyjne, widząc w tym próbę polonizacji i zagrożenia własnej niepodległości (Grygajtis 2001, 231).

Na przełomie 1919 i 1920 r. zręby młodej państwowości litewskiej były już ugruntowane, a Litwa została uznana de facto przez Anglię, Francję oraz wiele innych państw. W pierwszej połowie 1920 r. w wyniku niepomyślnego przebiegu wojny z Rosją sowiecką rząd polski, aby zapewnić sobie neutralność Litwy, 2 lipca 1920 r. uznał to państwo de facto, przez co zachowywał prawo wysunięcia roszczeń terytorialnych. Jednak na konferencji w Spa 10 lipca 1920 r. pod naciskiem

Anglii Polska w zamian za obietnicę pomocy wojskowej musiała zrezygnować warunkowo z Wilna na korzyść Litwy, oddając ostateczną decyzję w tej kwestii w ręce państw ententy (Łach 2010a, 96).

W sporze z Polską Litwa znalazła sprzymierzeńca w Rosji sowieckiej, która uznała Litwę de facto notą z 12 kwietnia 1920 r., a 12 lipca tego roku oba kraje zawarły traktat pokojowy, na mocy którego Litwa miała otrzymać Wilno, Grodno i Lidę. 14 lipca 1920 r. Armia Czerwona zajęła Wilno, które na mocy podpisanego traktatu zostało przekazane Litwinom. Tym samym dyplomatyczny spór o granice przekształcił się ponownie w zbrojny konflikt polsko-litewski (Łach 2010a, 97).

Od połowy sierpnia 1920 r. po zwycięstwie nad Armią Czerwoną w Bitwie Warszawskiej sytuacja na frontach zmieniła się na korzyść polską. Należało przede wszystkim doprowadzić do wycofania wojsk litewskich za linię Focha, jednak Litwini nie zamierzali tego robić. Uważali, iż zajęte w lipcu podczas polskiego odwrotu ziemie południowej Suwalszczyzny należą do nich (Rozwój sprawy litewskiej, Archiwum Akt Nowych /AAN/; Budecki 1928, 29-30). Zaostrzające się stosunki polsko-litewskie były przedmiotem obrad Rady Obrony Państwa, które odbyły się 27 sierpnia. Chociaż opowiadano się za pokojowym ułożeniem stosunków, to jednak pozostawiono naczelnemu dowództwu pełną swobodę działania w sprawie usunięcia Litwinów z południowej części Suwalszczyzny (Wyszczelski 2008b, 206; Łukomski 1994, 27). W myśl wytycznych Naczelnego Wodza dowódca 2. Armii, gen. Śmigły-Rydz, postanowił przystąpić do oswobodzenia ziemi suwalskiej. Specjalna grupa operacyjna ppłk. Adama Nieniewskiego (w składzie 4. Brygada Jazdy i 41. Suwalski Pułk Piechoty) 31 sierpnia podjęła marsz jednocześnie na Suwałki i na Sejny. Wojsko litewskie opuszczało południową Suwalszczyznę bez zbrojnego oporu, do wieczora 31 sierpnia oddziały polskie na Suwalszczyźnie osiągnęły linię Focha.

Wkrótce nastąpiło jednak przeciwdziałanie strony litewskiej. Zamierzała ona odzyskać utracony wcześniej teren i zadać ciężkie straty stronie polskiej. Działania litewskie rozpoczęte 2 września 1920 r. rozwijały się pomyślnie. 3 września Litwini dotarli w rejon Augustowa, a 4 września ich wojska były bliskie całkowitego pokonania Polaków. W okresie największych sukcesów litewskich w tej fazie walk dowództwo polskie zdecydowało się przeciwdziałać. Strona polska do ataku użyła skromnych sił (pododdziały 6. Pułku Piechoty Legionów, półbrygada jazdy), ale jej przewaga polegała na szybkości działań i większym doświadczeniu bojowym. Wypierając stopniowo Litwinów, oddziały polskie 10 września ponownie osiągnęły linię Focha, która decyzją Rady Najwyższej z 8 grudnia 1919 r. określała tymczasową granicę wschodnią Polski (Smoleński 1938, 50-52; Czubiński 2002, 340; Lesčius 2004, 331-318; Łach 2000, 255; Wyszczelski 2008b, 207; Vitkus 2000, 350).

Mimo zapowiadanego zawieszenia broni Litwini ściągnęli na Suwalszczyznę 2. i 3. Dywizję Piechoty, które w sumie liczyły 10 tys. żołnierzy, 400 kawalerzystów i 28 dział. Wykorzystując atut siły, 13 września rano oddziały dwóch dywizji

litewskich przeszły do natarcia na Sejny. W następstwie walk, które przeciągnęły się aż do nocy, kawaleria polska została wyparta z Sejn. Rozpoczęto rokowania o czasowy rozejm, ale bez rezultatu (Łach 2000; Wyszczelski 2008b, 208-209; Rukša 1982, 227-243; Vitkus 2000, 354).

W trakcie walk polsko-litewskich strona Polska 4 września 1920 r. wysłała notę do Ligi Narodów, w której informowała o złamaniu neutralności przez Litwę i zajęciu terytoriów, należących się Polsce zgodnie z decyzją Rady Najwyższej Ligi. Po raz pierwszy kwestia relacji polsko-litewskich została poruszona na posiedzeniu Rady Ligi Narodów 16 września 1920 r. 17 września spór polsko-litewski został zreferowany przez Belga − Paula Hymansa. 20 września Rada Ligi Narodów ogłosiła w tej kwestii specjalną rezolucję, która stanowiła próbę znalezienia kompromisowego rozwiązania. Wzywała Polskę i Litwę do zakończenia wszelkich działań wojennych. Rząd polski, głównie ze względu na ententę, wyraził zgodę na podjęcie rokowań z Litwinami, choć Polacy w gruncie rzeczy nie byli zainteresowani ich powodzeniem z uwagi na tajne plany odzyskania Wilna (Rozwój sprawy litewskiej, AAN; Budecki 1928, 34-35; Łach 2010, 99; Łossowski 1966, 246-248; Sierpowski 2005, 87).

We wrześniu 1920 r. dojrzewała kolejna faza konfrontacji polsko-litewskiej. Plan polskiego Naczelnego Wodza dotyczący operacji niemeńskiej, z wojskami Armii Czerwonej tworzących front zachodni, zakładał przejście przez Suwalszczyznę grupy uderzeniowej (dwie dywizje piechoty i dwie brygady kawalerii), sforsowanie przez nią Niemna w rejonie Druskiennik i wyjście na głębokie tyły sił bolszewickich od północy. Zgodnie z życzeniem Piłsudskiego wojska polskie miały przejść przez Suwalszczyznę i skrawek terytorium Litwy pod Druskiennikami w ten sposób, aby zadać Litwinom możliwie najmniejsze straty. 22 września 1920 r. 1. Dywizja Piechoty Legionów przełamała front litewski i nacierając od południa przez Zelwę i Giby oraz od zachodu z Krasnopola, po walkach opanowała Sejny. Litewska 2. Dywizja Piechoty straciła ponad tysiąc żołnierzy, którzy zostali wzięci do niewoli oraz większość artylerii (Lesčius 2004, 321-330; Łach 2000, 255; Vitkus 2000, 357).

Zwycięska bitwa nad Niemnem, która toczyła się w dniach 20-26 września, przełamała opór Armii Czerwonej i stworzyła dogodną sytuację militarną na kresach północno-wschodnich. Polepszyła też znacznie polską pozycję polityczną, skłaniając Moskwę do podjęcia rozmów pokojowych oraz przekonała rząd w Kownie o konieczności poszukiwania z Polską w drodze negocjacji rozwiązań kompromisowych (Wyszczelski, 2008a, 144-192; Łukomski/Polak, 1994, 137)[1].

Zwaśnione strony rozpoczęły 30 września 1920 r. konferencję w Suwałkach. Na czele obu delegacji stali wojskowi: polskiej − płk Mieczysław Mackiewicz, li-

[1] Źródłowymi pracami dotyczącymi bitwy są m.in. Kutrzeba 1926; Tarczyński 1998; 1999; Wyszczelski 2003.

tewskiej − Maksimas Katche (Rozwój sprawy litewskiej, AAN; Budecki 1928, 38). Delegacje 7 października podpisały umowę o wprowadzeniu zawieszenia broni oraz ustaliły nową linię demarkacyjną między Polską a Litwą (Budecki 1928, 37; Lesčius 2004, 344-347; Vitkus 2000, 366-367). Linia ta przebiegać miała od granicy Prus Wschodnich do ujścia Czarnej Hańczy do Niemna, następnie wzdłuż Niemna do Mereczanki, Mereczanką do przecięcia się z linią kolejową Wilno − Orany oraz poprzez Ejszyszki do stacji Bastuny. Jednocześnie w art. V stwierdzono (Radziwonowicz 2011, 223-250):

> […] Umowa niniejsza zacznie być wykonywaną od godziny 12-ej 10-go października 1920 r., termin powyższy w niczem nie narusza przeprowadzonego już w życiu zaprzestania działań bojowych, będzie obowiązującą do czasu ostatecznego uregulowania sporów terytorialnych pomiędzy Rządem Polskim i Litewskim (Umowa… 1920).

Naczelnik Państwa, szczególnie w pierwszej części negocjacji (do 3 października włącznie), był w znacznym stopniu reżyserem tego, co się działo i o czym mówiono w Suwałkach, choć nie miało to właściwie żadnego wpływu na jego zasadnicze zamierzenia. Wtedy jednak zrozumiał, że niepodległa Litwa z Wileńszczyzną, z międzynarodowym poparciem absolutnie nie zgodzi się dobrowolnie na wybór którejkolwiek z jego opcji. Zapewne brał też pod uwagę to, że służąca idei rozczłonkowania Rosji koncepcja federacyjna, której celem było m.in. doprowadzenie do politycznego związku Polski z Litwą nawet za cenę oddania jej Wilna, nie znajdzie wśród Litwinów zrozumienia, póki miasto to pozostaje w ich rękach. Zdecydował się wiec zbrojnie odebrać historyczną stolicę i rozwiązać problem państwowej przynależności Wilna i Wileńszczyzny (Piłsudski 1937, 125; Radziwonowicz 2011, 251-252).

3. Przygotowania do zajęcia Wilna. Działania wojenne gen. Żeligowskiego

Marszałek Józef Piłsudski już w sierpniu 1920 r. zastanawiał się, jak korzystnie rozwiązać problem Wileńszczyzny. Były to jeszcze pomysły nieokreślone, ale główna ich cecha to dążenie do zbrojnego odebrania Wilna. Pierwsze oznaki jego dążeń w tym kierunku można dostrzec już w rozkazie o przegrupowaniu sił z 18 sierpnia 1920 r. W rozkazie tym Piłsudski 19. Dywizji (przemianowanej przez gen. Hallera) nakazał powrót do dawnej nazwy, czyli Dywizji Litewsko-Białoruskiej i rozkazał przesunąć ją ze składu 1. Armii do 2. Armii. Natomiast w „Instrukcji dla 2 Armii" z 29 sierpnia 1920 r. wprowadził podział na formacje wojskowe „regularne" i „nieregularne". Do tych drugich zaliczył, ku żalowi i rozgoryczeniu żołnierzy, dumnych z tradycji swojej formacji, właśnie Dywizję Litewsko-Białoruską,

22. Dywizję Ochotniczą oraz 211. i 212. Pułk Ułanów. Rozkaz naczelnego dowództwa wyjaśniał, iż „podział na formacje regularne i nieregularne uwarunkowany jest trudnościami natury politycznej, związanymi z dalszą akcją poza tzw. granice państwowe Polski" (Tarczyński 1998, 25).

Już w połowie września 1920 r. Piłsudski zdecydował się na zajęcie Wilna siłą. Nie mógł jednak dokonać tego oficjalnie, z uwagi na spodziewaną reakcję mocarstw. Nie poinformował również o swoich zamiarach parlamentu ani rządu. Na realizatora swych planów wybrał gen. Lucjana Żeligowskiego. Marszałek przedstawił generałowi 1 października w swoim pociągu na stacji w Białymstoku propozycję polegającą na objęciu dowództwa nad oddziałami, które miałyby wymówić posłuszeństwo dowództwu polskiemu i pomaszerować na Wilno, by wyzwolić mieszkającą tam ludność polską spod obcej władzy (Wisner 1999, 136; Łossowski 1966, 265).

Generał Żeligowski mimo wątpliwości, po namyśle, jak sam wspomina, przyjął propozycję dowodzenia:

> […] Naczelnik Państwa przyjął mnie w wagonie i wyłuszczył sprawę wileńską. Trzeba było zająć Wilno wbrew opinii świata. „Nie muszę rozkazywać" powiedział. „W takich sprawach nie może być rozkazu, lecz zwracam się do dobrej woli pana jako do wilnianina". Zaczęliśmy mówić o kwestii militarnej. Jakie siły ja będę mieć w swoim rozporządzeniu? Dowiedziałem się, że to były małe luźne oddziały liczące 100-1500 ludzi i jeden pułk wileński z małym składem liczebnym. To było stanowczo za mało. We mnie walczyły dwa prądy. Z jednej strony nie miałem zaufania do naszych poczynań. […] Czy ja mam przyjąć propozycję i zgodzić się na ten najtrudniejszy zamach? […] Wahałem się. Nie chciałem brać na siebie tak wielkiego zadania. Chciałem wyjaśnić, czy jest jeszcze inna możliwość militarna dla odebrania Wilna. Powiedziano, że nie. Jeżeli nie zajmiemy – zginie dla nas na zawsze. Zgodziłem się. Czułem, że to wszystko zrobię i że okres powojenny sprzyja na takie eksperymenty. Przyjechał [Leon] Bobicki. W nim miałem dobrą pomoc. On zaczął tworzyć rząd. Zająłem się wojskiem. Wytargowałem całą 1 Litewsko-Białoruską Dywizję i oddziały Kościałkowskiego (Sprawa Wileńska… 1922).

2 października gen. Żeligowski przyjechał do Lidy i uczestniczył w odprawie prowadzonej przez Piłsudskiego i gen. Śmigłego-Rydza z kadrą kierowniczą 1. Dywizji Litewsko-Białoruskiej. Nie wszyscy byli przeświadczeni o celowości i słuszności tej decyzji, a przede wszystkim formie jej realizacji. Obawy wynikały przede wszystkim z tego, iż Piłsudski miał zapowiedzieć, że ani teraz, ani później nie otrzymają formalnego rozkazu uczestnictwa w tej akcji (Fabisz 2007, 114-117; Wyszczelski 2008b, 243-247; Żeligowski 1943, 36-37).

Podstawę wojsk grupy gen. Żeligowskiego stanowić miała wspomniana 1. Dywizja Litewsko-Białoruska, znajdująca się 6 października w okolicach Woronowa, Butrymańców i Bieniakoni. Łącznie grupa liczyła ok. 14 tys. żołnierzy.

Obok niej wydzielono oddział ochotniczy mjr. Zyndrama-Kościałkowskiego, który rekrutował się przede wszystkim ze składu 22. Dywizji Piechoty. Planowano także utworzenie zgrupowania kawalerii złożonego z kresowiaków.

Dla gen. Żeligowskiego noc z 7 na 8 października była jedną z najtrudniejszych nocy w jego bogatym życiorysie. Wspominając owe wydarzenia, pisał:

> […] W życiu moim było kilka wypraw, kiedy musiałem zadecydować i postawić na kartę własne życie. Lecz nigdy nie miałem tak ciężkiej sytuacji. Chodziło nie tylko o moje życie, lecz chodziło o ludzi, któremi dowodziłem a jeszcze, co najważniejsza – o Wilno. Trzeba było ze szczupłymi siłami pokonać Litwinów, zająć Wilno, nie dopuścić do pogromów, wytrzymać odium zagranicy i niezrozumienie Polski, stworzyć administrację i utrzymać ład w wojsku. Widziałem przed sobą i rozumiałem te trudności. Ciężar wielkiej odpowiedzialności mnie przygniatał, lecz nie było czasu na zwątpienia. O świcie oddziały ruszyły na linię Mereczanki (Sprawa Wileńska… 1922).

Tuż przed wyruszeniem wojsk na Wilno gen. Żeligowski wysłał tajną depeszę do rąk własnych gen. Sikorskiego, w której informował:

> […] Zważywszy, że zawarte z rządem kowieńskim linie rozejmowe z góry i na niekorzyść nas mieszkańców Ziem: Wileńskiej, Grodzieńskiej i Lidzkiej, nasz kraj wraz z polskim Wilnem przesądzają Litwinom, postanowiłem z orężem w ręku prawo samostanowienia mieszkańców mojej Ojczyzny bronić i objąłem dowództwo nad żołnierzami z tych ziem pochodzących. Nie mając możliwości postępowania wbrew własnemu sumieniu i w poczuciu obowiązku obywatelskiego, z żalem zgłaszam zwolnienie z obowiązku służby i d-twa grupy (Tarczyński 1999, 675).

Akcja rozpoczęła się rankiem 8 października 1920 r. Jej plan zakładał uchwycenie podstaw wyjściowych do zdobycia Wilna. Grupa mjr. Mariana Zyndram-Kościałkowskiego z Dywizji Ochotniczej znajdowała się na lewym skrzydle i maszerowała przez Puszczę Rudnicką do rejonu Popiszki-Rudniki. 1. Dywizja Litewsko-Białoruska wyruszyła dwiema zasadniczymi kolumnami po obu stronach traktu lidzkiego (tor kolejowy Lida-Wilno), 1. Brygada pod dowództwem płk. Władysława Bejnara została skierowana do rejonu Tereszyszki-Śliżuny-Halino. 2. Brygada Litewsko-Białoruska pod dowództwem płk. Kazimierza Rybickiego posuwała się w kierunku Jaszun (Tarczyński 1999, 681-682; Łukomski/Polak 1994, 150; Smoleński 1938, 459-461; Wyszczelski 2008b, 243-247).

Gen. Sikorski, dla zachowania pozorów rzekomej nielojalności gen. Żeligowskiego, po otrzymaniu jego decyzji o wymówieniu posłuszeństwa złożył w tej sprawie oficjalny meldunek do Kwatery Głównej Naczelnego Wodza. W meldunku gen. Sikorski użył słów i zwrotów karcących „bunt" generała. Określenie postawy gen. Żeligowskiego mianem „buntu" weszło do historiografii oraz wywołało u niego poczucie wielkiej krzywdy i miało, jego zdaniem, duże konsekwencje polityczne.

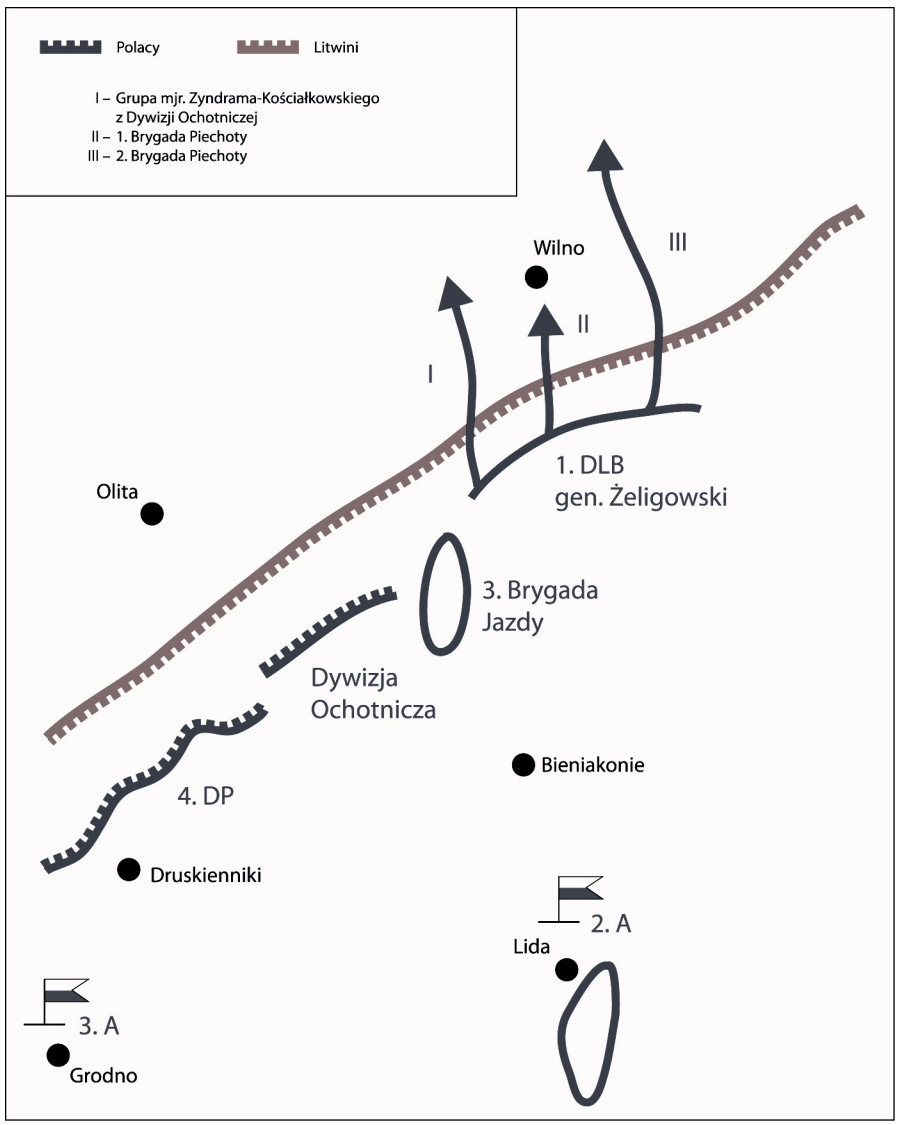

Ryc. 1. Szkic zajęcia Wilna przez gen. Lucjana Żeligowskiego w październiku 1920 r.
Źródło: opracowanie własne

Rankiem 8 października o godzinie 6.00 trzy kolumny wojsk dowodzonych przez gen. Żeligowskiego ruszyły na Wilno. Zanim to nastąpiło, oficerowie otrzymali polecenie, by wziętych do niewoli żołnierzy litewskich po rozbrojeniu puszczać wolno, tłumacząc, że Polacy nie dążą do prowadzenia wojny z Litwinami, tylko wracają po wojnie z Rosją sowiecką do swoich domów. Do pierwszego zetknięcia

i wymiany ognia z oddziałami litewskimi doszło koło stacji Stasiły oraz przy przekraczaniu rzeki Mereczanki przez 1. Batalion Litewsko-Białoruski, nieopodal miasteczka Jaszuny, w którym stacjonował 4. Pułk Piechoty Litewskiej. Doszło tam do dość zaciekłej, kilkugodzinnej walki, w wyniku której wojska Żeligowskiego zajęły przeprawy przez rzeką i zdobyły wielu jeńców. 9 października 1920 r. oddziały gen. Żeligowskiego rozpoczęły wczesnym rankiem swój marsz w kierunku Wilna. Oddziały litewskie próbowały się bronić, lecz zostały rozbite. Polacy mieli otwartą drogę do miasta (Tarczyński 1999, 718-719; Lesčius 2004*,* 347-357; Vitkus 2000, 369-376; Wyszczelski 2008b, 254-257).

Po zajęciu Wilna przed gen. Żeligowskim stanęła konieczność utworzenia w nim nowej władzy. 12 października 1920 r. wydał on dekret, w którym ogłosił się Naczelnym Dowódcą Wojsk Litwy Środkowej i jako władza zwierzchnia proklamował państwowość Litwy Środkowej, określając jej terytorium. Jako organ wykonawczy władzy zwierzchniczej została powołana 14 października Tymczasowa Komisja Rządząca (Budecki 1928, 38; Fabisz 2007, 144-149; Krajewski 1996, 52; Vitkus 2000, 377-376).

Stosunki Litwy Środkowej z Litwą Kowieńską były złe. Oddziały gen. Żeligowskiego po zajęciu Wilna w ciągu kilku następnych dni przesuwały się na zachód i północ od miasta. Dochodziło w tym czasie do sporadycznych walk z Litwinami. Od 20 października 1920 r. inicjatywę na froncie przejęły wojska Litwy Środkowej. Rankiem tego dnia 13. Pułk Ułanów Wileńskich dowodzony przez płk. Mścisława Butkiewicza przedostał się na teren zajęty przez Litwinów. W nocy z 20 na 21 października zaatakował on wojska litewskie, stacjonujące nieopodal wsi Pikieliszki, zadając im poważne straty. W trakcie zaciętych walk żołnierze polscy pochwycili wielu jeńców, wśród nich także sztab 1. Dywizji z jej dowódcą generałem Stasysem Nastopką (Łossowski 1966*,* 217).

W ostatnich dniach października 1920 roku regularne oddziały 1. Dywizji Litewskiej rozpoczęły kontratak i po ciężkich walkach zepchnęły one wojsko Litwy Środkowej z powrotem za Giedrojcie. W drugim tygodniu listopada 1920 r. dowództwo wojsk Litwy Środkowej rozpoczęło przygotowania do ataku. Celem ofensywy miało być zajęcie Szyrwint i Giedrojć oraz dotarcie do linii demarkacyjnej z czerwca 1920 r. Działania ofensywne wojsk Litwy Środkowej spotkały się z ostrą krytyką ze strony Ligi Narodów. 19 listopada 1920 r. gen. Żeligowski zgodził się powstrzymać wszelkie działania zaczepne swojej armii, jeśli strona litewska zobowiąże się do tego samego. 21 listopada 1920 r. nastąpiło nieformalne zawieszenie broni (Lesčius 2004*,* 400-401; Sierpowski 2005, 89; Vitkus 2000, 399-401; Wyszczelski 2008b, 264).

4. Próby rozstrzygnięcia konfliktu przez Ligę Narodów

Równolegle konflikt polsko-litewski stał się przedmiotem debaty na forum Ligi Narodów. Litwini alarmowali o atakach wojsk polskich i zagrożeniu Kowna, obawiali się o los niepodległego państwa litewskiego. W tej sytuacji przewodniczący Rady Ligi Narodów zdecydował postawić sprawę zajęcia Wilna na najbliższym posiedzeniu Rady w dniu 25 października 1920 r. Przewodniczący przekonywał, że najistotniejszy w sporze jest autorytet Ligi i dotrzymywanie przyjętych zobowiązań (Raport o sytuacji politycznej… 1993; Łossowski 1985, 170; Cesarz 1993, 134-204).

Przedstawiciele Ligi Narodów zaproponowali, aby konflikt polsko-litewski rozwiązać zgodnie z wolą ludności, czyli przeprowadzić plebiscyt. Ta forma rozstrzygnięcia sporu nie odpowiadała obydwu stronom, nie odważyły się jednak otwarcie przeciwko temu zaprotestować. 28 października 1920 r. podjęto uchwałę o przeprowadzeniu plebiscytu na spornych terenach pod auspicjami Ligi Narodów (Łossowski 1996, 209; Sierpowski 2005, 90).

Liga Narodów przystąpiła do przygotowań plebiscytowych i powołała Komisję Kontrolną. 10 listopada 1920 r. wystosowano notę do rządów obu państw o wstrzymanie działań wojennych. 21 listopada zaczęło obowiązywać formalne zawieszenie broni, a 27 listopada Komisja Kontrolna Ligi Narodów w towarzystwie delegata polskiego, Michała Kossakowskiego, udała się do Kowna, gdzie w wyniku przeprowadzonych pertraktacji z przedstawicielami rządu litewskiego sporządzono protokół zawieszenia broni. Umowa została podpisana 29 listopada i stanowiła, że działania wojenne między oddziałami litewskimi a oddziałami gen. Żeligowskiego zostaną zakończone 30 listopada 1920 r., po czym nastąpi natychmiastowa wymiana jeńców wojennych. Komisja Kontrolna miała zająć się natomiast ustaleniem pasa neutralnego pomiędzy zwaśnionymi stronami (Rozwój sprawy litewskiej, AAN; Budecki 1928, 44-45; Cesarz 1993, 188-189; Lesčius 2004, 402-404; Łossowski 1985, 190; Czubiński 1992, 101; Vitkus 2000, 403).

Polska i Litwa tymczasem wiodły spory proceduralne, a wynikało to z postawy obu stron, gdyż nie były one zainteresowane zorganizowaniem plebiscytu na terenie Wileńszczyzny. W takiej sytuacji Liga Narodów zrezygnowała z przedstawionej propozycji, zachowując w sporze jedynie rolę mediatora (Tymczasowa Komisja… 1920).

Rozmowy polsko-litewskie przeniesiono do Brukseli. Pierwsze posiedzenie odbyło się 20 kwietnia 1921 r. Mimo miesięcznych obrad nie zdołano uzgodnić wspólnego stanowiska. Projekt Ligi Narodów zakładał podział Litwy na dwa kantony: wileński i kowieński ze stolicą w Wilnie. W tej koncepcji Wilno byłoby litewskie. Przewidywano również sojusz litewsko-polski oraz wspólną politykę zagraniczną. Litwini nie zaakceptowali tej propozycji, strona polska miała również zastrzeżenia. Obustronne kontrowersje doprowadziły do zawieszenia

obrad 3 czerwca z zamiarem wszczęcia ich powtórnie w Genewie. W tej sytuacji zaproponowano drugi plan, nad którym podjęto dyskusję 26 sierpnia 1921 r. w Genewie. Zakładał on, że Wileńszczyzna będzie stanowić autonomiczny obszar wewnątrz państwa litewskiego, a Polska i Litwa powiązane miały być luźniejszym związkiem, szczególnie w sprawach polityki zagranicznej. Żadna ze stron sporu nie wyraziła zainteresowania nowym projektem (Notatka… 1921; Budecki 1928, 47-49; Grygajtis 2001, 352; Sierpowski 2005, 92).

Tym samym misja zakończyła się niepowodzeniem. Ostatecznie 13 stycznia 1922 r. Rada Ligi Narodów podjęła uchwałę zamykającą procedurę ugodową, jednocześnie postanowiła wycofać Wojskową Komisję Kontrolną, zadowalając się zapewnieniem obu państw, że nie będą czynić przeciwko sobie żadnych nieprzyjacielskich kroków (Cesarz 1993, 196-197).

W trakcie toczących się rokowań pod przewodnictwem Ligi Narodów, które nie doprowadziły do kompromisu, Tymczasowa Komisja Rządząca Litwy Środkowej postanowiła doprowadzić do uregulowania sprawy Wileńszczyzny (Krótki zarys… 1921). Komisja twierdziła, że jedyną instytucją, która może decydować o losach ziemi wileńskiej, jest zgromadzenie obywateli kraju. Ostatecznie wybory do Sejmu Wileńskiego odbyły się 8 stycznia 1922 r. W Sejmie Wileńskim większość stanowili zwolennicy inkorporacji. Na pierwszym posiedzeniu 20 lutego 1922 r. podjął on uchwałę o wcieleniu Wileńszczyzny do Polski, a polski Sejm Ustawodawczy aprobował tę decyzję 24 marca 1922 r. (Grygajtis 2001, 363; Kosiarz 2004, 82-85; Srebrakowski 1993, 57; Vitkus 2000, 457).

Rząd litewski ostro protestował z powodu włączenia Wileńszczyzny do Polski, Warszawa zaś domagała się normalizacji wzajemnych stosunków, a przede wszystkim wytyczenia granicy państwowej i likwidacji pasa neutralnego. Przyczyniło się do tego zajęcie przez Litwinów 15 stycznia 1923 r. Kłajpedy, która pozostawała pod kontrolą wielkich mocarstw. Rząd polski postanowił wykorzystać akcję Litwinów do uzyskania zgody na inkorporację Wileńszczyzny i w tym celu złożył w Radzie Ambasadorów protest przeciwko naruszeniu praw Polski do korzystania z wolnego portu w Kłajpedzie, występując również o definitywne uznanie granicy polsko-litewskiej (Gaigalaité 1999, 95-100; Łossowski 2007, 37-53; Mikulicz 1976, 66-91; Vitkus 2000, 505-507).

Dużą rolę w rozwiązywaniu sporu polsko-litewskiego odgrywał Rzym, bowiem 20 stycznia 1923 r. Włosi zaproponowali, aby Rada Ambasadorów rozpatrzyła sprawę Kłajpedy wraz ze sprawą wschodnich granic Polski i definitywnie je załatwiła. Ostatecznie Rada Ligi Narodów podjęła uchwałę o podziale pasa neutralnego. Ustalono, że zajęcie strefy nastąpi 15 lutego 1923 r. W odpowiedzi rząd litewski 10 lutego 1923 r. wystosował notę do Ligi Narodów, która zawierała propozycję przekazania tej sprawy Stałemu Trybunałowi Sprawiedliwości Międzynarodowej. Odebrano to za działanie na zwłokę (Czubiński 1992, 111; Sierpowski 2005, 101; Vitkus 2000, 512).

Polacy rozpoczęli przygotowania do siłowego zajęcia swojej strefy. Zajęcie strefy miało nastąpić 15 lutego. Strona polska bardzo starannie przygotowywała się do wykonania tego zadania. Zostały ściągnięte oddziały policji i straży granicznej, na których spoczywało zadanie wkroczenia i zajęcia spornych terenów. Oddziały wojskowe nie miały być użyte, stanowiły odwód, który miał być wykorzystany w wypadku zaostrzenia się sytuacji. Bezpośrednio działaniami kierował marszałek Józef Piłsudski, który powołał do wykonania zadania Grupę Pułkownika Pasławskiego (Wojewódzka Komenda… 1923).

Obawiając się reakcji Litwinów, poinformowano ich 14 lutego 1923 r. o planowanych zamierzeniach. Mimo podjętych wyprzedzających działań doszło do starć zbrojnych między stronami. Zajmowanie przyznanych jej terenów pasa neutralnego zostało zakończone 17 lutego 1923 r. Po zaprzestaniu walk 18 lutego rozpoczęto rokowania z przedstawicielami wojskowymi obu stron, które miały doprowadzić do ustalenia przebiegu linii rozgraniczenia. Rokowania doprowadziły do wycofania się w dniach 23-25 lutego oddziałów polskiej policji z zajętych po stronie litewskiej wsi. W tym samym czasie Litwini na forum międzynarodowym alarmowali, że Polacy zmierzają do zajęcia Litwy (Łach, 2010b, 97-99).

Ostatecznie rezolucja Rady z 3 lutego i opierająca się na niej decyzja Konferencji Ambasadorów z 15 marca 1923 r. określiła granicę polsko-litewską. Podjęta decyzja miała dodatkowe znaczenie, ponieważ anulowała zobowiązania przyjęte przez delegację polską w Spa w lipcu 1920 r., mówiące, że rząd polski przekazuje sprawę Wilna w ręce ententy i zgadza się przyjąć jej postanowienia. Polacy spodziewali się, że rząd litewski nie odważy się zaprotestować przeciwko decyzji Konferencji, jednak reakcje Litwinów okazały się zupełnie przeciwne (Bregman 1931, 142; Vitkus 2000, 520).

Litwini, czując się pokrzywdzeni decyzją Konferencji Ambasadorów, bardzo energicznie zaprotestowali i już 16 kwietnia 1923 r. wystosowali notę do Ligi Narodów, w której oświadczyli, że nie mogą przyjąć postanowień Konferencji. Argumentowali to tym, iż granice państwa litewskiego zostały ustalone bez uprzedniego porozumienia i zgody Litwinów. Tym samym decyzja ta nie może wiązać Litwy, która nie brała udziału w obradach konferencji pokojowej. Rada Ligi Narodów protesty rządu litewskiego odrzuciła, traktując spór jako rozstrzygnięty. Mimo że Litwini podejmowali jeszcze akcje protestacyjne, także na arenie międzynarodowej, ich starania nie przyniosły rezultatów (Budecki 1928, 62; Łossowski 1997, 150-15).

Stosunki polsko-litewskie jednak pozostawały nierozwiązane, żadna ze stron nie chciała ustąpić. Rząd litewski nieustannie negował uchwałę Konferencji Ambasadorów z 15 marca 1923 r., kontynuując politykę odcinania się od Polski, a granicę między państwami traktował jako prowizoryczną linię demarkacyjną. Bezustannie domagał się ponadto interwencji państw zachodnich, podkreślając i przypominając o bezprawnej okupacji Wilna (Bregman 1931, 48 i 143).

5. Zakończenie

W relacjach polsko-litewskich rozpoczął się okres pasywnego, chronicznego konfliktu, który przez wiele lat miał pozostać nierozwiązany. Warto w tym miejscu przytoczyć słowa S. K. Buchowskiego:

> […] Na obrazie konfliktu z Litwą zaciążyło kilka przesłanek. Przede wszystkim u progu międzywojennej niepodległości większość Polaków nie rozumiała litewskich pretensji do samodzielności, uznając je za przejawy szkodliwego separatyzmu. Ze względu na specyfikę polskiego mickiewiczowsko-sienkiewiczowskiego postrzegania Litwy zwykle odrzucano racjonalne próby wyjaśnienia przyczyn antagonizmu. Z reguły sprzeciwiano się zwłaszcza tłumaczeniom wskazującym na naturalny charakter narodowych i państwowych aspiracji Litwinów (Buchowski 2011, 361-362).

Działania wojenne gen. Żeligowskiego, zajęcie Wileńszczyzny, próby rozstrzygnięcia konfliktu przez Ligę Narodów, a także wcześniejsze wydarzenia, takie jak walki o południową Suwalszczyznę czy polsko-litewskie rokowania, uległy daleko idącemu uproszczeniu i pewnej mitologizacji, która kładła się cieniem na stosunki polsko-litewskie na początku lat 90. i powodowała, że przez cztery lata strony nie mogły dojść do porozumienia co do treści wspólnego traktatu. W końcu w 1994 r. w preambule „Traktatu między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy" (Dz.U. z dnia 20 lutego 1995 r.) zamknięto oficjalnie sporne kwestie historyczne.

Nie oznacza to, że strony zrezygnowały ze swoich stanowisk, choć paradoksalnie współczesna sytuacja międzynarodowa powoduje, że kwestie historyczne zeszły na plan dalszy, a więc jest nadzieja spojrzenia na te wydarzenia z innej perspektywy i bez emocji oraz możliwość stwierdzenia, że wcześniejsze oceny – często formułowane w warunkach konfrontacji – były ograniczone i jednostronne.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Krótki zarys obecnego położenia w Litwie Środkowej, sporządził M. S. Kossakowski, 17 czerwca, Warszawa 1921. AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 61.03.

Rozwój sprawy litewskiej, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 61.03.

Sprawa Wileńska, Wilno, dn. 18/XII.1922, AAN, Akta gen. L. Żeligowskiego, 105.21.

Stan sprawy litewskiej na początku 1922 r. Warszawa 1922, s. 8-9. Opracowanie zwarte wydane jako materiał informacyjny, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 61.03.

Umowa pomiędzy Delegacją Rządu Polskiego a Delegacją Rządu Litewskiego, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 61.03.

Notatka (Nr. 633/T) Konsula Generalnego Stanisława Srokowskiego do Ministra Spraw Zagranicznych z konferencji z dr Griniusem – premierem rządu litewskiego 11 listopada 1921 r. w Królewcu, LCVA, 22.1.55.
Raport o sytuacji politycznej w Litwie Kowieńskiej. II Oddział. Referent Polityczny, L. 535/II, LCVA, 22.1.19.
Tymczasowa Komisja Rządząca Środkowej Litwy, Departament Spraw Zagranicznych do Departamentu Spraw Zagranicznych MSZ Polski. Wilno 12.XII.1920 r, LCVA, 22.1.13.
Wojewódzka Komenda Straży Granicznej Wilno. Akcja dotycząca zajmowania pasa neutralnego przez Straż Graniczną – 1923 r. Archiwum Straży Granicznej, 1494/27

Źródła drukowane

Piłsudski, J. (1937), Pisma zbiorowe. Warszawa.
Tarczyński, M. (red.) (1998), Bitwa niemeńska 29 VIII – 18 X. Dokumenty operacyjne, cz. 1 (29 VIII – 19 IX). Warszawa.
Tarczyński, M. (red.) (1999), Bitwa niemeńska 29 VIII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne, cz. 2 (20 IX – 18 X). Warszawa.
Żeligowski, L. (1943), Zapomniane prawdy. Londyn.

Opracowania

Bregman, A. (1931), Liga Narodów 1920-1930. Bilans dotychczasowej działalności. Warszawa.
Buchowski, K. (2011), Obraz konfliktu z Litwą w polskiej świadomości historycznej okresu międzywojennego, W: Laurinavičius Ć./Milewski, J. J. (red.), Suwalkų Sutartis: faktai ir interpretacijos, Umowa Suwalska: fakty i interpretacje. Vilnius, 361-369.
Budecki, Z. (1928), Stosunki polsko-litewskie po Wojnie światowej 1918-1928. Warszawa.
Cesarz, Z. K. (1993), Polska a Liga Narodów. Kwestie terytorialne w latach 1920-1925. Studium prawno-polityczne. Warszawa.
Czubiński, A. (red.) (1999), Problem granic odrodzonego państwa polskiego w latach 1918-1939. Poznań.
Fabisz, D. (2007), Generał Lucjan Żeligowski. Działalność wojskowa i polityczna. Warszawa.
Gaigalaitė, A. (1999), Lietuvos užsienio reikalu ministrai 1918-1940. Kaunas.
Grygajtis, K. (2001), Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX wieku. Częstochowa.
Kosiarz, B. (2004), Ustrój Litwy Środkowej w latach 1920-1922. Gdańsk.
Krajewski, Z. (1996), Geneza i dzieje wewnętrzne Litwy Środkowej (1920-1922). Lublin.
Kutrzeba, T. (1926), Studia operacyjne z historii wojen polskich 1918-1921. T. 2: Bitwa nad Niemnem (wrzesień-październik 1920). Warszawa.
Lesčius, V. (2004), Lietuvos Kariuomenė. Nepriklausomybės kovose 1918-1920. Wilno.
Łach, W. B. (2010a), Polska północna w systemie obronnym kraju w latach 1918-1926. Olsztyn.
Łach, W. B. (2010b), Zajęcie pasa neutralnego w lutym 1923 roku – próba oceny działań militarnych i politycznych. W: Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich. 2, 97-99.
Łossowski, P. (1966), Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920. Warszawa.
Łossowski, P. (1982), Historia Litwy. Wrocław.
Łossowski, P. (1985), Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883-1939. Warszawa.
Łossowski, P. (1996), Konflikt polsko-litewski 1918-1920. Warszawa.
Łossowski, P. (1997), Stosunki polsko-litewskie 1921-1939. Warszawa.

Łossowski, P. (2007), Kłajpeda kontra Memel. Problem Kłajpedy w latach 1918-1939-1945. Warszawa.
Łukomski, G./Polak, B. (1994), W obronie Wilna, Grodna i Mińska w latach 1918-1920. Koszalin.
Łukomski, G. (1994), Walka Rzeczpospolitej o kresy północno-wschodnie 1918-1920, Polityka i działania militarne. Poznań.
Mikulicz, S. (1976), Kłajpeda w polityce europejskiej 1918-1939. Warszawa.
Radziwonowicz, T. (2011), Polsko-litewskie rokowania w Suwałkach (30 wrzesień – 8 październik 1920 r.), W: Laurinavičius Ć./Milewski, J. J. (red.), Suwalkų Sutartis: faktai ir interpretacijos, Umowa Suwalska: fakty i interpretacje. Vilnius, 223-252.
Rukša, A. (1982), Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės. Cleveland.
Sierpowski, S. (2005), Liga Narodów w latach 1919-1926. Wrocław/Warszawa/Kraków.
Smoleński, J. (1938), Walka polsko-litewska na Suwalszczyźnie w wrześniu 1920. Warszawa.
Srebrakowski, A. (1993), Sejm Wileński 1922 roku. Idea i jej realizacja. Wrocław.
Vitkus, A. (2000), Istorijos įvykių chronologija 1918-1926. Kaunas.
Wisner, H. (1999), Litwa. Dzieje państw i narodu. Warszawa.
Wyszczelski, L. (2003), Operacja Niemeńska 1920 roku. Warszawa.
Wyszczelski, L. (2008a), Niemen 1920. Warszawa.
Wyszczelski, L. (2008b), Wilno 1919-1920. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.6865

Halina Łach
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1279-7673
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

USTALENIE GRANICY POLSKO-SOWIECKIEJ. W 100. ROCZNICĘ DELIMITACJI GRANICY RYSKIEJ

Establishing the Polish-Soviet border. On the hundredth anniversary of the delimitation of the Riga border

Abstract: The end of World War I brought the issue of the borders of the reborn Poland on the agenda. Their shaping was a long and dramatic process.
Among the numerous disputes and conflicts, the Polish-Russian war occupies a special place. Its effect was the defense of the reborn state and the establishment of the eastern border of Poland. The war began in February 1919. However, it ended with the signing of the preliminary treaty on October 12, 1920, and the peace treaty on March 18, 1921 in Riga. The peace treaty eliminated the state of war and established the border line between Poland and Russia, Belarus and Ukraine. Its precise delimitation in the field and placing border marks on it was carried out by a special mixed border commission consisting of two delegations – Polish and Russian-Ukrainian-Belarusian. The content of this article is an attempt to look at one of the most important events in the modern history of Poland from the perspective of 100 years, which was the establishment and guidelines of the eastern border of Poland by a mixed border commission. The aim of the paper is to present the work of the committees which took place in an atmosphere of constant dispute and conflicts between representatives of the delegations of both countries. Both parties repeatedly threatened to terminate or suspend the works. Due to the volume framework, it is not possible to fully characterize the archival sources and the published publications. It could be a topic of a separate study. I hope that the bibliography attached to the article will help to provide a thorough and comprehensive presentation of the topic.

Keywords: Treaty of Riga, border line, mixed border commission, border delimitation

1. Wstęp

Zakończenie I wojny światowej wysunęło na pierwszy plan kwestię granic odrodzonej Polski. Ich kształtowanie się było procesem długotrwałym i obfitującym w dramatyczne wydarzenia. Wśród licznych sporów i konfliktów miejsce szczególne zajmuje wojna polsko-rosyjska. Rozpoczęła się w lutym 1919 r., a zakończyła podpisaniem traktatu preliminaryjnego 12 października 1920 r. oraz traktatu

pokojowego 18 marca 1921 r. w Rydze. Skutkiem wojny była obrona odrodzonego państwa i ustalenie wschodniej granicy państwa polskiego.

Traktat pokojowy zlikwidował stan wojny i ustalił linię graniczną między Polską a Rosją, Białorusią i Ukrainą. Jej dokładną delimitację w terenie oraz ustawienie znaków granicznych przeprowadziła specjalna Mieszana Komisja Graniczna składająca się z dwóch delegacji: polskiej i rosyjsko-ukraińsko-białoruskiej.

Zawarte w niniejszym opracowaniu treści są próbą spojrzenia z perspektywy stu lat na jedno z najważniejszych wydarzeń w historii najnowszej Polski, jakim było ustalenie i wytyczenie przez Mieszaną Komisję Graniczną granicy polsko-sowieckiej. Celem artykułu jest zaprezentowanie prac tej komisji, które przebiegały w atmosferze nieufności i nieustającego antagonizmu między przedstawicielami delegacji obu państw. Obydwie strony wielokrotnie groziły zerwaniem lub zawieszeniem prac delimitacyjnych.

Ze względu na ramy objętościowe nie jest możliwa całościowa charakterystyka zarówno źródeł archiwalnych, jak i popełnionych publikacji. Mógłby to być temat odrębnego opracowania. Autorka ma nadzieję, że we wnikliwym i całościowym przedstawieniu tematu pomoże załączona do niniejszych rozważań bibliografia.

2. Linia granicy polsko-sowieckiej w umowie preliminaryjnej i w traktacie ryskim

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę szczególnie skomplikowana była sprawa jej granic. Większość Polaków uważała ziemie sprzed rozbiorów za naturalną część historycznego dziedzictwa, bezdyskusyjnie podlegająca rewindykacji na rzecz odradzającego się państwa. Kształtowanie się granic było procesem długim, obfitującym w trudne i dramatyczne wydarzenia. Przez okres ponad dwóch lat, borykając się z olbrzymimi problemami wewnętrznymi, władze polityczne i wojskowe starały się zarówno drogą dyplomatyczną, jak i działań zbrojnych odzyskać i przyłączyć pozostałe ziemie Rzeczypospolitej utracone w wyniku zaborów. Wśród licznych sporów i konfliktów miejsce szczególne zajmuje wojna Polski z Rosją sowiecką. Był to konflikt nie tylko o wspólną granicę, lecz także o stawkę najwyższą – o trwałe istnienie niepodległego państwa polskiego. Niewypowiedziana wojna rozpoczęła się w lutym 1919 r., natomiast działania militarne ustały 12 października 1920 r. po podpisaniu w Rydze przedwstępnych warunków pokoju (Wyszczelski 2011, 144).

Granice Rzeczypospolitej Polskiej z republikami sowieckimi – Rosją, Białą Rusią i Ukrainą zostały pierwotnie określone w umowie o rozejmie i przedwstępnych warunkach pokoju z 12 października 1920 r. w Rydze. Naszkicowana linia graniczna biec miała od styku granic Łotwy z Rosją wzdłuż Dźwiny w kierunku

wschodnim i ku południowo-wschodnim do Wilii, dalej na południe do rzeki Łań aż do jej ujścia do Prypeci, stąd dopływem Prypeci Stawgą, przez Korzec do rzeki Horyń, a stamtąd do miejscowości Białozorka i z biegiem Zbrucza aż do jego ujścia do Dniestru, gdzie schodziły się granice Polski, Rumunii i Rosji sowieckiej. Granica biegła na zachód od Mińska, a na wschód od linii kolejowej Lida – Baranowicze – Łuniniec – Sarny – Równe – Brody do Dniestru. Granica między Polską z jednej strony, a Białorusią i Ukrainą z drugiej strony miała kształt nieregularny, przypominający wydłużoną literę S. Naszkicowana linia graniczna miała stanowić solidną podstawę do kolejnej fazy pertraktacji – rokowań o pokój definitywny (Borzęcki 2012, 222). Na mocy art. 1 umowy miano powołać Mieszaną Komisję Graniczną, której głównym zadaniem było ustalenie i wytyczenie granicy w terenie oraz ustawienie znaków granicznych (Umowa o preliminaryjnym pokoju, Dz.U. 1921 nr 28, poz. 161).

18 marca 1921 r. strony podpisały w Rydze w pałacu Czarnogłowych „Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą", czyli tzw. pokój definitywny. Traktat wypracowano na podstawie umowy o przedwstępnych warunkach ostatecznego pokoju i dalszych pertraktacji prowadzonych od jesieni 1920 r. przez delegacje rosyjską i polską. Podpisy pod dokumentem ze strony polskiej złożyli: Jan Dąbski, Stanislaw Kauzik, Edward Lechowicz, Henryk Strasburger i Leon Wasilewski; ze strony rosyjsko-ukraińskiej: Adolf Joffe, Jakub Hanecki-Früstenberg, Emanuel Kwiryng, Leonid Obolenskij i Jur Kociubiński. Traktat regulował cały wachlarz problemów ważnych dla obu stron ujętych w 26 artykułach poprzedzonych wstępem. Artykuł pierwszy stwierdzał: „Zakończenie stanu wojny, […] drugi zawierał dokładny opis granicy między Polską z jednej, a Rosją, Białorusią i Ukrainą z drugiej strony". Ponadto rozwijając i uszczegółowiając zapisy z preliminariów pokojowych, traktat stwierdzał wzajemne zrzeczenie się pretensji z tytułu kosztów wojennych, głosił zasadę suwerenności i nieingerencji w sprawy wewnętrzne drugiej strony (Traktat pokoju… 1921).

Pomimo początkowych trudności udało się stronie polskiej wprowadzić do ustalonej w preliminariach pokojowych linii granicznej korzystne zmiany. Do Polski zostało przyłączone miasteczko Radoszkowice wraz z leżącym na północ od niego pasem ziemi, ponadto przesunięto nieco na wschód granice na Polesiu i wyrównano granicę na Wołyniu koło Jampola (Akta LW, Wschodnia Granica Polski, 2, AAN).

> […] Traktatowa linia graniczna swój początek brała nad Dźwiną od granicy Rosji z Łotwą, szła następnie wzdłuż Dźwiny aż do punktu, w którym granica byłej guberni wileńskiej stykała się z granicą byłej guberni witebskiej, skąd przebiegała na południe aż do ujścia Zbrucza, tworząc w połowie swego przebiegu, na odcinku polesko-wołyńskim, łuk wygięty ku wschodowi.

Ustalona na mapie linia graniczna przechodziła przez powiaty dawnej Rosji: dziśnieński, lepelski, borysławski, wilejski, miński, słucki, mozyrski, owrucki, zwiahelski, równieński, ostrogski i krzemieniecki. Niektóre z tych powiatów linia granicy odcinała w całości na rzecz Polski lub Rosji albo oddawała po kilka gmin jednej lub drugiej stronie (Akta LW, 129-130, AAN). W małej części linia graniczna biegła wzdłuż rzek i traktów, przeważnie jednak wzdłuż wymienionych w traktacie miejscowości, pozostawiając je po jednej lub drugiej stronie granicy. W dużym uproszczeniu granica zbliżona była do linii ustalonej po drugim rozbiorze Rzeczypospolitej w 1793 r., z poważnymi odchyleniami na korzyść Polski, zwłaszcza w jej środkowym biegu. W sumie obszar Polski powiększono o około 10 tys. km^2 (Kowalski 1998, 133).

Sejm Rzeczypospolitej Polskiej ostatecznie ratyfikował traktat ryski 15 kwietnia 1921 r. Dzień wcześniej został on ratyfikowany przez Centralny Komitet Wykonawczy (CKW) Rad Rosji sowieckiej, a dwa dni później przez CKW Rad Ukrainy. Dokumenty ratyfikacyjne zostały wymienione 30 kwietnia 1921 r. w Mińsku. Tym samym traktat definitywnie nabrał mocy obowiązującej i obie strony skupiły się na wcieleniu układu w życie. Po ratyfikacji krokiem następnym miało być nawiązanie pełnych stosunków dyplomatycznych *de iure*. Bez nich przystąpienie do realizacji jego postanowień byłoby poważnie utrudnione (Materski 2005, 122; Stawecki 2011, 112).

W celu usprawnienia wykonania postanowień pokojowych już w kwietniu 1921 r. Rada Ministrów przekazała odpowiedzialność za realizację traktatu ministrowi spraw zagranicznych. Eustachy Sapieha jako minister spraw zagranicznych powołał międzyministerialną komisję do spraw realizacji traktatu i przestrzegania opracowanego harmonogramu prac i przewidzianych terminów. Jej przewodniczącym został Jan Dąbski. Komisja ustaliła zakres kompetencji poszczególnych ministerstw oraz upoważniła właściwe instytucje do desygnowania delegatów do polsko-radzieckich komisji mieszanych, m.in. do komisji granicznej, które winny były się ukonstytuować nie później niż sześć tygodni od chwili ratyfikacji traktatu (Kumaniecki 1985, 171).

3. Powołanie Mieszanej Komisji Granicznej do delimitacji granicy polsko-sowieckiej

Kilka tygodni przed podpisaniem traktatu pokojowego przedstawiciele rządów obu państw sporządzili i podpisali 24 lutego 1921 r. w Rydze protokół dodatkowy w przedmiocie wykonania art. 1 umowy z 12 października 1920 r. W protokole stwierdzono:

> […] Mieszana Komisja Graniczna pozostaje powołana do życia niezwłocznie. Do przeprowadzenia na miejscu granicy oraz ustawienia znaków granicznych winna ona przystąpić natychmiast po szczegółowym ustaleniu opisania granicy państwowej. Za materiał pomocy dla prac Mieszanej Komisji Granicznej należy uważać: a) oryginały opisów odpowiednich odcinków granic: państwowych, gubernialnych, powiatowych, gminnych, wioskowych oraz poszczególnych gospodarstw; b) plany gospodarcze, księgi gruntowe i notarialne; c) wyjaśnienia władz wojskowych i dawnych mieszkańców. Obie strony ustalają członkom Mieszanej Komisji Granicznej nietykalność (Protokół Dodatkowy…).

Zgodnie z preliminariami pokojowymi, protokołem dodatkowym i traktatem ryskim swą działalność niezwłocznie miała podjąć Mieszana Komisja Graniczna (MKG), której zadaniem było wytyczenie linii granicznej oraz ustawienie znaków granicznych. Jak sama nazwa wskazywała

> […] w skład Mieszanej Komisji Granicznej wchodzą w równej liczbie przedstawiciele Polski z jednej strony, a Rosji i Ukrainy z drugiej. Delegacja każda składa się z przewodniczącego, dwóch członków i sekretarza. […] W składzie każdej delegacji jest: a) personel techniczny: topografowie, doradcy, geodeci, technicy; b) personel pomocniczy: kierowcy, woźnice i obsługa (Akta LW, 48, k. 3-4, AAN).

Delegacja polska została powołana uchwałą Rady Ministrów w dniu 19 kwietnia 1921 r. Jej przewodniczącym został Leon Wasilewski[1], członkami płk Kazimierz Roznowski i płk Jan Hempel, a sekretarzem ppor. Moszczyński i Bronisław Kowarski. Płk J. Hempel został wyznaczony do kontaktów drogą służbową ze Sztabem Generalnym („Monitor Polski" 2 V 1921 r.). Etat delegacji przewidywał m.in.: kancelarie – 11 etatów, dowództwo kwatery i bezpieczeństwa delegacji – 18, kierownictwo techniczne i biuro zasadnicze – po 6 etatów, oddział geodezyjny aerofotogrametryczny – 22, oddział transportu – 12, łączności – 15, pomoc sanitarna – 2, intendentura i kwatermistrzostwo – 12 etatów. Do delegacji przydzielono na stałe tabor kolejowy wraz z obsługą (Kowalski 1998, 133).

W skład MKG wchodzili przedstawiciele delegacji rosyjsko-ukraińsko-białoruskiej: przewodniczący, dwóch członków i sekretarz. Przewodniczącym delegacji został początkowo Stanisław Pestkowski[2], w późniejszym czasie zastąpił

---

[1] Leon Wasilewski – urodził się w 1870 r. w Petersburgu; studiował we Lwowie i Pradze; minister spraw zagranicznych w rządzie J. Moraczewskiego; poseł nadzwyczajny Rzeczypospolitej w Estonii; delegat rządu Rzeczypospolitej Polskiej na polsko-rosyjsko-ukraińską konferencję pokojową w Rydze; przewodniczący komisji terytorialnej w Rydze; Przewodniczący Polskiej Delegacji Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie. (Pełnomocnictwa i skład Delegacji Polskiej 1920-1921. Akta LW 46, AAN; Długołęcki/Szczepanik, 109-122).

[2] Stanisław Pestkowski – przewodniczący Rosyjsko-Ukraińsko-Białoruskiej Delegacji MKG na Wschodzie. Pochodził z rodziny ziemiańskiej z guberni kaliskiej. Jako członek PPS przed pierwszą wojną światową został skazany przez władze carskie na Sybir, skąd zbiegł w 1914 r. Przed wybuchem

go Spilwanek, członkami zaś mianowani byli generałowie rosyjscy z czasów carskich: F. W. Kostiajew[3], członek delegacji, Ziemcow, członek delegacji, sekretarz L. Hajkis[4]. Naczelnym geodetą delegacji sowieckiej został były profesor uniwersytetu w Rydze, bezpartyjny fachowiec, Andrzej Auzen. Pośród 37 pracowników sowieckiej delegacji Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie było 15 zdeklarowanych komunistów, w tym aż 11 czekistów (Akta LW, 50, k. 5, AAN).

Po ratyfikacji traktatu ryskiego obu stronom zależało na stosunkowo szybkim wytyczeniu granicy w terenie. Spodziewając się poważnych utrudnień, już 2 maja 1921 r. w Warszawie nastąpiło ukonstytuowanie się MKG. Na swym pierwszym wspólnym posiedzeniu, które miało charakter techniczno-organizacyjny powołano organ wykonawczy – Główną Komisję Graniczną oraz jej organy terenowe – podkomisje i oddziały miernicze. Ponadto na wniosek strony rosyjsko-ukraińskiej roboczo przyjęto projekt działalności, zakładający rozłożenie prac delimitacyjnych na trzy etapy. W pierwszym, delegacja sowiecka miała skompletować własne materiały robocze, głównie szkice terenowe, plany i mapy katastralne oraz podania i wnioski od ludności w sprawie przyłączenia ich nieruchomości do któregoś z państw. W drugim na podstawie dokumentacji dostarczonej przez obie strony miało nastąpić możliwie dokładne sprecyzowanie i wykreślenie na mapach uzgodnionej linii rozgraniczenia. Trzeci etap przewidziany został na dokładną delimitację (zasłupienie) w terenie. Na siedzibę MKG wytypowano Mińsk i Równe na Wołyniu. W zależności od toku prac komisja mogła wybrać inne miejsce pobytu (Kumaniecki 1985, 122; Akta LW, 54, AAN).

4. Delimitacja granicy wschodniej przez Mieszaną Komisję Graniczną

Zgodnie z protokołem dodatkowym z 24 lutego 1921 roku „dla wykonania swych prac Mieszana Komisja Graniczna dzieli całą granicę na odcinki, wyznaczając dla każdego specjalną podkomisję". W celu wykonania zadań MKG podzieliła całą

wojny mieszkał w Krakowie, następnie wyjechał do Belgii, stamtąd do Anglii, gdzie przebywał aż do wybuchu rewolucji w 1917 r. w Rosji. W porozumieniu z Sowietami prowadził pertraktacje z władzami koalicyjnymi na Murmanie. Jako komisarz ludowy brał udział w posiedzeniach komisji, która wydała wyrok śmierci na rodzinę carską. W 1920 r. na własne żądanie został mianowany szefem politycznym oddziału frontu zachodniego, co pozwoliło mu kierować propagandą komunistyczną wśród żołnierzy Armii Czerwonej. Pełnił również funkcje prezydenta Republiki Kirgiskiej (Akta LW, Polska Delegacja Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie. Informacje o delegacji radzieckiej, 50, AAN).

[3] Feodor Wasiljewicz Kostiajew – członek delegacji MKG na Wschodzie. Podczas I wojny światowej w stopniu generała służył w Stawce Mikołaja Mikołajewicza. Z chwilą wybuchu rewolucji w Rosji w 1917 r. wstąpił dobrowolnie do służby sowieckiej. W Głównej Komisji Granicznej odpowiadał za całokształt prac technicznych związanych z pomiarem i zasłupieniem linii granicy polsko-rosyjskiej (ibidem).

[4] Leon Hajkis – sekretarz delegacji MKG na Wschodzie. Pochodził z Radomia z rodziny żydowskiej. Z przewodniczącym delegacji S. Pestkowskim pełnił pewnego rodzaju kontrolę polityczną w delegacji rosyjskiej (ibidem).

ustaloną linię granicy na odcinki: połocko-wileński, mińsko-nieświeski, poleski, wołyński i odcinek Zbrucza. Stosownie dla każdego odcinka utworzono cztery specjalne podkomisje: połocko-wilejską z siedzibą w Połocku, następnie w Wilejce, mińsko-nieświeską z siedzibą w Mińsku, Rakowie i Nieświeżu, poleską w Olewsku, Łachwie i w Łunińcu oraz wołyńską z siedzibą w Równem i Krzemieńcu. Dla odcinka Zbrucza nie utworzono specjalnej podkomisji wobec braku potrzeby przeprowadzania prac przedwstępnych, które były niezbędne na innych odcinkach (Akta LW, Wschodnia granica Polski, 2, AAN). Pierwszymi przewodniczącymi podkomisji zostali: w Połocku płk Boerner, w Mińsku inż. Iwaszkiewicz, w Łachwie ppłk Krahelski, a w Równem płk Sławek (MSZ, 12668, AAN).

Komisji głównej i podkomisjom podlegał personel techniczny. Powołano kierownictwo techniczne wojskowe, z ramienia Instytutu Wojskowo-Gograficznego i cywilne – z ramienia Ministerstwa Robót Publicznych. Mogło się wydawać, że kierownictwo techniczne delegacji polskiej cechował dualizm, ale w praktyce nie występował zbyt ostro, ponieważ prace techniczne w terenie prowadzono według jednolitego planu i wspólnych instrukcji. Na jednych odcinkach granicy prace wykonywali technicy cywilni, na innych wojskowi, na kolejnych do prac zatrudniano żołnierzy szeregowych, a jeszcze na innych kolejnych robotników z najmu. Kierownikiem technicznym poleskiej podkomisji granicznej był inż. Chojnicki, natomiast odcinaka wołyńskiego został inż. Warchołowski (MSZ, 12668, AAN).

Podkomisje mogły przebywać na powierzonych im odcinkach na zasadzie porozumienia, lecz możliwie nie dalej jak 15 km od granicy. Podkomisje pracowały pod kontrolą i kierunkiem MKG i ich zadaniem było wytyczenie linii granicy na poszczególnych odcinakach oraz wykonanie całego szeregu czynności technicznych, takich jak: sporządzenie map lokalnych, zdjęć pomiarów topograficznych oraz zasłupienie linii granicy (Akta LW, 81, k. 62, AAN).

Przy wytyczaniu granicy komisja miała kierować się następującymi zasadami:

> […] a) przy określaniu granicy, przebiegającej wzdłuż rzeki, rozumie się przy rzekach żeglownych i spławnych nurt głównego koryta, a przy rzekach nieżeglownych i niespławnych – środkową linię największego ramienia; b) w wypadkach, gdy granica oznaczona została liniami bliżej nieokreślonymi i brak jest dokładnych wskazówek, należy przy wyznaczaniu jej w terenie brać pod uwagę lokalne potrzeby gospodarcze oraz przynależność etnograficzną. W wypadkach, gdy przynależność etnograficzna jest sporna, ustala się ją na wniosek Podkomisji Granicznych przez zbadanie opinii ludności. Grunta indywidualnych posiadaczy należy włączyć do całości gospodarczych najbliższych wsi; c) w wypadkach, gdy granica określona jest przy pomocy wyrażenia „pozostawiając daną wieś po czyjejś stronie", należy wieś tę pozostawić po danej stronie granicy wraz ze wszystkimi gruntami, jakie do niej należały do czasu objęcia danego terenu przez Polskę, unikając pozostawienia szachownic; d) w wypadkach, gdy granica oznaczona jest drogą, sama droga przyłączona zostaje do tej strony, po której znajdują się obie wsie bezpośrednio przez nią łączone; e) w wypadkach,

> gdy granica określona jest przy pomocy wyrażenia „pozostawiając stację kolejową", granica na miejscu przeprowadzona zostaje, zależnie od warunków topograficznych, od półtora do trzech kilometrów od wyjściowego semaforu (lub o ile go nie ma – od wyjściowej zwrotnicy), uwzględniając zachowanie całości jednostek gospodarczych przylegających do linii kolejowej […] (Akta LW, 48, k. 2-3, AAN).

W pierwszym etapie prac MKG dokładnie zbadano teren i okazało się, że ustalona linia granicy w art. II traktatu ryskiego była niedokładna i budziła wiele uwag, które prowadzić mogły do sprzeczności interesów. Po pierwsze, w protokole ryskim granica została opisana według rosyjskiej mapy 10 – wiorstówki. Mapa była przestarzała, niedokładna, często zupełnie błędna. Na mapie w mniejszej części ustalona linia granicy biegła wzdłuż rzek, traktów, w większej – kierunek granicy został ustalony przez wymienienie miejscowości, które pozostawały bądź po polskiej, bądź po sowieckiej stronie. W miejscach, gdzie biegła wzdłuż rzek, jej wytyczenie w terenie nie powodowało trudności. Natomiast tam, gdzie biegła pomiędzy wymienionymi w traktacie miejscowościami mającymi należeć do jednej lub drugiej strony, doprowadziło to do powstaniem pasa spornego, który należało podzielić pomiędzy sąsiadujące ze sobą państwa zgodnie z zasadami ustalonymi w traktacie i protokole dodatkowym. Ponadto na mapie były niedokładnie podane miejscowości, nieścisły kierunek biegu rzek oraz nieprawdziwe nazwy osad lub całkowity ich brak na mapie (Akta LW, 48, k. 44-45-46, AAN).

Większość klauzul traktatu ryskiego zredagowana została w formie dwustronnej, jednak w istocie traktat był wyłącznie szeregiem zobowiązań Rosji w stosunku do Polski. Do takich zobowiązań należała m.in. reewakuacja dokumentacji geodezyjnej do Polski. W początkowym okresie w pracach komisji głównej i podkomisji niezbędne były mapy, materiały geodezyjne, topograficzne i kartograficzne oraz informacje o rosyjskiej technice pomiarowej terenów położonych po polskiej stronie traktatowej linii granicznej. Brak tej dokumentacji utrudniał prace pomiarowe, uniemożliwiał ustalenie linii granicznej w terenie i narażał skarb państwa na wysokie koszty. Przedstawiciele delegacji polskiej drogą dyplomatyczną za pośrednictwem Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Ambasady Polskiej w Moskwie (Ambasada RP w Moskwie, 66, k. 45, AAN) podejmowali liczne starania u Rosjan, w sprawie reewakuacji dokumentacji geodezyjnej i kartograficznej dotyczącej terenów byłego zaboru rosyjskiego[5]. Rząd Rosji sowieckiej zajmował negatywne stanowisko

[5] Zgodnie z pkt 5 i pkt 9 art. XI traktatu ryskiego Rosja i Ukraina zobowiązane zostały do zwrócenia Polsce m.in. map, planów wywiezionych z terytorium Rzeczypospolitej od 1772 r. oraz reewakuacji do Polski map, planów, instrumentów i pomocy mierniczych ewakuowanych do Rosji lub Ukrainy od 1 sierpnia 1914 r. do 1 października 1915 r., a należące do Rosji i jej instytucji. Sprawą reewakuacji dokumentów potrzebnych do prac MKG zajmować się miała Mieszana Komisja Reewakuacyjna i Specjalna (MKRiS). Z uwagi na trudności w organizacji komisji reewaukacyjnej prace delimitacyjne opóźniały się z powodu braku potrzebnych dokumentów geodezyjnych. Niemniej MKRiS została utworzona na początku października 1921 r., a w niej powołano podkomisję archiwów administracyjnych obejmujących

w stosunku do próśb polskich i nie spieszył się z wydaniem geodezyjnych materiałów archiwalnych. Cały swój stosunek do prac Głównej Komisji Granicznej opierał na metodzie opóźnień i zwłoki w demarkacji linii granicznej w terenie (Ambasada RP w Moskwie, 66, k. 22, AAN).

Mimo występujących trudności udało się pokrótce pozyskać materiały geodezyjne dzięki zabiegom Komisji Biblioteczno-Archiwalnej i Komisji Reewakuacyjnej i Specjalnej. Wydano wówczas Polsce przez Korpus Topografów materiał geodezyjno-astronomiczny, katalogi trangulacyjne 3/4 terytorium byłego zaboru rosyjskiego, a w tym punkty trangulacyjne dla komisji granicznej od Dźwiny do Oleska. Ponadto Rosja przekazała wydawnictwa z lat porewolucyjnych Korpusu Topografów i Wyższego Urzędu Geodezyjnego. W zestawieniu liczbowym otrzymano następujący materiał: 15 tomów katalogów, 56 wydawnictw techniczno-organizacyjnych i 1 obiektyw do reprodukcji. Jedynie nie otrzymano chwilowo map dwuwiorstówek pogranicza polsko-rosyjskiego z powodu aresztowań osób, które zobowiązały się do wykonania zadania (Ambasada RP w Moskwie, 66, k. 47, AAN).

Po wykreśleniu map poszczególnych odcinków granicznych z oznaczeniem na nich posiadłości gruntowych okazało się, że właśnie tam, gdzie linia graniczna nie budziła poważniejszych wątpliwości – tj. gdzie biegła wzdłuż rzek i traktów – dotykała boleśnie interesów gospodarczych ludności nadgranicznej. Bardzo często ustalona linia traktatowa oddzielała od Polski wielka liczba czysto polskich osiedli, chutorów, zaścianków i wsi, przepoławiała własność danej wsi bądź folwarku. W miejscowościach położonych nad rzekami Moroczanką, Słucz, Korczykiem oddzielała grunty orne i łąki od zabudowań ludności dużej liczby wsi. Zabudowania wiejskie znalazły się po polskiej stronie linii granicznej, łąki zaś i grunty uprawne tych wsi po stronie rosyjskiej. Trzymanie się więc ściśle linii traktatowej groziło ludności nadgranicznej zubożeniem i wywoływało w niej wzburzenie i niezadowolenie (Akta LW, Wschodnia granica Polski, 131, AAN).

Mieszkańcy pogranicza i organy rządowe w terenie, w tym wojewoda poleski, zgłaszali do delegacji polskiej MKG sprawę o zmianę przebiegu linii granicznej na określonych odcinkach. W tej sprawie przedstawiciele polscy podejmowali działania dyplomatyczne kierowane do delegacji rosyjskiej, które nie zawsze przynosiły pozytywne rezultaty. Delegacja rosyjsko-ukraińsko-białoruska MKG stała na stanowisku braku kompetencji w sprawie zmiany linii traktatowej określonej już wcześniej w preliminarzu z października 1920 r. Wobec tego pozostawała jedynie kwestia wymiany ekwiwalentów. Delegaci polscy dążyli do odzyskania i uratowania polskich osiedli w drodze wymiany ich za ekwiwalent, tzn. bądź za

---

archiwa państwowe i komunalne. Mimo późnego okresu utworzenia komisji reewakuacyjnej już w Polsce Rada Ministrów 17 maja 1921 r. wydała decyzję w sprawie powołania delegatów do MKRiS (Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą… Ambasada RP w Moskwie, Wykonywanie postanowień Traktatu Ryskiego przez ZSRR i RP 1921-1929, 182, AAN).

tereny niezamieszkałe (łąki, lasy), bądź za osiedla niepolskie – wsie ukraińskie, wsie białoruskie, osiedla żydowskie lub majątki rosyjskie (Akta LW, 51, k. 22, AAN).

Przedstawiciele polscy komisji głównej i podkomisji wyszukiwali wzdłuż całej granicy ekwiwalentów za wymianę przez Rosjan osiedli polskich. Najłatwiej można było ekwiwalent wyszukać na Polesiu[6]. Na tym olbrzymim obszarze o specyficznych warunkach geograficznych niewiele było terenów wartościowych i zamieszkałych przez ludność. Tereny leżące po polskiej stronie linii traktatowej o wątpliwej wartości gruntowej (łąki, lasy) i zamieszkane przez ludność niepolską wymieniano na tereny leżące po stronie rosyjskiej z ludnością polską. Ekwiwalentami poleskimi pokrywano obszary oddane na Polesiu i wzdłuż granicy odcinka mińsko-nieświeskiego i wołyńskiego. Polska odstąpiła Rosji ok. 28 017 dziesięcin[7], tj. 30 609,1328 ha powierzchni gruntów, i 3280 ludności niepolskiej. Na Polesiu Rosja odstąpiła Polsce 25 682 dziesięcin, tj. 28 058,0986 ha, i 3000 ludności w większości polskiej (Akta LW, 51, k. 22, AAN).

Ważną rolę podczas prac delimitacyjnych w terenie miała odegrać współpraca MKG z instytucjami i organami wojskowymi. Po ustaniu działań wojennych osłonę nieustabilizowanych politycznie ani militarnie granic wschodnich wzięło na siebie wojsko. Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, któremu podporządkowany był pas ziem wschodnich, utworzyło Kordon Graniczny Ministerstwa Spraw Wojskowych w celu utrzymania rozgraniczenia między obszarem wojennym a resztą kraju. Całą linię kordonu podzielonej na odcinki obsadziły bataliony etapowe z dowództw okręgów generalnych: Lwów, Lublin i Warszawa. Przydzielone wojska obsadzały wszystkie punkty przejściowe na drogach kolejowych, kołowych i pieszych oraz tych, które władze miejscowe uznały za ważne i zagrożone. W marcu 1921 r. służbę graniczną na wschodzie podporządkowano inspekcjom etapowym 2 i 6 Armii, które zapewniały podkomisjom granicznym personel pomocniczy i niezbędne środki w okresie prac delimitacyjnych w terenie. Wkrótce bataliony etapowe oddano do dyspozycji Sztabu Generalnego WP, aby zostały przeorganizowane na bataliony celne (Dominiczak 1992, 62-63).

W związku z delimitacją wschodniej granicy władze wojskowe podjęły działania zorganizowania przy polskiej delegacji do MKG służby defensywy. Obawiając się zagrożenia ze strony wschodniego sąsiada, praca organów kontrwywiadu miała

---

[6] Polesie – olbrzymia kraina geograficzna o powierzchni 139 tys. km², położona pomiędzy szosą brzeską Słuck – Bobrujsk – Mohylów od północy, rzeką Bug od zachodu, linią kolejową Dorohusk – Kowel, szosą Równe – Żytomierz od południa, rzeką Dniepr na wschodzie. Nazwa *Polesie* pochodzi od białoruskiego słowa *pieso – bagno*. Większą część Polesia stanowiły bagna i moczary, rzeki, piaszczyste wydmy, lasy i łąki oraz tereny słabo zaludnione. Wytyczona granica polityczna w 1922 r. podzieliła Polesie na dwie części: zachodnią – przypadłą Rzeczypospolitej Polskiej i wschodnią należącą do Związku Socjalistycznego Republik Radzieckich (Niezbrzycki 1930, 10-11).

[7] Dziesięcina – dawna miara powierzchni gruntu na terenach zaboru rosyjskiego, które nie wchodziły w skład Królestwa Polskiego, czyli na wschód od Bugu i linii Ciechanowiec – Łapy – Tykocin – Biebrza – Niemen w XIX i XX w., była urzędową miarą powierzchni gruntów (ibidem, 3).

polegać na kontroli własnego personelu oraz zapobieganiu szerzenia się komunistycznej propagandy wśród delegatów oraz kontroli personelu rosyjsko-ukraińskiej delegacji i wszelkich czynności zagrażających bezpieczeństwu państwa polskiego. Szefem defensywy na całej granicy przy MKG i jej podkomisjach został delegat MSWojs. – oficer sztabowy Oddziału II Sztabu Generalnego, będący jednocześnie dowódcą kwatery polskiej delegacji (Akta LW, 50, k. 14, AAN).

Materiały źródłowe wskazują, że ze strony służb specjalnych Rosji sowieckiej już w pierwszych tygodniach pobytu delegacji polskiej w Mińsku jej personel doświadczał wszelkiej kontroli. Oprócz osób cywilnych znaczną część stanowili wojskowi – oficerowie, żołnierze i technicy. Po przybyciu delegacji polskiej MKG do Mińska 22 czerwca 1921 r. specjalnym pociągiem i zakwaterowaniu w hotelu „Sutina" władze państwowe nie zagwarantowały delegatom przysługującego im prawa eksterytorialności. Przyjazd polskich przedstawicieli wywołał niemałe poruszenie i wrażenie wśród mieszkańców oraz doprowadził do pierwszego zatargu dyplomatycznego. Po mieście krążyła plotka „Polacy wracają do Mińska". Plotka ta jednak nie wywołała wrogich uczuć wśród ludności. Natomiast powodem zatargu dyplomatycznego było zakwestionowanie przez Rosjan posiadanych karabinów i broni ręcznej przez żołnierzy i oficerów polskich. Rosjanie domagali się „powszechnego rozbrojenia". Wyciszenie zatargu wymagało od kierownictwa delegacji licznych not, w których wyjaśniano, że broń będąca w posiadaniu żołnierzy służy ochronie personelu delegacji, jej mienia i funduszy, kiedy znajdują się na obcym terytorium. Po kilku listach wyjaśniających zatarg został zlikwidowany (MSZ, 12668, Instrukcja wykonawcza do Protokołu Dodatkowego podpisanego 24 lutego 1921 r. w Rydze, AAN; Akta LW, 81, k. 62-63, AAN). Ponadto wbrew przepisom zawartych w instrukcji wykonawczej każdy krok funkcjonariuszy w mieście był śledzony, szczególnie dbano o to, aby miejscowa ludność polska nie podejmowała kontaktów z personelem. Przedstawiciele delegacji polskiej wychodząc na miasto, mieli obowiązek zakładania biało-czerwonych opasek na ramię, pozwalającym władzom sowieckim na śledzenie wszystkich ruchów i kierunków wyjść (Akta LW, 81, k. 62, AAN).

W podkomisjach granicznych służbę pełnili żołnierze Wojska Polskiego. Zapotrzebowanie na pracę żołnierzy w poszczególnych podkomisjach było dosyć spore. Przedstawiciele wojskowi polskich delegacji w podkomisjach granicznych zgłaszali do Wydziału Personalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych zapotrzebowanie na żołnierzy do odbycia służby wojskowej w pracach podkomisji. Następnie z jednostek wojskowych stacjonujących na obszarze określonego dowództwa okręgu korpusu kierowano ich do prac w podkomisjach. Do poleskiej podkomisji granicznej przydzielano żołnierzy z DOK IX z 9 Brygady Jazdy w Nieświeżu czy 9 Pułku Strzelców Konnych z Włodawy. Żołnierze umiejący czytać i pisać odbywali służbę w kancelariach jako telefoniści, ordynansi, kancelaryści lub jako woźnice w oddziałach pomiarowych albo asysta konna. Natomiast żołnierze analfabeci wykonywali

prace techniczne i fizyczne. Żołnierze mając kartę zaopatrzenia, prowiantowani byli w kompani sztabowej (MSZ, 12670, k. 22, 29, AAN).

Codzienną służbę żołnierzy w pracach w podkomisjach granicznych kontrolowała żandarmeria wojskowa. Żołnierzy za dezercję, łamanie lub niewykonywanie rozkazów surowo karano. Zdarzały się przypadki dezercji i ucieczki żołnierzy do sowieckiej Białorusi. Żołnierzy za niesubordynację lub kilkudniowe opóźnienie niestawienia się do służby natychmiast przesuwano do macierzystych jednostek i przekazywano sprawę do prokuratury przy Wojskowym Sądzie Okręgowym w Lublinie. Natomiast żołnierzy w stopniu podoficerów, chorążych pracujących w służbie kancelaryjnej czy zajmujących się sprawami wywiadu za wzorową służbę kierowano za ich zgodą na szkolenia wojskowe lub do służby w Dowództwie 1 Dywizjonu Żandarmerii Wojskowej w Warszawie (MSZ, 12670, k. 29, 37, 40, AAN).

Z chwilą zwolnienia danego rocznika w związku z demobilizacją armii żołnierzy odsyłano do macierzystych oddziałów. Ci podoficerowie i żołnierze szeregowi, którzy po demobilizacji wyrażali chęć pracy w podkomisji granicznej w charakterze personelu cywilnego, mogli powrócić do pracy na określonych warunkach płacowych. Wówczas kierownictwo danej podkomisji nie zgłaszało już zapotrzebowania do ministerstwa za pośrednictwem przedstawiciela wojskowego zapotrzebowania na żołnierzy z określonych jednostek stacjonujących w DOK (MSZ, 12670, k. 22, AAN).

Prace demarkacyjne granicy w terenie w głównej mierze opierały się na transporcie. Dużą rolę odgrywał transport kołowy z uwagi na zniszczone linie kolejowe i urządzenia techniczne oraz tabor. Tory, mosty, wiadukty, nasypy wymagały odbudowy. Zniszczenie i niedostateczny rozwój sieci kolejowej na wschodnich obszarach wileńskiego, nowogródzkiego i na Wołyniu, w tym brak roszadowych linii kolejowych na kresach wschodnich poza jedynym jednotorowym szlakiem na Polesiu: Baranowicze – Łuniniec – Sarny – Równe (Biuro Prac Kongresowych przy MSZ, 274, k. 1-2, AAN), stanowiło dla władz wojskowych ogromny problem i nie pozwalało na regularne zaopatrzenie w materiały i sprzęt oddziałów wojskowych i podkomisji granicznych.

Ze względu na długą linię graniczną i rozległe obszary pogranicza z transportu kolejowego korzystali przedstawiciele obu delegacji komisji głównej, podkomisji granicznych, inżynierowie i robotnicy grup oddziałów techniczno-pomiarowych, taborem przewożono także słupy, tablice graniczne, sprzęt wojskowy, ekwipunek żołnierski i samochody oraz inwentarz konny. Tam, gdzie stan taboru kolejowego dla potrzeb wojska był niewystarczający, korzystano z taboru kołowego. W jego skład wchodziły samochody, materiały pędne, konie wierzchowe i pociągowe, woły, uprząż i siodła, bryczki, wozy i sanie. W zależności od rodzaju wykonywanych zadań i prac oraz warunków atmosferycznych był wykorzystywany i niezastąpiony w codziennej służbie na pograniczu (MSZ 12671, k. 4, AAN).

Na swoim stanie delegacja polska MKG i podległe jej cztery podkomisje posiadały inwentarz kołowy. Zaopatrzenie w tabor kołowy pochodziło z MSWojsk., Ministerstwa Rolnictwa i Ministerstwa Skarbu, pozyskiwano go również dzięki zakupom. Odpowiedzialność za zaopatrzenie, ewidencję, eksploatację, rozchód spoczywała na delegatach wojskowych. Prowadzili oni ewidencję całego posiadanego przez komisje graniczne inwentarza kołowego i pozostałego mienia wojskowego, jak: broń, umundurowanie, ekwipunek żołnierski, sprzęt mieszkaniowy i kancelaryjny. Zakładali osobne księgi inwentaryzacyjne dla każdego rodzaju taboru kołowego i mienia wojskowego. Ewidencja i kontrola stanu mienia i jego zużycia była podawana w dziennikach rozkazów MSWojsk. i surowo wymagana przez przełożonych.

Zapotrzebowanie na konie zwiększało się w okresie wiosenno-letnim i stanowiło niemały problem. Koni brakowało. Przedstawiciele komisji głównej w porozumieniu ze Sztabem Generalnym pozyskiwali konie zdobyte z rozbrojonych oddziałów partyzanckich, rewindykowane z Niemiec i przewidziane do sprzedaży na licytacji, z sekcji taborowej z Warszawy bądź drogą kupna. Samodzielny zakup koni przez delegatów wojskowych był zakazany. Zimą konie przewożono do jednostek stacjonujących na danym obszarze DOK. Wówczas je dokarmiano i leczono, jeżeli była taka potrzeba (MSZ 12671, k. 4, AAN).

Współpraca przedstawicieli obu delegacji w komisji nie zawsze układała się pozytywnie. Istotny wpływ na nią miały stosunki dyplomatyczne pomiędzy państwami. W trakcie prac MKG doszło do wielu incydentów z udziałem członków jednej lub drugiej strony, których rezultatem były protesty, a nawet posuwanie się do groźby przerwania prac (zwłaszcza ze strony sowieckiej).

Do jesieni 1922 r. sprawa politycznego ustalenia linii granicznej była zakończona. Przystąpiono do drugiej części, czyli zasłupienia linii granicy. Postępowało ono zgodnie z wyjaśnianiem sporów politycznych. Na linii granicznej stanął podwójny rząd słupów i kopców polskich i sowieckich. Polskie słupy graniczne – dębowe, o wysokości 3 i 5 m – miały tablice metalowe z herbem i napisem Rzeczpospolita Polska oraz numer porządkowy. Między słupami polskimi i sowieckimi była przestrzeń 5 m. Jednocześnie z usadowieniem słupów na linii granicznej trwały prace pomiarowe i aerofotogrametryczne oraz wykreślanie map i planów geodezyjnych na podstawie zdjęć lotniczych dla sporządzenia dokładnej mapy pasa granicznego (ALW, Wschodnia granica Polski, 4, AAN).

Prace związane z wytyczaniem granicy w terenie dobiegły końca. We wrześniu 1922 r. obie delegacje MKG objechały wyznaczoną w terenie granicę państwową, przekazując poszczególne odcinki polskim i sowieckim granicznym władzom administracyjnym oraz wojskowym. 23 listopada 1922 r. w Równem na Wołyniu został podpisany protokół przekazania całej granicy o długości 1412, 2 km zasłupionej w 2281 słupów granicznych i 400 kopców. Tego dnia zakończony został

proces kształtowania granicy II Rzeczypospolitej. Ta data stała się punktem wyjścia do podjęcia uchwały przez Radę Ambasadorów 15 marca 1923 r. o uznaniu wschodniej granicy Polski.

Następnie przystąpiono do częściowej likwidacji MKG i podkomisji. Delegacja komisji głównej przekazała wszystkie prace techniczne Ministerstwu Robót Publicznych, w którym utworzone zostało Kierownictwo Techniczne Komisji Granicznej na Wschodzie. Na prace te składało się około 500 km pomiarów granicznych w polu, porównanie szkiców i pomiarów polowych z sowieckimi na całej długości linii granicznej, sporządzenie planu katastralnego, topograficznego za pomocą zdjęć wykonanych wcześniej. Definitywnie prace MKG zostały zakończone po przygotowaniu i podpisaniu operatu granicznego, który przekazano w Moskwie rządowi polskiemu i sowieckiemu (ALW, Wschodnia granica Polski, s. 4-5, AAN).

W lipcu 1924 r. w Komisariacie Spraw Zagranicznych w Moskwie podpisano ostateczny protokół przebiegu granicy państwowej między Rzecząpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Sowieckich. W imieniu strony polskiej podpis pod dokumentem złożył Leon Wasilewski, ze strony sowieckiej Fiodor Wasiliewicz Kostiajew. Podpisany dokument oficjalnie zakończył prace nad rozgraniczeniem Polski z Rosją sowiecką (Żurawski 2011, 39)

5. Zakończenie

Traktat ryski zakończył zmagania wojenne Polski i Rosji sowieckiej oraz doprowadził do ustalenia i wytyczenia wschodniej granicy II Rzeczypospolitej. Szczegółowy przebieg granicy w terenie ustaliła powołana MKG. Prace komisji przebiegały stosunkowo szybko, choć kilkakrotnie zawieszano je na krótki okres w celu rozstrzygnięcia zatargów w drodze pertraktacji dyplomatycznych. Pojawiające się problemy i kwestie sporne nie miały większego znaczenia i stosunkowo łatwo udawało się je przezwyciężać.

Ustalona granica wschodnia nie mogła zadowolić wszystkich zarówno w Polsce, jak i w Rosji. Dla wielu Polaków była przekreśleniem wielowiekowej obecności polskiej na Ukrainie i Białorusi, które przypadły Rosji sowieckiej. Jej kształt i przebieg pozostawiał wiele do życzenia, gdyż za nową wschodnią granicą pozostały znaczne skupiska Polaków.

Ustalona granica ryska do dzisiaj darzona jest dużym sentymentem przez starsze pokolenie Polaków. Ci, którzy urodzili się na kresach po zachodniej stronie granicy, otrzymali szansę na życie w suwerennej i wolnej Polsce, choć, jak podkreśla wielu historyków, ustalona granica wschodnia nie była bezpieczna z uwagi na przestępczość graniczną i działalność dywersyjną prowadzoną przez różne grupy ludzi.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Wykonywanie Traktatu ryskiego 1921-1922, AAN, Ambasada RP w Moskwie, 66.
Wykonywanie postanowień Traktatu ryskiego przez ZSRR i RP 1921-1929, AAN, Ambasada RP w Moskwie, 182.
Kazimierz Tyszyński, Linie kolejowe i węzły na Kresach Wschodnich pomiędzy projektowanymi trasami granicy polskiej – referat, AAN, Biuro Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych, 274.
Delimitacja granicy polsko-radzieckiej w rejonie Polesia. Wytyczenie linii granicznej w terenie, rozmieszczenie posterunków celnych, obiekty nadgraniczne 1922, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Delegacja Polska w Poleskiej Mieszanej Podkomisji Granicznej, 12668.
Delimitacja granicy polsko-radzieckiej w rejonie Polesia. Instrukcja wykonawcza do Protokołu Dodatkowego podpisanego 24 lutego 1921 r. w Rydze, 1922, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Delegacja Polska w Poleskiej Mieszanej Podkomisji Granicznej, 12668.
Sprawy personalne żołnierzy, podoficerów i oficerów wojskowej Delegacji Polskiej Mieszanej Komisji Granicznej 1922, AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 12670.
Wyposażenie materiałowe Delegacji Polskiej Mieszanej Komisji Granicznej 1922 r., AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 12671.
Wschodnia granica Polski, „Bellona", t. XVII, z. 2, AAN, Akta Leona Wasilewskiego.
Wschodnia granica Polski, Warszawa 1923, AAN, Akta Leona Wasilewskiego.
Protokół Dodatkowy w przedmiocie wykonania art. 1 umowy o przedwstępnych warunkach pokoju z 12 października 1920 roku, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 48.
Sprawozdania opisowe z przebiegu prac komisji 1921-1922, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 48.
Pełnomocnictwa i skład Delegacji Polskiej 1920-1921, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 46.
Polska Delegacja Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie. Informacje o delegacji radzieckiej 1921-1923, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 50.
Polska Delegacja Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie. Organizacja polskiej defensywy 1921-1923, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 50.
Prywatna korespondencja Leona Wasilewskiego 1922-1924, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 51.
Prace Komisji Granicznej na wschodzie, „Kurier Poranny" Warszawa 10 października 1921 r., AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 54.
„Świat" 1934, Artykuły Leona Wasilewskiego, AAN, Akta Leona Wasilewskiego, 81.

Źródła drukowane

„Monitor Polski" 2 V 1921 r.
Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze 18 marca 1921 r., Dz.U. 1921 nr 49, poz. 300.
Umowa o preliminaryjnym pokoju i rozejmie między Rzecząpospolitą Polską z jednej a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony, podpisana w Rydze dnia 12 października 1920 roku, Dz.U. 1921 nr 28, poz. 161.

Opracowania

Borzęcki, J. (2012), Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej. Warszawa.

Długołęcki, P./Szczepanik, K. (red.) (2014), Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej Polskiej: organizacja, polityka, ministrowie. Warszawa.

Dominiczak, H. (19920), Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939. Warszawa.

Kowalski, Z. (1998), Granica Ryska. W: Wojciechowski, M. (red.), Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Toruń, 127-139.

Kumaniecki, J. (1985), Pokój polsko-radziecki 1921: geneza, rokowania, traktaty, komisje mieszane. Warszawa.

Materski, W. (2005), Na widecie: II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918-1943. Warszawa.

Niezbrzycki, J. (1930), Polesie: opis wojskowo-geograficzny i studium terenu. Warszawa.

Stawecki, P. Ratyfikacja umowy preliminaryjnej i traktatu ryskiego przez sejm ustawodawczy. W: Wojciechowski, M. (red.), Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Toruń, 112-122.

Wyszczelski, L. (2011), Wojna o polskie kresy 1918-1921: w walce o niepodległość i terytorium państwa: walki z czerwoną Rosją, Ukraińcami i Litwinami. Warszawa,

Żurawski, A. (2011), Delimitacja granicy ustalonej Traktatem Ryskim. W: Przegląd Historyczno-Wojskowy. 12 (63/1), 23-42.

Historia

DOI: 10.31648/pw.6867

Mateusz Klempert
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0415-7614
Kossakowski Foundation

HISTORIA MAJĄTKU LACHOWICZE ORAZ ORDYNACJI LACHOWICKIEJ

History of the Lachowicze estate and the Lachowicze entail

Abstract: The subject of this article is the history of the Kossakowski counts' representation on the Lachowicze estate. The entailment functioning dates from 1858 to its abolition by the last representative in 1923/24 or in 1939, when the Second Republic of Poland government introduced the act abolishing all family representation. To date, no documents have confirmed the actual existence of the Kossakowski representation and all references to this subject were reproduced from 19th-century armorials. An analysis of the preserved source material has made it clear that Kossakowski family efforts to secure their property were successful, and in 1882 they received approval in the Russian Empire.

Keywords: Kossakowski family, XIX century, Lachowicze, entailment

Ordynacje rodowe tworzono głównie z myślą o zabezpieczeniu wielkich majątków, przed ich podziałem, sprzedażą, a także ewentualnym upadkiem. Utworzenie jednego niepodzielnego „państwa" miało gwarantować prestiż rodu i pozycję w społeczeństwie, ale co najważniejsze zabezpieczenie finansowe (Zielińska 1977, 27). Z punktu widzenia prawnego o r d y n a c j a : „to instytucja prawna, wiążąca pewien majątek, jako całość niepodzielną i niepozbywalną, z pewnym rodem na zawsze, przy czym dziedziczenie majątku przez członków danego rodu następuje w myśl zasad primogenitury" (Mełeń 1929, 92). Dlatego też największe rody starały się o zabezpieczenie swoich ziem właśnie poprzez tworzenie ordynacji. Do jednej z takich rodzin należeli w XIX wieku również hrabiowie Kossakowscy.

Pierwsze majoraty powstały jeszcze w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, kolejne ukształtowały się już w nowej rzeczywistości porozbiorowej. Główne założenie ordynacji, zapisane w akcie fundacyjnym, brzmiało: „istnieć ma […] po wieczne czasy, w niczym nie zmieniona i przez nikogo nie nadwyrężona" (Kościński 1906, 52), a jej cel to: „ucieleśnienie, urzeczywistnienie […] zapewnienie długotrwałego bytu nazwisku fundatora, […] zapewnienie jego rodowi bogactwa i znaczenia" (Mełeń 1929, 19). Jednak zmiany polityczne na ziemiach polskich

w latach 30. i 40. XX wieku przyniosły w końcu kres istnieniu rodzinnych fundacji[1] (Dz.U. 1939 poz. 417).

Funkcjonowanie ordynacji hrabiów Kossakowskich na Lachowiczach (Jel[ski] 1884, 56) datuje się od 1858 roku, czyli od momentu złożenia prośby o jej utworzenie przez Stanisława Szczęsnego[2], do jej zniesienia na przełomie lat 1923-1924[3] bądź też 1939 roku, czyli daty wprowadzenia ustawy znoszącej wszelkie ordynacje rodowe. Należy jednak zaznaczyć, iż to jedynie przyczynek do badań, gdyż materiał źródłowy poświęcony temu zagadnieniu jest dość ubogi i na jego podstawie istnieje tylko możliwość odtworzenia historii ordynacji bez jej dokładniejszego funkcjonowania.

W niniejszym artykule wykorzystano archiwum Kossakowskich, obecnie rozproszonym po polskich i zagranicznych instytucjach naukowych, a także dokumenty częściowo przechowywane przez spadkobierców rodu, w ich prywatnych archiwach domowych. Z dostępnych opracowań jedynie w kilku miejscach widnieje zapis o zatwierdzeniu i funkcjonowaniu ordynacji Kossakowskich. Jako pierwszy pisał o tym Teodor Żychliński (Żychliński 1890, 145-146), natomiast kolejne wzmianki pojawiły się u Mariusza Kowalskiego, który powołując się na Romana Aftanazego, napisał tak samo jak Żychliński, że istniała i uzyskała ona zatwierdzenie w 1882 roku (Kowalski 2013, 262, 275; Aftanazy 1992, 237).

Historia majątku lachowickiego sięga czasów pierwszej Rzeczypospolitej, kiedy dobra te należały do Korony. Na początku XVII wieku stały się własnością rodu Chodkiewiczów i w ich posiadaniu pozostawały do 1620 roku, kiedy to Jan Stanisław Sapieha[4] poślubił Annę Chodkiewiczównę. Po śmierci Jana Karola Chodkiewicza[5], ojca Anny, nastał spór pomiędzy Chodkiewiczami a Sapiehami o majątek lachowicki:

---

[1] W odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej, uchwalona w 1921 r. konstytucja marcowa zniosła tytuły szlacheckie, a również to, co się z nimi wiązało – przywileje. Wielkie majątki ziemskie, jakimi były ordynacje, przetrwały do 1939 r. Wybuch II wojny światowej uniemożliwił realizację ustawy znoszącej fideikomisy. Po stronie wschodniej, na ziemiach zagarniętych przez Związek Radziecki, wszystkie ordynacje zostały upaństwowione. Ostateczny kres wielkim majątkom przyniósł 1944 r., kiedy wprowadzono dekret o reformie rolnej (Kowalski 2013, 273-274).

[2] Stanisław Szczęsny Kossakowski (ur. 4 I 1795 r. w Hamburgu, zm. 26 V 1872 r. w Warszawie) – syn Józefa Dominika, łowczego wielkiego litewskiego i Ludwiki Potockiej, wojewodzianki ruskiej; sekretarz poselstwa rosyjskiego w Rzymie, dyplomata, tajny radca stanu, senator, ostatni prezes Heroldii Królestwa Polskiego (Reychman 1968-1969, 286-287; Klempert 2015, 49-50).

[3] O zniesieniu ordynacji lachowickiej wspomina Andrzej Kossakowski, syn ostatniego ordynata, w przygotowanym życiorysie ojca. Niestety, poza wymienionymi latami, nie znajdują się tam informacje wyjaśniające, dlaczego właśnie w tym czasie Stanisław rozpoczął starania o likwidację rodzinnej ordynacji.

[4] Jan Stanisław Sapieha (ur. 25 X 1589 r. w Mołodecznej, zm. 10 IV 1635 r. w Lachowiczach) – syn Lwa Sapiehy, hetmana wielkiego litewskiego, kanclerza wielkiego litewskiego, marszałka sejmu oraz jego pierwszej żony Doroty Firlejówny; marszałek wielki litewski, marszałek nadworny litewski (Sapiehowie 1891, 1-11; Lulewicz 1992-1993, 624-629).

[5] Jan Karol Chodkiewicz (ur. w 1560 r., zm. 24 IX 1621 r. w Chocimiu) – syn Jana Hieronima, marszałka wielkiego litewskiego, kasztelana wileńskiego oraz Krystyny Zborowskiej; hetman wielki litewski, wojewoda wileński (Dobrowolska 1937, 367-368; Podhorecki 1997).

> Zgon hetmana Jana Karola Chodkiewicza wywołał głośny w owym czasie proces Sapiehów z Aleksandrem Chodkiewiczem, wojewodą trockim, który, zsyłając się na zapis brata swego hetmana, w księgach ziemskich orszańskich 22 stycznia 1619 roku oblatowany, dowodził, że familja Chodkiewiczów ma na Bychowie i Lachowiczach ordynacyją, i jako starszy w rodzie majątki te po śmierci brata zagarnął (Sapiehowie 1891, 5-6).

Pomimo trwającego sporu, dobra te, wyrokiem sejmu z 1625 roku, dostały się Sapiehom i pozostawały własnością rodu do II połowy XVIII wieku, kiedy to Marianna, córka Jerzego Felicjana Sapiehy[6], sprzedała je Michałowi Józefowi Massalskiemu[7], hetmanowi wielkiemu litewskiemu[8]. Wówczas w skład majątku lachowickiego wchodziły: miasto Lachowicze, zamek oraz folwarki: Stare Lachowicze, Ożowicze, Żerebkowicze, Zubielewicze, Hołdowicze, Mysłoboże, Litwa i Wodiażyn (Sapiehowie 1894, 343). Po hetmanie dziedzicem majątku lachowickiego został Ignacy Massalski[9], biskup wileński, który drogą zamiany na inne dobra koronne przekazał je państwu (Aftanazy 1992, 236).

22 czerwca 1793 roku, dekretem Stanisława Augusta Poniatowskiego, Lachowicze przypadły Szymonowi Marcinowi Kossakowskiemu[10]. Według Hugona Kołłątaja była to zwyczajna grabież dóbr Rzeczypospolitej i jak sam pisał:

> Skarb publiczny, pomnożony tak znacznie od seymu konstytucyjnego na utrzymanie woyska i opatrzenie pospolitych potrzeb, stał się łupem drapieżney rokoszan chciwości. […] I tak hetmanowi Kossakowskiemu dobra Lachowicze dziedzictwem nadali (Kołłątaj 1793, 253-254).

Nadanie to sprawiło, że do państwa powróciło niegdyś przyznane Kossakowskim starostwo gulbińskie, które od słynnej wyprawy Franciszka Nikodema z 1605 roku należało do rodziny (LBN. AK. F99-17).

---

[6] Jerzy Felicjan Sapieha (1680-1750) – syn Franciszka Stefana Sapiehy, koniuszego wielkiego litewskiego, marszałka sejmu grodzieńskiego oraz Anny Krystyny Lubomirskiej; wojewoda mścisławski, generał major wojsk litewskich, marszałek Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (Palkij 1994, 16-18).

[7] Michał Józef Massalski (1700-1768) – syn Jana Massalskiego, starosty grodzieńskiego i Anny Wołłowicz; hetman wielki litewski, pisarz wielki litewski, wojewoda mścisławski, kasztelan trocki, wileński, hetman polny litewski, marszałek Trybunału Litewskiego (Zielińska 1975, 141-143).

[8] Sprzedaż dóbr nastąpiła 8 października 1760 r. za sumę 950 tys. zł i 700 czerwonych zł.

[9] Ignacy Massalski (1727-1794) – syn Michała Józefa Massalskiego, hetmana wielkiego litewskiego i Franciszki Ogińskiej; biskup wileński, pisarz wielki litewski, członek Komisji Edukacji Narodowej (Szybiak 1975, 135-139).

[10] Szymon Marcin Kossakowski (ur. w 1740 r. w Szyłach, zm. 25 IV 1794 r. w Wilnie) – syn Dominika Kossakowskiego i Marianny Zabiełło; starosta zosielski, marszałek konfederacji powiatu kowieńskiego, członek Rady Nieustającej w latach 1786-1788, samowładny hetman polny, hetman wielki litewski, konfederat barski, targowiczanin (Konopczyński 1968-1969, 288-293).

We władaniu hetmana litewskiego pozostawały Lachowicze do 1794 roku. Po jego śmierci, razem z Lukojniami, przekazano je jego żonie Teresie Potockiej[11] (Żychliński 1890, 62). W imieniu Potockiej dobrami tymi zarządzał Józef Antoni Kossakowski[12], późniejszy adiutant cesarza Napoleona, i czynił to do swojej śmierci w 1842 roku, chociaż prawem lennym dobra te powinien objąć Józef Dominik[13], syn Michała[14].

Do czasu przejęcia majątku przez Kossakowskich z linii wojtkuskiej Józef Antoni, Stanisław Szczęsny oraz przedstawiciele linii marciniskiej (LPAH. Kossakowscy. F1279. inw. 1. sygn. 84, k. 352r-352v.) współpracowali ze sobą w związku z utrzymaniem i rozwojem dóbr, o czym świadczy pozostawiona korespondencja, w której przedstawiano m.in. wybory poszczególnych zarządców majątku oraz podział dochodów. Kossakowscy dzielili się zyskami z lenności po równo. Po odliczeniu wszystkich procentów i długów każdemu przypadała 1/4 uzbieranej sumy (LBN. AK. F99-252, k. 2r).

Brak jednego właściciela i konkretnych działań ze strony rodziny sprawił, że w lenności pojawiły się duże nadużycia i kradzieże, o czym informowano w liście Stanisława Szczęsnego z prośbą o zajęcie konkretnego stanowiska:

> W końcu projektuje i przedstawiam: że ważność interesów Lachowicz wymaga, iżby JW^{y} Hrabia sam na Kontraktach znajdywał się obecnym, a w przeciwnym razie prezydentowi Kobylińskiemu stosowną udzielona była plenipotencja, gdyż ten zacny mąż, jak utrzymuje JW^{o} Hrabiego z 4^{tey} części na połowę majątku Lachowicz przenieść prawnie zamyśla; nadto wierzytelnie przekonywa, jakoby do dnia dzisiejszego do 300,000 zł pol. JW^{o} Hrabiego uszukano; z nadmienienia jeszcze, że posyłające się Adwokatowi Pawłowskiemu do St. Petersburga znaczne summy celem popierania proces […], nie powinien się wcale JW^{o} Hr. dotyczeć!!! zatem osądzić Jaśnie Wielmożny Hrabia te ważne okoliczności i raz ostatecznie zadecydować (LPAH. Kossakowscy. F1279. inw. 1. sygn. 84, k. 366r).

---

[11] Było to możliwe dzięki wstawiennictwu i opiece generała Tomasza Wawrzeckiego, wojewody Józefa Niesiołowskiego i Ignacego Tyzenhauza.

[12] Józef Antoni Kossakowski (w 1772 r. w Marciniszkach, zm. 28 X 1842 r. w Lukojniach) – syn Antoniego Kossakowskiego i Eleonory Straszewicz; adiutant Napoleona I, generał wojsk francuskich, gubernator Moskwy w czasie wyprawy wojennej w 1812 r. (Kossakowska-Szanajca 1968-1969, 276-278).

[13] Michał Kossakowski (ur. 23 VII 1733 r. w Królewcu, zm. 18 I 1798 r. w Wojtkuszkach) – syn Dominika Kossakowskiego i Marianny Zabiełło; podstoli kowieński, marszałek sądów kapturowych powiatu wiłkomierskiego, kasztelan witebski, wojewoda witebski, wojewoda brasławski (Wileńska Izba Państwowa, k. 134; Rabowicz 1968-1969, 278-280).

[14] Józef Dominik Kossakowski (ur. 16 IV 1771 r. w Wojtkuszkach, zm. 2 XI 1840 r. w Warszawie) – syn Michała Kossakowskiego i Barbry z Zyberków primo voto Tyzenhauzowej; łowczy Wielkiego Księstwa Litewskiego, poseł Sejmu Czteroletniego, szef 2. Pułku Piechoty Wielkiego Księstwa Litewskiego, szef 1. Pułku Strzelców Celnych Litewskich (Homola 1968-1969, 274-276; Klempert 2014a, 138-142).

Po śmierci generała Józefa Antoniego doszło do sporu pomiędzy Kossakowskimi z Wojtkuszek a Kossakowskimi z Marciniszek i Żejm o prawa do Lachowicz[15]. Ogłoszony ukaz nakazywał Izbie Skarbowej Mińskiej zbadanie owej sprawy, gdyż lenność mogła być dziedziczona tylko przez jedną osobę, a nie przez całą rodzinę i co się z tym wiązało wspólne dzielenie się dochodami (LBN. AK. F99-252, k. 2r). Od tego okresu, tj. od 1842 do 1850 roku, toczył się spór, który według jednego z zarządców był: „mocno skrzyżowany [ze względu na – M. K.] znaczne skarbowe naliczenia y processa" (LPAH. Kossakowscy. F1279. inw. 1. sygn. 79, k. 28r).

W trwającym konflikcie rodzinnym chodziło o ustalenie starszeństwa w rodzinie Kossakowskich. Rozpatrywano zatem dwie kwestie: czy starszy jest potomek starszego brata hetmana wielkiego litewskiego, w tym wypadku Stanisław Szczęsny z linii wojtkuskiej, czy też potomek starszego wiekiem synowca hetmana – Szymon z linii marciniskiej[16]. Zanim sprawę rozstrzygnął sąd powiatowy w Słucku, zdecydowano się na kompromisowe rozstrzygnięcie tek kwestii. Na arbitra wybrano Kletę Burbo, marszałka guberni kowieńskiej, sprawującego swoją funkcję w latach 1849-1852 (Bairašauskaitė 1997, 434). W długim sporze uznał on prawa do lenności lachowickiej Kossakowskim z linii wojtkuskiej. Po uregulowaniu sprawy majątku Stanisław Szczęsny, pomimo że nie był zobowiązany do dalszego płacenia pozostałym członkom rodziny, do swojej śmierci wypłacał im odpowiednie sumy. Poszczególnymi zapisami z 4 marca i 6 maja 1850 roku przyznał on Szymonowi 1/4 dochodu, Franciszkowi 1/8 dochodu oraz dla małoletnich Franciszka i Jarosława łącznie 1/8 dochodu (ARK. LN. Notatki, k. 7v; LBN. AK. F99-252, k. 3r). Proces ten doprowadził również do uporządkowania sytuacji prawnej większości dóbr majorackich w Cesarstwie Rosyjskim: „Wszystkie wielkie i małe lenności zostały przez zasadniczy ukaz senacki, zapadły przy rozstrzygnięciu sporu familijnego hr. Kossakowskich, zrównane pod względem praw i obowiązków z majoratami prawdziwymi […]" (Korwin-Milewski 1910, 50-51).

Po objęciu majątku lachowickiego, w 1854 roku, rozpoczęto proces porządkowania i reformowania majątku. Stanisław Szczęsny wprowadził pewne ulepszenia i zniósł ciężary ponoszone przez poddanych, m.in. dwa dni pańszczyzny, daniny, a także wprowadził sądy włościańskie (FK. Kossakowski, 78-79; Korotyński 1872, 14). Dzięki przeprowadzonym zmianom majątek lachowicki liczący wówczas ok. 7794 dziesięcin (ČDM, Ta-5236, alb. 53, p. 57, fot. 3728) (ok. 8515 ha) dawał czysty dochód w wysokości 16 tys. rubli rocznie (LBN. AK. F99-252, k. 2r).

[15] O przedstawicielach Kossakowskich z Wojtkuszek, Marcinieszek oraz Żejm pisałem w artykule poświęconym tytułowi hrabiowskiego rodziny (Klempert 2017, 337-347).

[16] Szymon Kossakowski (ur. 20 X 1777 r. w Marciniszkach, zm. w 1828 r. tamże) – syn Dominika Kossakowskiego i Marianny Zabiełło; kasztelan inflancki (Żychliński 1890, 95).

W 1858 roku Stanisław Szczęsny wraz z żoną, Aleksandrą z hrabiów de Laval[17], dziedziczką wielkich majętności w Cesarstwie Rosyjskim i właścicielką pałacu oraz posesji w Warszawie przy ulicy Nowy Świat 19, postanowili utworzyć m a j o r a t. Pierwsze informacje na temat podjętych działań tworzenia fideikomisu pojawiają się we „Wspomnieniach" ich syna – Stanisława Kazimierza:

> Przed końcem tego roku [tj. 1858 – M. K.] ojciec mój podał prośbę do Tronu o pozwolenie utworzenia dla mnie ordynacji, złożonej z domu naszego w Warszawie, Wojtkuszek, i [Wielkiej – M. K.] Brzostowicy. Prośba przyjętą została przychylnie, ale nie była jeszcze urzędownie uregulowaną, a późniejsze wypadki krajowe położyły koniec tym projektom. Zwłaszcza, że Lachowicze znajdowały się już na prawach pierworodztwa. Dotychczas nie zachodziła potrzeba utworzenia ordynacji, dlatego że pierworodny mój syn urodził się dopiero po przyjściu na świat trzech córek. Następnie zaś dochody nasze coraz bardziej się zmniejszały, a ilość dzieci wzrastała (FK. Kossakowski, 191).

Pomimo że Stanisław Kazimierz pisał, iż w późniejszych latach zaniechano uregulowania spraw związanych z ordynacją, kolejne dokumenty mówiące o majoracie poświadczają jej utworzenie i funkcjonowanie.

Do ordynacji hrabiów Kossakowskich miały być włączone wszelkie majętności rodzinne znajdujące się w Królestwie Polskim, na Ziemiach Zabranych oraz w Cesarstwie Rosyjskim. Z zachowanych dokumentów, spisów oraz zdjęć wiadomo, że w skład przyszłej ordynacji miały wchodzić następujące majątki z folwarkami:

- majątek lenny Lachowicze, do którego przynależały: miasto Lachowicze, folwarki: Stare Lachowicze, Ożywicze, Żerebkowicze, Zubielewicze, Hołdowicze, Mysłoboże, Litwa i Wodziażyn;
- majątek Wielka Brzostowica, do którego przynależały: miasteczko: Wielka Brzostowica, folwarki: Tetrewka, Ludwinów, Iwaszkowice, Stanisławów, Brzostowiczany, Brzostowca, Pielażyn;
- majątek Wojtkuszki, do którego przynależały: miasteczko Poszelin, folwarki: Wojtkuszki, Dziewałtów, Józefów, Antokol, Antokolek, Wolnamyśl, Kossaki, Nowe Migucze, Stare Migucze, Moszny, Barbaryszki, zaścianki: Brzozówka, Borówka, Nowosioła, Szejbaki, Alkany (ARK. LB. Wypis, k. 1);
- majątki w Cesarstwie Rosyjskim: w oremburskiej guberni – powiaty: sterlitomacki, wierchni, uralski i oremburski oraz kopalnie miedzi w archangielskim zawodzie; w penzeńskiej guberni – powiat goradiszczyński: dobra Czedajewska; w simbirskiej guberni – powiat korsuński: dobra Papuza;
- pałac mieszczący się przy ulicy Nowy Świat 19 w Warszawie[18];

[17] Aleksandra de Laval (21 X 1811 r. w Petersburgu, zm. 21 VI 1886 r. w Warszawie) – córka Jana Karola de Laval i Aleksandry Kozickiej (Tredern t. 1 2014, 76).

[18] W zależności od dokumentu wielkości dziesięcin poszczególnych majątków były różne. Dla porównania na ogólnych wykazach majątkowych Kossakowskich majątek Lachowicze obejmował

- dodatkowo do ordynacji miała być dołączona galeria ok. 100 płócien znamienitych malarzy, znajdująca się w warszawskim pałacu w wielkiej sali herbowej (Jaroszewski 1977; Klempert 2014b, 174-176).

W 1860 roku hrabiowie Kossakowscy uzyskali odpowiedź w związku z prośbą o powołanie fideikomisu. Informacje te dość szczegółowo zachowały się w księdze hipotecznej warszawskiego pałacu:

> Za przyzwoleniem Najwyższym, dozwolonym zostało stawiającym Hrabiostwu Kossakowskim, ustanowienie Majoratu z Dóbr swych w Cesarstwie i w Królestwie położonych. […] Do rzędu Dóbr tych policzonym być ma pałac stawiającej Alexandry Hr. Kossakowskiej własny, tu w Warszawie pod N^{em} 1265 A położony. Odezwą Sekretarza Stanu przy Radzie Administracyjnej Królestwa z dnia trzeciego/piętnastego bieżącego miesiąca i roku, № 21.858, tu w oryginale załączającą się, a na zasadzie opinii Dyrektora Głównego Prezydującego w Komisji Rządowej Sprawiedliwości zapadłą, stawiający zawiadomieni zostali, iż dla nadania rychlejszego skutku interesowi temu wypada, aby przed zatwierdzeniem ustawy zamierzonego majoratu, zamiar wcielenia pomienionego pałacu do składu Dóbr majorat stanowić mających w Księdze wieczystej był objawionym, a zarazem aby w właściwym Dziale wykazu hipotecznego zapisanym było ścieśnienie o niemożności pałacu tego alienowania, ani żadnymi długami obciążania (APW. OP, sygn. Hipoteka 1891, Nr 1265A, k. 149-150).

W 1860 roku pierwszym z działań I ordynata było podjęcie starań o przyłączenie do majoratu biblioteki rodziny Świdzińskich[19]. Według ułożonego projektu hrabiowie Kossakowscy mieli wybudować przy warszawskim pałacu oddzielne pomieszczenia do przechowywania księgozbioru (Ajewski 2004), dodatkowo do tego zbioru mieli oni dołączyć swoją bibliotekę, liczącą wówczas ok. 12,5 tys. woluminów i rodzinne archiwum. Całość miała być skatalogowana i uporządkowana przez Juliana Błeszczyńskiego[20]. W owym projekcie pojawiły się także dodatkowe punkty poświęcone samej ordynacji. Punkt ósmy zawierał informacje,

---

powierzchnię 7704 dziesięcin (ok. 8417 ha), majątek Wojtkuszki 2835 dziesięcin (ok. 3097 ha), majątek Wielka Brzostowica 4584 dziesięcin (ok. 5008 ha). Por. LPAH, Kossakowscy, F1279, inw. 1, sygn. 39, k. 4v, 11r, 27v; ARK. LB, Wypis ważniejszych postanowień z testamentu Stanisława Kazimierza, k. 1r; LBN, AK, F99-25, k. 1; ČDM, Ta-5236, alb. 53, p. 57, fot. 3728.

[19] O bogate zbiory Świdzińskich poza Kossakowskimi starali się także Działyńscy i Krasińscy: „Świdzińscy oddają na użytek publiczny w ręce tego, com z radością przyjął, że opuszczoną przez margrabiego bibliotekę Świdzińskich, Świdzińscy oddają na użytek publiczny w ręce tego, który ją utrzymać i rękojmię trwałości zakładu dać może. Trzech się zjawiło pretendentów: Działyński, Kossakowscy i Krasińscy, z tymi ostatnimi już prawie przychodzi do umowy. Ludwik Krasiński, opiekun ordynata, w imieniu jego umowę zawiera, a Adzio tak się zapalił, że nagli, aby jak najprędzej ugodę zawrzeć i żeby Kossakowscy nie ubiegli" (Koźmian t. 4, 1896, 101).

[20] Julian Błeszczyński (ur. 26 VII 1825 w Gąsiorowie, zm. 11 VII 1871 r. w Warszawie) – polski heraldyk i genealog, który pracował m.in. w Archiwum Głównym Królestwa Polskiego i Heroldii Królestwa Polskiego. Współpracował ze Stanisławem Kazimierzem Kossakowskim nad jego „Monografiami historyczno-genealogicznymi niektórych rodzin polskich" (Kuczyński 1994, 46).

że do powołanego majoratu stworzono status, którego jeden paragraf brzmiał: „Według statutu Ordynacji Kossakowskiej 20tu grosz czystego dochodu idzie na powiększenie biblioteki, galerii obrazów it.p. zbiorów" (ARK. LN, Projekt, k. 1-2). Z nieznanych powodów plany te upadły, a bogate zbiory Świdzińskich włączono do kolekcji ordynacji Krasińskich („Kurier Wileński" 1860, nr 70, 745).

Po 1860 roku nie wiadomo nic o ordynacji Kossakowskich aż do 1871 roku, kiedy to w księdze hipotecznej warszawskiego pałacu poczyniono kolejne zapisy. Stanisław Kazimierz za zgodą swojej matki wykreślił z Działu III z punktu 9 wykazu hipotecznego warszawską nieruchomość, która w razie zatwierdzenia ordynacji miała być jej częścią. W dokumencie tym nie wspomniano nic o galerii, która dalej miała stanowić część majoratu (APW. OP, sygn. Hipoteka 1891, Nr 1265A, k. 264-265). Wpływ na taką decyzję mogło mieć duże zadłużenie hipoteki pałacu. Hrabina Kossakowska, pomimo przekazania siedziby synowi, pozostawała jego dożywotnią właścicielką i to ona, korzystając z możliwości, zadłużała pałac (ibidem, k. 22-25). Można również przypuszczać, że w tym momencie Kossakowscy zdecydowali się na pozostawienie ordynacji jedynie na dobrach lachowickich.

W 1872 roku zmarł Stanisław Szczęsny, a cały majątek odziedziczył jego syn – Stanisław Kazimierz. Ponownie nastał spór pomiędzy Kossakowskimi z Wojtkuszek i Marciniszek o lenność lachowicką. W 1877 roku Stanisław Kazimierz pisał do Stanisława Dowgiałły, że w końcu należy „ukończyć interes Lachowicki". Dodatkowo w liście tym Kossakowski wymienił swoje obowiązki i prawa jako lennika lachowickiego względem swoich sukcesorów:

> **Moje prawa**
> Z mocy konstytucji z 1562-1775 r. § I Tomu VIII Zbioru Praw. Tomu X tychże Praw: art. 494-1214-1215 i Ukazu z 1824 r. 29 Kwietnia N 29.883, lenny majątek należy do jednego starszego z rodu, nie może być ani podzielony, ani obciążany długami, ani obciążony annatami, a zatem jako lennik nie mam prawa obciążać go dla moich sukcesorów. Wszelkie więc opłaty, jakie miały miejsce, z jakiego bądź tytułu, ani mnie, ani moich sukcesorów wcale i w niczym nie obowiązują i obowiązywać nie mogą.
> **Moje obowiązki**
> Względem mego potomstwa płci męskiej pozostawić w całości Lenność bez najmniejszego ścieśnienia (LBN. AK. F99-252, k. 5).

Ostatecznie sprawę rozstrzygnął rosyjski Senat Rządzący, ogłaszając swój wyrok 24 kwietnia 1881 roku:

> 1. że Majątek Lachowicze w pow. Słuckim jest lennym tak ze swej natury, jak i z nadania przez Rzeczpospolitą Polską.
> 2. że zgodnie z konstytucjami sejmowymi polskimi z 1502 i 1775 r. i artykułem 1-szym Tomu VIII-go i artykułami 494 i 1215 Tomu X części I Zbioru Praw Cesarstwa Rosyjskiego, majątki lenne i majorackie są tej samej natury.

> 3. że pozwany hr. Stanisław Kazimierz Kossakowski jako jedyny potomek Michała Kossakowskiego wojewody witebskiego starszego brata pierwszego lennika dowiódł swej linii,
> postanowiło:
> że tenże hr. Stanisław Kossakowski jest jedynym i wyłącznym właścicielem lenności majorackiej Lachowickiej, bez obowiązku wydzielania komu bądź jakiejkolwiek części dochodów z tego majątku, lecz też i bez prawa alienowania jego i w jaki sposób obciążania – ten ukaz zatwierdzony został przez Ministerium Sprawiedliwości w d. 9 stycznia 1882 roku za numerem 19 (cyt. za Żychliński 1890, 145-146).

Tym samym na podstawie tego zapisu można stwierdzić, iż ordynacja lachowicka ostatecznie została zatwierdzona. Potwierdzać to może również fakt prowadzenia oficjalnej korespondencji wychodzącej z Zarządu Dóbr Lachowickich, która zatytułowana była: ADMINISTRACYA ORDYNACYI LACHOWICKIEJ Hrabiego Stanisława Kossakowskiego W MYSŁOBOŻU". Z zachowanych listów wynika również, że administracja majątku nie znajdowała się w samych Lachowiczach, a w jednym z folwarków – Mysłobożu.

W 1905 roku zmarł Stanisław Kazimierz. W pozostawionym testamencie wskazano trzech synów jako głównych sukcesorów. Majątek lachowicki przypadł najstarszemu synowi – Józefowi, odtąd III ordynatowi:

> Dobra Lachowickie w Mińskiej guberni położone jako lenne, z dniem mojej śmierci przechodzą niepodzielnie i w całości do syna mego Józefa, jako najstarszego z rodziny na mocy obowiązujących praw Cesarstwa Rosyjskiego i tym samym do działu nie należą. […] Galerię obrazów znajdującą się w Wielkiej sali herbowej, a w części w saloniku czerwonym w Warszawie, według inwentarza takowej znajdującego się w moim archiwum sporządzonego przez śp. Rodziców moich, przed rejentem Marcelim Zielińskim w Warszawie w dniu 26 maja/7 czerwca 1859 roku za Nr 91/2807 zapisuję na własność synowi mojemu najstarszemu Józefowi, prosząc go, aby w całości, po jego najdłuższym życiu stała się własnością wnuka mojego Stanisława, syna Józefa (ARK. LB. Odpis testamentu, k. 1-2).

Na podstawie tegoż zapisu widać, iż plany poczynione przez Stanisława Szczęsnego i jego żonę Aleksandrę z Lavalów dotyczące utworzenia ordynacji ze wszystkich dóbr będących w posiadaniu Kossakowskich upadły. Ostatecznie można stwierdzić, że sama ordynacja składała się z majątku lachowickiego i galerii warszawskiej. Pozostałe majątki zostały rozdzielone na poszczególnych spadkobierców: Józef dodatkowo otrzymał Wielką Brzostowicę, Michał Stanisław majętności po babce w Cesarstwie Rosyjskim, a Jan Eustachy rodzinny dom w Wojtkuszkach. Pałac warszawski dziedziczyły wszystkie dzieci Stanisława Kazimierza oraz jego ostania żona – Zofia Bower de Saint Clair (ibidem, k. 1-2).

Po śmierci III ordynata, czwartym i ostatnim właścicielem Lachowicz został jego syn – Stanisław. Jedynym dokumentem źródłowym wspominającym

majorat Kossakowskich jest życiorys ostatniego ordynata, sporządzony przez jego syna – Andrzeja. W dokumencie tym, Kossakowski pisał, że staraniem jego ojca fideikomis został zniesiony pomiędzy 1923 a 1924 rokiem (ARK. LB. Stanisław Kossakowski). Informacja ta nie znajduje jednak potwierdzenia w innych źródłach oraz opracowaniach.

Ordynacja hrabiów Kossakowskich na Lachowiczach wspominana jest nieczęsto w źródłach oraz opracowaniach i są to raczej informacje powielane od Żychlińskiego i innych genealogów oraz heraldyków. Nawet współczesne opracowania sięgają do herbarzy opracowanych w XIX wieku. Do tej pory majorat utworzony przez Kossakowskich nie doczekał się dokładnego opracowania ze względu na brak źródeł. Pomimo zachowanego bogatego archiwum Kossakowskich brak jest informacji o ordynacji, poza nielicznymi, pojedynczymi listami i kartami w księgach urzędowych. Pomimo małej liczby dokumentów wspominających fideikomis Kossakowskich można uznać, że faktycznie istniał od momentu jego powołania w 1858 roku aż do jego zniesienia przez ostatniego ordynata w 1923/1924 roku lub też ustawę znoszącą ordynacje rodowe 1939 roku.

Na koniec należy również wspomnieć, że podczas II wojny światowej stacjonująca armia radziecka w Wielkiej Brzostowicy – siedzibie ordynatów, wywiozła cenniejsze archiwa, galerię oraz przedmioty do Leningradu, reszta uległa zniszczeniu na korcie tenisowym. Nie wiadomo, czy wśród tych dokumentów znajdowały się również te poświęcone majątkowi w Lachowiczach. Zapewne dalsze badania pozwolą dogłębniej opracować ten problem.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Pułtusku:
sygn. Hipoteka 1891, 1892. Nr 1265A. Księga hipoteczna pałacu przy Nowym Świecie 19.
Archiwum Rodzinne Kossakowskich (ARK). Linia Brzostowicka (LB):
Kossakowski A., Stanisław Kossakowski (1901-1961).
Odpis testamentu Stanisława Kazimierza Kossakowskiego.
Wypis ważniejszych postanowień z testamentu Stanisława Kazimierza Korwin-Kossakowskiego.
Archiwum Rodzinne Kossakowskich (ARK). Linia Nidocka (LN):
Projekt umieszczenia Biblioteki Świdzińskich przy Ordynacyi Kossakowskich.
Notatki dla pamięci Stanisława Szczęsnego.
Fundacja Kossakowskiego:
Kossakowski S. K., Wspomnienia z przeszłości spisane dla dzieci i wnuków. I.
Kołłątaj, H. (1793), O ustanowieniu i upadku konstytucyi polskiey 3go maia 1791 r. Metz.
Koźmian, A. E. (1896), Listy… (1829-1864), t. 4. Lwów.
Litewska Biblioteka Narodowa w Wilnie (LBN). Archiwum Kossakowskich (AK):
F99-17. Zygmunt III Waza Król Polski mianuje Franciszka Nikodema Kossakowskiego Starostą Łomżyńskim.

F99-25. Ogólna wiadomość dóbr Wielko Rosyjskich i pałacu Warszawskiego JW Hrabiny Alexandry z Hr. de Laval Hrabiny Kossakowskiej w roku 1866 po uregulowaniu tych Dóbr sformowana przez Hr. Stan. Kaz. Kossakowskiego i sekr. Stefana Perkina.
Korespondencja Stanisława Kazimierza Kossakowskiego, List do Stanisława Dowgiałły z 6 września 1877 roku.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (LPAH). Kossakowscy. F1279. inw. 1:
sygn. 39. Spis obywateli różnych guberni litewskich posiadających więcej 1,000 dziesięcin czyli 50 włók.
sygn. 79. Korespondencja Rodziny Kossakowskich od R. 1800 do R. 1877. XVI.
sygn. 84. Korespondencja Rodziny Kossakowskich od R. 1800 do R. 1877. XXI.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (LPAH). Wileńska Izba Państwowa. F515. III. Lista rewizyjna szlachty województwa wileńskiego.

Narodowe Muzeum Sztuki M. K. Čiurlionisa w Kownie (ČDM). Ta-5236. alb. 53. p. 57. fot. 3728. Kopia planów posiadłości Szambelana Dworu Jego Cesarskiej Wysokości Radcy Stanu Hrabiego Stanisława Stanisławowicza Kossakowskiego wykonane w skali 1 mila na cal angielski przez mierniczego S. Gławankowa.

Ustawa z dnia 13 lipca 1939 r. o znoszeniu ordynacyj rodowych. W: Dziennik Ustaw nr 63, poz. 416 i 417.

Opracowania

Aftanazy, R. (1992), Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. II: województwa brzesko-litewskie, nowogródzkie. Wrocław.

Ajewski, K. (2004), Zbiory artystyczne Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasińskich w Warszawie: losy, ludzie, znaczenie. Warszawa.

Bairašauskaitė, T. (1997), O litewskich marszałkach gubernialnych i powiatowych (do 1863 r.). W: Przegląd Wschodni. IV/2(14), 434.

Dobrowolska, W. (1937), Chodkiewicz Jan Karol. W: Polski słownik biograficzny. III. Wrocław/Warszawa/Kraków, 367-368.

Homola, I. (1968-1969), Kossakowski Józef Dominik. W: Polski słownik biograficzny. XIV. Wrocław/Warszawa/Kraków, 274-276.

Jaroszewski, T. S. (1977), Pałac Kossakowskich. Warszawa.

Jel[ski], A. (1884), Lachowicze. W: Sulimierski, F./Chlebowski, B./Walewski, W. (red.), Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. V. Warszawa, 56.

Klempert, M. (2014a), Między Warszawą a Petersburgiem. Kariery członków rodziny Kossakowskich w XIX wieku. W: Kołodziejczyk, A./Janicka, I. (red.), Litwa i jej sąsiedzi w relacjach wzajemnych (XIV-XIX w.). Olsztyn, 138-142.

Klempert, M. (2014b), Dzieje fortuny rodu Kossakowskich. W: Kierski, K. A./Klempert, M. /Śliczyńska, J. E. (red.), Doktoranckie spotkani z historią. Olsztyn, 174-176.

Klempert, M. (2015), Kossakowscy – polsko-litewski ród. Przyczynek do studium genealogicznego rodziny. W: Meritum. VII, 45-50.

Klempert, M. (2017), Wywód szlachecki „Familii Hrabiów Korwin Kossakowskich". W: Echa Przeszłości. 18, 337-347.

Konopczyński, W. (1968-1969), Kossakowski Szymon Marcin. W: Polski słownik biograficzny. XIV. Wrocław/Warszawa/Kraków, 288-293.

Korotyński, W. (1872), Stanisław hr. Kossakowski. W: Tygodnik Ilustrowany. X/237, 14.

Kossakowska-Szanajca, Z. (1968-1969), Kossakowski Józef Antoni. W: Polski słownik biograficzny. XIV. Wrocław/Warszawa/Kraków, 276-278.

Kościński, K. (1906), Polskie ordynacje i związki rodzinne ze szczególnym uwzględnieniem ordynacyi książąt Sułkowskich. Poznań.
Kowalski, M. (2013), Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny. Warszawa.
Kuczyński, S. K. (1994), Błeszczyński Julian. W: Prosińska-Jackl M. (red.), Słownik historyków polskich. Warszawa, 46.
Kurier Wileński 1860, nr 70, 745.
Lulewicz, H. (1992-1993), Sapieha Jan Stanisław. W: Polski słownik biograficzny. XXXIV. Wrocław/Warszawa/Kraków, 624-629.
Mełeń, A. (1929), Ordynacje w dawnej Polsce. Lwów.
Palkij, H. (1994), Sapieha Jerzy Felicjan. W: Polski słownik biograficzny. XXXV. Warszawa/Kraków, 16-18.
Podhorecki, L. (1997), Dzieje rodu Chodkiewiczów. Warszawa.
Reychman, J. (1968-1969), Kossakowski Stanisław Szczęsny. W: Polski słownik biograficzny. XIV. Wrocław/Warszawa/Kraków, 286-287.
Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe wydane nakładem rodziny. II (1891)/III (1894) Petersburg.
Szybiak, I. (1795), Massalski Ignacy Jakub. W: Polski słownik biograficzny. XX. Wrocław/Warszawa/Kraków, 135-139.
Tredern B. de (2014), Les Passeurs de la Volga au temps de Pierre le Grand, et leurs descendants. I. Aix-en-Provence, 76.
Zielińska, Z. (1975), Massalski Michał Józef. W: Polski słownik biograficzny. XX. Wrocław/Warszawa/Kraków, 141-143.
Zielińska, Z. (1977), Ordynacje w dawnej Polsce. W: Przegląd Historyczny. 68/1, 27.
Żychliński, T. (1890), Złota księga szlachty polskiej. XII. Poznań.

DOI: 10.31648/pw.6868

Mateusz Kowalski
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1983-7903
Cardinal Stefan Wyszyński University

JAN BAUDOUIN DE COURTENAY W CARSKIM WIĘZIENIU

Jan Baudouin de Courtenay in tsarist prison

Abstract: The subject of the submitted article was the high-profile court case against the Polish linguist and columnist Jan Baudouin de Courtenay in 1913 for publishing the brochure Natsional'nyi I territorial'nyi priznak v avtonomii. Only a few works have been published that fully and thoroughly expose this event from the life of a Polish-Russian scholar. The source material that was collected and developed allowed the author to present the lawsuit, the trial and imprisonment of Jan Baudouin de Courtenay from the perspective of his family life (which is a novelty in previous studies). The analysed research material consisted primarily of private documents of the Baudouin de Courtenay family, most importantly the so-called "Diary for the family" by Romualda Baudouin de Courtenay (the manuscript is in the Archives of the Polish Academy of Sciences in Warsaw) and letters from Jan Baudouin de Courtenay to other Polish linguists. The source material also allowed the author to sketch the socio-cultural background of the era, showing the activity of the St. Petersburg Polonia on the eve of the outbreak of the First World War and in its first year.

Keywords: Jan Baudouin de Courtenay, censorship, journalism, national autonomy, lawsuit, Polish diaspora, World War I

1. Wprowadzenie

Jan Baudouin de Courtenay (1845-1929) został zapamiętany jako światowej sławy lingwista. Jednak istotnym, choć mniej znanym, obszarem jego działalności pozostaje publicystyka. To właśnie ona wpędzała go w nieustanny spór z ośrodkami myśli konserwatywnej, którego kulminacja przypadła na lata 1913-1914 za sprawą artykułu „Национальный и территориальный признак в автономии". „Nieprawomyślna" publikacja postawiła uczonego w obliczu konfliktu z carskim prawem.

Nieliczne teksty biograficzne wspominają o głośnej sprawie sądowej tylko marginalnie. Głębszej analizy tematu na podstawie petersburskich źródeł archiwalnych dokonała przed 60 laty I. Spustek (Spustek 1961). W przedłożonej pracy naświetlam zapomniany nieco wątek, bazując na nieprzebadanych w pełni polskich

źródłach archiwalnych. Do najważniejszych należy niewątpliwie „Pamiętnik dla rodziny”[1] Romualdy Baudouin de Courtenay[2], drugiej żony Jana. Opatrzony tym tytułem rękopis dziennika z lat 1875-1934 pozwala spojrzeć na interesujący mnie temat z punktu widzenia życia rodzinnego Baudouinów.

2. W obliczu wojny

Rok 1914 był dla rodziny polskiego uczonego chyba najtrudniejszym okresem, z jakim przyszło jej się zmierzyć. Stanowił splot tragicznych wydarzeń zarówno w sferze prywatnej, jak i społeczno-politycznej. Od pierwszych dni fatalnego roku czuć było w Europie oddech nadciągającej wojny, która na dobre rozpętała się 28 lipca. Latem Baudouinowie pojawili się na krótko w Warszawie. Romualda utrwaliła obraz panującego w mieście niepokoju:

> Od czwartkowego południa jesteśmy w Warszawie. Wojska wychodzą, mobilizacja i tutaj gorączkowa. Tajemnica – wszędzie. Nikt nic nie wie, co się dzieje dziś – co będzie z miastem, z narodem w najbliższe dni. Spokój zewnętrzny – a w duszach! […] Grupki ludu otaczają żołnierzy – jako wszystko wiedzących. […] dokoła wszyscy – te same pytania, te same przypuszczenia. W dodatkach nadzwyczajnych nic określonego. Bombardowanie Białogrodu trwa.

Wojenna groza wpłynęła na życie całej rodziny. Niepewny był los krewnych mieszkających w Kaliszu. Obawiano się o życie młodszej siostry Jana, Bronisławy[3], która była świadkiem dwukrotnego przemarszu armii niemieckiej przez Radom i odparcia jej przez wojska carskie. Z opóźnieniem docierały listy najstarszej córki, Cezarii[4], która wyjechała do Warszawy jeszcze przed wybuchem wojny.

W samym Petersburgu również nie zabrakło trosk. Romualda niepokoiła się o egzaminy syna, Świętosława[5], kończące jego edukację prawniczą. Córki, Zofia[6] i Ewelina[7], latem zaczęły uczęszczać na wieczorne kursy lekarskie prowadzone

---

[1] Materiały Rodziny Baudouinów de Courtenay, III-298, Archiwum PAN w Warszawie. Wszystkie fragmenty rękopisu, które zostały przytoczone w niniejszym artykule, pochodzą z zeszytów nr 5 (do końca września 1914 r.) i 6 (od listopada 1914 r.) znajdujących się w teczkach opatrzonych sygnaturami: rkps k. 216 oraz rkps k. 167.

[2] Romualda z Bagnickich Baudouin de Courtenay (1857-1935), historyczka, działaczka społeczna, publicystka, żona Jana Baudouina de Courtenay.

[3] Bronisława Baudouin de Courtenay (1846-1918), siostra Jana Baudouina de Courtenay.

[4] Cezaria Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa (1885-1967), etnolog i etnograf, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie oraz Uniwersytetu Warszawskiego, współzałożycielka Polskiego Instytutu Naukowego w Jerozolimie.

[5] Świętosław Baudouin de Courtenay (1888-1960), prawnik i dyplomata.

[6] Zofia Baudouin de Courtenay (1887-1967), malarka.

[7] Ewelina Małachowska-Łempicka (1892-1984), historyk.

przez doktora Fedorowicza[8]. Szkolenia mające na celu kształcenie kadry pielęgniarskiej dla przyszłych rannych żołnierzy rozpoczynały się o godzinie 21:00, a kończyły zwykle po północy. Zofia już na początku września została siostrą miłosierdzia w Szpitalu Polskim[9]. Powołanie do wojska otrzymał siostrzeniec Romualdy, Kazimierz[10]. Wraz z batalionem stacjonował w Peterhof nad Zatoką Fińską. W liście do matki informował, że jego batalion opuści miasto z końcem września. Pocieszał ją, że oddział prawdopodobnie znajdzie się w ariergardzie – tylnej straży głównych sił rosyjskiego wojska.

Wkrótce do Petersburga zaczęły nadciągać pierwsze wieści z frontu. Mówiono o krwawych bojach we Francji, gdzie w Reims miał spłonąć średniowieczny grobowiec rodu Baudouinów de Courtenay znajdujący się w ostrzelanej Katedrze Najświętszej Marii Panny. Nadeszły szczątkowe informacje o śmierci generała Samsonowa po przegranej przez armię rosyjską bitwie pod Tannenbergiem. Pisano o zwycięskiej dla Imperium walce o Lwów, a także o panice ludności Krakowa i spaleniu miasta Jarosław. Zaczęły też nadchodzić wieści od uwięzionego w okopach Kazimierza. Zimą 1914 roku Joanna[11] i Aleksander[12] otrzymali od syna list, który Romualda relacjonuje w tych oto słowach:

> Od Kazia był na czterech stronicach list wczoraj, który Aleksander tu przynosił. Biedak brał już udział w pięciu bitwach i został draśnięty w nogę, pomiędzy kolanem a udem – co mu, naturalnie, nie dało prawa do wystąpienia z szeregu. Serdecznie bardzo pisze, stosownie do charakteru swego. Pisze, że stoją w sąsiedztwie ogromnego jeziora, nazwy podać mu nie wolno. W okopach siedzą dni i noce, długie też odbywają marsze. Zdarł buty, posłali mu rodzice nowe. Ja zdążyłam uszyć co najprędzej ciepłą, długą kamizelę na wełnianej wacie, kupiłam też rękawiczki ciepłe skórzane i drugie rękawice szydełkowane wełniane, o dwu palcach, ciepły szal też zamiast baszłyka.

3. Proces

Na tle szeregu nieszczęść rozgrywa się wreszcie sprawa sądowa wymierzona przeciw Janowi za wydanie w 1913 roku feralnej broszury politycznej. Bez względu na intencje, jakimi kierował się autor, stała się ona podstawą oskarżenia o podżeganie

---

[8] Jan Fedorowicz-Weder, dr nauk med., kierownik i straszy lekarz Szpitala Polskiego w Petersburgu, członek Głównego Komitetu Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny, organizacji samopomocowej, działającej w Rosji w latach 1914-1918.

[9] Szpital Polski (Польский Госпиталь), placówka powołana w Petersburgu 8 sierpnia 1914 r. przez Związek Polski Lekarzy i Przyrodników, działająca przez okres I wojny światowej do 1918 r.

[10] Kazimierz Baudouin de Courtenay, syn Aleksandra Baudouina de Courtenay (młodszego brata Jana) oraz Joanny z Bagnickich (młodszej siostry Romualdy).

[11] Joanna z Bagnickich Baudouin de Courtenay (ok. 1886-1942), żona Aleksandra Baudouina de Courtenay.

[12] Aleksander Baudouin de Courtenay (junior), młodszy brat Jana, mąż Joanny, młodszej siostry Romualdy z Bagnickich.

do buntu przeciw władzy. Głównym zarzewiem konfliktu była postulowana idea decentralizacji władzy, a także federalizacji państwa oraz upatrywanie kryterium autonomii narodowej w wolności zawodowego i wyznaniowego zrzeszania się. Zdaniem Baudouina jedynie te czynniki mogły zapobiec nieuchronnemu rozpadowi Imperium, który miał spowodować bunt podległych narodów.

Proces wszczęty prawdopodobnie w styczniu 1914 roku postępował bardzo szybko. Już 23 lutego Romualda zapisała w „Pamiętniku":

> Smutno i niespokojnie na duszy. Na przyszły piątek w izbie sądowej wyznaczono sprawę Janka. Przed godziną telefonował Babiański[13]. Przyjedzie między 7-8 [a] 9. On wcale nie tak optymistycznie patrzy na sprawę, jak sam Janek, Marguljes[14], Tołstoj[15] etc. Raczej prędzej jak Chrzanowski[16]. Powiada, że jest całkiem „zmaltretowany" tą sprawą. Lednicki[17] we wtorek ma być u nas.

Oskarżenie profesora wywołało oburzenie wśród jego polskich i rosyjskich przyjaciół (zwłaszcza lingwistów: W. Radłowa, L. Szczerby, A. Szachmatowa, S. Bulicza i N. Marra). W sprawę zaangażowali się najwybitniejsi przedstawiciele petersburskiej Polonii, wśród których znalazł się słynny teoretyk prawa L. Petrażycki[18].

We wtorek 25 lutego w późnych godzinach wieczornych w mieszkaniu Jana i Romualdy, które mieściło się w kamienicy czynszowej A. I. Wintera przy Kadetskiej Linii nr 9/14, panowało duże zamieszanie. Zaprzyjaźnieni adwokaci ustalali przyszłą linię obrony:

> W tej chwili odbywa się u nas narada. Babiański i Marguljes. Lednicki, niestety, nie mógł być, bo ma dziś cały dzień sprawę [„Predogolu"], tylko radził, żeby Babińskiemu Puszkina[19] albo Kazarynowa[20] wziąść [sic] na drugiego adwokata. Teraz obaj ci panowie do nich telefonują – i zdaje się, że ten ktoś zgodził się na tę propozycję.

Rodzina w atmosferze napięcia i niepewności oczekiwała pierwszego dnia rozprawy. Romualda w przeddzień posiedzenia sądu śniła koszmar o czarnych, obrzydliwych

---

[13] Aleksander Babiański (1853-1931), prawnik i działacz polityczny, generał-major armii Imperium Rosyjskiego. Współzałożyciel Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny w 1914 r., prezes Polskiego Towarzystwa Spożywczego od 1916 r.

[14] Emmanuil Margulies, prawnik.

[15] Tożsamość nieustalona.

[16] Tożsamość nieustalona.

[17] Aleksander Lednicki (1866-1944), adwokat, poseł do I Dumy Państwowej, filantrop i publicysta.

[18] Leon Petrażycki (1867-1931), socjolog, teoretyk prawa i filozof, w 1897 r. rozpoczął pracę na Uniwersytecie Petersburskim. Rosję ostatecznie opuścił w 1919 r., wyjeżdżając do Finlandii, a następnie do Polski, by objąć na Uniwersytecie Warszawskim pierwszą w kraju katedrę socjologii.

[19] Tożsamość nieustalona.

[20] Michaił Kazarinow (1866-1945), rosyjski prawnik, adwokat i radca prawny, zajmujący się głównie prawem handlowym.

gadach, pełzających pośród głazów. Jej obawy potwierdziły się. Proces rozpoczęty w okolicach piątkowego południa 28 lutego 1914 roku (starego porządku) potoczył się niepomyślnie dla oskarżonego męża.

> Przed trzecią minut kilka zapadł dziś najniegodziwszy wyrok na Janka – dwa lata twierdzy. W tejże chwili po wyroku wzięto go „pod straż".
> Dwie godziny siedział w korytarzu sądu pomiędzy żołnierzami z wyjętemi szablami, dopóki poczciwy Babiański nie przyniósł […][21]. Wróciliśmy tramwajem do domu, wzajemnie siląc się na największy spokój. Sławusia [Świętosława – M. K.] wysłałam wcześniej do domu, żeby powiedział siostrom, uspokajając ich [sic]. Teraz czeka senat! Mała nadzieja. Mówią, że będzie w październiku manifest z powodu dwudziestolecia panowania.
> Rozpytuję o warunki w Krestach[22]. Dobre urodziny! Dziś skończył 69 lat.

Dalej Romualda nawiązuje do koszmaru z minionej nocy:

> Kraszennikow[23] to właśnie najprawdziwszy ten gad, który mi się wyśnił – mowa, ton, wykręty – gada. Czego on nie wygadywał, jak nie wykręcał słów Janka – i badając go, i czytając broszurę! Prokurator mniejszą karę proponował.

Wieść o wyroku szybko obiegła Petersburg. Pociągnęła za sobą protesty wśród studentów uniwersytetu i Wyższych Kursów Żeńskich, a także zwiększoną mobilizację prawników i przyjaciół Baudouina. Do sprawy włączyli się prokurator Czubinskij[24] oraz adwokat Gruzenberg[25]. Ten ostatni zasłynął jako wybitny obrońca w sprawach politycznych. Wraz z Babiańskim i Baszmakowem[26] przygotowali oni skargę kasacyjną, którą miał rozpatrywać Senat – niejako w wyższej instancji. Głównym obrońcą pozostawał Babiański.

> Co do sprawy Janka – 21 [czerwca – M. K.] podano skargę kasacyjną. Pisał mistrz – Gruzenberg, wraz z innymi, Żiżilenko[27] pisze artykuł, Czubinskij, który mnie bardzo cieszy, pomagał też układać, ma zamiar bronić wraz z Gruzenbergiem, w senacie Petrażycki brał udział w naradzie. Lewicki, będąc u nas, mówił, żeby kto inny prośbę pisał, najlepiej Gruzenberg, a on stanie w senacie. Trudno, kiedy Gruzenberg już się zajął i pracował, odsuwać go i mówić: „a – teraz będzie Lewicki".

---

[21] Według ustaleń I. Spustek, Babiański wpłacił 6000 rubli kaucji.
[22] Kriesty – więzienie w Petersburgu, w którym miał odbyć karę Jan Baudouin de Courtenay.
[23] Przewodniczący sądu pierwszej instancji.
[24] Prawdopodobnie Michaił Czubinskij (1871-1943), rosyjski profesor prawa i publicysta.
[25] Oskar Gruzenberg (1866-1940), rosyjski prawnik i adwokat.
[26] Aleksander Baszmakow (1858-1843), publicysta, prawnik i adwokat, a także etnograf.
[27] Aleksander Żiżilenko (ur. 1873, zm. po 1930 r.), rosyjski prawnik i kryminolog, profesor Uniwersytetu Petersburskiego.

16 kwietnia Baudouin de Courtenay odwiedził Gruzenberga, który powiadomił go o dacie kolejnej rozprawy. Miała odbyć się już za tydzień, w czwartek 24 kwietnia. Cztery dni przed procesem odwoławczym Romualda odnotowała w dzienniku panujący wśród obrońców męża chaos:

> Ciężkie dni, bo już się ciągle myśli, że za kilka dni sprawa. Drugi obrońca – prokurator Czubinskij – chory, trochę widocznie też obrażony, że Babiański nie informował go o stadiach sprawy, nie wysłał nawet tekstu wypracowanej skargi kasacyjnej etc. Z Baszmakowem także niejasno stoi sprawa, wie on tyle tylko, że Szachmatow, który głównie zdaje się kieruje sprawą, nie ma nic przeciw jego wystąpieniu, ale czas mija, we czwartek sprawa, a on nie wie nawet urzędowo, czy ma występować, czy nie, więc też może odmówić. Słowem spełnia się przysłowie – że przy siedmiu niańkach dziecko źle wychodzi.
> Gruzenberg doskonały, ale dla senatorów – „Żyd". Marna pociecha, że czy tak, czy inaczej – ci panowie sami wiedzą, co robią i dlaczego, i że sprawy z góry [przesądzają].

Nadszedł wreszcie oczekiwany z niepokojem dzień procesu. Jan jeszcze przed południem udał się na uniwersytet, gdzie prowadził egzamin. Przez pewien czas asystował mu Szczerba, który wraz z Zofią Baudouin de Courtenay udał się wprost z uczelni do Senatu. Babiański nalegał bowiem, by na sali rozpraw pojawił się ktoś z rodziny profesora. Romualda, którą męczył dotkliwy ból lewej nogi, została w domu, posyłając na rozprawę córkę.

Za mistrzowską została oceniona mowa Gruzenberga. Jako pierwszorzędna pod względem merytorycznym wzbudziła szacunek nawet wśród „trójcy seniorów", jak nazywała Romualda nieprzychylnych mężowi sędziów. Jednak i tym razem sprawa nie potoczyła się pomyślnie dla uczonego. Można powiedzieć, że z nawiązką przekroczyła najgorsze oczekiwania. Nie tylko utrzymano zarzut nawoływania do buntu (w świetle 129 artykułu), ale do wyroku dwóch lat twierdzy dodano kolejne dwa miesiące odsiadki. Rozsiewanie fałszywych informacji – tak bowiem brzmiała treść paragrafu 1034, który w akcie oskarżenia pojawił się w wyniku głosu sprzeciwu wobec wcześniejszego wyroku sądu, zgłoszonego przez samego Kraszennikowa (rozpatrującego sprawę Baudouina w pierwszej instancji). I. Spustek ustaliła, że: „Departament Kasacyjny Senatu pozostawił bez skutku skargę Gruzenberga, jednocześnie zaś II Wydział Petersburskiej Izby Sądowej rozpatrzył ponownie sprawę Baudouina de Courtenay w związku z *votum separatum* Kraszennikowa" (Spustek 1961, 117). Wspólna praca Gruzenberga, Babiańskiego i Czubinskiego nad treścią aktu kasacyjnego zdała się, jak widać, na nic, a cała sprawa wydawała się coraz bardziej beznadziejna.

> Cezia telegrafowała koło trzeciej 24-ego, prosząc o telegraficzne zakomunikowanie jej wyroku. Odpowiedzieliśmy: „To samo". […] Janek egzaminował w uniwersytecie, razem ze Szczerbą z początku, a potem, kiedy Szczerba wrócił z senatu (jak nam

> wieczorem opowiadał Szczerba), dalej we dwóch egzaminowali. Szczerba podszedł, ale nie chciał mówić, jaki wyrok. Janek domyślał się z wyrazu jego twarzy i (również opowiadał Szczerba) tylko mu się twarz trochę wydłużyła – ale dalej egzaminował. Potem przychodził [Rudniew] i inne osoby. Telefony cały czas były w ruchu. Dziś omawialiśmy kwestię mieszkania, mebli etc. Na kontrakt podobno takie wyroki, niestety, nie wpływają. W sierpniu kończy się nasz kontrakt.

W obliczu nowego wyroku prawnicy usiłowali skierować swoją taktykę na nieco inne tory, ponieważ kara pierwotna – dwóch lat twierdzy – nie została formalnie uchylona:

> Prawnicy twierdzą, że pod względem praktycznym ma nowy wyrok senatu o tyle znaczenie, że następuje odroczenie, zwłoka w wykonaniu wyroku, tj. odsiadywania owych dwóch lat, kara zaś według artykułu 1034, to jest fałszywych wieści o […], jest w ogóle znacznie mniejsza aniżeli za 129 – maksimum 8 miesięcy, a więc większa kara pochłania mniejszą, dłużej więc nie będzie się siedziało.

Nie były to dobre rokowania – zwłaszcza wobec stronniczości sędziów. Czubinskij, goszczący dzień po rozprawie u Baudouinów, szczegółowo relacjonował jedną ze swych rozmów:

> Był też tu wczoraj prof. Czubinskij, który wiele ciekawych rzeczy opowiadał. Między innemi, że towarzysz prokurator Litowczenko[28], towarzysz prokurator senatu, który oskarżał (…) w sprawie Janka, sam się zgadzał w rozmowie z Czubińskim co do całego szeregu punktów – usuwających legalność motywowania wyroku izby sądowej, a w ostatecznej konkluzji rozminął się z samym sobą – i konkludował inaczej.

Kwestię stronniczości sądu bardzo dobrze naświetla list Jana Baudouina pisany 11/24 czerwca 1914 roku do Kazimierza Nitscha:

> Po pierwszym skazaniu mnie na 2 lata twierdzy adwokat Gruzenberg podał w moim imieniu skargę kasacyjną, a prokurator ze swej strony protest. Apelacji być nie mogło, bo Izba Sądowa sądziła z udziałem przedstawicieli stanów (szlachty, miasta i włościan), a to nadaje wyrokowi charakter bezapelacyjności, podobnie jak przy wyrokach przy udziale przysięgłych. W ten sposób pokrywa się niesprawiedliwe wyroki sędziów koronnych, których zawsze bywa więcej (w moim przypadku 4 koronnych, a 3 przedstawicieli stanów). […] Senat odrzucił naszą kasację dla braku niby to błędów formalnych, […] pomimo iż zarówno senatorowie, jako też prokurator w rozmowach prywatnych twierdzili, że nie ma w mojej broszurze „wzywania do buntu", czyli że nie ma istoty przestępstwa. No, ale co innego rozmowy prywatne, a co innego uroczyste odprawianie aktów „sprawiedliwości" państwowej! Tutaj wszystko odbywa się

[28] Dmitrij Litowczenko (ur. 1854, zm. po 1917 r.), rosyjski polityk, przewodniczący petersburskiego Wydziału Trybunału Sprawiedliwości.

według wskazówek władzy, tj. obecnie panujących kierunków politycznych krańcowo reakcyjnych. Natomiast uwzględniono protest prokuratora. Wobec tego odbyła się rozprawa dopełniająca, przy innym składzie sądu (Czelakowska, Skarżyński 2011, 58).

26 kwietnia Baudouin nie udał się już na uniwersytet. Został poproszony o to przez prof. Bulicza, swego dawnego ucznia, a obecnie współpracownika i przyjaciela, którego znał jeszcze z czasów kazańskich. Bulicz informował o trwających demonstracjach studenckich, będących przejawem wsparcia dla osoby uczonego. W obronie Baudouina stanęli także członkowie Akademii Nauk oraz profesorowie Uniwersytetu Petersburskiego. Usiłowali oni wpłynąć na decyzję Senatu, kierując petycję do Ministerstw Sprawiedliwości i Oświaty. Zarządzający nimi Szczegłowitow[29] oraz Kasso[30] nie byli przychylni mniejszości polskiej w Petersburgu. Akcją wsparcia Baudouina kierowali przede wszystkim Radłow i Szachmatow. Wspierali ich inni uczeni, m.in. Bulicz, Szczerba, Krajew, Kowalewski, jak również Petrażycki, Fortunatow, Ławrow, Marr i Rostowcew, którzy podpisali się pod apelem o wsparcie dla wybitnego i zasłużonego dla nauki rosyjskiej lingwisty.

Wspomniana w liście do Nitscha rozprawa uzupełniająca odbyła się 29 maja 1914 roku. O utrzymaniu w mocy wyroku powiadomił rodzinę następnego dnia Świętosław. Romualda nie wytrzymała psychicznie narastającego od miesięcy napięcia i 12 czerwca doznała silnego ataku nerwowego. Postanowiła leczyć się w Solcu, jednak nie wiadomo, czy doszło do planowanego wyjazdu. Pewne jest, że sytuacja rodzinna i społeczno-polityczna (za miesiąc miała przecież wybuchnąć wojna) nie wpływały na polepszenie jej stanu. Wiele kart swego dziennika Romualda zapisywała przykuta do łóżka.

Obrońcy Baudouina podjęli wobec wyroku Senatu nową inicjatywę. Zamierzali skierować prośbę o ułaskawienie wprost do Mikołaja II. Sam profesor nie zdecydował się na wystąpienie z prośbą o łaskę, argumentując w liście do Nitscha:

Pewne sfery są zaniepokojone wyrokiem wydanym na mnie i chciałyby go unieważnić. Gdybym podał prośbę o „ułaskawienie" z pewnością by mnie „ułaskawiono". Że jednak żadnej zbrodni nie popełniłem, więc się też do zbrodni przyznawać nie mogę; a prośba o ułaskawienie byłaby przyznaniem się do winy. Wiem, że inni (nawet bardzo wysoko stojące osoby) starają się energicznie wpłynąć na zmianę wyroku. Wątpić jednak należy, czy im się to uda. Nawet głos wielkich książąt i Akademii cesarskiej może nie mieć żadnego znaczenia (Czelakowska, Skarżyński 2011, 59).

[29] Iwan Grigorijewicz Szczegłowitow (1861-1918), minister sprawiedliwości w latach 1906-1915, przewodniczący Rady Państwa Rosji. Po rewolucji lutowej został przewieziony do Twierdzy Pietropawłowskiej i tam rozstrzelany.

[30] Lew Aristidowicz Kasso (1865-1914), minister oświecenia publicznego w latach 1910-1914.

Apel przygotowany przez grono akademickie trafił ostatecznie w ręce wielkiego księcia Konstantego Konstantynowicza Romanowa[31], mającego opinię człowieka światłego, postępowego, przychylnego ludziom nauki i sztuki. Tym razem los okazał się dla Baudouina przychylniejszy. Konstanty interweniował w jego sprawie, co przyczyniło się do złagodzenia kary z dwóch lat do dwóch miesięcy więzienia.

Cytowana już przeze mnie I. Spustek informuje w swoim artykule o zachowanym liście do wielkiego księcia Konstantego, w którym profesor składa podziękowania za wstawiennictwo w tej, wydawałoby się, beznadziejnej sprawie. Leciwy uczony zwrócił się ponadto z prośbą o tymczasowe odroczenie wyroku, by przed odbyciem kary mógł podreperować nadwątlone zdrowie. Sąd, na podstawie przedłożonego orzeczenia lekarskiego, rozpatrzył prośbę przychylnie. Jednak wybuch wojny uniemożliwił jakąkolwiek rekonwalescencję. Sam wielki książę nie odniósł się jednak do wniosku. O odroczeniu terminu nie mogło być zatem mowy.

Złagodzenie kary nie wpłynęło, niestety, na zmianę sytuacji zawodowej Baudouina, który, jeszcze przed wstawiennictwem carskiego krewnego, został zmuszony do odejścia z uniwersytetu. O wydanym przez Senat wyroku powiadomił rektora sam minister oświaty, kierując jednocześnie żądanie, by uczony podał się do dymisji.

I tak fatalny rok chylił się ku końcowi. Po kilkumiesięcznym procesie o podżeganie do buntu oraz rozpowszechnianie fałszywych informacji o członkach rządu Jan został osadzony w twierdzy Kriesty.

4. Więzienie

Wieczorną porą 10/23 listopada 1914 roku Romualda Baudouin de Courtenay, notująca bieżące zdarzenia w swym dzienniku, przebywała w mieszkaniu przy Kadetskiej Linii jedynie z córką Mańcią. Dzień wcześniej Jan został odwieziony do Kriestów. Po wyroku niemłode już małżeństwo zostało pozbawione stałego dochodu i środków na codzienne utrzymanie. W tej sytuacji spadła na Romualdę konieczność zdobycia dodatkowego zarobku. Podjęła się ona pracy w szwalni przy produkcji kamizel i watowanej odzieży zimowej dla rosyjskiego wojska oraz „jeńców-rodaków".

W niedzielę 9/22 listopada o godzinie 10:00 do drzwi zapukał oficer służb więziennych, przez delikatność ubrany „po cywilnemu", by przewieźć skazanego profesora do petersburskiej twierdzy. Okazało się, że tak wczesna pora była wynikiem nieporozumienia, ponieważ – jak wyjaśniała Romualda – transport męża wyznaczono dopiero na godzinę 14:00. Zmęczony ciężką nocą (budził go nieustanny

[31] W artykule I. Spustek mowa jest o wielkim księciu Konstantym Mikołajewiczu Romanowie, ojcu Konstantego Konstantynowicza (1858-1915). Jest to przypadkowy błąd, ponieważ Konstanty Mikołajewicz zmarł w 1892 r.

kaszel) i nieprzygotowany do wyjazdu Jan, który jeszcze rano układał w walizce swoje ubrania, został telefonicznie wezwany na posterunek do wyjaśnienia owej sytuacji. Komisarz, który przyjął wytłumaczenie, zjawił się ponownie o wyznaczonej pierwotnie porze. Wtedy też:

> Wszystko już było gotowe, mianowicie w walizce po parę zmian bielizny, dwa prześcieradła, książki, talerzyki, szklanki, łyżki, nóż i widelec – i jedzenie, w [paskach] poduszka, kołdra, miednica, dzbanek, osobno złożony materac. […]

Romualda odprowadziła męża do oczekujących przed kamienicą policjantów. Jak się okazało, jeden z nich był aspirantem na stanowisko nauczyciela – tuż przed egzaminami. Pod maską powagi policyjnej eskorty dało się dostrzec też współczucie. Przed bramą zatrzymały się dwie dorożki. Do jednej wsiadł profesor, biorąc część swoich rzeczy. W drugiej zasiadł tzw. rewizowy, który zgodził się po krótkim wahaniu zabrać także zwinięty materac skazanego.

W poniedziałek przed południem Romualda odebrała telefon od Babiańskiego. Gdy tylko dowiedział się, że profesor jest już w Kriestach, oznajmił, że natychmiast tam jedzie. Jako generał miał prawo do codziennych odwiedzin. Wykorzystał to, wiedząc, że w przeciwnym razie Jan musiałby czekać na pierwsze odwiedziny aż tydzień, ponieważ dniem wizyt była wyłącznie niedziela. Również zaniepokojona Romualda mogła liczyć na szybkie wiadomości o samopoczuciu męża i warunkach, w jakich przyszło mu się znaleźć. Dotychczas wiedziała jedynie tyle, że pierwsze rozmowy będzie odbywała z mężem wyłącznie przez podwójną kratę w obecności żandarmów.

Babiański odwiedził Baudouina razem z Grossternem[32]. Okazało się, że ulokowano go w gorszym co do ogólnych warunków bytowych drugim korpusie. W korpusie pierwszym, do którego miał być początkowo przydzielony, rozprzestrzeniła się ospa. Jak donosił Babiański, spotkanie nie odbywało się „przez kraty" (czego początkowo się obawiano), ale w pokoju ogólnym na kanapie. W notatce z „Pamiętnika" został nakreślony obraz pierwszej nocy spędzonej przez Baudouina w Kriestach:

> Noc była nieszczególna, bo właśnie nie dano ani materaca, ani pościeli, więc na gołej „kojce" nie można było spać. Obecnie prosi, żeby mu przywieźć ciepłe rękawiczki, skarpetki – i nożyk kościany do owoców. Kupiłam trochę jabłek niby „tyrolskich". Kiedy chciałam od razu dać ciepłe rzeczy, nie chciał się zgodzić.

Szybko doszło też do pierwszej wizyty Romualdy w twierdzy. Pojawiła się w Kriestach już w czwartek, poza wyznaczonym dniem wizyt – być może za

[32] Tożsamość nieustalona.

wstawiennictwem Petrażyckiego, który (jak wynika z treści dziennika) znał pomocnika naczelnika więzienia.

> Dziś troje naszej młodzieży odwiedzało ojca, ja byłam we czwartek. Wróciłam (z Ewcią) pod lepszem wrażeniem, aniżeli wchodziłam w te ponure mury. Janka przyprowadzono do kancelarii, więc uprzejmość trwa. („Forteca" w tej celkowej „turmie" zachowuje pewne prawa). Pomocnik naczelnika – znajomy z więzienia Petrażyckiego, jest bardzo grzeczny. Nie krępował nas w rozmowie, która się odbywała na kanapie – i nie kierowały się spojrzenia zbyt uważne na nas tych panów, kiedyśmy oddawały różne drobiazgi z jedzenia, toalety etc. Janek w niezłym humorze. Lufcik trzyma otwarty cały dzień. Dziś założono mu […] do złagodzenia prądu powietrza zimnego i „myckę". Gorzej, że pozbawiają go domowej, watowanej kołdry, trzeba kupić koc. Mówią, że to jest surowo wzbronione. Kiedy o tem uprzedzał Grosstern, Janek nie wierzył. Oddano mu książki, bierze też z biblioteki miejscowej. Bibliotekarzem jest student, który siedzi tam już lat osiem, skazany „za rewolucję" na dziesięć. Odwiedził Janka w jego celi, ma przywilej chodzenia po gmachu. Cała młodość przepadła. Podobno tylko dziesięciu politycznych jest tam obecnie na dwa tysiące innych. Na spacerach widuje Janek Finlandczyków (członków sądów i rad miejskich), ale, naturalnie, nie wolno jest rozmawiać.

W „fortecy" odwiedził Jana młodszy brat Aleksander. Przynosił wieści z frontu, o których dowiadywał się z listów syna. Wcielony do armii Kazimierz jeszcze przed świętami odbył trzydniową podróż z Suwałk, przewożąc w głąb Cesarstwa tzw. rzeczy pułkowe. Ciężko w tym czasie zachorował i z czterdziestostopniową gorączką zatrzymano go na kilka dni w punkcie sanitarnym. Po dojściu do zdrowia wrócił na pierwszą linię okopów, gdzie Niemcy trzymali jego oddział u brzegów skutych lodem jezior mazurskich. By uniemożliwić Rosjanom przeprawę na drugi brzeg, Niemcy usiłowali nie dopuścić do zamarzania wody, pływając po jeziorach łodziami motorowymi.

Informację o losie Kazimierza zanotowała Romualda 31 grudnia, chwilę przed nadejściem 1915 roku. Mimo tej szczególnej daty dzień nie różnił się niczym od powszednich. Wiele godzin zajęły prace w szwalni. Popołudnie spędziła zaś przy herbacie i łakociach w towarzystwie panny Ginterówny. Ewelina, Maria i Zofia nie czekały na wybicie północy. Romualda w tę ostatnią noc roku zapisywała w samotności kolejne karty dziennika:

> Za półtora godziny kończy się i w tem państwie rok stary. Na zachodzie i u nas w Królestwie ten nowy – 1915 nie przyniósł tymczasem nic innego jeszcze oprócz morza krwi, pożarów, zgliszcz. Tysiąc kościołów samych zrujnowanych. Łuny palących się wiosek co dzień zataczają szersze koła, pomimo to, że od kilku dni wojna stała się wyłącznie prawie „pozycyjną". […]

Tuż przed wybiciem północy zanotowała też kilka słów na temat wizyty w petersburskiej twierdzy:

> Byłam dziś u Janka w Krestach. Bardzo przyjemnie było zauważyć, że on znacznie utył. Zwłaszcza widoczne to jest na rękach, nie ma już tych głębokich bruzd, które były na nich w ciągu ostatnich lat kilku.
> (W tej chwili uderzono w dzwony – dwunastą!)
> Naturalnie to utycie daje się tłomaczyć głownie brakiem pracy i spokojem. Co do ruchu, to chodzi dokoła dziedzińca wewnątrz więzienia tyle, że robi prawie pięć wiorst dziennie (dwa razy po czterdzieści minut). W ten sposób Kraszennikow wywołał niezłe skutki. Petrażycki mówi, że potem trzeba uważać, żeby nie rzucić się od razu w nawał i wir pracy, bo to bardzo szkodliwe po więzieniu.

W tym czasie pojawiła się w Petersburgu Cezaria, która zamierzała spędzić w rodzinnym domu kilka najbliższych dni. Od ubiegłego roku toczyła się jej sprawa rozwodowa z lingwistą Maxem Vasmerem. Ceremonia oddania ślubnych obrączek w warszawskim konsystorzu protestanckim uniemożliwiła jej dotarcie do Petersburga przed świętami. Teraz oczekiwała wraz z matką powrotu ojca z Kriestów.

> Janek w piątek już o godzinie pierwszej zamierza wrócić, chwała Bogu, do domu. Teraz prawie co dzień ktoś go odwiedza od nas. Wczoraj Cezia i Ewcia, dziś Mańcia i Zosia. Ja mam tyle roboty w ostatnich dniach z pakowaniem i ekspediowaniem worów do Tomska itp., że potem już jestem do niczego. Dziś byłam na poświęceniu nowego lokalu Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny – a więc i naszego Koła Pomocy Jeńcom.

16/29 stycznia 1915 roku Jan Baudouin de Courtenay opuścił petersburski areszt.

> Przyjechał ze wszystkimi bagażami, materacami etc. Naturalnie radość była wielka i on sam był kontent, pomimo to, że się rozstał z przymusowem sanatorium, w którem miał tyle spokoju, a tak mało wrażeń – i troski. Izolacja od życia i trudów jego dobrze wpłynęła, bo utył wyraźnie, nawet artretyczne zgrubienia na prawym ręku gdzieś znikły – pod ciałem.

5. Zakończenie

Mimo problemów i wojennej pożogi Baudouin nie zaprzestał swej aktywności w środowiskach intelektualnych petersburskiej Polonii. Jeszcze w 1915 roku został prezesem zarządu Towarzystwa Popierania Polskiego Teatru Ludowego. Rok później przewodniczył Wyższym Kursom Polskim. Działał też aktywnie na rzez Koła Przyjaciół Niezawisłości Polski.

W 1918 roku powrócił na stałe do Warszawy. Jednak i tu, utrzymując się z etatu profesora honorowego ze znacznie obniżoną pensją, nie zaznał należnego mu spokoju. Do śmierci nękały go problemy finansowe, przez które popadał w coraz większy marazm i smutek.

Bibliografia

Baudouin de Courtenay, R. Pamiętnik dla rodziny, III-298, rkps 167, rkps k. 216, Archiwum PAN w Warszawie.

Czelakowska, A./Skarżyński, M. (2011), Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa. Listy Jana Baudouina de Courtenay, Jana Łosia, Kazimierza Nitscha, Jana Rozwadowskiego, Henryka Ułaszyna. Kraków.

Ehrenkreutz-Jasińska, M. (2016), Jan Baudouin de Courtenay w pamiętnikach swojej żony Romualdy z Bagnickich Baudouin de Courtenay i wspomnieniach córek. W: Komunikacja Specjalistyczna. XI, 13-64.

Grębecka, A./Róziewicz, J. (1991), Działalność naukowa, dydaktyczna i społeczno-polityczna Jana Niecisława Baudouina de Courtenay w Rosji. Wrocław.

Spustek, I. (1961), Jan Baudouin de Courtenay a carska cenzura. W: Przegląd Historyczny. 52 (1), 112-126.

DOI: 10.31648/pw.6869

Jarosław Rubacha
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2293-247X
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

DZIAŁANIA DYPLOMATYCZNE PODCZAS PIERWSZEJ WOJNY BAŁKAŃSKIEJ W PUBLIKACJACH BULWAROWEGO DZIENNIKA „ILUSTROWANY KURYER CODZIENNY”[1]

Diplomatic activities during the First Balkan War in the publications of the boulevard daily “Ilustrowany Kuryer Codzienny”

Abstract: The effect of rapid socio-economic development in Europe in the 19th century was, among others, the creation of newspapers targeted at specific groups of recipients, including the boulevard press, addressed to the less affluent part of society. One of them was the “Ilustrowany Kuryer Codzienny” founded in 1910 in Cracow. Although these types of magazines were not highly valued on the press market, their volume, and especially their main edition, are worth a closer look at the content presented in them. Even a cursory reading of individual issues of the newspaper leads to the conclusion that “Ilustrowany Kuryer Codzienny” is an interesting source of information about the times. This is particularly evident during the Balkan wars, when materials on diplomatic activities were published very often and occupied a leading place among scandals, rumours and criminal reports.

Keywords: European diplomacy, great powers, Balkan states, First Balkan War, Polish boulevard press

Głębokie zmiany, które nastąpiły w Europie w XIX w., a zwłaszcza w drugiej połowie tego stulecia, objęły niemal wszystkie obszary życia społecznego. Bezpośrednio lub pośrednio wpłynęły one m.in. na krystalizację i rozwój ruchów wolnościowych, a także kierunki ówczesnej polityki zagranicznej małych i dużych państw Starego Kontynentu, inicjując jednocześnie rywalizację, która w miarę upływu czasu coraz wyraźniej destabilizowała sytuację w Europie. Równie istotne znaczenie miały też zmiany, które wyrażały się we wzroście świadomości i poziomu intelektualnego uboższych warstw społeczeństwa, czego następstwem było ich rosnące zainteresowanie otaczającą rzeczywistością w wymiarze lokalnym i międzynarodowym.

[1] Artykuł jest efektem badań prowadzonych w ramach projektu realizowanego przez Instytut Badań Historycznych Bułgarskiej Akademii Nauk: Фонд „Научни изследвания” № КП-06-Н30/5 „Българите в Западните Балкани (100 години преди и след Ньой)”.

Tym samym przed jedynym ówczesnym medium – prasą stanęło nowe, istotne zadanie, które polegać miało na dostarczaniu tej grupie odbiorców informacji w przystępny, a zarazem dostosowany do jej potrzeb i możliwości sposób. Przełomowe w tym obszarze okazały się działania podjęte już w latach 30. XIX w. w Stanach Zjednoczonych, gdzie z myślą o nowych czytelnikach zakładano tanie gazety, określane ogólnie mianem *penny press* (Fellow 2005, 85-109). Czasopisma te, wykorzystując sensacyjne informacje, uzupełniane często licznymi ilustracjami, zapoczątkowały nowy styl, zwany bulwarowym. Sukces, jaki odniosły one w USA, zadecydował o tym, że niewiele później pojawiły się one w krajach Europy Zachodniej, a w pierwszych latach następnego stulecia spotkały się także z zainteresowaniem polskich wydawców w Galicji. Szczególne miejsce w tej grupie czasopism zajął założony przez M. Dąbrowskiego w 1910 r. w Krakowie dziennik – „Ilustrowany Kuryer Codzienny" („IKC")[2] (Bańdo 2011, 69).

Już w pierwszym numerze gazety redakcja określiła jej program. Dziennik kierowano do osób, których do tej pory nie było stać na codzienną gazetę, a przede wszystkim miał być czasopismem apolitycznym (IKC 1910/1, 2). Pod względem formy „IKC" wzorował się na wiedeńskiej „Illustrierte Kronen Zeitung" oraz lwowskim dzienniku „Wiek Nowy" (Władyka 1992, 147); nie odbiegał od nich ponadto pod względem prezentowanych treści. Stąd na łamach gazety dominowały doniesienia na temat zdarzeń kryminalnych, wypadków, katastrof oraz skandali obyczajowych i finansowych, którym towarzyszyły liczne, sugestywne ilustracje (Bańdo 2011, 68), a doniesienia na temat lokalnej, europejskiej i światowej polityki zajmowały dalsze miejsca. Niemniej jednak w tym ostatnim obszarze redakcja „IKC" dokładała starań, aby prezentowane informacje były aktualne i pochodziły z wiarygodnych źródeł. Dlatego też poza depeszami pozyskanymi z wiedeńskiego biura prasowego wykorzystywała także materiały przekazane przez własnych korespondentów i współpracowników dziennika. Jednocześnie takie czynniki jak popularna forma, niska cena oraz nowatorski system dystrybucji sprawiły, że „IKC" stał się jedną z najpopularniejszych gazet w Galicji, a jego nakład szybko wzrastał (IKC 1910/1, 2; IKC 1911/288, 1; IKC 1912/287, 4).

W momencie, w którym powstawał „IKC", kwestie bałkańskie cieszyły się dużym zainteresowaniem w Europie, a decydowało o tym kilka istotnych i ściśle ze sobą powiązanych czynników. Kluczowa wśród nich była niewątpliwe nasilająca się od połowy XIX w. rywalizacja o strefy wpływów między wkraczającymi w erę imperialną mocarstwami, która pod koniec tego stulecia osiągnęła szczególny wymiar, doprowadzając do rozpadu „koncertu europejskiego" na dwa antagoni-

[2] W związku z dużą ilością materiału badawczego, który stanowiło kilkaset artykułów, korespondencji, doniesień i notek prasowych opublikowanych na przełomie 1912 i 1913 r. w „Ilustrowanym Kuryerze Codziennym", w niniejszym artykule zastosowano ich skrócony opis bibliograficzny. Przy cytowaniu tych publikacji pominięto ich tytuły, wskazano natomiast rok publikacji, numer wydania oraz numer strony, na której pomieszczony został wykorzystany przez autora fragment.

stycznie do siebie nastawione obozy. Ich członkowie, często wbrew interesom własnych sojuszników, dążyli do realizacji partykularnych interesów, co znacząco wpływało na poziom sporu w europejskiej polityce. Jednocześnie przedmiotowo traktowali oni państwa bałkańskie i cele, które te sobie stawiały oraz bezpośrednio lub pośrednio wpływali na ich wzajemne relacje, znacząco destabilizując sytuację w newralgicznej z geopolitycznego punktu widzenia Europie Południowo-Wschodniej (Poincaré 1926, 27). Nie ulega jednak wątpliwości, że przełomowe znaczenie w stosunkach między wielkimi mocarstwami a państwami bałkańskimi miał rok 1908. Aneksja Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry wykazała bowiem, że klauzule traktatu berlińskiego z 1878 r. nie mają, wbrew deklaracjom sygnatariuszy, charakteru ostatecznego, a na Bałkanach odebrane zostały jako sygnał do rozpoczęcia działań na rzecz zmiany istniejącego porządku. Wzrost napięcia w tym rejonie oraz zaostrzający się konflikt między mocarstwami i groźba wybuchu konfrontacji zbrojnej na ogólnoeuropejską skalę z uwagą i niepokojem obserwowane były przez szeroką opinię publiczną. Stąd też kwestie te bardzo szybko znalazły się w kręgu zainteresowań redakcji „IKC".

W pierwszej połowie 1911 r. doniesienia na temat sytuacji na Półwyspie Bałkańskim pojawiały się jednak na łamach krakowskiej gazety sporadycznie i dotyczyły niemal wyłącznie trwającego od dłuższego czasu w Albanii antytureckiego powstania oraz wsparcia, którego udzielała insurgentom Czarnogóra. Sytuacja ta uległa wyraźnej zmianie dopiero we wrześniu tego roku, w związku z wybuchem wojny włosko-tureckiej. Zagrożenie, jakie ten konflikt stanowił nie tylko dla sytuacji na Bałkanach, lecz także w całej Europie publicyści „IKC" dostrzegli już u jego zarania, pisząc m.in.: „[…] nad Europą południową zawisło widmo wielkiej wojny, która wydaje się nieuniknioną." (IKC 1911/224, 2) Zgodnie z przewidywaniami konfrontacja włosko-turecka wpłynęła mobilizująco zarówno na narody i państwa bałkańskie, czego wyraźnym symptomem było przybierające na sile powstanie w Albanii oraz wzrost prowojennych nastrojów w Bułgarii, Serbii, Czarnogórze i Grecji (IKC 1911/225, 2-3; IKC 1911/227, 2; IKC 1911/236, 2), jak i na mocarstwa, które bardzo szybko podjęły działania na rzecz szybkiego jej zakończenia (IKC 1911/234, 6; IKC 1911/276, 2; IKC 1911/284, 2; Geshov 1915, 14-15; Toshev 1929, 313; Österreich-Ungarns 1930, III, nr 2654). Jednocześnie te ostatnie kierowały na Bałkany wyraźne sygnały, że wojna Włoch z Turcją nie może stać się punktem wyjścia do jakichkolwiek zmian politycznej mapy regionu (IKC 1911/247, 6). Opinie te nie były jednak w stanie wpłynąć na postawę państw bałkańskich, a znaczący wpływ na taki stan rzeczy miała zaostrzająca się sytuacja w Albanii i Macedonii (IKC 1911/231, 2; IKC 1911/273, 2; IKC 1911/285, 3). Stąd też dwa najsilniejsze państwa regionu – Bułgaria i Serbia – mimo głębokich różnic, które wpływały na ich wzajemne relacje, zdecydowały się rozpocząć konsultacje na temat zawarcia ewentualnego układu sojuszniczego.

Zostały one zainicjowane jeszcze wiosną 1911 r. przez bułgarskiego posła w Belgradzie A. Toszewa (Toshev 1929, 307-308), ale dopiero zmiana sytuacji politycznej skłoniła rząd bułgarski do nadania rozmowom szerszego wymiaru. Zadanie to powierzono pod koniec września 1911 r., pełniącemu wówczas funkcję posła w Rzymie, D. Rizowowi (Geshov 1915, 13), który udał się z poufną misją do serbskiej stolicy. W trakcie konsultacji strony potwierdziły chęć nawiązania bliższej współpracy. Informację tę bułgarski dyplomata przedstawił premierowi I. Geszowowi podczas spotkania w Wiedniu. Obaj politycy omawiali te kwestie także z przebywającymi w monarchii habsburskiej carem Ferdynandem oraz przybyłym tam posłem w Paryżu D. Stanczowem. Jakkolwiek konsultacje te miały zakulisowy charakter, a dziennikarze nie byli informowani o ich szczegółach, obecność w austro-węgierskiej stolicy najważniejszych bułgarskich czynników państwowych oraz wysokich rangą dyplomatów została zauważona przez europejską prasę (IKC 1911/237, 2). Przeprowadzone narady zakończyły się konstatacją, że Bułgaria powinna jak najszybciej podjąć pertraktacje z Serbami. Dlatego też kilka dni później I. Geszow potajemnie spotkał się z serbskim premierem M. Milovanoviciem (Geshov 1915, 16-18; Poincaré 1926, 63). Rozpoczęte negocjacje okazały się jednak trudne, a w ich trakcie strony wykazywały zarówno dużą podejrzliwość odnośnie do intencji przyszłego koalicjanta, jak i skrajną niechęć do jakichkolwiek ustępstw na jego rzecz. Stąd też w przeciągające się rozmowy zaangażowała się dyplomacja rosyjska, a posłowie w Belgradzie – N. Hartwig i w Sofii – A. Niekludow, którzy już od dłuższego czasu[3] podejmowali wysiłki na rzecz zbliżenia między oboma państwami (Siebert, 1921, 146-148, 151), zintensyfikowali działania w tym obszarze (Tanty 1970, 54-60; Schröder 1938, 74-75). Nie ulega wątpliwości, że to dzięki ich kurateli sojusz bułgarsko-serbski został ostatecznie zawarty 13.03.1912 r. (Geshov 1915, 84-88). W tym czasie wznowiono również, zainicjowane wiosną 1911 r., rozmowy grecko-bułgarskie na temat zawarcia porozumienia sojuszniczego (Toshev 1929, 301). Jakkolwiek i w tym przypadku pertraktacje nie przebiegały łatwo, ostatecznie udało się osiągnąć konsensus oraz podpisać traktat 29.05.1913 r. (Geshov 1915, 96-98; Toshev 1929, 432). Formowanie bloku bałkańskiego zakończyło przystąpienie do niego Czarnogóry, która w sierpniu 1912 r. zawarła porozumienia z Bułgarią i Grecją, a następnie, we wrześniu tego roku z Serbią. Te kilkumiesięczne konsultacje utrzymywane były w ścisłej tajemnicy, a informacji na ich temat nie przekazywano opinii publicznej. Niemniej jednak wyraźne ocieplenie w mocno wcześniej napiętych stosunkach bułgarsko-serbskich, zostało dostrzeżone przez dziennikarzy i było kilkakrotnie komentowane na łamach „IKC" (IKC 1912/105, 2; IKC 1912/133, 2), ale kwestiom tym nie poświęcano początkowo większej uwagi,

[3] Działania w tym obszarze prowadzone były przez dyplomację rosyjską od 1910 r., ale na skutek obojętnego nastawienia zarówno Bułgarii, jak i Serbii nie zostały uwieńczone sukcesem. Dopiero wzrost napięcia we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w drugiej połowie 1911 r. stworzył dogodne warunki do kontynuowania prac.

komentując częściej przebieg wojny włosko-tureckiej i działania „koncertu europejskiego" na rzecz szybkiego jej zakończenia oraz analizując niestabilną sytuację wewnętrzną w Turcji. Istotny wpływ na taki stan rzeczy miały niewątpliwie jednoznaczne zapewnienia wielkich mocarstw, że *status quo* na Bałkanach nie jest zagrożone (IKC 1912/97, 2; IKC 1912/100, 1).

Tymczasem sytuacja na Bałkanach coraz bardziej się komplikowała. Wiosną i latem 1912 r. powstanie w Albanii znacznie przybrało na sile (IKC 1912/156, 6; IKC 1912/161, 2; IKC 1912/162, 6; Siebert, 1921, 520), a albańscy nacjonaliści oficjalnie wysunęli żądanie wyodrębnienia wszystkich zamieszkanych przez Albańczyków ziem jako osobnej i jednolitej prowincji oraz nadania im szerokiej autonomii administracyjno-sądowniczej (IKC 1912/180, 6). Jednocześnie coraz bardziej zaogniały się stosunki czarnogórsko-tureckie (IKC 1912/177, 6; IKC 1912/179, 2), zaś Turcja pogrążyła się w głębokim kryzysie wewnętrznym, co latem 1912 r. groziło wybuchem wojny domowej (IKC 1912/162, 2; IKC 1912/163, 2; IKC 1912/165, 6; Krzyżanowski 1913, 69; Geshov 1915, 37). Sytuacja ta z uwagą śledzona była na Bałkanach, a w prasie europejskiej zaczęły pojawiać się pesymistyczne przewidywania odnośnie do najbliższej przyszłości. Na łamach „IKC" napisano: „Pokój na Bałkanie jest bardzo silnie zagrożony. Wobec wojny domowej w Turcyi oczekiwać należy wielkich wydarzeń na półwyspie bałkańskim [sic!]" (IKC 1912/169, 6).

Przewidywania publicystów okazały się słuszne. Na początku sierpnia 1912 r. sytuacja na Bałkanach uległa zaognieniu na tle pogromu ludności bułgarskiej, której dokonały tureckie służby porządkowe i oddziały paramilitarne w odwecie za zamachy bombowe na dwóch bazarach w miejscowości Kočani (IKC 1912/232, 6). Wydarzenia te odbiły się dużym echem w całym regionie, a szczególnie krytycznie oceniane były w Bułgarii, czego wyrazem stały się liczne wiece i demonstracje, w trakcie których nie tylko potępiano działania władz tureckich, lecz także otwarcie wzywano do podjęcia zdecydowanych działań przeciw Turcji[4] (IKC 1912/180, 6; IKC 1912/185, 2; Siebert 1921, 522-525, 528). Wzrost napięcia na Bałkanach niepokoił publicystów „IKC" tym bardziej, że już na początku sierpnia 1912 r. (IKC 1912/175, 6) pojawiły się pogłoski o zawartych przez państwa bałkańskie układach sojuszniczych, które oficjalnie potwierdzono w połowie następnego miesiąca, pisząc na łamach gazety: „[…] Serbia i Bułgarya zawarły sojusz co do spraw bałkańskich […] dzięki dyplomacyi rosyjskiej. Interwencya Rosyi sprawiła, iż Serbia i Bułgarya porozumiały się również z Grecyą. Powstał zatem związek państw bałkańskich pod hasłem «Bałkan dla narodów bałkańskich»" (IKC 1912/215, 6).

Wzrost napięcia na Półwyspie Bałkańskim skłonił wielkie mocarstwa do interwencji, a inicjatorem wspólnej akcji były Austro-Wegry. W połowie sierpnia 1912 r. austro-węgierski minister spraw zagranicznych L. Berchtold zwrócił się do pozostałych członków „koncertu europejskiego" z propozycją wspólnego, jedno-

[4] Podobne manifestacje organizowano w tym czasie także w Serbii (IKC 1912/200, 6).

czesnego nacisku na: rząd turecki (IKC 1912/187, 2; Siebert 1921, 533-534), aby ten jak przystąpił do wprowadzania reform w Albanii i Macedonii, oraz państwa bałkańskie, aby powstrzymały się od jakichkolwiek prób ingerencji w wewnętrzne sprawy Turcji (IKC 1912/186, 6; Poincaré 1926, 71; Österreich-Ungarns 1930, IV, 3687, 3712, 3714). Idea ta została pozytywnie przyjęta w europejskich stolicach (Siebert 1921, 535, 538, 551-552, 553), ale dyskusje na temat zakresu i szczegółów przewidywanych działań znacznie się przeciągały (IKC 1912/193, 6, IKC 1912/200, 6) i ostatecznie plan nie wszedł w fazę realizacji. Podobny przebieg miały też zabiegi rosyjsko-francuskie, podjęte pod koniec sierpnia 1912 r. (IKC 1912/226, 4, IKC 1912/227, 6, IKC 1912/228, 6; Siebert 1921, 537; Poincaré 1926, 71), mimo że – jak ostrzegano na łamach „IKC" – „Niebawem mogą zajść na półwyspie bałkańskim [sic!] wypadki, które równać się będą strasznej zawierusze dziejowej" (IKC 1912/207, 6). Mimo tych przewidywań rywalizujące mocarstwa nie były w stanie wypracować wspólnego stanowiska, a państwa bałkańskie ignorowały pojedyncze głosy wzywające je do zachowania spokoju i, składając uspokajające deklaracje (IKC 1912/220, 2; Siebert 1921, 529-530), prowadziły pospieszne przygotowywania do konfrontacji z Turcją, które podyktowane były w dużej mierze ogłoszonymi przez władze tureckie w drugiej połowie września 1912 r. planami przeprowadzenia manewrów w okolicach Adrianopola (Edirne) (IKC 1912/223, 2, 6). Reakcją na ten krok stało się ogłoszenie przez sojuszników bałkańskich mobilizacji (IKC 1912/225, 2; Der diplomatische 1926, II, 460), co zostało entuzjastycznie przyjęte przez miejscowe społeczności (IKC 1912/226, 6; IKC 1912/227, 2, 3), ale wywołało również duże poruszenie w Europie. W prasie pojawiły się pesymistyczne informacje, że „wojna – jest faktem dokonanym i że cofnąć się nie da" IKC 1912/225, 6), jednocześnie wyrażono obawy, że ewentualne starcie między sojusznikami bałkańskimi a Turcją może przerodzić się w wojnę na ogólnoeuropejską skalę (IKC 1912/226, 3; IKC 1912/228, 1). Dlatego też mocarstwa rozpoczęły konsultacje na temat możliwości zapobieżenia wybuchowi konfliktu (IKC 1912/225, 3) oraz zapowiedziały wzmocnienie nacisków na Turcję i państwa bałkańskie (IKC 1912/226,4; Der diplomatische 1926, II, 402; Österreich-Ungarns 1930, IV, 3720, 3809), ponadto po raz kolejny jasno zadeklarowały, że nie zaakceptują żadnych poważniejszych zmian w istniejącym na Bałkanach *status quo* (IKC 1912/228, 6; Der diplomatische 1926, II, 451, 483). Równocześnie jednak nadal nie były w stanie uzgodnić stanowisk w kluczowych kwestiach (IKC 1912/230, 3, 6). W tej sytuacji członkowie „koncertu europejskiego", dostrzegając bezcelowość działań pokojowych, coraz częściej opowiadali się za podjęciem wspólnej akcji na rzecz lokalizacji wojny i ograniczenia jej skutków[5] (IKC 1912/227, 2, 3). Mimo to na początku października 1912 r. podjęli oni jeszcze jedną próbę ratowania pokoju

[5] Równocześnie w ówczesnej prasie wyrażano jednak opinie, że działania te nie będą skuteczne (IKC 1912/228, 2; IKC 1912/235, 2).

i w wystosowanych notach (IKC 1912/231, 6; IKC 1912/234, 6; Krzyżanowski 1913, 82; Geshov 1915, 40; Österreich-Ungarns 1930, IV, 4009, 4010, 4018, 4019; Schröder 1938, 144-145) wezwały państwa bałkańskie i Turcję do zachowania spokoju oraz zażądały natychmiastowego wstrzymania przygotowań wojennych. Krok ten nie mógł już jednak zmienić biegu wydarzeń (Batowski 1938, 185). Sojusznicy bałkańscy uznając, „wszystkie dalsze kroki pokojowe za zbyteczne" (IKC 1912/232, 3), odrzucili postulaty mocarstw, a Czarnogóra 8.10.1912 r. wypowiedziała wojnę Turcji (IKC 1912/232, 2). Pięć dni później Bułgaria i Serbia przesłały do Konstantynopola jednobrzmiące noty (IKC 1912/237, 2; Österreich-Ungarns 1930, IV, 3871, 3872), w których wezwały Turcję do natychmiastowego cofnięcia ogłoszonej 2.10.1912 r. mobilizacji armii (Geshov 1915, 39) i wprowadzenia reform w europejskich posiadłościach (Österreich-Ungarns 1930, IV, 4066). Zgodnie z przewidywaniami europejskiej prasy (IKC 1912/235, 3) Wysoka Porta żądania te odrzuciła (IKC 1912/236, 6; IKC 1912/238, 2) i 16.10.1912 r. odwołała swoich przedstawicieli dyplomatycznych z Sofii, Belgradu i Aten (IKC 1912/238, 2; IKC 1912/239, 2; Österreich-Ungarns 1930, IV, 4092, 4098). W związku z tym następnego dnia Bułgaria, Serbia i Grecja wypowiedziały Turcji wojnę (IKC 1912/239, 1, IKC 1912/240, 2, 5).

Wybuch konfliktu na Bałkanach stworzył nową sytuację, co skłaniało wielkie mocarstwa do zajęcia wspólnego stanowiska w tej kwestii. Jakkolwiek w związku z rosnącym napięciem między Rosją a Austro-Węgrami (IKC 1912/242, 6; IKC 1912/243, 6) nie było to łatwym zadaniem, już 18.10.1912 r. członkowie „koncertu europejskiego" rozpoczęli kolejną turę konsultacji, w trakcie których ustalili, że nie będą ingerować w przebieg działań zbrojnych i „dopiero po większych bitwach mogą „[…] starać się o powstrzymanie dalszego rozlewu krwi" (IKC 1912/240, 3). Stąd też beznamiętnie przyglądali się zmaganiom w pierwszych dniach konfliktu i wyczekiwali dogodnego momentu na ewentualne podjęcie interwencji. Sytuacja na Bałkanach dynamicznie się jednak zmieniała. Szybkie tempo prowadzonych przez sojuszników operacji i spektakularne klęski, ponoszone przez armię turecką na wszystkich frontach, wywoływały coraz większe zaniepokojenie w europejskich stolicach, a szczególne obawy budziły pojawiające się na Półwyspie Bałkańskim i w europejskiej prasie informacje, że celem stawianym sobie przez sprzymierzone państwa jest zdobycie Konstantynopola (IKC 1912/242, 2). Zajęcie tureckiej stolicy przez armie państw bałkańskich mogło jednak wywołać trudne do przewidzenia skutki, które nie tylko w istotny sposób wpłynęłyby na sytuację wewnętrzną w Turcji (IKC 1912/248, 3; IKC 1912/251, 6, IKC 1912/252, 2), lecz także stanowiłyby poważne zagrożenie dla wpływów mocarstw na Bałkanach. Dlatego też członkowie „koncertu europejskiego" już pod koniec października 1912 r. podjęli działania na rzecz szybkiego zakończenia wojny. Jednocześnie, w związku jednoznacznymi deklaracjami sojuszników, że „nie pozwolą odebrać sobie zdobyczy" (IKC 1912/249, 2), porzucili lansowaną wcześniej ideę utrzymania istniejącego

status quo w Europie Południowo-Wschodniej (IKC 1912/247, 3; IKC 1912/248, 2; IKC 1912/249, 2; Siebert 1921, 551-560; Österreich-Ungarns 1930, IV, 4227), dopuszczając możliwość zmian na politycznej mapie tego regionu (IKC 1912/248, 3, IKC 1912/250, 1), o ile nie będą one ograniczać ich dominującej pozycji, ani szkodzić ich partykularnym interesom (Siebert 1921, 553-554). Stanowisko Austro-Węgier w tej kwestii zaprezentował „IKC" pisząc: „[…] chcemy utrzymania status quo odnośnie do naszego moralnego wpływu na cały Bałkan, t. j. abyśmy mogli ze wszystkiemi państwami mieć unię celną, jak najkorzystniejsze układy handlowe, wolną drogę handlową przez Sandżak do Salonik […]" (IKC 1912/250, 2).

Tymczasem armie sojuszników bałkańskich pobiły siły tureckie w Tracji i Macedonii oraz obległy ważne ze strategicznego punktu widzenia twierdze w Adrianopolu, Janinie (Ioannina) i Szkodrze (Shkodër), a Bułgarzy, po stoczeniu zwycięskich bitew pod Kirk Kilise (Kırklareli) i Lüleburgaz, rozpoczęli marsz w kierunku Konstantynopola (IKC 1912/251, 3; IKC 1912/252, 3). Taki stan rzeczy skłonił mocarstwa do podjęcia prób zakończenia wojny na Bałkanach, tym bardziej że już pod koniec października 1912 r. Turcja wyraziła gotowość przyjęcia ich mediacji w trwającym konflikcie[6] (IKC 1912/250, 2; Der diplomatische 1926, II, 546; Österreich-Ungarns 1930, IV, 4251, 4265, 4268, 4296; Schröder 1938, 159-160). Działania te spotkały się jednak ze stanowczym sprzeciwem sojuszników bałkańskich, którzy jednoznacznie oświadczyli: „Będziemy mówili o pokoju, ale później. Czekamy aż będą zajęte Saloniki i Konstantynopol" (IKC 1912/252, 4) i kontynuowali działania zbrojne. Reakcją na te deklaracje była zaplanowana w ostatnich dniach października (IKC 1912/249, 2; IKC 1912/251, 3; IKC 1912/253, 4) i przeprowadzona w pierwszej połowie listopada 1912 r. demonstracja morska mocarstw w tureckiej stolicy (Österreich-Ungarns 1930, IV, 4252). W jej ramach do Konstantynopola przybyło kilkanaście okrętów wojennych. Z ich załóg utworzony został międzynarodowy korpus, który obsadził kluczowe obiekty w tureckiej stolicy (IKC 1912/266, 2), co było wyraźnym sygnałem, że „koncert europejski" nie akceptuje planów państw bałkańskich i nie zgadza się na zajęcie miasta (IKC 1912/254, 5; IKC 1912/257, 4; IKC 1912/258, 6; Siebert 1921, 558-559, 563, 564, 565-567). Stanowisko to wsparte zostało rosyjską notą, skierowaną do rządu bułgarskiego, w której domagano się wstrzymania operacji wojennych i stwierdzano, że: „w tej sprawie Bułgarya musi słuchać tego, czego chce Rosya, a nie tego czego chce Związek bałkański" (IKC 1912/258, 4). Równocześnie jednak mocarstwa nie przejawiały większej aktywności dyplomatycznej i wstrzymywały się przez podjęciem akcji mediacyjnej, o którą zabiegały władze tureckie (IKC 1912/256, 1; Der diplomatische 1926, II, 531, 534, 549; Österreich-Ungarns 1930, IV, 4167, 4200, 4216, 4221), co w dużej mierze spowodowane było negatywnym stosunkiem, liczących

[6] Prośbę o podjęcie działań w tej kwestii Turcja przekazała oficjalnie rządowi francuskiemu 4.11.1912 r. (IKC 1912/254, 5; IKC 1912/255, 6).

na kuratelę europejskiej dyplomacji, Turków do jakichkolwiek poważniejszych zmian terytorialnych (IKC 1912/254, 5; IKC 1912/256, 2). Ta pasywna postawa „koncertu europejskiego" zmusiła Wysoką Portę do zainicjowania 13.11.1912 r. bezpośrednich rozmów z Bułgarią, a za jej pośrednictwem także z pozostałymi członkami sojuszu bałkańskiego, na temat zakończenia działań wojennych (IKC 1912/263, 6; Österreich-Ungarns 1930, IV, 4421, 4450). Propozycja ta nie spotkała się jednak z zainteresowaniem bułgarskich kręgów wojskowych z carem Ferdynandem na czele, które przewidywały szybkie przełamanie ostatnich tureckich pozycji obronnych w Tracji. Stąd też pododdziały armii bułgarskiej prowadziły intensywne przygotowania do ostatecznego szturmu na umocnioną linię Czataldża, położoną na przedpolach Konstantynopola[7].

Wbrew założeniom podejmowane przez kilka dni natarcia nie zakończyły się jednak sukcesem, a brak realnych szans na przełamanie tureckiej obrony skłonił Bułgarów do przyjęcia propozycji rozpoczęcia pertraktacji na temat zawieszenia broni (Rohde 1913, 52–57, 60–61; Österreich-Ungarns 1930, IV, 4622, 4680, 4705, 4722). Negocjacje między delegatami Bułgarii, Serbii, Grecji i Czarnogóry a Turcją przebiegały jednak w napiętej atmosferze. O ile bowiem jeszcze w połowie listopada 1912 r. Turcy gotowi byli zgodzić się na znaczne ustępstwa terytorialne (IKC 1912/264, 2; IKC 1912/267, 6), o tyle po załamaniu się bułgarskiej ofensywy – jak donoszono na łamach „IKC" – „wykorzystując polepszenie się dla nich sytuacyi stawiają takie warunki, których państwa zjednoczone absolutnie przyjąć nie mogą" (IKC 1912/274, 4), a jednocześnie stanowczo odmawiali opuszczenia obleganych od początku wojny twierdz w Adrianopolu, Janinie i Szkodrze (IKC 1912/275, 6; IKC 1912/278, 2). Ostatecznie jednak 3.12.1912 r. strony zdecydowały się podpisać układ rozejmowy (IKC 1912/279, 2; IKC 1912/280, 3), w którym zapowiedziano podjęcie rokowań pokojowych. Na ich miejsce wybrano Londyn (IKC 1912/281, 2; IKC 1912/283, 6).

Jakkolwiek mocarstwa nie uczestniczyły w pertraktacjach w Czataldży, jednoznacznie sugerowały, aby rokowania pokojowe odbywały się wspólnie z obradami, organizowanej w stolicy Wielkiej Brytanii, konferencji ambasadorów (IKC 1912/281, 6), która zająć się miała innym niezwykle istotnym problemem. Kwestią tą była sprawa serbskich aspiracji do wybrzeża albańskiego (Siebert 1921, 593-614; Tanty 1970, 117-152).

Po rozbiciu sił tureckich w Macedonii przez armię serbską przed politykami w Belgradzie pojawiła się realna szansa zrealizowania snutych od końca XIX w. planów uzyskania dostępu do morza w drodze aneksji północnej części terytorium albańskiego (IKC 1912/248, 3), których realizację zapowiadali przed wybuchem

[7] Decyzja o kontynuowaniu działań w kierunku Konstantynopola podyktowana była obiegającymi europejskie kręgi dyplomatyczne informacjami, że, wbrew wcześniejszym deklaracjom, mocarstwa nie zamierzają interweniować w tej kwestii, a – jak donoszono na łamach „IKC" – „rząd rosyjski zażąda tylko, aby wojska po wkroczeniu jak najprędzej opuściły Konstantynopol" (IKC 1912/259, 6).

wojny z Turcją (IKC 1912/226, 6). W związku z tym, jeszcze przed rozstrzygającą bitwą pod Monastirem (Bitola), podjęli oni decyzję o przesunięciu części pododdziałów na zachód, z zadaniem dotarcia do wybrzeży Morza Adriatyckiego (IKC 1912/253, 6; IKC 1912/254, 6; IKC 1912/255, 1). Działania te spotkały się jednak ze sprzeciwem ze strony Włoch i Austro-Węgier (IKC 1912/254, 2, 6; IKC 1912/259, 2; Siebert 1921, 571-592; Österreich-Ungarns 1930, IV, 4170, 4206 4359, 4373), które nieformalnie uznawały się za protektorów Albańczyków i popierały ideę utworzenia autonomicznego lub niepodległego państwa albańskiego w określonych przed wybuchem wojny bałkańskiej granicach (IKC 1912/261, 2, 6; Siebert 1921, 571-592). Szczególnie krytycznie doniesienia o ruchach armii serbskiej przyjęto w Wiedniu (IKC 1912/254, 6; IKC 1912/256, 2), gdzie już zajęcie przez Serbów sandżaku nowopazarskiego uznano za poważne zagrożenie dla interesów politycznych i ekonomicznych monarchii habsburskiej na Bałkanach (IKC 1912/249, 1). Stąd też Austro-Węgry w tonie ultymatywnym zakomunikowały rządowi w Belgradzie, że „Austrya nigdy nie zgodzi się na to, by choćby jeden port nad Adryatykiem dostał się w ręce Serbów. Nie dopuści również do rozbioru Albanii" (IKC 1912/258, 6) i zażądały natychmiastowego wstrzymania pochodu serbskiej armii (IKC 1912/258, 3). Serbowie nie zamierzali jednak zastosować się do płynących z Wiednia poleceń (IKC 1912/256, 3). W związku z tym narastający w szybkim tempie konflikt między tymi państwami, już na początku listopada 1912 r., groził wybuchem kolejnej wojny na Bałkanach (IKC 1912/256, 3; IKC 1912/257, 3, 6). Wydarzenia te z uwagą i obawami śledzone były przez europejską opinię publiczną. Trudno zatem dziwić się, że także na łamach „IKC" spór na linii Wiedeń – Belgrad stał się dominującym wątkiem w prezentowanych czytelnikom analizach i komentarzach, a tematyka ta wyraźnie dominowała na łamach gazety, spychając na dalszy plan inne doniesienia, w tym także cieszące się dotąd dużym zainteresowaniem informacje na temat przebiegu wojny sojuszników bałkańskich z Turcją.

Wrogie nastawienie monarchii habsburskiej do serbskich ambicji terytorialnych w Albanii budziło również zaniepokojenie członków „koncertu europejskiego" (IKC 1912/257, 4), a efektem takiego stanu rzeczy były próby polubownego zakończenia narastającego konfliktu. Już pod koniec października 1912 r. zaprezentowana została koncepcja, która w zamian za rezygnację z planów poszerzenia granic kosztem Albanii przewidywała przekazanie Serbii w użytkowanie eksterytorialnej i poddanej międzynarodowej kontroli linii kolejowej, łączącej jej granice z wybrzeżem Morza Egejskiego (IKC 1912/251, 2; IKC 1912/257, 6; IKC 1912/266, 2; Siebert 1921, 573; Österreich-Ungarns 1930, IV, 4326, 4379). Propozycję tę strona serbska stanowczo jednak odrzuciła, a powodem decyzji było aktywne włączenie się w spór Rosji, która oficjalnie uznała pretensje Belgradu do części albańskiego terytorium za w pełni uzasadnione (IKC 1912/257, 4, 6; IKC 1912/259, 2, 6). Tym samym konflikt serbsko-austriacki przerodził się w poważny zatarg między mocarstwami.

Dążąc do rozładowania napięcia, członkowie „koncertu europejskiego" musieli jednak brać pod uwagę stosunek koalicjantów Serbii, a zwłaszcza najsilniejszego jej partnera – Bułgarii. Wbrew przewidywaniom (IKC 1912/259, 2-3) już pierwsze ostrożne konsultacje w tej kwestii wykazały, że bułgarskie kręgi rządowe – jak donoszono na łamach „IKC" – „[…] stanowczo domagają się, aby Serbia otrzymała bezwarunkowo dostęp do morza adriatyckiego [sic!], uważając to za conditio sine qua non i stwierdzają, że to żądanie Serbii popierać będzie siłą oręża Związek zjednoczonych państw bałkańskich" (IKC 1912/259, 6). Jakkolwiek z punktu widzenia bułgarskiej polityki zagranicznej kwestia albańska odgrywała drugorzędną rolę, w Sofii obawiano się, że wprowadzenie w życie idei poprowadzenia eksterytorialnej linii kolejowej przez Macedonię w kierunku Salonik będzie stanowiło poważne zagrożenie dla interesów Bułgarii. Stąd też im więcej uwagi mocarstwa poświęcały kwestii dostępu Serbii do Morza Egejskiego, tym silniej Bułgarzy popierali serbskie roszczenia części wybrzeża adriatyckiego (IKC 1912/265, 6; IKC 1912/285, 3). Szybko okazało się także, że plany Belgradu w tej kwestii akceptują też Grecy (IKC 1912/261, 2; Österreich-Ungarns 1930, IV, 4431, 4432, 4490). Stąd nie zważając na pogróżki, że „[…] mocarstwa trójprzymierza zdecydowane są, jeżeli Serbia nie okaże natychmiast szczerej woli do porozumienia bez żadnych rokowań przystąpić do zrealizowania swych żądań" (IKC 1912/260, 2), armia serbska wypełniała postawione przed nią zadania i po zdobyciu Prizrenu skierowała się ku brzegowi Adriatyku (IKC 1912/266, 3). Jednocześnie władze w Belgradzie nadal stanowczo odrzucały warunki stawiane przez Austro-Węgry i popierające je w tej kwestii Włochy (IKC 1912/260, 3; IKC 1912/261, 2). W tej sytuacji groźba wybuchu konfliktu zbrojnego znacząco wzrosła, a pojawiające się doniesienia na temat pospiesznych przygotowań wojennych mocarstw (IKC 1912/262, 2; IKC 1912/263, 3; IKC 1912/264, 2) budziły w Europie duże zaniepokojenie, tym bardziej że – jak donoszono w „IKC" – „W ogóle dzisiaj nikt już nie oczekuje pokojowego załatwienia konfliktu i wszyscy oczekują już w najbliższych dniach wypowiedzenia wojny" (IKC 1912/266, 6). W ostatnich dniach listopada 1912 r. europejską prasę obiegły jednak informacje o nowej inicjatywie „koncertu europejskiego", która przewidywała zwołanie kongresu w sprawie rozstrzygnięcia kwestii albańskiej i sporu serbsko-austriackiego (IKC 1912/272, 5-6; IKC 1912/273, 2; IKC 1912/275, 6). Jakkolwiek Serbia nadal wyraźnie deklarowała, że nie zamierza wycofać swoich wojsk z Albanii, a sytuacja w Europie pozostawała bardzo napięta (IKC 1912/276, 3; IKC 1912/277, 6; IKC 1912/278, 6), konferencja ambasadorów rozpoczęła obrady 17.12.1912 r. Londynie (IKC 1912/281, 6, IKC 1912/283, 6; IKC 1912/285, 6), w dzień po rozpoczętych tam rokowaniach pokojowych między sojusznikami bałkańskimi a Turcją (IKC 1912/290, 3).

Pertraktacje mające zakończyć konflikt między państwami bałkańskimi a Wysoką Portą toczyły się w napiętej atmosferze i tylko dzięki stanowczym działaniom mocarstw nie doszło do ich zerwania już w pierwszych dniach obrad

(IKC 1912/291, 6). Przyczyną takiego stanu rzeczy było powszechne – jak donoszono na łamach „IKC" – na Bałkanach przekonanie, że „rokowania pokojowe w Londynie nie dadzą rezultatów, jakichby spodziewać się należało" (IKC 1912/271, 6). Przebieg rozmów zdawał się w pełni potwierdzać tę konstatację. Stąd też strony, mimo trwającego zawieszenia broni, prowadziły szeroko zakrojone przygotowania do wznowienia działań wojennych (IKC 1912/289, 1; IKC 1912/290, 6). Już podczas pierwszych posiedzeń zacięte dyskusje toczyły się w kwestii zakresu tureckich ustępstw terytorialnych. Sojusznicy bałkańscy domagali się bowiem przekazania im europejskich posiadłości Wysokiej Porty na północ i zachód od linii Rodosto (Tekirdağ) – przylądek Malatra (Malatra Burnu), a także Krety i pozostałych wysp na Morzu Egejskim (IKC 1912/297, 4; IKC 1913/8, 6; Toshev 1930, 122-123; Der diplomatische 1926, 754). Żądania te delegaci tureccy odrzucili, a w przedstawionej kontrpropozycji (IKC 1913/1, 6) zgodzili się odstąpić jedynie tereny położone na zachód od Adrianopola, pozostawiając jednak samą twierdzę w granicach Turcji (IKC 1912/292, 6)[8]; o przynależności Krety i Albanii miały zadecydować mocarstwa; stanowczo jednak nie godzili się na oddanie wysp na Morzu Egejskim (IKC 1912/300, 6). W związku z tym w rokowaniach nastąpił impas. Dążąc do szybkiego jego przełamania, Bułgarzy skierowali z tajną misją do Konstantynopola znanego kupca K. Chadżikałczewa[9], który nakłonić miał Wysoką Portę do ustępstw, ale efekty tych działań nie były zadowalające. Tymczasem Turcy starali się przeciągać pertraktacje (IKC 1912/299, 6) i blokowali przebieg obrad, niezmiennie i konsekwentnie prezentując wcześniejsze stanowisko (IKC 1913/1, 3; IKC 1913/4, 6; IKC 1913/5, 5). Taki stan rzeczy skłonił mocarstwa do podjęcia nacisków na stronę turecką (IKC 1913/3, 6; IKC 1913/6, 2; IKC 1913/8, 6; Österreich-Ungarns 1930, V, 5422, 5423, 5424, 5426), a kiedy nie dały one spodziewanych rezultatów, w połowie stycznia 1913 r. przesłały do Konstantynopola notę, w której domagały się od Wysokiej Porty jak najszybszego ujednolicenia stanowisk z państwami bałkańskimi, a jednocześnie zagroziły, że „o ile «rad» tych nie usłucha, nie może liczyć na poparcie finansowe mocarstw, co więcej, że nawet posiadłości azyatyckie może stracić" (IKC 1913/16, 6). Takie stanowisko „koncertu europejskiego" skłoniło rząd turecki do ustępstw w kwestii terytorialnych cesji na rzecz sojuszników bałkańskich (IKC 1913/18, 6; IKC 1913/19, 1, 6), ale kilka dni później został on obalony w wyniku zamachu stanu (IKC 1913/20, 2; Poincaré 1926, 83). Nowy gabinet wycofał się ze złożonych przez poprzednika deklaracji i zwlekał

[8] Warto podkreślić, że jeszcze przed otwarciem konferencji bułgarscy dyplomaci jednoznacznie podkreślali, że „Bułgarya będzie żądała bezwarunkowo Adryanopola i że pokój bez Adryanopola jest niemożliwy" (IKC 1912/287, 6).

[9] O misji tej informowano na łamach „IKC" w ostatnich dniach grudnia 1912 r. (IKC 1912/298, 6), ale błędnie donoszono, że do Konstantynopola przybył incognito gen. M. Sawow. Faktem jest natomiast, że K. Chadżikałczew przygotował nieoficjalną i utrzymywaną w tajemnicy wizytę gen. Sawowa w tureckiej stolicy, która odbyła się na początku stycznia 1913 r.

z określeniem stanowiska w kwestii spełnienia wyrażonych przez mocarstwa sugestii (IKC 1913/22, 6), a w przekazanej ostatecznie 30.01.1913 r. odpowiedzi odrzucił je *en bloc* (IKC 1913/24, 6; IKC 1913/26, 6; IKC 1913/27, 6; Batowski 1938, 192). Decyzję tę z dużym niezadowoleniem przyjęły państwa bałkańskie (IKC 1913/26, 6), czego wyrazem była ich wspólna nota, w której poinformowali Turcję, „że rokowania uważają za zerwane" (IKC 1913/25, 6). Następnie ich przedstawiciele opuścili Londyn, zaś działania wojenne zostały wznowione (IKC 1913/29, 5; IKC 1913/30, 2, 6). W ich trakcie, do wiosny 1913 r., sprzymierzonym armiom udało się zdobyć oblegane twierdze w Adrianopolu i Janinie, Bułgarzy natomiast dwukrotnie pobili siły tureckie w bitwach pod Bulair (Bolayir) i Şarköy. Pod koniec marca 1913 r. w toczący się konflikt postanowiły po raz kolejny ingerować mocarstwa, które w zamian za złożoną przez Turcję deklarację ustępstw terytorialnych zgodziły podjąć się mediacji między stronami konfliktu (IKC 1913/60, 6; Österreich-Ungarns 1930, V, 6001, 6002, 6068). Efektem tych działań było podpisanie 16.04.1913 r. układu rozejmowego (IKC 1913/88, 6; IKC 1913/91, 6) i wznowienie przerwanych pod koniec stycznia rokowań pokojowych w stolicy Wielkiej Brytanii.

Niezwykle istotnymi sprawami, omawianymi na przełomie 1912 i 1913 r. w Londynie, stały się zaognione stosunki serbsko-austriackie oraz tzw. kwestia albańska, których rozstrzygnięcie przejęła na siebie konferencja ambasadorów. Jakkolwiek jeszcze przed jej rozpoczęciem mocarstwa wyraziły wolę porozumienia, a kluczowe w tym kontekście napięcie w stosunkach austriacko-rosyjskich znacząco się zmniejszyło (IKC 1912/290, 3), już pierwsze posiedzenia potwierdziły, że rozwiązanie sporu w zachodniej części Półwyspu Bałkańskiego będzie bardzo trudne. Znaczący wpływ na taki stan rzeczy miały z jednej strony jednoznaczne deklaracje Serbów, że nie zamierzają zrezygnować z dostępu do Adriatyku, i ich krytyczny stosunek do lansowanej w tym czasie przez Wielką Brytanię idei zabezpieczenia serbskich interesów handlowych poprzez gwarancje dostępu do portu w San Giovanni di Medua (Shëngjin) za pośrednictwem znajdującej się pod pełną kontrolą Belgradu linii kolejowej (IKC 1912/292, 6), z drugiej zaś − podjęta przez konferencję ambasadorów na wniosek Austro-Węgier decyzja o uznaniu niezawisłości Albanii (IKC 1912/294, 6; IKC 1912/296, 6; IKC 1912/300, 6). Stąd też mimo składanych oficjalnie oświadczeń o ujednoliceniu stanowisk napięcie w łonie „koncertu europejskiego" utrzymywało się nadal (IKC 1912/291, 6; IKC 1912/292, 2, 6), co znacząco utrudniało prowadzenie merytorycznych rozmów. Szczególnie zacięte spory toczyły na przełomie 1912 i 1913 r. Austro-Węgry i popierające je Włochy z Rosją w kwestii przebiegu linii granicznych tworzonego państwa albańskiego (IKC 1912/296, 6; IKC 1912/297, 4). Przeciągające się dyskusje oraz upór, jaki wykazywała delegacja rosyjska przy wspieraniu serbskich interesów, spotkały się z krytyczną oceną pozostałych mocarstw, w tym także sojuszników Rosji – Francji i Wielkiej Brytanii (IKC 1913/33, 6; Schröder 1938, 175). To z kolei zmusiło rosyjską dyplomację do zmiany polityki i stopniowego ograniczania

poparcia dla planów Belgradu. W związku z tym w połowie stycznia 1913 r. Serbowie zadeklarowali, że opuszczą ziemie albańskie (IKC 1913/7, 6). Jednocześnie zapowiedzi tych nie zamierzali jednak poprzeć konkretnymi działaniami. Stąd też zacięte spory w tej kwestii trwały nadal (IKC 1913/10, 6) i dopiero wznowienie przez sojuszników bałkańskich działań wojennych przeciw Turcji na początku lutego 1913 r. zepchnęło je na nieco dalszy plan (IKC 1913/39, 6; IKC 1913/41, 1-2).

Wykorzystując ten fakt, mocarstwa, dążąc do ostatecznego uregulowania kwestii albańskiej, po raz kolejny zdecydowały się podjąć działania na rzecz ujednolicenia stanowisk (IKC 1913/48, 1-2; IKC 1913/52, 6; IKC 1913/53, 6). Było to tym istotniejsze, że austro-węgierska koncepcja granic Albanii przewidywała nie tylko opuszczenie przez Serbów wybrzeża adriatyckiego, lecz także wykluczała możliwość włączenia w granice Czarnogóry Szkodry, co również było powodem poważnych sporów (IKC 1913/65, 6, IKC 1913/67, 5-6). Mimo utrzymującej się bardzo napiętej sytuacji działania te zakończyły się sukcesem, natomiast konferencja ambasadorów w dniu 22.03.1913 r. uzgodniła ostateczny przebieg linii granicznych państwa albańskiego. W ramach prowadzonych wiosną 1913 r. głównie przez Austro-Węgry i Włochy działań, „koncertowi europejskiemu" – pomimo wewnętrznych sporów (IKC 1913/97, 6; IKC 1913/99, 5; IKC 1913/100, 6) – udało się skłonić do ustępstw Serbię, następnie zmusić Czarnogórę groźbami blokady wybrzeża oraz interwencji morskiej i lądowej do opuszczenia zajętej pod koniec kwietnia Szkodry (IKC 1913/105, 1; IKC 1913/106, 5; IKC 1913/107, 5), a także powstrzymać Grecję przed próbami poszerzenia swojego terytorium kosztem ziem albańskich (IKC 1913/103, 6; IKC 1913/107, 6). Następnie, 29.07.1913 r., mocarstwa uchwaliły statut Albanii i uznały ją za niepodległe księstwo pod protektoratem mocarstw.

Poważny kryzys międzynarodowy, który powstał na tle zajęcia przez Czarnogórców Szkodry, skutecznie absorbował uwagę zarówno opinii publicznej, jak i dziennikarzy. Stąd też na łamach prasy nie pojawiały się informacje na temat przygotowań do wznowienia rokowań pokojowych między sojusznikami bałkańskimi a Turcją. Podstawą pertraktacji miały stać się warunki określone w nocie mocarstw, przesłanej stronom jeszcze pod koniec marca 1913 r. (IKC 1913/109, 6), które przewidywały zrzeczenie się przez Wysoką Portę europejskich posiadłości na zachód od linii Enez – Midye (Österreich-Ungarns 1930, VI, 6867). Jakkolwiek zostały one zaakceptowane przez zainteresowane strony, podjęte w drugiej połowie maja 1913 r. w Londynie rozmowy znowu przebiegały w napiętej atmosferze (IKC 1913/112, 2; Geshov 1915, 65). O ich przebiegu nie informowano jednak czytelników na łamach „IKC", a o zakończeniu pertraktacji i podpisaniu traktatu pokojowego donoszono jedynie w lakonicznej notce (IKC 1913/123, 6) zamieszczonej w wydaniu z 31.05.1913 r.

Reasumując powyższe rozważania, wypada stwierdzić, że krakowski dziennik „IKC" dostarczał czytelnikom szerokie spektrum informacji na temat wydarzeń rozgrywających się na Bałkanach. Potwierdzeniem tej tezy może być fakt, że między

październikiem 1912 a majem 1913 r. na łamach gazety opublikowano kilkaset artykułów, korespondencji, doniesień agencyjnych i notek prasowych, wzbogaconych licznymi ilustracjami oraz mapami i danymi statystycznymi. Jednocześnie redakcja „IKC" dokładała starań, aby prezentowane informacje były aktualne i obiektywnie opisywały rzeczywistość. Stąd też na przełomie października i listopada 1912 r. wysłała na Bałkany własnego korespondenta – K. Piątkiewicza (IKC 1912/258, 2-3, 9-10). W tym czasie gazeta obszernie informowała także o kwestiach pośrednio związanych z działaniami wojennymi między państwami bałkańskimi a Turcją. Nasilające się od początku grudnia 1912 r. tarcia w sojuszu bałkańskim oraz przybierający na sile konflikt bułgarsko-rumuński[10], obok spraw dotyczących Albanii, często pojawiały się na łamach „IKC" na przełomie 1912 i 1913 r. Tym samym można stwierdzić, że krakowski dziennik stanowi bardzo ciekawe źródło wiedzy na temat działań dyplomatycznych podczas I wojny bałkańskiej i niewątpliwie stanowić może cenne uzupełnienie informacji dostarczanych przez literaturę naukową.

Bibliografia

Bańdo, A. (2011), Ilustrowany Kurier Codzienny" w setną rocznicę powstania (Historia uzupełniona na tle wyników badań z ostatniego dziesięciolecia). W: Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia. IX, 65-84

Batowski, H. (1938) Państwa bałkańskie 1800-1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego. Kraków

Bickel, O. (1933), Russland und die Entstehung des Balkanbundes 1912. Ein Beitrag zur Vorgrschichte des Weltkrieges. Dargestellt vorwiegend auf Grund des amtlichen Aktenmaterials. Königsberg/Berlin.

Bittner, L., Pribram, A. F., Srbik, H. et al. (Hrsg.) (1930), Österreich-Ungarns Aussenpolitik von bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreich-Ungarischen Aussenministeriums. Bd. I-VIII. Wien/Leipzig.

Budziński, J. (2000), Polityka zagraniczna Rosji 1907-1914. Toruń.

Fellow, A. R. (2005), American Media History. Fullerton

Geshov, I. E. [= Гешов, И. Е.] (1915), Балканский союз. Воспоминания и документы. Петроград.

Ilustrowany Kuryer Codzienny (1912-1913).

Krzyżanowski, A. (1913), Wojna bałkańska w roku 1912/13. Kraków.

Madzharov, M. I. [= Маджаров, М. И.] (1932), Дипломатическа подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади. София.

Poincaré, R. (1921), Geneza wojny światowej. Sześć odczytów w Paryżu w 1921 r. Kraków.

Rohde, H. (1913), Meine Erlebnisse im Balkankrieg und kleine Skizzen aus dem türkischen Soldatenleben. Berlin.

Rubacha, J. (2004), Bułgarski sen o Bizancjum. Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878-1913. Warszawa.

Schröder, W. (1938), England, Europa und der Orient. Stuttgart.

[10] Kwestie te, jako wiążące się bezpośrednio z II wojną bałkańską, zostaną omówione w drugiej części niniejszego artykułu.

Siebert, von B. (1921), Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Ententepolitik der Vorkriegsjahre. Berlin.
Sosnosky von, T. (1914), Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Bd. 2. Stuttgart.
Stankiewicz, J. A. (2018), Szkice do pamiętnika. Kraków.
Stieve, F. (Hrsg.) (1926), Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911-1914. Bd. I-III. Berlin.
Tanty, M. (1970), Rosja wobec wojen bałkańskich 1912-13. Warszawa.
Toshev, A. [= Тошев, А.] (1929), Балканските войни. Т. 1. София.
Toshev, A. [= Тошев, А.] (1931), Балканските войни. Т. 2. Пловдив/София.
Władyka, W. (1992), Właściciel Pałacu Prasy (Marian Dąbrowski). W: Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. XXXI/3-4, 147-154.

Ekonomika

DOI: 10.31648/pw.6870

Krzysztof Waliszewski
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4239-5875
Poznań University of Economics and Business
Anna Warchlewska
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0142-7877
Poznań University of Economics and Business

SELECTED COUNTRIES OF EASTERN AND CENTRAL EUROPE IN THE FACE OF CHALLENGES OF MODERN FINANCIAL TECHNOLOGIES (BASED ON THE EXAMPLE OF ROBO-ADVICE)[1]

Abstract: This article aims to diagnose the state of technological advancement in the field of personal finance in Eastern and Central European countries based on the example of automated financial advice. The considerations were based on the literature on the subject. In the empirical part, a critical analysis of secondary data from databases was made and the results of research on robo-advice and determinants that may affect the advancement of the modern use of contemporary tools in personal finance management were published. Based on the data analysis, it was concluded that technological sophistication in personal finance in the studied countries of Eastern and Central Europe was at a high level, as evidenced by the high concentration of assets and the growing number of robo-advice users.

Keywords: personal finance management, modern financial technologies, robo-advice, open banking

1. Introduction

The current market-leading technologies making inroads into the banking sector, such as artificial intelligence, biometrics and robotic process automation systems, are rapidly encroaching into IT architecture and banking services. The available analyses indicate that countries in the Eastern-European region still face a range of challenges, including negative demographic trends, the risk of a reduction in the availability of European funds after 2020 and low work efficiency. The tremendous pressure

[1] The project was financed within the Regional Initiative for Excellence programme of the Minister of Science and Higher Education of Poland, years 2019-2022, grant no. 004/RID/2018/19, financing 3,000,000 PLN.

exerted by competitive economies is forcing the transformation of an employee-oriented market into a highly innovative market based on modern technological solutions and knowledge. In addition, integration of the banking sector with third parties and fintech requires implementing an open banking model, which for many banks in the region is still a vision locked in the future.

This article aims to diagnose the state of technological advancement in the area of personal finances in Eastern and Central European countries based on the example of automatic financial advice. Furthermore, the authors of this study seek to establish which determinants block the implementation of modern financial solutions. In order to achieve the research objective, considerations were based on literature relevant to the subject. A critical analysis of secondary data from databases has been carried out, and the results of studies on career guidance and conditions that may affect the advancement of the use of modern tools in personal finance management have been published.

The authors suggest a hypothesis that there is substantial differentiation among the studied Eastern and Central European countries in developing modern technologies in finance, based on robo-advice, conditioned by economic, demographic, social, regulatory and technological factors. Such differentiation is not a peculiarity of this region of Europe since international research indicates that robo-advice services in the region differ in their development level, rooted in socio-economic factors (Waliszewski/Warchlewska 2020a, 399-420).

This study consists of four main sections. The first part presents the theoretical foundations in the field of personal finance management, financial knowledge and awareness, the implementation of open banking and the development of the fintech industry. The second section contains a description of the research methodology, which presents a research sample looking at the number of users of robo-advisory services. The data was downloaded from the Statista database. In addition, to assess the determinants that block access to modern financial tools, analysis was conducted on existing studies (research found), analyses and reports. The third section presents and analyses the conclusions. A discussion on the existing empirical material is one element of the fourth section. The final part of the paper offers conclusions and thoughts of the authors regarding the opportunities to be had and the challenges faced by users of modern technologies and financial institutions in Central and Eastern Europe. The study closes with a broad list of references arising from an in-depth literature review.

2. Literature review

The technological advancement of institutions offering financial products and services (banks, other banking-related institutions, third parties) is still neither integral nor systemic. On the one hand, services for the management of client assets and liabilities are highly diversified, while, on the other hand, there is a lack of legal solutions that might support financial institutions in implementing modern financial solutions. One of the key elements in the management of personal finances is the collection of data needed to analyse a consumer's financial situation (Alińska 2019). In Europe, the major factors supporting the implementation of APIs include the open banking initiative in Great Britain and – in European Union countries – the PSDII Directive, which is the driving force of open banking. First of all, a regulator imposes legal solutions obliging banks to open up to TPPs (December 2018). Secondly, the market (pressure from customers and competitors) drives the need for change and the perspective of benefits that may result from establishing cooperation with cooperating entities (Fig. 1).

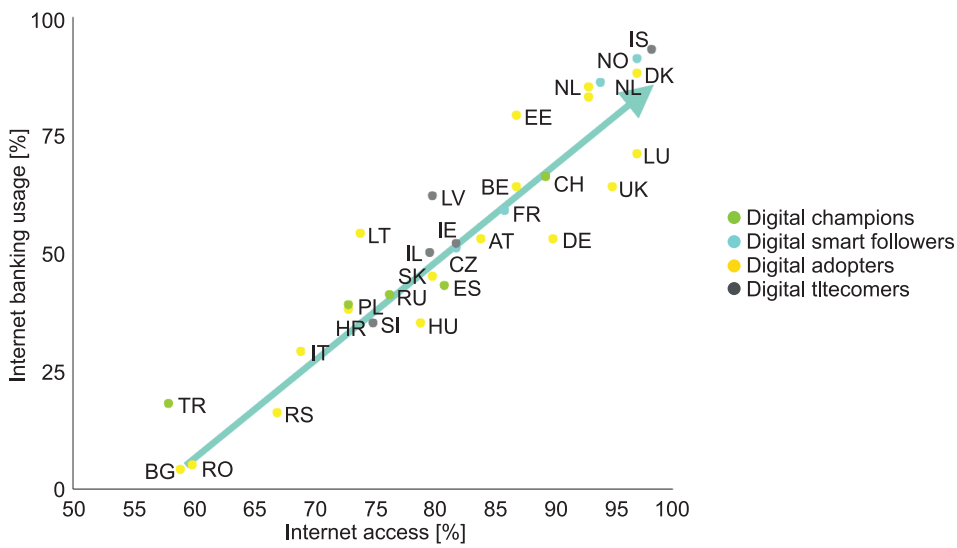

Fig. 1. The digital maturity of Europe and the Middle East
Source: Deloitte 2018, 11

The issue of open banking (Rohan 2017) refers to all services and technologies in finance based on interfaces enabling third parties to use and transfer data provided by institutions, e.g. banks. Additionally, the main characteristic of open banking is transparency in terms of access to financial data and freedom in its management. Considering that few global banks operate in Central and Eastern

Europe and given the lack of operational compliance, one might conclude that the open banking initiative might only be present regionally and nationally. Furthermore, fintech companies are often discouraged from further development by the lack of regulations supporting technological integration (Deloitte 2018). In some countries, the absence of any legal obligation that might be imposed on regional banks to provide access to their infrastructure and customer data hinders data transfer for the purpose of managing customer assets and liabilities outside the strict confines of banking services (PAP 2019a; Cision 2019).

Global trends dictated by the fintech industry and the application of automated financial advice offers the customer faster, individualised financial transactions and financial management. Robo-advice (table 1) is defined as a form of automated financial advice that supports clients' decision-making processes in investment services, loans, and insurance.

Table 1. Selected definitions of robo-advice

Author	Meaning
M. Faloon B. Scherer	Automated asset management advisory firms assign risky portfolios to individual investors based on investment algorithms. These algorithms use investor characteristics such as age, net income, and assessments of individual risk aversion to recommend suitable asset allocations. Client interaction and delivery of portfolio advice are web-based and without human interaction. Robo-advice disintermediates the classical distribution model, which is now widely recognized as expensive, difficult to scale, and unacceptably heterogeneous (i.e., highly dependent on the individual advisor's skill level).
M. W. Uhl P. Rohner	Robo-advisors are digital wealth management platforms that provide automated financial planning services and investment solutions mostly based on passive and cost-efficient instruments while efficiently managing these allocations by rebalancing mechanisms.
L. Brenner, T. Meyll	Robo-advisors ask the clients for information on their financial situation and their investment objectives, subsequently creating an investment portfolio suitable to the clients (risk-)profile often using inexpensive exchange-traded funds (ETFs), and managing the portfolio usually based on an algorithm, which includes, for example, rebalancing activities and the reinvesting of dividends or savings plan inflows
M. L. Fein	The term "robo-advisor" refers to any of a growing number of Internet-based investment advisory services aimed at retail investors that have emerged in the financial marketplace. About a dozen such services or so currently exist with any significant customer base. More robo-advisors are expected to appear in the future.
P. Sironi	Robo-Advisors are automated investment solutions that engage individuals with digital tools featuring advanced customer experience to guide them through a self-assessment process and shape their investment behaviour towards rudimentary goal-based decision-making, conveniently supported by portfolio rebalancing techniques using trading algorithms based on passive investments and diversification strategies

Source: Fein 2015; Sironi 2016; Brenner and Meyll 2020, 1-8; Uhl, Rohner 2018, 44-50; Faloon, Scherer 2017, 30-36

The development of technology in financial markets is undoubtedly shaping a new model (Martínez et al. 2018, 227-238). Observations of the market give the impression that not all social groups have the same availability of products and wide range of banking services. The impact of digital technologies on consumer decisions are currently at the forefront of national and international discourse on consumer policy (Thorun/Diels 2020, 177-191). The impact of modern financial technologies on data transfer and security, consumer privacy, the responsibility of financial service providers using online platforms, and digital consumer education are just some of the issues that have undergone intense discussion. Boosting access to digital financial services and the use of innovative financial services, tools, and applications can open up new opportunities for businesses and consumers, improving the consumers' level of financial integration.

Available literature in the area of behavioural finance (Carpentier 1996; Ricciardi/Simon 2000, 1-9; Smyczek 2010, 375-385; McGoun, Skubic 2010, 135-144; Zhang/Zheng 2015, 1-5; Ewe et al. 2020) states that being aware does not require the making of conscious choices. The development of behavioural finance, which postulates the need to take flaws into account when looking at the behaviour of human investors, is an important factor influencing investors' decisions (Itzkowitz/Itzkowitz 2017, 180-188). In order to guard against the threats posed by the digital world, consumers should have knowledge and experience that will enable them to understand complex processes, such as finance management. This process of perpetual control of financial resources consists of securing income, spending, saving, investing, borrowing, risk management, retirement planning, tax planning, and transfer of assets. In recent years, financial knowledge has become an important resource necessary to function properly in the financial market (Świecka et al. 2020). A low level of financial knowledge (EBA 2020) leads to a relatively small interest in personal financial management (McCannon/Peterson 2015, 199-205; Barembruch 2018), including financial planning (Waliszewski 2014, 204-221). As digitisation progresses, financial education plays a major role in supporting effective forms of consumer protection by raising financial awareness of recipient groups and dealing with threats and prejudices (Musiał 2014, 837-848).

3. Methodology

The methodology is based on analysis of the existing data from the statista.com database and scientific studies in which quantitative and qualitative analysis of the analysed issues was made, especially in the subject of financial knowledge necessary to use modern tools by consumers. The analyses were based on data from the period 2016-2023 (forecasts). The choice of the analysed countries was dictated by the availability of data in the Statista.com database.

According to data available from the global research company Statista.com, the size of the robo-advice market in Eastern European (Armenia, Azerbaijan, Belarus, Bulgaria, Georgia, Moldova, Romania, Russia, Ukraine) in 2020 in terms of assets under management (AUM) was evaluated at USD 788 million, 115.6 thousand users, with an average USD 6.8 thousand worth of assets per user (table 2). By comparison, the entire European robo-advice market is worth USD 49.471 million, with 2.173 thousand users with USD 22.8 thousand worth of assets per user. Individual robo-advice markets in Eastern European countries feature significant disparities in terms of AUM, the number of users and assets per user.

Table 2. Characteristics of the robo-advice market in Eastern Europe (in 2020)

Country	AUM (in million USD)	Number of users (in thousands)	Assets per user (in USD)
Armenia	11	2.3	4,783
Azerbaijan	165	13.2	12,500
Belarus	179	14.4	12,431
Bulgaria	15	11.1	1,351
Georgia	16	3.1	5,161
Moldova	25	4.9	5,102
Romania	103	28.8	3,576
Russia	126	13.3	9,474
Ukraine	148	24.5	6,041
Total	**788**	**115.6**	**6,817**

Source: Authors' own work based on www.statista.com [accessed: 14 IV 2020]

The largest markets for this type of services are Belarus (USD 179 million), Azerbaijan (USD 165 million) and Ukraine (USD 148 million). At the other extreme, the Armenian (USD 11 million), Bulgarian (USD 15 million) and Georgian (USD 16 million) markets have the lowest value. Given the number of users, the highest is in Bulgaria (28.8 thousand), Ukraine (24.5 thousand), with the lowest in Armenia (2.3 thousand) and Georgia (3.1 thousand). Considering user assets, the highest value occurred in Azerbaijan (USD 12.5 thousand), Belarus (USD 12.43 thousand) and the lowest in Bulgaria (USD 1.35 thousand) and Romania (USD 3.6 thousand). The discrepancies indicated in the development of individual robo-advice markets in Eastern Europe mean that four countries – Ukraine, Russia, Belarus and Azerbaijan – account for nearly 80% of the entire market (Fig. 2).

Considering the prognosis for the robo-advice market in Eastern Europe in 2023, the total value of assets under management is estimated at USD 2.2 billion, the total number of users at 265 thousand, and the average assets per user are set to increase to USD 8.1 thousand. In comparison, the value of the entire European

robo-advice market is predicted to stand at USD 122.312 million; the number of users is to increase to 4005.1 thousand people and assets under management per user up to USD 30.5 thousand.

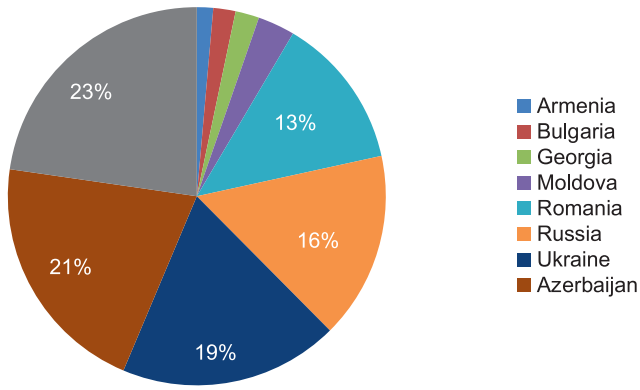

Fig. 2. Robo-advice market share in Eastern European Countries (in 2020)
Source: Authors' own work based on www.statista.com [accessed: 14 IV 2020]

The previously indicated disparities in the development of individual markets are still forecast to continue, although the largest markets for this type of services remain unchanged, albeit in a different order than in 2020 – Belarus (USD 487 million), Ukraine (USD 411 million), Azerbaijan (USD 388 million) and Russia (USD 364 million). An important indicator determining the market development potential is the average annual growth rate (CAGR) for 2020-2023, which is predicted to be 40% for all Eastern European countries, with the highest in Armenia (53%) and the lowest in Azerbaijan (33%). In comparison, the estimated CAGR for the entire

Table 3. Prognosis of the robo-advice market in Eastern Europe (in 2023)

Country	AUM (in million USD)	CAGR (2020-2023)	Number of users (in thousands)	Assets per user (in USD)
Armenia	40	52.90%	6.4	6,250
Azerbaijan	388	33%	26.8	14,478
Belarus	487	39.60%	32.8	14,848
Bulgaria	44	43.30%	26	1,692
Georgia	52	48.60%	8.1	6,420
Moldova	75	44%	11.8	6,356
Romania	293	41.80%	65.4	4,480
Russia	364	42.30%	30.6	11,895
Ukraine	411	40.60%	57.1	7,198
Total	**2154**	**40%**	**265**	**8,128**

Source: Authors' own work based on www.statista.com [accessed: 14 IV 2020]

European market is about 35%. This indicates an approximately 5% higher average annual growth rate for the robo-advice market in Eastern Europe compared to the whole of Europe.

According to Statista.com forecasts, in 2023, the largest number of users will be in Romania (65.4 thousand), Ukraine (57.1%), with the lowest in Armenia (6.4 thousand) and Georgia (8.1 thousand). Projected assets under management per user attain the highest value in Belarus (USD 14.8 thousand), Azerbaijan (USD 14.5 thousand), with the lowest in Bulgaria (USD 1.7 thousand) and Romania (USD 4.5 thousand). The concentration of assets under management in the four countries with the largest markets will remain high, as it was in 2020, and amount to 77% (Fig. 2).

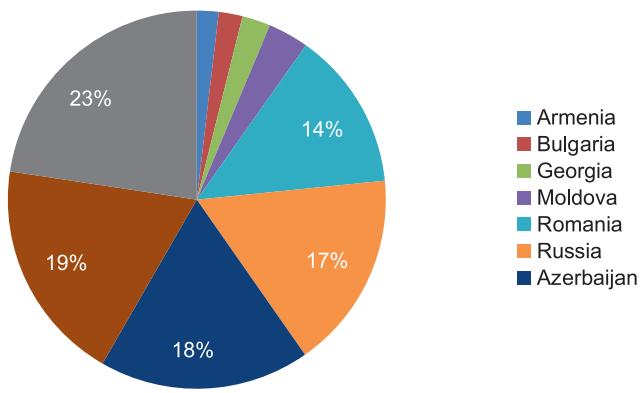

Fig. 3. Prognosis of robo-advice market share in Eastern European Countries (in 2023)
Source: Authors' own work based on www.statista.com [accessed: 14 IV 2020]

Within the scope of market analysis on robo-advice, Poland's first survey was conducted among individual investors who use automatic financial consulting. The empirical material was obtained online (CAWI) via the Slovak company Finax, which provides pioneering services on the Polish market. Qualitative measurement ensured the collection of 114 questionnaires. The survey questionnaire contained questions in the following areas: 1) identification of the robo-advisory solutions used, 2) the type of investment strategy conducted via robo-advice, 3) the amount invested, 4) the number of assets entrusted to be managed by robo-advisors, 5) the level of satisfaction with robo-advice technology, 6) the possible recommendation of such services to friends, 7) how knowledge about robo-advice is acquired, 8) the use of traditional investment consultation, 9) the pros and cons of robo-advice, 10) charges for using robo-advisory services, 11) prospects for the development of robo-advice, 12) the impact of COVID-19 on personal finances, 13) the ethicality of robo-advice, 14) the during of using robo-advisory services. The survey was conducted with a group of N = 114 people (Warchlewska/Waliszewski 2020, 97-114).

Table 4. Duration of using robo-advice in Poland

		N	%
Which statement do you think is true?	Robo-advisors are less ethical than traditional financial advisors	1	0.90%
	Robo-advisors are just as ethical as traditional financial advisors	38	34.23%
	Robo-advisors are more ethical than traditional financial advisors	72	64.86%
How long have you used robo-advisory services (in months)?	1 month	31	27.68%
	2-3 months	68	60.71%
	4-6 months	9	8.04%
	Longer	4	3.57%

Notes: N – number, % – percentage
Source: Authors' own work, N = 114

According to most respondents (64.86%), robo-advisors were more ethical than traditional financial advisors, while 34.23% of respondents believed that robo--advisors are just as ethical as traditional financial advisors. One person was of the opinion that robo-advisors were less ethical than traditional financial advisors. The respondents usually used robo-advice for a period lasting between 2 weeks and 10 months, and the average period was M = 2.33 months. Most people used robo-advice for between 2–3 months (60.71%).

Research conducted on robo-advice users in Poland indicates several statistically significant relationships (Warchlewska/Waliszewski 2020, 97-114):

1. Investors who assessed the prospects of robo-advice in Poland as definitely positive evaluated their own satisfaction with this type of investing higher and would be more willing to recommend this method to their friends.
2. The level of education, age of investors and duration of use all have an impact on the amount of assets entrusted to robo-advisors. The higher the level of education, the higher the age and the longer the period of use, the higher the amount of assets managed by robo-advisors
3. Investors who apply a balanced strategy evaluated the prospects for robo-advisory development the highest.
4. Higher evaluation of the ethicality of robo-advisors compared to traditional financial advisors resulted in this service being recommended to friends. People who were of the opinion that robo-advisors were more ethical than traditional investment advisors were more likely to recommend robo-advice to their friends.
5. Investors who positively assessed the prospects of robo-advice for the future were more satisfied with this investment method and would be more willing to recommend it to their friends.

Another study by Waliszewski and Warchlewska (2020b, 303-317) showed an analysis of data obtained from customer surveys assessing their expectation with the use of modern technologies indicated that the vast majority of respondents would not be happy if a computer program made investment decisions on their behalf. At the same time, the respondents mostly expressed a willingness for a computer program to analyse their spending habits and recommend improvements. The study showed that level of education did not affect the assessment of robo-advice concerning investment decisions, but it did influence the willingness to receive investment proposals. People with higher education would be more likely to use a computer program that would analyse their expenses and suggest improvements.

Most research on users of robo-advice services has been devoted to American investors as this is the largest and oldest market. There is limited information available about European robo-advisory client demographics. For Germany, there are estimates that clients are on average 40 years old, have a monthly net household income of around EUR 4,000 and are university graduates. Somewhat more detailed figures are available for Italian investors. In Italy, male clients outnumber female clients, which is most likely the case in other countries as well. More educated clients use robo-advice more often than less educated investors. The same holds true for financial literacy. Finally, there is a linear correlation between wealth and the use of robo-advice. In general, however, robo-advice investors will probably not be shifting their entire portfolios to accounts like these but will increasingly use these services (Kaya 2017).

According to literature (Smyczek 2016, 24-35), in terms of determinants that may obstruct access to modern financial solutions, the available analyses focus on behavioural factors, financial education, internet infrastructure and bandwidth, as well as legal solutions. Within the scope of a direct survey in Poland, Romania, Slovakia, Ukraine and Hungary, 600 respondents were asked to subjectively assess their financial knowledge and rate it against other consumers in a given country. Based on the conducted research by Smyczek (2016), it was concluded that the objective level of financial knowledge of consumers measured according to the Singapore Monetary Authority scale in the countries of Central and Eastern Europe is low. The level of financial knowledge for Poland, Romania, Slovakia, Ukraine and Hungary amounted to 33.5%, 30.4%, 37.2%, 29.7% and 31.6%, respectively. Significantly, regardless of the country, the level of financial knowledge was independently higher for men than for women. The level of financial knowledge increased proportionally with age, but only until the age of 44. A low level of knowledge was observed among senior citizens. Higher education correlated with greater knowledge and interest in financial topics. It should be emphasised that the consumers' assessment of their material situation did not significantly differentiate their level of financial knowledge. In order to statistically verify the impact of factors on the level of financial knowledge, ANOVA analyses confirmed

differences in the level of financial knowledge depending on the sex, financial activity and educational level of the respondents (Table 5).

The study conducted in Central and Eastern European countries demonstrated that the level of financial knowledge depended primarily on the sex of the consumer, the level of education and professional experience. However, age, type of employment and material situation did not correlate to the level of knowledge. It is worth noting that financial knowledge was perceived as boring and rather unnecessary in the countries analysed. The vast majority of respondents rated themselves as having an intermediate or low level (Smyczek 2016, 24-35). In comparing the respondents' level of knowledge to the rest of the society in a given country, it was perceived at a much higher level.

Table 5. Financial knowledge in selected Central and Eastern European countries with demographic and economic variables – test ANOVA

Variables	χ^2	df	χ^2/df	F	Sig.
Sex	102.3	2	051.2	4.227	0.007
Age	248.9	4	062.2	2.801	0.211
Qualification	147.5	1	147.5	3.904	0.004
Employment	194.1	2	097.1	2.357	0.408
Professional activity	211.7	5	042.3	0.844	0.002
Economic situation	125.6	1	125.6	1.871	0.295

Source: Smyczek 2016, 30

It is difficult to assess the effectiveness of education. In the group of countries selected for the study, this issue was not diagnosed, although studies in the field of financial education indicate that the conclusions are not unequivocal in terms of the effectiveness of education or its absence (Lusardi/Mitchell 2014, 5-44; Willis 2011, 429-434). In addition, Fernandes et al. (2014, 1861-1883) highlight the very spectacular effects of financial education in Miller et al. (2015, 220-246), indicating that financial education can only be effective with specific financial behaviour.

According to the report by Global Business Consulting in Central and Eastern European countries, the technologies most popular with business entities are social media, online cloud services, mobile applications and document flow automation. In countries in this region and the Balkans, executives' opinions are divided on the topic of combating unemployment using modern technologies (PAP 2019a). According to EBA (2020), the ability to use digital technologies requires a basic understanding of digital products and financial services. Consumers should first be made aware of digital channels and then available innovative and non-standard financial products and services.

4. Results and discussion

The diagnosed differences in the development of automated financial advisory services in Eastern and Central European countries are grounded in economic, regulatory, technological and socio-cultural factors. The basic determinant of an economic nature that differentiates individual markets is the affluence of a given society and its level of socio-economic development. Since the analysed services relate to investment advice, their popularity in a given country is determined by levels of economic and financial knowledge as well as interest in forms of investment alternative to bank deposits. The considerations in this study indicate that it is impossible to determine the effectiveness of education in Eastern European countries unequivocally.

5. Conclusion

Based on the data analysis, it should be concluded that the technological advancement in personal finance in the studied Eastern and Central European countries is at a high level, as evidenced by the high concentration of assets and the growing number of robo-advice users. In the analysed countries, financial knowledge is perceived as tedious and unnecessary. In order to fully engage customers in the active use of modern tools that support financial management, it is important to focus on consumer education.

The technological aspects associated with openness to the use of these technologies in financial services and the development of infrastructure related to Internet accessibility and bandwidth are not insignificant. The demographic structure and proportion of Millennials as target customers for robo-advice is also relevant. Regulatory factors play an important role regarding the possibility to legally offer this type of services in a given country as well as the willingness shown by citizens of a given country to use them.

The evaluation of the ethicality of robo-advice was associated statistically significantly with the probability of recommending robo-advice to friends. People who were of the opinion that robo-advisors were more ethical than traditional investment advisors were more likely to recommend robo-advice to their friends. The study indicates that these topics in the field of robo-advice require further research.

Bibliography

Alińska, A. (2019), Alternatywne finanse. Warszawa etc.

Barembruch, A. (2019), Zarządzanie finansami osobistymi. Teoria i praktyka. Gdańsk etc.

Brenner, L./Meyll, T. (2020), Robo-Advisors: A substitute for human financial advice? In: Journal of Behavioral and Experimental Finance. 25, 1-8.

Carpentier, J. (1996), Konsument i konsumpcja w społeczeństwie postmodernistycznym. Warszawa etc.

Cision (2019), Fibank launched the first open banking platform in Bulgaria fully compliant with the PSD2 Directive. In: https://www.prnewswire.com/news-releases/fibank-launched-the-first-open-banking-platform-in-bulgaria-fully-compliant-with-the-psd2-directive-300965760.html [access: 15 IV 2020].

Deloitte (2018), Digital Banking Maturity. In: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/About-Deloitte/central-europe/ce-digital-banking-maturity-study-emea.pdf?nc=1 [access: 13 IV 2020].

EBA (2020), Report on financial education 2019/2020. In: https://eba.europa.eu/sites/default/documents/files/document_library/News%20and%20Press/Press%20Room/Press%20Releases/2020/EBA%20identifies%20trends%20and%20lessons%20learned%20in%20financial%20education%20and%20literacy%20initiatives%20in%20its%20second%20Financial%20Education%20Report/EBA%20Financial%20Education%20Report%202019-2020.pdf [access: 14 IV 2020].

Ewe, S. Y./Lee, Ch. K. Ch./Watabe, M. (2020), Prevention focus and prior investment failure in financial decision making. In: Journal of Behavioral and Experimental Finance. 26, 100321.

Faloon, M./Scherer, B. (2017), Individualization of Robo-Advice. In: Journal of Wealth Management. 47, 30-36.

Fein, M. L. (2015), Robo-Advisors: A Closer Look In: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2658701 [access: 15 III 2020].

Fernandes, D./Lynch, Jr. J. G./Netemeyer, R. G. (2014), Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviours. In: Management Science. 6, 1861-1883.

Gradzi, D. (2018), Third Party Providers (TTP) – nowi dostawcy usług płatniczych w środowisku internetowym i mobilnym. Przegląd regulacji prawnych i analiza możliwych zagrożeń cyberbezpieczeństwa płatniczej infrastruktury krytycznej. In: Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego. 19/18, 126-149.

Itzkowitz, J./Itzkowitz, J. (2017), Name-based behavioral biases: are expert investors immune? In: Journal of Behavioral Finance. 18, 180-188.

Kaya, O. (2017), Robo-advice – a true innovation in asset management. Deutsche Bank Research.

Lusardi, A./Mitchell, O. S. (2014), The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence. In: Journal of Economic Literature. 52, 5-44.

Martínez, R. G./Román, M. P./Casadoo, P. P. (2018), Big data Algorithmic trading systems based on investors' mood. In: Journal of Behavioral Finance. 20, 227-238.

McCannon, B. C./Peterson, J. (2015), Born for finance? Experimental evidence of the impact of finance education. In: Journal of Behavioral Finance. 16, 199-205.

McGoun, E. G./Skubic, T. (2010), Beyond behavioral finance. In: Journal of Psychology and Financial Markets. 1, 135-144.

Miller, M./Reichelstein, J./Salas, C./Zia, B. (2015), Can You Help Someone Become Financially Capable? A Meta-Analysis of the Literature. In: World Bank Research Observer. 30, 220–246.

Musiał, M. (2014), Postawy finansowe Polaków w procesie gospodarowania finansami osobistymi. In: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia. 67, 837-848.

PAP (2019a), Cyfryzacja w firmach to głównie media społecznościowe. In: https://www.wnp.pl/tech/cyfryzacja-w-firmach-to-glownie-chmura-i-media-spolecznosciowe,342697.html [access: 15 IV 2020].

PAP (2019b), Otwarta bankowość odmieni oblicze branży In: https://www.cyberdefence24.pl/psd2-otwarta-bankowosc-odmieni-oblicze-branzy [access: 15 IV 2020].

Ricciardi, V./Simon, H. (2000), What id behavioral finance? In: Business, Education and Technology Journal. 2, 1-9.

Rohan, P. (2017), Open Banking Strategy Formation. Createspace Independent Publishing Platform.

Sironi, P. (2016), FinTech innovation: from robo-advisors to goal based investing and gamification. West Sussex etc.

Smyczek, S. (2010), Wirtualizacja zachowań konsumentów na rynku usług finansowych. In: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarzadzania, Finansów i Marketingu. 15, 375-385.

Smyczek, S. (2016), Wiedza finansowa konsumentów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. In: Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach. 303, 24-35.

Świecka, B./Yeşildağ, E./Özen, E. et al. (2020). Financial literacy: the case of Poland. In: Sustainability. 12, 700.

Thorun, C./Diels, J. (2020), Consumer Protection Technologies: An Investigation into the Potentials of New Digital Technologies for consumer Policy. In: Journal of Consumer Policy. 43, 177-191.

Uhl, M. W./Rohner, P. (2018), Robo-Advisors versus traditional investment advisors: an unequal game. In: The Journal of Wealth Management. 21, 44-50.

Waliszewski, K. (2014), Planowanie finansów osobistych (zarządzanie finansami osobistymi) z udziałem doradców finansowych: znaczenie dla gospodarstw domowych i gospodarki. In: Problemy Zarządzania. 12, 204-221.

Waliszewski, K./Warchlewska, A. (2020a), Attitudes Towards Artificial Intelligence in the Area of Personal Financial Planning: a Case Study of Selected Countries. In: Entrepreneurship and Sustainability. 8, 399-420.

Waliszewski, K./Warchlewska, A. (2020b), Financial Technologies in Personal Financial Planning: Robo-Advice vs. Human-Advice. In: Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. 82, 303-317.

Warchlewska, A./Waliszewski, K./ (2020), Who uses robo-advisors? The Polish case. In: European Research Studies Journal. XXIII, Special Issue 1, 97-114.

Willis, L. E. (2011), The financial education fallacy. In: American Economic Review. 101, 429-434.

Zhang, Y./Zheng, X. (2015), A study of the investment behaviour based on behavioral finance. In: Euroasian Journal of Business and Economics. 10, 1-5.

DOI: 10.31648/pw.6871

Izabela Zabielska
ORCID: https: //orcid.org./0000-0002-9421-7213
University of Warmia and Mazury in Olsztyn
Roman Kisiel
ORCID: https: //orcid.org/0000-0002-3282-1378
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

CZY PARTNERSTWO POLSKI I ROSJI JEST PLATFORMĄ KONTAKTÓW I WSPÓŁPRACY GOSPODARCZEJ?

Is the partnership of Poland and Russia a platform for contacts and economic cooperation?

Abstract: Partnership creates a basis for relations and connections (including between states, cross-border and interregional), enabling the development of contacts and comprehensive economic and non-economic cooperation. This role is performed in its various forms and on a different basis. The article presents the partnership (including the economic partnership) that is being implemented between Poland and Russia, its scope, stages of development and the existing tariff, non- and par-tariff barriers in trade. The analysis shows that the Polish-Russian partnership is currently selective in nature and is subject to a high degree of uncertainty as a result of political decisions.

Keywords: partnership, economic relations, economic cooperation, Poland-Russia

Wstęp

Partnerstwo (pomiędzy państwami, transgraniczne i międzyregionalne) stanowi ważne narzędzie propagujące i pogłębiające współpracę. Działa także stymulująco na rozwój regionów słabiej rozwiniętych. Nawiązanie kontaktów i podejmowanie kooperacji ponad granicami umożliwia przepływ doświadczeń, dobrych praktyk i wiedzy, wymianę handlową czy realizację wzajemnych projektów. Przyczynia się też do zwiększenia spójności społeczno-gospodarczej współpracujących regionów i rozszerza jej zakres.

W niniejszych rozważaniach partnerstwo jest traktowane – po pierwsze – jako forma aktywności w stosunkach międzynarodowych (a w ich obszarze prowadzenie współpracy gospodarczej i pozagospodarczej) partnerów pochodzących

z różnych państw, którzy wspólnie realizują długoterminowe cele na rzecz określonego regionu; po drugie – jako coś więcej niż sama współpraca. Odnosi się je do jakości stosunków zakładających respektowanie fundamentalnych wartości i zasad politycznych partnera, zbliżanie interesów długofalowych i wysoki poziom wzajemnego zrozumienia oraz zaufania.

Głównym celem rozważań jest identyfikacja partnerstwa Polski i Rosji (a więc i współpracy gospodarczej), dlatego wykorzystano m.in. dane dotyczące: wzajemnych obrotów w handlu zagranicznym, struktury wymiany oraz polsko-rosyjskich inwestycji. Określono także występujące w tych stosunkach bariery para-, poza- i taryfowe. Do analizy i oceny partnerstwa posłużono się danymi wtórnymi z Ministerstwa Cyfryzacji (Serwis Rzeczypospolitej Polskiej) oraz danymi Głównego Urzędu Statystycznego. Ponadto do określenia postawionego celu wykorzystano analizę źródeł literatury krajowej i zagranicznej odnoszącej się do poruszanego zagadnienia.

1. Istota partnerstwa pomiędzy państwami – od kontaktów po współpracę

Partnerstwo stwarza podłoże dla relacji i powiązań (m.in. pomiędzy państwami, transgranicznych i międzyregionalnych), umożliwiając rozwój wszechstronnej wymiany gospodarczej i pozagospodarczej (Zabielska 2020, 569-583). Inicjuje kontakty ponad granicami i prowadzi do wzrostu zaufania między sąsiadami – partnerami oraz uświadamia wspólne interesy (Greta/Lewandowski 2008, 224). Za miarę jakości realizowanego partnerstwa można uznać m.in. aktywność w jego inicjowaniu, częstotliwość i charakter kontaktów, a także trwałość więzi pomiędzy członkami – partnerami. Powyższe czynniki różnicują również partnerstwo ze względu na jego złożoność, na co wpływają m.in. powiązania i kreatorzy współpracy realizowanej w jego ramach.

Rozpatrując zatem całokształt stosunków łączących partnerów oraz występujące relacje między nimi, warto zwrócić uwagę na ich różnorodność zdeterminowaną wielością czynników. Powiązania między stronami można więc podzielić na pewne grupy zróżnicowane pod względem przejawów, procedur czy warunków generowania (Szromnik 2006, 6):

- formalne i nieformalne;
- ekonomiczne i pozaekonomiczne;
- handlowe i pozahandlowe;
- indywidualne i instytucjonalne;
- bieżące i historyczne;
- jednorazowe i wielokrotne;

- zaplanowane i spontaniczne;
- stałe i przypadkowe.

Powyższe typy odzwierciedlają złożoność problemu analiz, porównań i mechanizmów kształtowania. Dlatego niezbędna jest ich identyfikacja, by podejmować świadome i celowe działania, które budują więzi łączące partnerów i prowadzą do równoczesnego zrealizowania celów obu stron. Owe działania mogą występować w następujących po sobie formach (Zabielska 2013, 75-89):

- „poznawanie się" i wymiana informacji;
- wspólna analiza obszarów problemowych zainteresowanych stron;
- wypracowanie wspólnych stanowisk w negocjacjach i przedstawianie opinii o możliwych rozwiązaniach problemów;
- realizacja wspólnych umów/porozumień/projektów;
- instytucjonalizacja wspólnego wykonywania zadań w zakresie współpracy gospodarczej i pozagospodarczej.

Uwzględniając źródła idei oraz zasięg oddziaływania i częstotliwość podejmowania działań, proponuje się w zwrócić uwagę na partnerstwa:

- oparte na więziach formalnych (umowy/ porozumienia o współpracy) – inicjowane przez jednego partnera/stronę lub też przez różne podmioty (m.in. formalne powiązania instytucjonalne, np. euroregiony, Europejskie Ugrupowania Współpracy Terytorialnej);
- oparte na więziach osobistych, inicjowane przez jednego partnera bądź przez różne podmioty – instytucje/stowarzyszenia/kluby; są to głównie partnerstwa powstałe w wyniku nieformalnych spotkań, które z czasem mogą przekształcić się na formalne.

I tak w początkowej fazie realizowania partnerstw rodzaj więzi łączących partnerów w największym stopniu różnicuje je na początku zawarcia (Frątczak-Müller/ Mielczarek-Żejmo 2014, 50). W tych opartych na więziach formalnych – pojawiają się zazwyczaj też relacje osobiste (np. partnerzy biorą udział w różnych uroczystościach tematycznych). Niemniej, w porównaniu z partnerstwami wywodzącym się z relacji osobistych, są to częściej powiązania okazjonalne. Z kolei partnerstwa oparte na więziach osobistych z czasem powołują struktury formalne, co może być skutkiem wymogów korzystania ze środków publicznych przeznaczonych na współpracę.

Natomiast jeżeli chodzi o trwałość partnerstwa, istotne w tym aspekcie stają się wyłonienie partnera zmotywowanego do realizacji współpracy, atmosfera i klimat pomiędzy partnerami, a także nastawienie otoczenia – wsparcie lokalnych i regionalnych podmiotów oraz pozytywny odbiór społeczny prowadzonej kooperacji.

Analiza zakresu przedmiotowego podjętej w partnerstwie współpracy pozwala na wyodrębnienie dziedzin, na których koncentrują się działania – szczególnie istotne z punktu widzenia partnerstwa transgranicznego i międzyregionalnego. I tak mogą to być kultura, turystyka, rekreacja i sport, współpraca samorządów, organizacji

pozarządowych, straży pożarnej, organizacji zawodowych, szkół, stowarzyszeń oraz wzajemna pomoc w wypadku klęsk żywiołowych bądź promowanie wypoczynku. Dotyczy to również wymiany doświadczeń w zakresie ochrony zdrowia, pomocy społecznej, oświaty, gospodarki komunalnej czy wymiany młodzieży, a przede wszystkim realizacji wspólnych przedsięwzięć infrastrukturalnych, jak budowa dróg, ścieżek rowerowych albo oczyszczalni ścieków.

Nowoczesne partnerstwa są częścią gospodarki sieciowej z ogromną różnorodnością nieformalnych procesów zachodzących między ludźmi, a także z formalną współpracą w postaci klastrów, sieci, różnych związków, stowarzyszeń czy umów między miastami i regionami partnerskimi (tzw. umowy bliźniacze) (Kurowska-Pysz/Walencik 2017).

Jak już wcześniej podejmowano w niniejszych rozważaniach, partnerstwo jest kategorią dynamiczną. Wynika to, co słusznie podkreśla Szromnik (2006, 6), z jego rozwoju i różnicowania się chęci nawiązywania oraz realizowania współpracy przez partnerów oraz modyfikacji jego etapów. Cheverton (2001) uwzględnia pięć progów: etap wstępny, etap wczesny, etap pośredni, właściwe partnerstwo oraz synergię.

Partnerstwo w relacjach wzajemnych jako szczególna forma współdziałania i powiązanie interesów oznacza w praktyce m.in. 1) świadomość korzyści (ekonomia skali, budowanie infrastruktury, transakcje handlowe); 2) „nowe" kontakty stron; 3) rozwój inicjatyw partnerskich; 4) rozszerzenie i pogłębianie współpracy; 5) realizację dotychczasowych strategii partnerstwa czy nawet 6) spadek zainteresowania współpracą. Wymienione fazy można określić mianem cyklu życia[1].

Należy raz jeszcze zaakcentować, że aby doszło do współpracy, niezbędne jest partnerstwo podmiotów po obu stronach granicy. Wynika to z głównych zasad funkcjonowania i wdrażania projektów w krajach członkowski UE (Rozporządzenie nr 1083/2006), a jego finansowanie odbywa się m.in. w ramach Europejskiej Współpracy Terytorialnej (EWT) (Interreg) (Rozporządzenie nr 1299/2013; Wniosek z dnia 29.05.2018… 2018) i Instrumentu Sąsiedztwa, Współpracy Międzynarodowej i Rozwojowej (NDICI) (Wniosek z dnia 14.06.2018… 2018). Ponadto dzięki Europejskiej Polityce Sąsiedztwa (ENP) (Europejska Polityka… 2021) możliwa jest współpraca z południowymi i wschodnimi sąsiadami.

EWT (Interreg: Europa Środkowa, Region Morza Bałtyckiego, Europa) w okresie programowania 2021-2027 obejmuje następujące komponenty:

- współpracę transgraniczną: a) na lądowych granicach wewnętrznych i zewnętrznych; b) na bazie regionów UE na poziomie NUTS 3;
- współpracę transnarodową i współpracę morską: a) programy lądowe (2A); b) programy wokół basenów morskich (2B) (w tym współpraca transgranicz-

[1] Szromnik (2008, 194) zastosował cykl życia partnerstwa w marketingu terytorialnym. Z kolei Szmigiel-Rawska i Dołzbłasz (2012, 39) odniosły cykl życia do rozwoju partnerstw między organizacjami funkcjonującymi w ramach instytucji społecznych w ramach realizacji małych projektów PHARE CBC.

na); c) na bazie regionów UE na poziomie NUTS 2 i NUTS 3 (dla regionów morskich); d) współpracę regionów najbardziej oddalonych;
- współpracę międzyregionalną: a) cały obszar UE; b) wsparcie dla wdrażania programów Interreg, realizacji programów w zakresie współpracy transnarodowej i międzyregionalnej, wsparcie EUWT (kontynuacja Interact); c) analizy trendów rozwojowych (kontynuacja Espon);
- międzyregionalne inwestycje innowacyjne: a) cały obszar UE; b) komercjalizacja i wykorzystanie w większej skali rezultatów innowacyjnych projektów międzyregionalnych.

Podsumowując, należy przypomnieć, iż w partnerstwie realizowanym w ramach projektów finansowanych z EWT i NDICI występują co najmniej dwa podmioty z różnych krajów. To wzbogaca, a jednocześnie utrudnia ich realizację. Z jednej strony różni ich prawie wszystko: prawo, język, kultura, historia, niezbieżne pomysły, interesy, wizje, z drugiej zaś – łączy wspólny cel, dla którego powstało partnerstwo (Zabielska 2020, 569-583).

2. Partnerstwo polsko-rosyjskie – kooperacja czy konfrontacja?[2]

Współdziałanie sąsiadujących krajów należy do prawidłowości międzynarodowych stosunków gospodarczych. Bliskość przestrzenna wpływa na koszty obsługi handlu i inne formy zagranicznych stosunków ekonomicznych, częstotliwość kontaktów oraz ułatwia poszukiwanie korzystnych dla stron rozwiązań transakcyjnych. Przykładem tego jest partnerstwo między gospodarkami Polski i Rosji wyrosłe na gruncie licznych odrębności systemowych, historycznych, strukturalnych, psychospołecznych i politycznych, na które wpływ miała także znaczna strukturalna komplementarność stron i sytuacja międzynarodowa (Zabielska 2010).

Partnerstwo Polski z Rosją można rozpatrywać m.in. przez pryzmat ogólnoludzkiej cywilizacji i odwołując się do koncepcji Huntingtona (Madej 2004) oprzeć je na: różnicach/podobieństwach cywilizacyjnych i zbieżnościach/sprzecznościach interesów. Uwzględnianie tego oraz odmiennej drogi rozwojowej, a także zróżnicowanych systemów wyznawanych wartości oznacza poznanie cywilizacyjnej specyfiki Rosji, szanowanie jej odrębności i nienarzucanie swoich wzorców.

Polacy i Rosjanie nie rozwinęli dobrosąsiedzkich relacji gospodarczych[3]. Wielowiekowa historia zdominowana była głównie przez konflikty. Rywalizacje o sporne tereny i odmienności powodowały, że partnerstwo stawało się obszarem

[2] Ta część rozważań powstała m.in. na podstawie rozproszonych danych z Roczników Statystycznych Handlu Zagranicznego… (za odpowiednie lata).

[3] Przyczyniły się do tego zakorzenione stereotypy, różnice kulturowe i uprzedzenia (Kiklewicz 2017).

konfrontacji (Zabielska 2010). Wobec powyższego i powiązania przybierały różne postacie (od stosunków podległościowych, prób wzajemnego zdominowania po ekonomiczne zależności). W tym kontekście szczególnego znaczenie nabiera pojęcie intensywności partnerstwa, którego tempo i siła zmieniała na przestrzeni dziejów (Menkiszak/Piotrowski 2002, 214-275):

- od lipca 1945 do października 1956 r. – całkowite uzależnienie od ZSRR i niemożność podejmowania wolnych decyzji ekonomicznych a zawieranie umów dwustronnych (np. handlowych[4]) przy pełnej kontroli (Kukułka 1998)[5];
- od października 1956 do grudnia 1970 r. – obowiązujące zasady socjalistycznego internacjonalizmu; bezpośrednia zależność od ZSRR[6];
- lata 70. XX w. – monopol koncepcji, decyzji i realizacji polityki zagranicznej blokujący polskie reformy i ułożenie wzajemnych stosunków (Kuźniar 1991, 7-26)[7];
- od 13 grudnia 1981 do 1989 r. – stan wojenny w 1981 r. i kolejny etap partnerstwa[8], lata 1989–1991 – to próby tworzenia suwerennej polityki Polski wobec ZSRR;
- po 1991 r. – przełom związany z likwidacją ZSRR – definiowanie interesów, tworzenie podstaw prawnych i próba „ekonomizacji" wzajemnych stosunków[9] (Bieleń 1995) – następuje rozwój współpracy między północnymi województwami Polski a obwodem kaliningradzkim; lata 1998/99 – to identyfikacja relacji przez pryzmat integracji z NATO i UE; załamanie współpracy ekonomicznej i poszukiwanie nowego otwarcia;
- od 1 maja 2004 r. – przez pryzmat Polski w UE i państwa granicznego (geograficznie, politycznie i gospodarczo) z jego istotną funkcją[10].

---

[4] ZSRR od lat 50. XX w. stał się głównym partnerem handlowym Polski (koncentracja ogromnej części polskiego eksportu) a jego udział w polskim handlu sięgał do 80%; w kolejnych latach wynosił 1/3 globalnych obrotów Polski, a z upływem czasu zmniejszał się z 1/4 i do 1/5 (Bożyk 2004, 15-28).

[5] M.in. partii komunistycznych i robotniczych redukujących polskie możliwości włączenia się w nurt procesów integracyjnych (Łoś-Nowak 1998) i Układu Warszawskiego, który nierozerwalnie połączył Polskę z ZSRR.

[6] Skorygowano m.in. niekorzystne układy gospodarcze i podpisano porozumienia.

[7] Do 1984 r. import z ZSRR wynosił: 203 mln ton ropy naftowej, 54 mld m^3 gazu ziemnego, 257 mln ton rudy żelaza, 3245 tys. ton bawełny i 1602 tys. ton celulozy; obejmował też chrom i magnez, aluminium, żelazostopy, węgiel koksujący, surowce drzewne, sól potasową. Podstawę polskiego eksportu stanowiły: paliwa (węgiel) i inne surowce, artykuły rolno-spożywcze i towary konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego (Iskra 2004).

[8] W tym okresie Polska przekształciła się z importera w eksportera netto maszyn i urządzeń oraz surowców i paliw. Tak uformowana struktura polsko-radzieckiej wymiany przetrwała do końca lat 80. XX w.

[9] Chodziło o zmianę mechanizmu wzajemnych obrotów usługowych, kapitałowych, handlowych i struktury wymiany (Jakimowicz 2000).

[10] Położenie stworzyło możliwości dla wzmocnienia pozycji Polski w stosunkach UE – Rosja. Zaistniały przesłanki, by odegrać w tym partnerstwie znaczącą rolę, m.in. w kreowaniu polityki wschodniej Wspólnoty i w budowie strategicznego partnerstwa z Rosją. Przemawiały za tym m.in. znaczący potencjał gospodarczy, powiązania kulturowe i bogate doświadczenia w relacjach z Rosją.

Od 2004 r. partnerstwo gospodarcze Polski z Rosją reguluje Układ o partnerstwie i współpracy (rozszerzony Protokołem podpisanym 27.04.2004 r.) oraz międzyrządowa Umowa o współpracy gospodarczej dotycząca wszystkich dziedzin i sektorów gospodarki. Powołano też Polsko-Rosyjską Międzyrządową Komisję ds. Współpracy Gospodarczej oraz pracujące w jej ramach Grupy Robocze[11] i komórki przedstawicielstw dyplomatycznych każdej ze stron. Stanowiło to główne instytucjonalne forum dla partnerstwa gospodarczego między Polską i Rosją. Jednakże po aneksji Krymu w 2014 r. oraz w wyniku polityki Rosji na wschodzie Ukrainy większość wymienionych form aktywności zostało zamrożonych.

W omawianym okresie istotnymi barierami w partnerstwie gospodarczym z Rosją stały się m.in. kosztowny proces certyfikacji produktów, postępowania ochronne, utrudniony dostęp do rynku pracy, licencje na prowadzenie działalności i niekorzystna rosyjska taryfa celna uwzględniająca dla niektórych produktów (głównie jabłek i mebli)[12] tzw. składową specyficzną wyrażoną w postaci EURO/jednostka towaru[13] (w ramach Euroazjatyckiej Unii Celnej i Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej). Zarówno powyższe instrumenty, jak i ograniczenia stosowane przez wymienione organizacje stanowiły przeszkody w relacjach handlowych, co znajdowało głównie odbicie w (Polska w Rosji… 2021):

- słabej przepustowości przejść granicznych – niekończące się kontrole celne przedsiębiorców, wydłużone kolejki, zły system informowania (a przez to niedotrzymywanie terminów dostaw);
- problemach z naliczaniem VAT (różnice w stawkach podatku i jego zwrot) i stosowaniu cen orientacyjnych (minimalnych) przy odprawie celnej towarów wwożonych do Rosji;
- różnicach w wymogach w urzędach celnych;
- zawiłym systemie prawnym i dużej liczby dokumentów regulacyjnych oraz długotrwałych biurokratycznych procedurach dostępu do rynku;
- utrudnieniach dla inwestorów zagranicznych – problemy w uzyskaniu prawa własności do ziemi, zatrudnienie specjalistów, podejmowanie i realizacja projektów inwestycyjnych;
- ograniczeniach przewozów w transporcie drogowym i w tranzycie przez Rosję.

---

[11] Ds. handlu i inwestycji, rolnictwa, paliw i energetyki, ds. wojskowo-technicznych, turystyki, współpracy celnej.

[12] FR wprowadziła zakaz importu m.in. z UE określonych produktów rolnych, surowców i żywności. W 2019 r. obowiązywały tzw. specjalne środki gospodarcze (embargo – tzw. kontrsankcje) na szereg produktów spożywczych, które przedłużono do końca 2020 r. z możliwością dalszej zmiany terminu.

[13] Problematyka dostępu do rynku rosyjskiego wiąże się z występowaniem barier poza- i taryfowych, w tym m.in.: a) kontyngentów ilościowych (mięso wieprzowe, wołowe i drobiowe); b) uzyskiwanie dopuszczenia na rynek rosyjski eksporterów z sektora rolnego; c) procedur dostępu do rynku usług budowlanych i zatrudniania specjalistów; d) problemy z ochroną znaków towarowych.

Pomimo tej sytuacji obecnie działają: Grupa Robocza ds. Współpracy Celnej, Polsko-Rosyjska Komisja Mieszana ds. Międzynarodowych Przewozów Drogowych. Ponadto aktywne są niektóre formy współpracy regionalnej, tj. programy współpracy transgranicznej (Polska-Rosja 2014-2020)[14] oraz Polsko-Rosyjska Rada ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim.

Warto zwrócić uwagę na zaangażowanie samorządów gospodarczych, które podjęły m.in. polskie izby i izby handlowo-przemysłowe, Krajowa Izba Gospodarcza, Rosyjska Rada Biznesu ds. Współpracy z Polską i Klub Wschodni. Aktywne są też jednostki samorządu terytorialnego, szczególnie te przygraniczne (por. Zabielska i in. 2017).

W partnerstwie polsko-rosyjskim wyjątkowego znaczenia nabiera także granica – jej rola i stopień przenikalności. Po przystąpieniu Polski do UE oraz do strefy Schengen (por. Jańczak 2015, 27-50) nałożony obowiązek reżimu wizowego oraz modernizacja i rozbudowa infrastruktury granicznej spowodowały, że funkcja dzieląca granicy została wzmocniona (za: Studzińska 2019), a celem podjętych działań była jej ochrona (por. Łach 2011, 97-122). W 2012 r. weszła w życie umowa o małym ruchu granicznym (MRG) i przekraczanie granicy w trybie uproszczonym (dla mieszkańców pogranicza polsko-kaliningradzkiego) (por. Zabielska i in. 2017). Jednakże w 2016 r. decyzją polskiego rządu MRG został zawieszony (względy bezpieczeństwa związane ze szczytem NATO i Światowymi Dniami Młodzieży). W odpowiedzi – władze rosyjskie też zawiesiły umowę o ruchu bezwizowym. Niestety, taka sytuacja trwa do dzisiaj.

Napięte relacje pomiędzy RP a FR powodują, że współpraca, a przez to i partnerstwo mają znikomy i wybiórczy charakter oraz są obarczone dużym stopniem niepewności wynikającym z decyzji politycznych. Znajduje to odzwierciedlenie we wzajemnych obrotach. Otóż wg „Polska w Rosji. Informator Ekonomiczny…" (2021) obroty handlowe w 2019 r. wyniosły 17,5 mld USD i zmniejszyły się o 19,15% w stosunku do 2018 r. Eksport FR do Polski stanowił 12,4 mld USD (spadek o 24,74%), a import z Polski do FR – 5,07 mld USD (spadek o 1,20%). Nadwyżka handlowa oscylowała wokół 7,3 mld USD. Tym samym udział Polski w obrocie zagranicznym Rosji w 2019 r. wyniósł 2,62% (3,15% w 2018 r.), a pod względem udziału w obrocie towarowym Polska zajęła 11 miejsce (w 2018 r. – 9).

Z kolei w eksporcie z Rosji w 2019 r. udział Polski wyniósł 2,94% (3,67% w 2018 r.) i Polska zajęła 11 miejsce (w 2018 r. – 7) pod względem tego udziału w rosyjskim eksporcie. Natomiast pod względem udziału w rosyjskim imporcie w 2019 r. Polska zajęła 10 miejsce (w 2018 r. – 11) a wyniósł on 2,08% (2,15% w 2018 r.).

[14] Poprzedni: Litwa-Polska-Rosja 2007-2013 i w perspektywie 2021-2027: Interreg Polska-Rosja 2021-2027.

Aktualne uwarunkowania nie sprzyjają także rozwojowi wzajemnych inwestycji. Z badań statystycznych „Polska w Rosji. Informator Ekonomiczny…" (2021) wynika, że na dzień 1 stycznia 2018 r. saldo polskich inwestycji bezpośrednich w FR wynosiło 477 mln USD, w tym 387 mln USD inwestycje w kapitał podstawowy i 90 mln USD w instrumenty dłużne. Polska plasowała się na 37 miejscu na liście państw-inwestorów zagranicznych w FR. Na terenie FR funkcjonowało ok. 900 podmiotów gospodarczych deklarujących udział polskiego kapitału. Znaczącymi są: Toruńskie Zakłady Materiałów Opatrunkowych (Bella), Cersanit, Nowy Styl, Maspex, Wielton, Mago, Boryszew, Fakro.

Należy zatem podkreślić, że skala, jak też wolumen polskiego kapitału inwestowanego w FR nie mają strategicznego znaczenia zarówno dla gospodarki RP, jak i FR.

Zakończenie

We współczesnym partnerstwie gospodarczym Polski i Rosji ważną rolę odgrywają podobieństwa i różnice celów, środki i narzędzia zarówno polityki zagranicznej, jak i polityki wewnętrznej prowadzonej przez każdy kraj. Podobieństwa w tej dziedzinie sprzyjają rozwojowi partnerstwa gospodarczego, niestety rozbieżności ograniczają jego rozwój, co można zweryfikować chociażby na podstawie dotychczasowego kształtowania się polsko-rosyjskiej wymiany handlowej i inwestycyjnej.

Biorąc pod uwagę powyższe, warto wyodrębnić określone, ewoluujące fazy – od stanu niemalże zupełnej izolacji w kontaktach do ożywionej współpracy na zasadach partnerstwa (rys. 1).

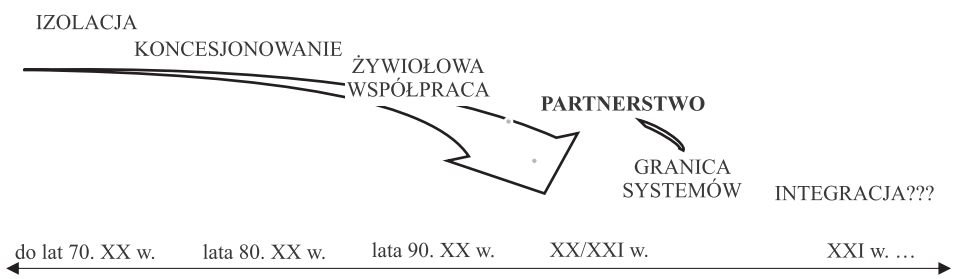

Rys. 1. Etapy partnerstwa gospodarczego Polski i Rosji

Przedstawione na rysunku następujące po sobie fazy mogą w dalszym ciągu ewoluować. Wynika to z nieprzewidywalnych skutków aktualnych wydarzeń międzynarodowych (m.in. ciągłe poszukiwanie tożsamości politycznej UE, Covid-19). Istotnym powodem ewentualnych zmian w zakresie ewolucji może być również trwający właśnie globalny kryzys gospodarczy, który wzmaga tendencje niektórych państw do stosowania protekcjonizmu.

Dlatego relacje polsko-rosyjskie, w najszerszym ich rozumieniu – polityczne i gospodarcze – mogą się zatem rozwijać według dwóch scenariuszy: konfrontacji lub partnerstwa.

Konfrontacja jest wariantem najgorszym, ale możliwym. Może zaistnieć i rozwinąć się, gdy nastąpi kolejna zmiana kursu politycznego Rosji. Natomiast jeśli chodzi o partnerstwo, byłoby ono modelem optymalnym. Bowiem konceptualnie partnerstwo, zgodnie z przyjętymi w niniejszych rozważaniach założeniami, jest czymś więcej niż współpracą. Jest to przecież inna jakość stosunków gospodarczych, która zakłada respektowanie fundamentalnych wartości i zasad politycznych partnera, zbieżność interesów długofalowych, a nade wszystko wysoki poziom wzajemnego zrozumienia i zaufania. Porównując tę wizję z realiami, nietrudno zauważyć, że warunki te, jeśli nawet istnieją, są dopiero w początkowej fazie rozwoju.

Dlatego pytanie: czy partnerstwo Polski i Rosji jest platformą kontaktów i szeroko ujętej współpracy gospodarczej? wciąż pozostaje otwarte, gdyż obecnie ma znikomy i wybiórczy charakter oraz obarczone jest dużym stopniem niepewności wynikającym z decyzji politycznych.

Bibliografia

Bieleń, S. (red.) (1995), Polska-Rosja. Czas przewartościowań. Warszawa.

Bożyk, P. (red.) (2004), Stosunki gospodarcze Polska-Rosja w warunkach integracji z Unią Europejską. Warszawa.

Cheverton, P. (2001), Zarządzanie kluczowymi klientami. Kraków.

Europejska polityka sąsiedztwa. https://www.europarl.europa.eu/regdata/etudes/fiches_techniques/2013/ 060504/04a_ft(2013)060504_pl.pdf [dostęp: 20 I 2021].

Frątczak-Müller, J./Mielczarek-Żejmo, A. (2014), Cross-border partnerships – institutions in initiating social networks (based on the Euroregion Spree-Niesse-Bober). In: Opuscula Sociologica. 3 (9), 43-56.

Greta, M./Lewandowski, K. (2008), The Significance of Euroregions in the Process of Achieving Social and Economic Cohesion in the European Union. In: Stanisławski, R./Greta, M. /Maciaszczyk, A. (eds.), Structural Funds for the Socio-economic Development of the Lodz Region in the Perspective of Experiences of Polish Regions. Łódź, 213-225.

Iskra, W. (2004), Polska-Rosja-Unia Europejska. Relacje ekonomiczne. Warszawa.

Jakimowicz, R. (2000), Zarys stosunków polsko-rosyjskich w latach 1992-1999. W: Studia i Materiały. Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych. 23, 1-21.

Jańczak, J. (2015), The "Forgotten Border" between Poland and the Kaliningrad Oblast. De and Re-Boundarization of the Russia-EU Neighborhood. In: Cross-Border Review, 25-47.

Kiklewicz, A. (2017), Polska – Rosja: wzajemne wartościowanie (na podstawie analizy korpusowej). In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/2, 343-357.

Kukułka, J. (1998), Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej. Wrocław.

Kuźniar, R. (1991), Nowa polska polityka zagraniczna. In: Sprawy Międzynarodowe. 10, 7-26.

Łach, H. (2011), Polsko-rosyjska granica państwowa w drodze do Schengen. In: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych im. gen. T. Kościuszki. 3 (161), 97-122.

Łoś-Nowak, T. (2006), Stosunki międzynarodowe. Teorie – systemy – uczestnicy. Wrocław.

Madej, Z. (2004), Modele polskiej polityki gospodarczej wobec Rosji w warunkach integracji z Unią Europejską. W: Bożyk, P. (red.), Stosunki gospodarcze Polska-Rosja w warunkach integracji z Unią Europejską. Warszawa, 185-192.

Menkiszak, M./Piotrowski, M. A. (2002), Polska polityka wschodnia. W: Kuźniar, R./Szczepanik, K. (red.), Polityka zagraniczna RP 1989-2002. Warszawa, 214-275.

Polska w Rosji (2021), Polska w Rosji. Informator Ekonomiczny. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. https://www.gov.pl/web/rosja/informator-ekonomiczny [dostęp: 21.01.2021].

Roczniki (2019), Roczniki Statystyczne Handlu Zagranicznego (za odpowiednie lata do 2019 r.). Warszawa.

Rozporządzenie (1999), Rozporządzenie Rady (WE) nr 1083/2006 z dnia 11 lipca 2006 r. ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego oraz Funduszu Spójności i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1260/1999.

Rozporządzenie (2013), Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1299/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie przepisów szczegółowych dotyczących wsparcia z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach celu „Europejska współpraca terytorialna". Dz.U. L 347 z 20.12.2013, 259-280.

Studzińska, D. (2019), Wybrane aspekty transformacji funkcji i stopnia przenikalności granicy polsko-rosyjskiej. W: Przegląd Geograficzny. 91 (4), 553-571.

Szmigiel-Rawska, K./Dołzłasz, S. (2012), Trwałość współpracy przygranicznej. Warszawa.

Szromnik, A. (2006), Partnerstwo marketingowe w regionie. Problemy teoretyczno-koncepcyjne. W: Zeszyty Naukowe. 694, 5-18.

Szromnik, A. (2008), Marketing terytorialny. Warszawa.

Wniosek (2018a), Wniosek Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie przepisów szczegółowych dotyczących celu „Europejska współpraca terytorialna" (Interreg) wspieranego w ramach Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego oraz instrumentów finansowania zewnętrznego z dnia 29.05.2018 r. COM(2018) 374 final.

Wniosek (2018b), Wniosek Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady ustanawiające Instrument Sąsiedztwa oraz Współpracy Międzynarodowej i Rozwojowej z dnia 14.06.2018 r. COM(2018) 460 final.

Zabielska, I. (2010), Znaczenie polsko-rosyjskiego sąsiedztwa w rozwoju gospodarczym Warmii i Mazur [rozprawa doktorska UWM Olsztyn].

Zabielska, I. (2013), Transgraniczna współpraca regionów. W: Kisiel, R./Wojarska, M. (red.), Wybrane aspekty rozwoju regionalnego. Olsztyn, 75-89.

Zabielska, I. (2020), Cooperation, partnership and integration in the cross-border area: the role of borders and cross-border cooperation. In: Ekonomia i Prawo. 19 (3), 569-583.

Zabielska, I./Zielińska-Szczepkowska, J./Kisiel, R. (2017), The development of cross-border relations in rural areas (on the example of local border traffic). In: Raupeliene, A. (ed.), The 8th International Scientific Conference: Rural Developmen: Bioeconomy Challenges 23-24th November, Abstracts Book. Kaunas, 341-342.

DOI: 10.31648/pw.6872

Adam Oleksiuk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1796-8125
SGH Warsaw School of Economics

ALOIS RAŠIN – CZESKI I CZECHOSŁOWACKI EKONOMISTA. PRZEGLĄD WYBRANYCH KONCEPCJI I POGLĄDÓW

Alois Rašín – Czech and Czechoslovak economist. Overview of selected concepts and views

Abstract: Alois Rašín (1867-1923) was a Czech and Czechoslovak politician, economist, one of the founders of Czechoslovakia and its first finance minister. Alois Rašín is also the author of the first Czechoslovak law and the creator of the national currency, i.e. the Czechoslovak koruna. Rašín was a representative of conservative liberalism. This paper presents a review of Alois Rašín's concepts and views as the Minister of Finance of Czechoslovakia. Particular attention was paid to his efforts to regulate the currency and monetary system of Czechoslovakia and to fight galloping inflation (hyperinflation). Rašín supported free competition, believed in an entrepreneurial society, and believed that the state should strive to maintain a balanced budget.

Keywords: Alois Rašín, Czechoslovakia, economist, ministry of finance, economic policy, currency reform, public finance

Pracuj i oszczędzaj.
Alois Rašín

1. Wprowadzenie

Alois Rašín był czeskim i czechosłowackim politykiem, ekonomistą, duchowym ojcem reformy walutowej i twórcą czechosłowackiej korony. 28 października 1918 r. wraz z Antonínem Švehlą, Jiřim Stříbrnym, Františkiem Soukupem i Vavrem Šrobárem ogłosił niepodległość państwową Czechosłowacji. Był autorem tekstu pierwszej ustawy o utworzeniu niepodległego państwa. Rašín aż dwukrotnie pełnił funkcję ministra finansów (w okresie od 14 listopada 1918 do 8 lipca 1918 oraz od 7 października 1922 do 18 lutego 1923), zyskał miano jednego z twórców i kreatorów nowo powstałego państwa; dbał o stan i bezpieczeństwo czechosłowackich

finansów publicznych (Kosatík 2010; Šetřilová 1997). Jego aktywność na polu naprawy finansów państwowych i wprowadzenia reformy walutowej można porównać do działań polskiego premiera Władysława Grabskiego (1874-1938). Jako minister finansów prowadził restrykcyjną politykę budżetową oraz stosował politykę deflacyjną, celem której było wzmocnienie czechosłowackiej waluty (Rašín 1920). Celem niniejszego opracowania jest ukazanie i przegląd poglądów na kwestie ekonomiczne czechosłowackiego ekonomisty i ministra finansów Aloisa Rašína.

2. Alois Rašín – sumaryczny zarys biografii

Alois Rašín urodził się 18 października 1867 w miejscowości Nechanice znajdującej się w pobliżu miasta Hradec Králové, zmarł 18 lutego 1923 w Pradze. Był czeskim i czechosłowackim politykiem, ekonomistą, a także jednym z założycieli Czechosłowacji oraz jej pierwszym ministrem finansów. To również twórca krajowej waluty, tj. korony czechosłowackiej (Šetřilová 1997; Hoch 1934). Rašín był przedstawicielem konserwatywnego liberalizmu − tzw. wolnościowego konserwatyzmu. Przedstawiciele tego nurtu uznają, że można łączyć idee związane z poglądami konserwatywnymi w zakresie np. poszanowania tradycji z liberalizmem rozumianym jako wyznawanie określonego zbioru praw i obowiązków. Te dwa wydawałoby się sprzeczne prądy według Rašína w bardzo istotny sposób jednak uzupełniają się (Rašín 1920; 1922a; 1922b). Przedstawicielom konserwatywnego liberalizmu szczególnie bliskie są poglądy ekonomistów klasycznych, w tym Adama Smitha, Davida Hume'a, Johna Locke'a, Edmunda Burke'a, Alexisa de Tocqueville'a, ale też myślicieli austriackiej szkoły ekonomii, jak Ludwiga von Misesa czy Friedricha Augusta von Hayeka. Ten ostatni w swojej pracy „The Road to Serfdom" zapisał:

> Konserwatyzm, chociaż jest niezbędnym elementem każdego stabilnego społeczeństwa, nie jest programem społecznym; w swych paternalistycznych, nacjonalistycznych i uwielbiających władzę tendencjach często jest bliższy socjalizmowi niż prawdziwemu liberalizmowi; a ze swoimi tradycjonalistycznymi, antyintelektualnymi, a często mistycznymi skłonnościami [...] nigdy nie przyciągnie młodych i wszystkich innych, którzy uważają, że pewne zmiany są pożądane, jeśli świat ma stać się lepszym miejscem (Hayek von 1944, xi)

W 1911 r. Rašín dostał się do Rady Cesarskiej Franciszka Józefa I Habsburga jako członek powiatu Bohemia – Klatovy. W lipcu 1916 r. został aresztowany, osadzony w areszcie w Wiedniu i oskarżony o zdradę i szpiegostwo. Proces Aloisa Rašína, Karla Kramara i Vincenca Cervinki trwał od grudnia 1915 do lipca 1916 r. i zakończył się skazaniem oskarżonych na karę śmierci. Po śmierci cesarzy Franciszka

Józefa I i Karola I kary jednak zmieniono na 10 lat więzienia. W czasie pobytu w więzieniu Rašín napisał swoje dzieło „Gospodarka narodowa" (czes. „Národní hospodářství"), które ukazało się w 1922 r. (Rašín 1922c). W lipcu 1917 ogłoszono amnestię (Šetřilová 1997; Hoch, 1934). Po powrocie z więzienia Rašín postrzegany był przez rodaków jako bohater narodowy, zaczął aktywnie działać politycznie. 28 października 1918 r. będąc autorem pierwszej ustawy ustanawiającej niezależne państwo Czechosłowację, wspólnie z Antonínem Švehlą, Jiřím Stříbrnym, Vavro Šrobárem, Františkiem Soukupem ogłosili niepodległość państwa czechosłowackiego (Kosatík 2010).

W listopadzie 1918 r. zrodziło się Rewolucyjne Zgromadzenie Narodowe. Na pierwszym posiedzeniu członkowie wybrali Tomáša Garrigue Masaryka na Prezydenta Republiki Czechosłowacji i powołali Karela Kramáře na premiera kraju. Alois Rašín miał być początkowo ministrem spraw wewnętrznych, ale ze względu na swoją wiedzę ekonomiczną, a także wysoką inflację ostatecznie został ministrem finansów. W 1919 r. Rašín zamknął granice, od 26 lutego do 9 marca odizolował cały kraj i zaczął stemplować wszystkie pieniądze, z których część potrącał jako pożyczkę rządową (Kosatík 2010). Przez dwa tygodnie otrzymał całkowitą władzę nad policją i wojskiem. Celem tego manewru było „rozdzielenie" walut, po rozpadzie Austro-Węgier, zmniejszenie ilości pieniądza w obiegu i podporządkowanie polityki emisyjnej nowo powstałemu bankowi państwowemu. Po zwycięstwie lewicy w wyborach w 1919 r. premierem został Vladimír Tusar, a Alois Rašín posłem do parlamentu (Šetřilová 1997; Penížek 1926).

W 1920 r. ukształtował się drugi rząd Tusara. Rašín utrzymał mandat posła, będąc wybrany na tę funkcję z ramienia Czechosłowackiej Narodowej Demokracji, która była również częścią Komitetu Pięciu (czes. Pětka). W tym samym roku Rašín opublikował swoją książkę „Mój finansowy plan" (czes. „Můj finanční plan"), opisującą czechosłowacką historię finansową, poczynając od Austro-Węgier, a skończywszy na czasach, gdy zarządzał Ministerstwem Finansów (Rašín 1920). Dwa lata później wydał „Politykę finansową i gospodarczą do końca 1921 r." (czes. „Finanční a hospodářská politika do konce roku 1921") oraz „Inflację i deflację" (czes. „Inflace a deflace") (Rašín 1922b; 1922a). W 1922 r. został mianowany ministrem finansów w rządzie Antonína Švehli. W swojej polityce sprzeciwiał się wysokim wydatkom na cele socjalne i rozdawnictwu publicznych pieniędzy. W ciągu całego życia prowadził politykę deflacyjną, którą uważał za remedium na problemy ekonomiczne kraju; swoją politykę deflacyjną postrzegał jako niezbędną do osiągnięcia przyszłego wzrostu gospodarczego (Novotný 2015). Ponadto dążył do wzmocnienia waluty − czechosłowackiej korony (Koderová/Sojka/Havel 2011).

W 1923 r. doszło do zamachu na Rašína, w wyniku którego poniósł śmierć. Za przyczynę tego zdarzenia uznaje się fakt, iż był powszechnie uważany za ideologa „narodowego kapitalizmu" (Kosatík 2010).

3. Początki reformy walutowej we wspomnieniach Aloisa Rašína

Za najważniejsze dzieło Aloisa Rašína powszechnie uznaje się publikację „Financial Policy of Czechoslovakia during the First Year of its History", wydaną nakładem Clarendon (Rašín 1923). Ta ponad 160-stronicowa książka, ukończona w grudniu 1921 r., w bardzo precyzyjny sposób omawia najważniejsza kwestie związane z problemami ekonomicznymi, z jakimi przyszło się mierzyć nowo powstałemu państwu czechosłowackiemu. Jak zanotował sam autor w przedmowie, praca została oddana do druku „w czasie, gdy w wyniku osiągniętego postępu przezwyciężyliśmy już wpływy rosyjskiego bolszewizmu i uwolniliśmy się, przynajmniej w najważniejszych działach, spod kontroli obcych państw" (Rašín 1923, XI).

W swoim dziele okres do końca 1921 r. Rašín określa jako pierwszy etap czechosłowackiej polityki finansowej i gospodarczej, który charakteryzował się przede wszystkim − jak to nazywa −„walką o zasady i fundamentalne idee" (Rašín 1923, XI). Na kartach omawianej książki autor prezentuje swoje credo ekonomisty i ministra finansów Czechosłowacji. Zdaje sobie sprawę, że w trakcie walki o niepodległość niektóre bardzo modne i chwytliwe hasła musiały odejść w zapomnienie, gdyż wszechobecna w przeszłości wiara w „państwo i rząd wszechmogący", zrodzona i jeszcze − jak podkreśla − wzmocniona przez I wojnę światową, a także doktryny głoszące dyktaturę klasową, powoli zanika, podczas gdy coraz większego znaczenia nabiera szacunek dla aktywnego indywidualnego działania, postaw przedsiębiorczych, co − jak sam ocenia − „niechybnie musi przełożyć się na wydajność całej gospodarki" (Rašín 1923, XI). Dodaje, że „niepokoje w umysłach ludności ustępują, plany na przyszłość stają się prostsze i bardziej klarowne wraz z zanikiem demagogii, z jaką wcześniej społeczeństwo musiało mierzyć się" (Rašín 1923, XI), jednocześnie domyśla się, że „pewne nawyki nie zanikną od razu, ale jest kwestią czasu, gdy społeczeństwo zrozumie, że jedyną słuszną drogą i szansą na dobrobyt jest powstanie, a następnie trwanie wolnej konkurencji" (Rašín 1922c; 1923, XI).

Pierwszą, największą i najbardziej niepokojącą kwestią, na którą Rašín zwraca uwagę, była potrzeba przeprowadzenia reformy walutowej, ponieważ − na co wskazuje wielu badaczy − nie było wiedzy na temat dokładnej pozycji wymiany walutowej dla poszczególnych jednostek monetarnych w Austro-Węgrzech (Penížek 1926). Warto nadmienić, że bezpośrednio po wybuchu wojny Statut Banku Austro-Węgierskiego został zmieniony w dwóch zasadniczych punktach. Po pierwsze, zawieszono nie tylko zakaz udzielania pożyczek państwu i obowiązek 40-procentowego pokrycia emisji banknotów, lecz także, po drugie, zasadę, że Bank Emisyjny powinien co dziesięć dni publikować oświadczenie o zajętym w tej sprawie stanowisku. W związku z tym nie było wiadomo, ile tak naprawdę banknotów znajduje się w obiegu i w jakim stopniu były one pokryte wekslami i pożyczkami

pod zastaw papierów wartościowych. Natomiast pewne było, że wszystkie złote i srebrne monety, a także złote dukaty zniknęły z obiegu; zostały przetworzone dla przemysłu lub wysłane za granicę. Niezależnie od tego, jak szacował Rašín, „ta waluta nie była znaczna: wynosiła około 300 milionów koron w złotych monetach i 200 milionów w srebrnych monetach" (Rašín 1923, 7). Wprawdzie, co zauważał autor "Financial Policy of Czechoslovakia during the First Year of its History",

> standard złota został wprowadzony w Austro-Węgrzech, ale wymiana banknotów na złoto została zawieszona, tak że uzyskano rodzaj quasi-systemu waluty złotej. Ponadto [...] ludność była przyzwyczajona do pieniądza papierowego, a zatem ilość monet w obiegu była niewielka (Rašín 1923, 7).

Wszystko wskazywało na fakt, że ogromna liczba niezabezpieczonych banknotów została wyemitowana i wniesiona na rachunek rządowy. Domy finansowe odmówiły przyjmowania depozytów, których oprocentowanie było wyższe niż 1%, w związku z czym za wszystko płacono gotówką, a kredyt jako źródło finansowania całkowicie przestał funkcjonować. Jak dalej konstatuje autor, rząd austro-węgierski był uprawniony, zgodnie ze statutem, do żądania od Banku Austro-Węgierskiego podatku w wysokości 5% w odniesieniu do banknotów, które zostały wyemitowane powyżej określonej kwoty. Ta kwota odpowiadała wysokości rezerwy złota plus 600 mln koron. Jeżeli, np. rezerwa metali wynosiła 1,5 mld koron, czyli 5%, podatek był należny państwu z tytułu wyemitowanych banknotów przekraczających 2,1 mld koron. Celem powyższego środka było zmuszenie Banku do utrzymywania rezerw metali na dostatecznie wysokim poziomie i niezwiększania kwoty waluty, w przeciwnym razie przy stopie niższej niż 5% Bank poniósłby stratę (Rašín 1923, 8). Warunek ten byłby jeszcze bardziej niekorzystny, gdyby wykluczyć zaliczki na pożyczki wojenne. Zostały one podjęte w taki sposób, aby praktycznie doprowadzić do konwersji pożyczek wojennych. Skutkiem konwersji jest zazwyczaj zmiana oprocentowania pożyczek.

> Bank zobowiązał się do pożyczki 96% wartości nominalnej tych pożyczek wynoszących 5,5%. Jednak Austro-Węgierski Bank zobowiązał się do pożyczki 75% wartości nominalnej tych pożyczek wynoszącej 5%. Skutek był taki, że po wykupieniu pierwszej pożyczki, w momencie udzielenia drugiej, ludzie subskrybowali ją, pożyczając 75%, w zamian za depozyt pierwszej; podczas gdy w kwestii trzeciej pożyczki przeprowadzili ten sam proces z drugą pożyczką i tak dalej (Rašín 1923, 8).

W ten sposób byli winni więcej niż posiadali, a kiedy pożyczki wojenne spadły do 60%, sytuacja zarówno pożyczkobiorców, jak i Banku była „ryzykowna i niepewna" (Rašín 1923, 11).

Sytuacja Banku była jednak jeszcze gorsza, jeśli wziąć pod uwagę transakcje na rynku bonów skarbowych. W obiegu znajdowała się tak ogromna ilość

papierowego pieniądza, że praktycznie nie posługiwano się kredytem, zaś długi wobec domów finansowych zostały spłacone. Nikt nie pożyczał pieniędzy, nastąpił nagły wzrost depozytów w bankach, kasach oszczędnościowych i bankach pożyczkowych. Domy finansowe nie były w stanie przeznaczyć tych depozytów ani na pożyczki dla potrzeb handlu i przemysłu, ani na kredyty hipoteczne. W istocie zostały zmuszone do obniżenia stopy procentowej do 1%, a później do 0%. Rząd postanowił wykorzystać tę sytuację i przyznał Bankowi prawo emisji bonów skarbowych o oprocentowaniu 4%, z których dochód przekazał rządowi. Rząd ponownie wprowadził je do obiegu. Tym samym władze były zobligowane przed Bankiem do wykupu bonów skarbowych w terminie ich zapadalności, ale nie miał na to środków. Tak więc Bank musiałby pożyczyć niezbędne środki rządowi i wyemitować nowe banknoty w celu spłaty emisji bonów skarbowych (Rašín 1923, 11).

28 lutego 1919 r. jako minister finansów Rašín przedstawił w Zgromadzeniu Narodowym projekt ustawy o stemplowaniu banknotów i potrącaniu 50% dochodu netto, oznajmiając:

> Wszyscy powinniśmy mieć świadomość, że nasza korona czeska może być silną walutą i mieć dobrą wartość wymienną tylko wtedy, gdy spełnione są następujące warunki życia gospodarczego. Musimy nauczyć się układać nasz budżet narodowy tak, aby nie wykazywał deficytu, oszczędzać w tym budżecie, wydawać tylko to, co jest absolutnie konieczne, pokrywać ewentualny deficyt podatkami, a nie zaciągać pożyczki i drukować banknoty. Wszyscy musimy nauczyć się pracować, wszyscy musimy nauczyć się oszczędzać. Musimy oszczędzać − oszczędzać i produkować, w przeciwnym razie nasza korona czeska straci na wartości w taki sam sposób jak korona austriacka (Rašín 1923, 75).

Na łamach swojej pracy "Financial Policy of Czechoslovakia during the First Year of its History" reasumuje:

> Oszczędności to dla mnie nie tylko ograniczenie konsumpcji i inwestycji, ale także racjonalny system produkcji zapewniający redukcję kosztów, tak aby cena sprzedaży była jak najmniejsza − a nie system, w którym koszt produkcji jest podniesiony po prostu dlatego, że można go dodać do ceny sprzedaży. Dla mnie praca oznacza wydatkowanie całej naszej energii, abyśmy wyprodukowali nie tylko to, czego potrzebujemy, ale więcej, abyśmy mogli zastąpić to, co wojna zniszczyła lub zużyła. Nie możemy poprawić standardu pieniądza po prostu poprzez uchwalenie prawa tutaj, w Zgromadzeniu Narodowym, ani przez wydanie jakiegoś aktu prawnego; możemy podnieść wartość naszej waluty tylko wtedy, gdy wszyscy będziemy ciężko pracować i oszczędzać (Rašín 1923, 75).

W drugiej połowie 1919 r., korona zaczęła tracić na wartości. W tym samym czasie Rašín opisuje stan budżetu państwa, który stał się − jak to określa − „raczej niepewny" z powodu ogromnego wzrostu liczby pracowników administracji publicznej oraz

ich wysokich uposażeń (wynagrodzeń); także rachunki administracji terytorialnej zaczęły wyglądać „dość wątpliwie"; deficyty były pokrywane z pożyczek, a nie z podatków; zdolność produkcyjna została ograniczona przez wysokie koszty owej produkcji; „lekkomyślne wydatki, ogólna ekstrawagancja i pogoń za przyjemnościami wciąż rosły", jak konstatuje:

> Ten stan rzeczy nie był dla nas wprawdzie szczególny, ale dominował we wszystkich krajach dotkniętych skutkami I wojny światowej. Ludzie byli niecierpliwi i chcieli natychmiast otrząsnąć się ze smutków i trudności [...] i na próżno było próbować pokazać im, że taką postawą jedynie przedłużali jej następstwa (Rašín 1923, 13).

4. Galopująca inflacja, polityka deflacyjna oraz zmiany w sektorze bankowym

Autor „Financial Policy of Czechoslovakia during the First Year of its History" nazywa „chorobą" galopującą inflację, która w drugiej połowie 1919 r. zaatakowała Republikę Czechosłowacką i doprowadziła do silnej deprecjacji korony, w wyniku której wartość czechosłowackiej waluty zaczęła słabnąć, co było szczególnie odczuwalne w ostatnim półroczu 1920 r. (Rašín 1922b; 1922c). Równocześnie nasilały się także inne problemy gospodarcze, gdy „po klęsce wojsk bolszewickich w bitwie warszawskiej nastąpił kryzys w sferze produkcji, który dotknął nie tylko Czechosłowację, lecz także cały świat" (Rašín 1923, 13).

Ekonomiczne konsekwencje inflacji w kraju Rašín streszcza w kilku punktach. Po pierwsze, na samym początku wojny płacono podwójne ceny za zboże, bydło, konie, wozy itd., wzięte w ramach rekwizycji wojskowej; wzrosły płace w fabrykach amunicji i zbrojeniowych, a następnie w górnictwie węglowym i naftowym; wypłacano rodzinom powołanych żołnierzy zasiłki, tak aby ich dochody wzrastały proporcjonalnie. W ten sposób w pierwszych dniach wojny rozdano ludności 2 mld koron, a jednocześnie ogromne ilości zboża, bydła, materiałów itd. trafiały do składów wojskowych. Wzrosły dochody, a co za tym idzie siła nabywcza ludności, przy jednoczesnym zmniejszeniu dostaw artykułów pierwszej potrzeby. Ci, którzy otrzymywali wyższe dochody, byli gotowi zapłacić wyższe ceny, aby zaspokoić nawet bardziej wysublimowane potrzeby, a zatem ceny wzrosły, wymuszając wzrost płac, wynagrodzeń i zysków przedsiębiorstw. Ten sam fakt doprowadził do wzrostu wynagrodzeń urzędników państwowych, dodatków wypłacanych rodzinom mężczyzn znajdujących się w służbie wojskowej (oficerów i szeregowych). Deficyt budżetowy państwa powiększał się, zaś podatków nie podniesiono, a nawet nie były one pobierane; następowała monetyzacja (drukowanie) pieniądza bez pokrycia.

Po drugie, wzrost dochodów doprowadził także do wzrostu poziomu życia i „ekstrawagancji" tych, którzy nagle zyskali i stali się bogaci. Najbardziej więc poszukiwano dóbr luksusowych. Jak relacjonuje Rašín, wzrosło wśród tej grupy konsumentów pragnienie rozrywki; „teatry, pokazy kinematograficzne i tańce stały na porządku dziennym" (Rašín 1923, 13).

Początek sprawowania funkcji ministra finansów Rašín puentuje w poniższych słowach:

> Kiedy przejąłem tekę Ministerstwa Finansów w nowej Republice Czechosłowacji, początkowo moim zamiarem było zapobieżenie kontynuacji inflacji za pomocą interwencji międzynarodowej. Zwróciłem się do ministra spraw zagranicznych dr. Edwarda Beneša, który przebywał wówczas w Paryżu w związku z uregulowaniem warunków zawieszenia broni, aby dążył do powołania międzynarodowej komisji ds. kontroli niemieckich banków cesarskich i austro-węgierskich, której zadaniem powinno być zapobieżenia emisji banknotów nieobjętych zobowiązaniami prywatnymi celem powstrzymania inflacji. Zwróciłem uwagę na fakt, że pokój, który nastał, musi prowadzić do uregulowania kwestii monetarnych i że należy zacząć od zapobieżenia dalszej inflacji spowodowanej drukowaniem banknotów. Pomysł międzynarodowej interwencji nie spełnił się albo dlatego, że narody o zdrowych walutach nie mogły sobie wyobrazić strasznych warunków inflacji papierowej waluty i jej katastrofalnych konsekwencji, albo dlatego, że nie czuły się na siłach bronić praw podbitych. Kto teraz dostrzeże, do czego doprowadziła inflacja w Austrii, Niemczech i Polsce i musi teraz doświadczyć skutków niemieckiego dumpingu dla kondycji gospodarczej swojego kraju, z pewnością będzie żałował, że mój pomysł nie został poddany rzetelnemu procesowi weryfikacji (Rašín 1923, 16).

Jak wynika ze wspomnień samego Rašína, autor „Inflace a deflace" nie czekał na żadną interwencję międzynarodową, która przyczyniłaby się do zahamowania inflacji, ale działał pod tym względem samodzielnie. W pierwszej kolejności rozpoczął negocjacje z Bankiem Austro-Węgierskim w sprawie utrzymania przez jakiś czas wspólnej waluty zgodnie z poniższymi warunkami (Rašín 1923, 17):

- każde państwo, które powstało na terytorium Austrii i Węgier lub odziedziczyło część tego terytorium, powinno mieć prawo do wyznaczenia komisarza rządowego do nadzorowania spraw Banku;
- nie powinno być dozwolone wypłacanie zaliczek na pożyczki wojenne, i to nie tylko ze względu na inflację, lecz także dlatego, że Bank przedstawił zobowiązanie podjęte przez rząd austro-węgierski, aby wypłacić mu odszkodowanie za zwiększone straty z zaliczek na pożyczki wojenne oraz dlatego, że konieczne było podjęcie natychmiastowych kroków w celu zapobieżenia przeniesienia tego zobowiązania na rząd Czechosłowacji;
- nie należy zezwalać Bankowi na udzielanie pożyczek żadnemu państwu, chyba że na podstawie umowy ze wszystkimi państwami sukcesyjnymi.

Wszystkie powyższe warunki zostały spełnione. Powołano komisarzy czechosłowackiego, austriackiego, węgierskiego, jugosłowiańskiego, polskiego, rumuńskiego i włoskiego. W konsekwencji Rašín zakazał wszystkim oddziałom Banku Austro-Węgierskiego na terytorium Republiki Czechosłowackiej udzielania pożyczek wojennych na terytorium Austrii i Węgier (Rašín 1923, 17).

Warto podkreślić, iż władze wojskowe były winne różnym wykonawcom armii znaczne sumy pieniędzy, szacowane na 5 mld ówczesnych koron. Zadłużenie wojenne jasno wskazuje, że warunki wymiany były zagrożone ze względu na fakt, że Bank Austro-Węgier przejął gwarancję jako poręczyciel i płatnik i mógł realizować płatności w złocie lub wydrukować tyle nowych banknotów, ile może wymagać wymiana. Nadzór nad tym postępowaniem należał do Komisarza Rządowego, z prawem weta. Pożyczki wojenne stanowiły poważne zagrożenie nadmiernym wzrostem waluty. Jednak rząd Austro-Węgier zobowiązał się wypłacić Bankowi odszkodowanie za straty wynikające z takich pożyczek. Bank działał zatem w sposób zupełnie nieprofesjonalny, nie ustalając ani wypłacalności, ani tożsamości pożyczkobiorców, ułatwiając w ten sposób konwersję pożyczek wojennych i próby ich pozbycia się. Istniała zatem uzasadniona obawa, że w tych sprzyjających warunkach pożyczki wojenne będą masowo pożyczane i przeliczane na gotówkę, zwiększając w ten sposób inflację (Rašín 1923, 15-16).

Nie ulegało wątpliwości, że czechosłowacka waluta znajdowała się w bardzo złym stanie, a jego poprawę można było osiągnąć jedynie poprzez prowadzenie oszczędności w zakresie wydatków państwowych, bez nieproporcjonalnego wzrostu dochodów ludności; podnosząc zdolności produkcyjne państwa oraz poprzez ograniczenie wszelkiej nieuzasadnionej konsumpcji, a zwłaszcza importu niecelowych i nieuzasadnionych artykułów luksusowych z zagranicy (Rašín 1922c; 1923, 62-64). Najważniejsze było, aby produkcja przewyższała konsumpcję, tak aby Czechosłowacja mogła wykorzystać nadwyżkę z produkcji i jej eksportu na zakup surowców i innych artykułów pierwszej potrzeby za granicą. Rašín wspomina, „należało rozsądnie prowadzić interesy za pomocą zagranicznych środków płatniczych i starać się utrzymać równowagę handlową i płatniczą". Było to z pewnością gigantyczne zadanie w kraju, który został „ograbiony" na skutek następstw I wojny światowej. Jak zauważa Rašín, brakowało sztucznego obornika, pogłowie bydła zostało zredukowane do jednej trzeciej z okresu przed wojną, przemysł został zmarginalizowany, np. wszystkie części miedziane i mosiężne skierowano do produkcji amunicji, wyroby z ołowiu zarekwirowano na amunicję karabinową, stal do odlewania broni, natomiast drewno do budowy okopów. W każdej dziedzinie życia gospodarczego konsekwencje wojny były zauważalne i bardzo dotkliwe (Rašín 1923, 63).

Panaceum na dobrobyt i wzrost gospodarczy Rašín widział więc w polityce deflacyjnej, czyli w zmniejszaniu się przeciętnego poziomu cen. Należy zaznaczyć, że deflacja może być korzystnym zjawiskiem dla osób o stałych dochodach, powoduje bowiem zwiększenie siły nabywczej pieniądza, stanowi natomiast duże

wyzwanie i przeszkodę dla wielu przedsiębiorstw, zwłaszcza gdy spadają ceny wytworzonych przez nich produktów, a nie spadają ceny używanych przez nich czynników produkcji (kapitału, pracy). Austriacki ekonomista Ludwig von Mises (1882-1973) wyraża pogląd, że zarówno polityka inflacyjna, jak i deflacyjna jest szkodliwa dla długookresowego rozwoju gospodarczego. Rząd angażując się w politykę inflacyjną lub deflacyjną, nie promuje dobrobytu publicznego (wspólnego) ani interesów całego narodu, faworyzuje jedną lub kilka grup kosztem innych. Von Mises jest przekonany, że nie można z góry przewidzieć, której grupie sprzyjać będzie określony środek inflacyjny lub deflacyjny i w jakim stopniu. Ogólny wzrost cen dóbr i usług prowadzi do błędnych decyzji inwestycyjnych oraz nadmiernej konsumpcji, społeczeństwo biednieje, a nie bogaci się. Polityka deflacyjna jest, jak konstatuje, kosztowna dla skarbu państwa i niepopularna wśród szerokich mas społecznych (von Mises 2012; 2013). Twórca monetaryzmu i reprezentant chicagowskiej szkoły ekonomii Milton Friedman (1912-2006) także nie należał do orędowników deflacji (Friedman 1971; 2007). Jeśli ceny spadają, to spadają także płace, natomiast długi pozostaną na tym samym poziomie. Pożyczkobiorcom trudniej jest regulować swoje zobowiązania. Ich ewentualna niewypłacalność jeszcze bardziej obniży ceny i płace. Deflacja podnosi stopy procentowe właśnie wtedy, gdy tak naprawdę powinno się je obniżyć. Dla pożyczkobiorców liczy się bowiem realna stopa procentowa, a więc stopa procentowa pomniejszona o inflację. Jednak spadające ceny oznaczają, że inflacja jest ujemna, więc realne stopy procentowe rosną. Co prawda Alois Rašín nie mógł znać poglądów Miltona Friedmana, ale nawet współcześni mu ekonomiści, tacy jak Karel Engliš (1880-1961), Josef Macek (1887-1972) czy przemysłowiec i założyciel przedsiębiorstwa Bata Tomáš Baťa (1876-1932), krytykowali jego deflacyjne pomysły; mimo tego uważał ich wprowadzenie za niezbędne (Mach 2003; Novotný 2015; 2010). Jednak zastrzegał, że implementowanie tej polityki musi być procesem, gdyż nie można nagle przestawić się na deflację, ponieważ szybko uwidoczniłyby się skutki takiego działania w bilansie handlowym i płatniczym. Jednak deflacji, jak przekonywał, nie da się uniknąć, jest to konieczne, aby osiągnąć dobrobyt ekonomiczny (Rašín 1922a, 16). Pierwotnym zamiarem ministra finansów Rašína było wycofanie 80% (docelowo 50%) waluty w formie przymusowego depozytu, który zostałby „uwolniony" poprzez zapłacenie podatku od nieruchomości. Wypłacone pieniądze gromadzono na specjalnym koncie (Mach 2003). Kurs korony w stosunku do walut obcych zaczął się umacniać, wzrosła jej siła nabywcza, do której musiał dostosować się zarówno krajowy poziom cen, jak i system pozostałych zmiennych ekonomicznych. W 1922 r. płace spadły nawet o 30% (w przypadku płac urzędników spadek wyniósł 10%), a wiele cen obniżyło się nawet o 40% (Novotný 2015).

Na kartach swojej pracy „Inflace a deflace" Rašín uznał, że niski kurs walutowy korony jest niezwykle niebezpieczny dla rozwoju gospodarki. Co prawda, oznacza ułatwienia dla eksportu, ale jednocześnie skutkuje silnym wzrostem cen

produktów importowanych, a także niewielkim wzrostem cen, płac i kosztów produkcji. Oznacza to duże straty dla handlu wewnętrznego, ponieważ ten, kto sprzedaje po niskich cenach, nie kupi takiej samej ilości towarów po rosnących cenach. Niski kurs czechosłowackiej korony oznacza międzynarodową sprzedaż na eksport siły roboczej i produktów po obniżonej cenie (Rašín 1922a).

I tak, aby skutecznie walczyć z inflacją i wprowadzić politykę deflacyjną, rząd przejął pełną kontrolę nad eksportem i importem. Nic nie mogło być importowane bez pozwolenia władzy, a rząd nie udzielił zezwoleń na import np. artykułów luksusowych, takich jak wyroby z jedwabiu, ozdobne pióra, futra, owoce tropikalne, pomarańcze, przyprawy i likiery; także nie wyraził zgody na wydawanie paszportów na wyjazdy za granicę w celach turystycznych. Rząd czechosłowacki chciał przekonać swoich obywateli, że zdrowa gospodarka wymaga wyrzeczeń w postaci oszczędności i powstrzymywania się od kontentowania przyjemności. W tym celu ograniczył działalność hoteli i zajazdów, wprowadzając przepisy, że mogą one pozostać otwarte tylko do godz. 22.00 i 23.00. Nie dopuszczano żadnych odstępstw od tej zasady. Credo Rašína pod tym względem można streścić słowami samego autora: „zawsze byłem i nadal jestem zdania, że tylko republikańska i purytańska prostota może uwolnić narody Europy od nieszczęść wojny" (Rašín 1923, 77).

Inflacja ze wszystkimi jej konsekwencjami była spowodowana nie tylko wzrostem ilości pieniądza w obiegu, lecz także nadmiernym wzrostem dochodów dużych grup ludności. Gdyby ilościowa teoria pieniądza była poprawna, marka i korona austriacka powinny osłabić się, ponieważ w tych dwóch krajach nastąpiła aprecjacja waluty, podczas gdy korona czeska powinna umocnić się, gdyż nie nastąpiła jej aprecjacja. Mimo to ta sama deprecjacja dotknęła koronę czeską i pojawiły się te same zjawiska, które towarzyszą każdej inflacji − wysokie ceny, pogoń za przyjemnościami, pogarszanie się zdolności produkcyjnej i dążenie do niezrealizowanego zysku. Rašín stwierdza, że nie może tego przypisać żadnej innej przyczynie niż nieproporcjonalnym dochodom, które prowadzą do nadmiernej konsumpcji, a także niedoborom towarów, które nie są wytwarzane w wystarczających ilościach z powodu ograniczonej zdolności do pracy i łatwego życia prowadzonego przez klasy produktywne cieszące się wysokimi dochodami. Równowaga budżetu państwa jest niekorzystna, konsumpcja przewyższa produkcję, maleje siła nabywcza pieniądza w kraju, co znajduje swój odpowiednik w wartości wymiennej korony w innych krajach. Saldo wymiany towarów i usług z zagranicą wykazuje deficyt i wynika z pazerności konsumentów, gdyż koniecznie muszą oni posiadać dobra, których nie ma na rynku krajowym, w związku z czym rośnie wielkość sprowadzanych towarów z zagranicy. Obywatele, nad czym Rašín ubolewa, nie kupują już wina produkcji krajowej, ale importowane: nadreńskie, wina z regionu Bordeaux i szampana. Tkaniny Brunn lub Reichenberg przestały być już dla konsumentów wystarczająco dobre, a duży popyt jest kierowany na tekstylia sprowadzane z Anglii; jabłka i gruszki zostały wyparte przez orzechy włoskie i laskowe,

pomarańcze, daktyle, figi i migdały (Rašín 1923, 75). Była to reakcja społeczeństwa na wyrzeczenia wojenne.

Kryzys rynkowy spowodował, że producenci musieli przestać przerzucać zwiększone koszty produkcji na konsumentów; ponieśli straty i doszli do wniosku, że trzeba prowadzić interesy i produkcję w rozsądny i ekonomiczny sposób. Z kolei klasa robotnicza zaczęła dostrzegać, że wysokie płace można utrzymać tylko w zamian za wysoką produkcję, a jej wysiłki były teraz skierowane nie na wzrost płac, ale po prostu na ich utrzymanie na tym samym poziomie (Rašín 1923, 76). Wszelkie zamierzenia rządu zostały zwrócone w kierunku osiągnięcia równowagi budżetowej. Cel ten można było osiągnąć nie przez zaciąganie pożyczek, lecz przez nakładanie nowych podatków, zarówno centralnych, jak i lokalnych, oraz dzięki kontrolom skarbowym. Powyższe działania pozwoliły „powoli, ale z rosnącą intensywnością Republice Czechosłowackiej wychodzić ze swojego niezrównoważonego stanu i przystąpić do naprawy szkód spowodowanych rokiem powojennych zawirowań" (Rašín 1923, 77). Poza kwestiami, które już zostały rozwiązane, administrację finansową Republiki Czechosłowackiej wezwano do zajęcia się innymi wymagającymi zadaniami i wdrożeniem odpowiednich środków zaradczych. Rozwiązania, które miały być podjęte, nosiły częściowo charakter przygotowawczy, skierowane zostały na działania w przyszłości, a częściowo posiadały charakter prewencyjny, mający na celu zapewnienie, że państwo nie będzie obciążane za jakiś czas ciężarem, wynikającym z przeszłości i nierozwiązanych problemów. Oto wymienia najważniejsze zadania (Rašín 1923, 130):

- wyzwolenie czechosłowackiej bankowości i systemu kas oszczędnościowych spod wpływów austriackich i węgierskich;
- nacjonalizacja tych przedsiębiorstw, które wcześniej miały swoją siedzibę poza terytorium Republiki i na terenie byłej monarchii austriackiej lub węgierskiej, podczas gdy ich działalność znajdowała się na terenie Czechosłowacji;
- ograniczenie podwyższania kapitału przez przedsiębiorstwa w wyniku presji deprecjacji waluty;
- kontrola giełdy w zakresie spekulacji walutą i dążenie do zapewnienia, aby ceny papierów wartościowych podążały za wahaniami międzynarodowego kursu waluty krajowej;
- rozwiązanie problemu mieszkaniowego;
- przejście od ograniczeń ekonomii wojennej do wolności handlu i wolnej konkurencji.

Administracja państwowa stanęła przed zadaniem zorganizowania systemu bankowego i kas oszczędnościowych nie tylko ze względu na własne operacje kredytowe, lecz także w celu zwiększenia zaufania publicznego i zachęcenia ogółu społeczeństwa do oszczędzania i inwestowania. Początkowo 55% udziałów w Bohmische Eskompte-Bank, którego cały kapitał zakładowy znajdował się w rękach Niederosterreichische Eskomptegesellschaft, wykupili akcjonariusze związani

z Zivnostenska Banka. Wszystkie oddziały Kreditanstalt für Handel und Gewerbe w Czechosłowacji zostały przejęte przez Bohemian Discount Bank. Oddziały banków wiedeńskich tymczasowo dopuszczono do prowadzenia działalności, ale wszystkie otrzymane depozyty musiały być pokryte transakcjami krajowymi. Jednocześnie musiały stać się one albo niezależnymi instytucjami, albo połączyć się z bankami czechosłowackimi. I tak Wiedeński Merkur-Bank został przekształcony w Komercni Banka; oddziały Oesterreichische Landerbank włączono do Hospodobska Uverni Banka w Pradze; Wiener Bank-Verein utworzył niezależny bank, oddziały Verkehrsbank połączyły się z Moravska Agrarni a Prumyslova Banka, natomiast oddziały Banku Anglo-Austriackiego zostały włączone do nowego Banku Anglo-Czechosłowackiego (Rašín 1923, 131). Zmiany w systemie bankowym miały kolosalne znaczenie z punktu widzenia wdrażanego ogółu reform na terytorium Republiki Czechosłowacji.

5. Podsumowanie

Dla badaczy zajmujących się ekonomią polityczną przykład Czechosłowacji odnoszący się do kwerendowanego okresu jest niezwykle atrakcyjny i barwny. Rašín wniósł znaczący wkład w praktykę, ale także w teorię ekonomii Czechosłowacji w pierwszych latach po I wojnie światowej. Był zwolennikiem wolnej konkurencji, wolności, odpowiedzialności, praworządności, zasad i przyzwoitości w życiu społecznym. Żywił głębokie przekonanie, że oszczędności oznaczają korzyści dla wszystkich, którzy chcą i produkować, i zarabiać. Tym samym przedkładał oszczędności nad konsumpcję. Jako minister finansów stał się symbolem reformy walutowej i czechosłowackiej korony. Autor „Financial Policy of Czechoslovakia during the First Year of its History" w swoim najważniejszym dziele pisał:

> W pracy tej starałem się nakreślić najważniejsze z powojennych problemów wolnego państwa Czechosłowacji. Wojna pozostawiła swoje blizny nie tylko na wsi, na miejscu jej działań, ale także w sercach i umysłach ludzi W wyniku wojny obywatele porzucili przyzwoitość, zasady, gloryfikowali egoizm, następowała erozja dobroci i współpracy, ludzie stali się zawistni wobec siebie – to były katastrofalne konsekwencje minionego okresu. Ten, kto chciałby oceniać gospodarcze i finansowe następstwa wojny, nie powinien tego robić bez należytego uwzględnienia mentalnego nastawienia społeczeństw w całej Europie, które często wykazywało oznaki całkowitego odchylenia od normalności (Rašín 1923, 154).

Analizując lata 1918-1920, Rašín, jak sam przyznaje, był przekonany, że wszyscy obywatele nowo utworzonego państwa, niezależnie od dzielących ich różnic i klas społecznych, do których należą, z ogromnym zaangażowaniem i bezinteresownością

przyczynią się do odbudowy wyzwolonego kraju i ustanowienia jego gospodarczego życia na określonych fundamentach i zasadach. Jednak zauważył, że

> Potem przyszedł czas, kiedy zaczęto popełniać błędy, być może pod złowieszczym wpływem propagandy bolszewickiej Rosji − błędy, które wyrządziły wiele szkód, ale […] naród powrócił do nawyków przedsiębiorczości i gospodarności, które były podstawą osiągniętego postępu (Rašín 1923, 154).

Należy zaakcentować, że jego polityka deflacyjna spotkała się z wielowymiarową krytyką, choć sam Rašín zaprzeczył, że deflacja była jego celem i de facto odrzucił ilościową teorię pieniądza, a bardziej skłaniał się w kierunku teorii endogenicznych podaży pieniądza (Mach 2003). Po jego śmierci porzucono politykę deflacyjną. Jak pisze wielu badaczy, analizy wskazują, że występujące zmiany siły nabywczej czechosłowackiej waluty mogły służyć określonym grupom interesów (Novotný 2015).

Mimo owej krytyki Rašín zsyntetyzował prowadzoną przez siebie politykę gospodarczą w następujący sposób:

> można rzeczywiście twierdzić, (…) że ze wszystkich narodów Europy Czechosłowacja odniosła największe sukcesy w pokonywaniu nieuniknionych trudności towarzyszących wojnie, co jest wynikiem niezłomnego zamiaru i ogromnych wysiłków na rzecz urzeczywistnienia swojego rodzimego geniuszu i spełnienia narodowego przeznaczenia (Rašín 1923, 155).

Zarówno w omawianym w niniejszej pracy okresie, jak i w latach późniejszych, w odróżnieniu od większości krajów regionu Europy Środkowej i Wschodniej, Czechosłowacja ze względu na gospodarcze powiązania z Niemcami oraz Austro-Węgram, cywilizacyjnie i kulturowo była bliska Zachodowi. To właśnie w tym obszarze lokowała swoje aspiracje, czego współczesnym odzwierciedleniem jest jedno z państw, tj. Republika Czeska, powstała po podziale Czechosłowacji na dwa suwerenne państwa 31grudnia 1992 r.

Bibliografia

Friedman, M. (1971), Monetary History of the United States, 1867-1960. Cambridge.
Friedman, M. (2007), Price Theory, Aldine Pub. New York.
Hayek, A. von (1944), The Road to Serfdom. Abingdon-on-Thames.
Hoch, K. (1934), Alois Rašín, jeho život, dílo a doba. Praha.
Koderová, J./Sojka, M./Havel, J. (2011), Teorie peněz. Praha.
Kosatík, P. (2010), Čeští demokraté: 50 nejvýznamnějších osobností veřejného života. Praha.
Mach, P. (2003). Alois Rašín a teorie deflační politiky. URL: http://www.petrmach.cz/alois-rasin-a-teorie-deflacni-politiky.
Mises, L. von. (2012), Human Action: A Treatise on Economics. Eastford.

Mises, L. von. (2013), Theory of Money and Credit. New York.
Novotný, R. (2010), Bancor: Měna proti krizi? URL: https://www.investujeme.cz/clanky/bancor--mena-proti-krizi.
Novotný, R. (2015), Alois Rašín: Chtějme silnou korunu! URL: https://www.investujeme.cz/clanky/alois-rasin-chtejme-silnou-korunu.
Penížek, J. (1926), Dr. Alois Rašín, Úvahy a vzpomínky (se dvěma obrazy). Praha.
Rašín, A. (1920), Můj finanční plan. Praha.
Rašín, A. (1922a), Inflace a deflace. Praha. https://www.bibliothecaeconomica.cz/library/, file:///C:/Users/adamo/Downloads/391_2011-04-14-05-53-5546.pdf.
Rašín, A. (1922b), Finanční a hospodářská politika do konce roku 1921. Prague.
Rašín, A. (1922c), Národní hospodářství. Prague.
Rašín, A. (1923), Financial Policy of Czechoslovakia during the First Year of its History. Oxford. URL: https://archive.org/stream/financialpolicyo00rasuoft#page/n5/mode/2up.
Šetřilová, J. (1997), Alois Rašín: dramatický život českého polityka. Praha.

DOI: 10.31648/pw.6873

Janina Sawicka
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8181-1723
Mazovian State University in Płock
Mariola Szewczyk-Jarocka
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9048-9513
Mazovian State University in Płock
Anna Nowacka
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9300-3646
Mazovian State University in Płock

FINANCIAL ASPECTS OF UNREGISTERED EMPLOYMENT IN POLAND AND OTHER EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Abstract: A review of the specialist literature and analysis of the authors' own study results reveal that the scale of the phenomena of undeclared work is both globally and locally significant and differentiated. Comparative research for the entire geographical area is difficult, as these are countries with very diverse economies due to historical conditions, socio-political changes and ties with other political alliances, membership in organizations and economic partnerships. This study aimed to identify the financial aspects of undertaking work in the grey zone from the worker's perspective. The study target group was selected from unemployed workers registered at the Municipal Employment Office in Płock, Mazovia. The results show that the unemployed turn to undeclared work for financial reasons, such as higher reimbursement, unsatisfactory income or excessively high social insurance contributions. Respondents assessed their financial situation most often as bad and indicated difficulties in finding work through registered employment. People who undertake work in a grey zone are predominantly low-income groups, the socially excluded, migrants and the long-time unemployed.

Keywords: undeclared work, labour market, unemployment, finances, Eastern European Countries, Poland

1. Introduction

Characterizing the shadow economy in Eastern European countries is extremely difficult because the literature lacks international comparative studies and comprehensive research in these matters.

Comparative research for the entire geographical region is difficult due to the very differentiated economies of these countries as well as historical backgrounds,

socio-political changes and ties with other political alliances, membership in international organizations and political and economic partnerships. There is a group that gained EU membership in Eastern European countries since 2004, including Estonia, Latvia, Lithuania, Bulgaria, and Romania. Estonia, Latvia and Lithuania are also more integrated by participation in the Eurozone. Like Poland, they belong to the OECD and NATO.

Since 1991, the Commonwealth of Independent States has existed, which is also a form of economic cooperation between the post-Soviet republics. Some countries are linked by strong economic ties, such as Belarus and Russia.

There is also a group of countries integrating within the Eastern Partnership (EaP), a joint policy initiative that aims to deepen and strengthen relations between the EU, its Member States and six of its Eastern neighbours – Belarus, Moldova, Ukraine and Armenia, Azerbaijan, Georgia.

The economic and financial links within the countries differ. Economic and commercial attractiveness for migrant workers, foreign direct investment inflow, as well as variations in the use of domestic and foreign currencies, shape the situation on regional and local labour markets. The way citizens perceive state financial institutions and national currencies is also important. Confidence in government administration and the legitimacy of its public institutions influences the way people behave and react. This part of Europe is known as the emerging markets region, where turbulences and shocks most often occur. In their research, Neykov and Robert (2021) distinguished four episodes of currency crises in the EaP region: the collapse of the Soviet ruble and the ensuing hyperinflation in the established successor states (1992-1995), the financial crisis of 1998-1999, the fallout from the global financial crisis of 2008-2009, and the regional recession in 2014-2015 driven by the conflict between Ukraine and Russia and the slump in oil prices.

Some countries also experienced their own policy-induced financial crises. An example is Belarus, where monetary and fiscal policies contributed to structural weaknesses and balance of payment crises (in 2011 and 2013), leading to currency depreciation and high inflation. In 2020, the outbreak of the COVID-19 pandemic caused an unexpected recession and financial shocks in the global economy.

Using for comparison the Gross National Income (GNI) per capita measure, this study found great disparities in this group of countries: GNI per capita in 2018 (2011 Purchasing Power Parity $) the ranking list: Estonia – 30,379; Lithuania – 29,775; Poland – 27,626; Hungary – 27,144; Latvia – 26,301; Romania – 23,906; Bulgaria – 19,646; Belarus – 17,039; Ukraine – 7,994; Republic of Moldova – 6,833; World – 15,745 (Human Development Report 2019). Belarus, the Republic of Moldova and Ukraine were in the European developing countries group. This is important to assess the scale of the informal economy. Many less developed countries have larger unregistered employment resulting from tax avoidance, which decreases tax revenues to the public budget. In Europe, moving from West to East, one can note

weaker governance and administrative capacity. As a result, taxes in two-thirds of the least developed countries account for less than 15% of the GDP, while OECD member countries taxes account for close to 35% of the GDP. In Poland in 2019, the above indicator was 36%, and the average for the whole EU was 41%, France and Denmark (47%), Bulgaria (30%) and Romania (27%). In developed economies, the tax morale of individuals as well as businesses is higher. For instance, a more public service-oriented approach rather than an enforcement approach has helped the Swedish authorities to increase citizens' trust in government (OECD, 2019). There is a loose fiscal understanding between taxpayers and the state: the state offers good-quality public services and good governance, and the citizens are motivated to pay taxes honestly.

Undeclared work is understood as work performed without employment relationships, such as a contract or agreement between the employer and employee. The scale of unregistered work is very in different countries, branches, economic sectors and occupations. Issues of the nature and extent of the shadow economy are not an easy research area due to finding reliable data. Even the terms: shadow and grey economy indicate that it is not easily measurable (Jandric 2020, 24).

At the EU level, undeclared work is defined as "any paid activities that are lawful regarding their nature, but not declared to public authorities, taking into account differences in regulatory systems of the Member States" (Undeclared Work 2020). The most common type is work performed in a formal undertaking, partially or fully undeclared. Partially undeclared work is sometimes called "envelope wages" or "cash-in-hand". Another type is undeclared "own account" or self-employed work. Estimates of the shadow economy size are delivered periodically by Statistics Poland (GUS) and research centres. The share of the shadow economy in GDP differs depending on the source. In national accounts, the shadow or grey economy is presented as the sum of three types of activity: informal (undeclared work), hidden (sales without invoices), and illegal. GUS estimates that from 2000-2018 this indicator has declined from 17.0% to 12.4%. (Unregistered… 2015; Unregistered… 2019). Long-term research and macroeconomic data analyses conducted at the Polish Institute of Economic Forecasts and Analyses (IPAG) show a slow decline in the share of the shadow economy in the gross domestic product in the period 2016-2020 (from 19.0% to 17.4%), and it is still almost one-fifth of the state gross economic value added (Fundowicz et al. 2020).

A Eurobarometer opinion poll conducted in 2019 showed that in the EU one in ten Europeans say they have purchased goods or services in the past year which may have come from undeclared work, and most often, these were goods or services in repairs and renovations. When asked if they know people who work off the register, one-third of Europeans answered in the affirmative, and half of Europeans believe that the risk of authorities detecting undeclared work is low (Undeclared Work 2020). The pandemic, as well as the overall economy, has had an impact

on the size and character of undeclared work in Poland. In 2019-2020, undeclared work was significant in the agriculture, tourism, restaurant, and catering sectors, while previously, it was in the construction and transport sectors. Undeclared work is more often done by people from low-income, socially excluded groups. Moreover, it should be noted that the grey zone accounts for every second migrant worker. Every year, economic migration to Poland exceeds one million people, mainly from the neighbouring non-EU countries.

The Public Economic Institute (PIE) survey (n = 1000 companies, method: CATI, survey date: November 2020) shows that according to 30% of companies, the share of the shadow economy in the turnover of their industry did not exceed 10%, and every tenth company said it was higher than 20%. A significant percentage (28%) of companies could not assess its scope, and 19 % of companies felt that there was no shadow economy in their industry. According to 24% of companies, the share of those working without a contract was less than 10%, while 12% thought it exceeded 20%. A high share of people working without a contract was most often indicated by companies related to service activities (26%) and real estate services (18%) (Tygodnik Gospodarczy PIE 2021, 10-11).

Economic theory notes that macroeconomic causes of work in the informal economy are: quality of public institutions; bureaucracy and labour regulations; performance of regulatory bodies and level of penalties; tax morale of the population; corruption; unemployment rate and social transfers; wage inequality; tax and parafiscal burdens (Malaczewska 2019; Buszko 2016). Factors refraining from undertaking declared work may include: lack of access to information, low level of human capital, lack of motivation, ineffective legal enforcement system, labour market regulations, low level of social trust in state institutions, increasing tax burdens and social insurance contributions. (Schneider/Williams 2013).

Since rising costs induce employers to hire in the shadow economy, its size increases during an economic recession. Government policy generates additional costs for the employer, for example workers' rights and regulatory protection increase labour costs and force entrepreneurs to operate in the shadow economy.

Working without registration has many disadvantages for the employee. Since performing such work does not entitle the employee to social security, the right to social benefits is curtailed. The duration of that work is also not counted as a contribution from the viewpoint of the Social Insurance Institution, and the employer does not contribute (from the employee's wages and salaries) to the Social Insurance Institution and Labour Fund. Income taxes are not deducted from income generated through unregistered employment, and self-employed entrepreneurs can avoid financial obligations to the state (e.g. taxes).

A survey of workers in undeclared employment indicated what costs and benefits they see (Szewczyk-Jarocka 2020). The main advantages are to improve the financial condition of their households and reduce unemployment. The group with higher and

secondary education saw macroeconomic, wider benefits such as reducing poverty, weakening the emphasis on using social assistance, measures to neutralize the effects of unemployment, reducing poverty and businesses operating costs. The respondents also indicated numerous disadvantages of unregistered work, including the lack of social security, the lack of employment benefits, the risk of losing the right to retirement and disability pensions, the lack of health protection and unfavourable working conditions, calculating retirement and disability benefits based on the minimum income and breaking the law are the main disadvantages of such work.

To sum up, unregistered work, on the one hand, reduces poverty and the emphasis on the use of social assistance benefits, but on the other hand, in the long run, people working without registration lose their entitlement to a pension or retirement, which is a serious problem for these workers people.

Identifying the causes of this phenomenon is important for analysing the undeclared work problem (Fundowicz et al. 2020). In the specialised literature, the role of financial aspects of the labour shadow economy with a view to macroeconomic terms is emphasised. However, there is no reference to the microeconomic and financial reasons for undertaking undeclared work. In households, where members are also people working outside the formal labour market, money is collected and spent. Therefore, the financial situation depends on the amount of obtained income and is the basic determinant in meeting the common and individual needs of household members. The spending of financial funds is related to the use of various banking services. Borcuch (2012) points out that the presence of anonymous and easy-to-use cash is a factor contributing to the existence of the shadow economy. For this reason, limits to the grey market should be sought in the development of electronic payments. Among those likely to stay outside the formal labour system are the unemployed (Williams, Windebank, 1998).

2. Research methods

2.1. Goal and research hypothesis

An analysis of various studies described in the specialist literature shows that there have not been many studies on the results of empirical research surveying the opinions of both employees and businesses in the field presented. A literature review (Oleksiuk 2017) indicated that survey research methods for international comparisons are very useful in empirical studies on a regional level. Other researchers (Putniņš/Sauka 2011) have estimated and compared the shadow economies in Estonia, Latvia and Lithuania, based on surveys of a representative sample of entrepreneurs in three countries.

In particular, there is no thorough analysis and assessment of the situation on the local market affecting the financial aspects of undeclared work. The financial premises for undertaking undeclared work are specified in the present article and contribute to empirical research of the subject matter. The main motive for the research is the thesis that an inability to find official work triggers undertaking undeclared work. The added value of the current study was a description and recognition of the shadow economy from the worker's point of view.

Therefore, the main goal of the current research is to identify the financial aspects of undertaking work in the grey market by the unemployed. Pursuant to the main goal of the research, the following specific objectives have been formulated: 1) to determine the correlation between the financial situation of the unemployed and their opinions about the reasons for undertaking undeclared work; 2) to determine the correlation between the structure of expenses in the household budget of the unemployed and undertaking undeclared work; 3) to investigate whether there is a correlation between using bank services and remaining in the labour grey market.

2.2. Research methods and scope

The empirical study was performed in the form of an independently developed questionnaire. The target group were unemployed people registered at the Municipal Employment Office in Płock. As of the end of August 2018, 4,319 people were registered in the unemployment register of the Municipal Employment Office in Płock (MUP w Płocku 2018, 1). In total, 122 unemployed people were included in the study. The respondents were selected accordingly to the convenient selection method (Hill/Aleksander 2003, 126). The method involves a questionnaire filled in by those expressing their willingness to answer the questionnaire questions. The study was concluded from September to October 2018.

The questionnaire consisted of 20 closed questions that concerned the reasons for undertaking work in the grey market and social exclusion, and the financial situation of the unemployed. Answers to the questions were provided by 122 unemployed persons registered at the Municipal Employment Office in Płock.

2.3. Subjects

A total of 122 subjects participated in the study, including 70 women (57.4%) and 52 men (42.6%). Table 1 presents the frequency distribution for the age of the subjects.

Based on the value of credibility ratio, no statistically significant correlation was found between the sex of the subjects and age, $\lambda(4) = 5{,}63$, $p>0{,}05$. Most of the respondents were aged 23-35. For subsequent analysis purposes, the subjects were divided into two age groups, i.e. a group of people up to 35 years of age and a group of those aged 36 and over. Table 2 presents the frequency distribution for the education of the subjects.

Table 1. Age of the subjects

Age of subjects (years)	Women		Men		Total	
	n	%	*n*	%	*n*	%
Below 25	17	24.3	17	32.7	34	27.9
25-35	22	31.4	18	34.6	40	32.8
36-45	17	24.3	10	19.2	27	22.1
46-55	13	18.6	4	7.7	17	13.9
Above 56	1	1.4	3	5.8	4	3.3
Total	70	100.0	52	100.0	122	100.0

n – number of subjects; % – percent
Source: Based on own study

Table 2. Education of the subjects

Education	*n*	%
Primary level	5	4.1
Basic vocational level	32	26.2
Middle level	55	45.1
Higher level	29	23.8
Other	1	0.8
Total	122	100.0

n – number of subjects; % – percent
Source: Based on own study

Most respondents reported a middle level of education. For subsequent analysis, the subjects with primary and basic vocational education were combined into one group of persons without middle education.

Table 3 presents the frequency distribution for the length of the unemployment period registered at the Municipal Employment Office in Płock (the MUP).

Table 3. Length of unemployment period registered at the Municipal Employment Office

Registration at the MUP	*n*	%
A few weeks	33	27.0
1-3 months	15	12.3
3-12 months	23	18.9
a year	21	17.2
A few years	22	18.0
No data	8	6.6
Total	122	100.0

n – number of subjects; % – percent
Source: Based on own study

The largest number of respondents were in the group registered at the MUP for few weeks. For subsequent analysis, the groups were combined in the following way: the group of persons registered at the MUP for few weeks with the group of those registered at the MUP for the period of 1-3 months, and the group registered at the MUP for 3-12 months with the groups of persons registered for a year and few years. This created one group of persons registered for up to three months and another group registered for longer than three months. Eighteen of the respondents (14.8%) were receiving unemployment benefits.

2.4. Methods for analysing research results

The value of 0.05 was conventionally used as the threshold of statistical significance. The statistical significance of the analysed values was assessed based on the credibility ratio, which was used for analysing the correlation between the categorical qualitative variables. Contrary to the classical independent test χ^2 which estimates statistical significance correctly even if the analysed categories are spare, i.e. if some of the analysed responses were marked by a small number of respondents. A statistically significant value of the credibility ratio meant that there was a correlation between the analysed categorical variables.

In addition, statistically significant correlations were supplemented with values of Cramer's V effect size. Information about this data was reported in a parameter referred to as the number of degrees of freedom, given in brackets together with the values of Cramer's V effect size.

3. Presentation of research results

While analysing the financial situation of the unemployed, attention should be given to the entirety of decisions made by the household members, which consist of obtaining and allocating funds for various needs. Financial decisions made by household members concern such issues as managing financial resources, financing purchases, creating and gathering savings, as well as incurring financial liabilities. Meeting consumption needs means that financial resources need to be provided. In the case of people undertaking undeclared work, financial sources are usually unstable. To determine the financial situation of the unemployed, their subjective opinion was required. The results are presented in Tables 4 and 5 and Graph 1.

The highest percentage of the respondents reported that their financial situation was good (36.9%), whereas the lowest assessed it as very bad (5.7%). It should be noted that the responses could have been very subjective because the subjects were not required to state their average monthly income per capita in the household.

Table 4. Assessment of financial situation of the unemployed

Assessment of financial situation of the unemployed	Number of respondents	Group percentage
Very good	13	10.7
Good	45	36.9
Average	41	33.6
Bad	13	10.7
Very bad	7	5.7
No data	3	2.5
Total	122	100

Source: Based on own study

Table 5. Reasons for undertaking undeclared work by the unemployed vs their financial situation

Reasons for undertaking undeclared work by the unemployed	Financial situation						λ	*df*	*p*
	Very good/good		Average		Bad/very bad				
	n	%	n	%	n	%			
Insufficient income	33	56.9	17	415.	12	60.0	3.91	5	0.571
Unable to find a job	**25**	**43.1**	**10**	**24.4**	**13**	**65.0**	**12.25**	**5**	**0.032**
Higher remuneration	31	53.4	28	68.3	11	55.0	4.23	5	0.517
Family or life situation	25	43.1	16	39.0	10	50.0	4.14	5	0.529
Taxes discouraging registration of income	18	31.0	12	29.3	8	40.0	4.32	5	0.504
High insurance premium	13	22.4	8	19.5	6	30.0	3.00	5	0.702
Reluctance to be permanently associated with the workplace	**8**	**13.8**	**1**	**2.4**	**3**	**15.0**	**13.52**	**5**	**0.019**
Possible loss of some benefits	22	37.9	13	31.7	5	25.0	3.08	5	0.688
Other	2	3.4	1	2.4	0	0.0	2.39	5	0.793

Source: Based on own study

Common opinions expressed about undeclared work may lead to factors inducing the unemployed to search for work outside the formal system (Szulc-Obłoza, 2019, p. 37). Therefore, regarding their financial situation, the respondents were asked to indicate the reasons for undertaking undeclared work. The results are presented in Table 5.

The largest number of respondents indicated such reasons for undertaking undeclared work as insufficient income (62 responses) and higher remuneration (70 responses). Over half of the respondents in this group assessed their financial

situation to be good or very good. The least frequent opinion about undertaking undeclared work referred to a reluctance to be permanently associated with the workplace – 12 responses.

Statistically significant correlations were obtained between the financial situation of the respondents and the indication of the inability to find a job and reluctance to be permanently associated with the workplace. Both reasons were indicated less frequently by people in an average financial situation than by people in at least good situation and those in bad or very bad financial condition (graph 1).

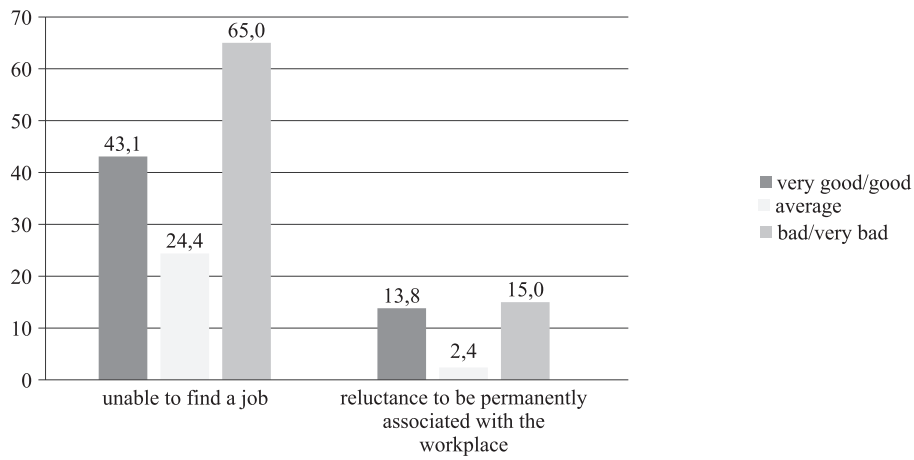

Graph 1. Correlation between financial situation of the unemployed and reasons for undertaking undeclared work
Source: Based on own study

Inability to find a job was indicated less frequently by people in an average financial situation (24.4%) than by the other two groups. The credibility ratio was $\lambda(5) = 0.032$, $p < 0.05$. A similar correlation was observed in the group of unemployed people who indicated reluctance to be permanently associated with the workplace ($\lambda(5) = 0.019$, $p < 0.05$) as a reason for undertaking undeclared work.

A very important issue is determining the correlation between undertaking undeclared work and household expenditures. It should be stated that there is a correlation between the structure of expenditures in the household budget of the unemployed and undertaking undeclared work. In Table 3, the authors of the present work show the frequency distribution for the household expenditures of the respondents who did and who did not undertake undeclared work.

Seven categories of expenditures incurred by the persons undertaking and not undertaking undeclared work were subjected to analysis. Items specified for the analysis included: current charges, education, savings, food, stimulants and attractions, clothes and medicines/ health service.

Table 6. Household expenditures in among people who did and did not undertake undeclared work

Expenditure category	Persons undertaking undeclared work													
	0-10%		11-20%		21-30%		31-40%		41-50%		Above 50%		No data	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Current charges	1	1.6	8	12.7	10	15.9	18	**28.6**	10	15.9	14	**22.2**	2	3.2
Education	26	41.3	14	22.2	8	12.7	5	7.9	1	1.6	4	6.3	5	7.9
Savings	*30*	*47.6*	*9*	*14.3*	*9*	*14.3*	*1*	*1.6*	*2*	*3.2*	*3*	*4.8*	*9*	*14.3*
Food	3	4.8	6	9.5	18	**28.6**	14	22.2	14	**22.2**	6	9.5	2	3.2
Stimulants and attractions	34	**54.0**	13	20.6	2	3.2	0	0	3	4.8	4	6.3	7	11.1
Clothes	12	19.0	26	**41.3**	11	17.5	3	4.8	2	3.2	4	6.3	5	7.9
Medicines/health service	29	46.0	13	20.6	6	9.5	3	4.8	2	3.2	5	7.9	5	7.9
Other	29	46.0	5	7.9	1	1.6	3	4.8	1	1.6	3	4.8	21	33.3
Expenditure category	Persons not undertaking undeclared work													
	0-10%		11-20%		21-30%		31-40%		41-50%		Above 50%		No data	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Current charges	3	5.1	9	15.3	14	23.7	11	**18.6**	10	16.9	10	**16.9**	2	3.4
Education	23	39.0	14	23.7	7	11.9	9	15.3	4	6.8	0	0	2	3.4
Savings	*38*	***64.4***	*10*	*16.9*	*7*	*11.9*	*1*	*1.7*	*1*	*1.7*	*0*	*0*	*2*	*3.4*
Food	4	6.8	4	6.8	22	**37.3**	11	**18.6**	12	**20.3**	2	3.4	4	6.8
Stimulants and attractions	34	57.6	13	22.0	4	6.8	3	5.1	1	1.7	0	0	4	6.8
Clothes	17	28.8	21	**35.6**	14	23.7	1	1.7	2	3.4	0	0	4	6.8
Medicines/health service	30	50.8	10	16.9	10	16.9	2	3.4	3	5.1	0	0	4	6.8
Other	21	35.6	11	18.6	1	1.7	0	0	1	1.7	1	1.7	24	40.7

n – number of subjects; % – percent in group
Source: Based on own study

According to the results, the main reason for undertaking undeclared work by the unemployed persons was insufficient income, which hindered the execution of certain expenditure categories. In the 0-10% group, expenditures on stimulants and attractions accounted for the highest percentage (54% of responses). In the 11-20% group, the largest share referred to expenditures on clothes (41.3%,) in the 21-30% group, the largest share was on current charges (28.6%), and in the 41-50% group, the largest share was on food (22.2%), whereas in the above 50% group it referred to current charges (22.2%).

For persons not undertaking undeclared work, the largest expenditures were represented by the particular groups, as follows: 64.4% went for savings, 35.6% for clothes, 37.3% for food, 18.6% for food and current charges, 20.3% for food and 16.9% for current charges.

The analysis of differences concerning the share of particular categories of expenditures in the household budget between the groups of respondents undertaking and not undertaking undeclared work is presented below. The Mann – Whitney U test, which is used to verify the statistical significance of differences between the compared groups, is shown in Table 4.

Table 7. Analysis of differences concerning the share of particular categories of expenditures in the household budget between the groups of respondents undertaking and not undertaking undeclared work

Expenditure categories	U	p
Current charges	1634.50	0.243
Education	1858.50	0.999
Savings	**1435.00**	**0.017**
Food	1740.00	0.532
Stimulants and attractions	1732.00	0.473
Clothes	1634.50	0.232
Medicines/health service	1737.00	0.506
Other	1692.50	0.364

U – value of the Mann-Whitney U test; *p* – two-tailed statistical significance
Source: Based on own study

A statistically significant difference was obtained concerning the share of savings in the household budget. The share of savings in the household budget was larger in the group of respondents who undertook undeclared work (graph 2).

Many studies show that attachment to cash transactions and executing transactions of this type is beneficial and favourable for the development of the shadow economy (Fundowicz et al. 2020; Gołębiowski 2007). Moreover, such

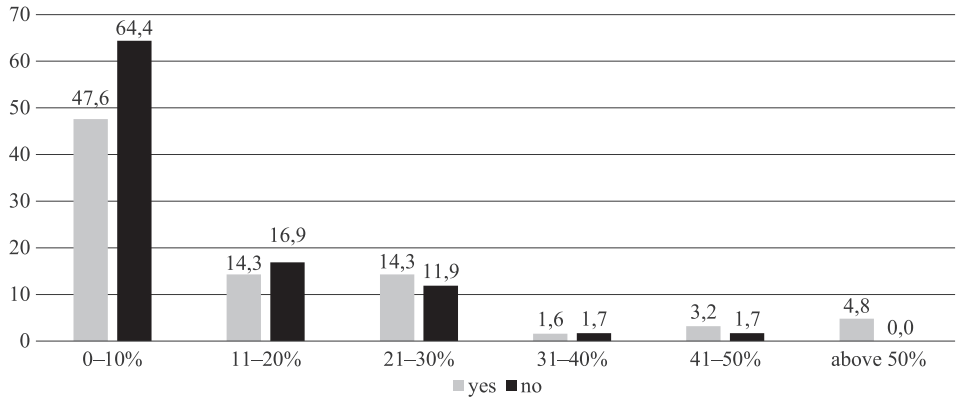

Graph 2. Share of savings in the household budget in groups of people undertaking and not undertaking undeclared work
Source: Based on own study

transactions are untraceable via documentation, registers or systems. For this reason, governments have promoted non-cash transactions for many years as a factor that may reduce the size of the shadow economy in enterprises.

In their analysis of the above arguments, the current study's authors attempted to estimate the scope of banking services used by people undertaking undeclared work.

The analysis of the collected material shows that banking services were used by 50 people undertaking undeclared work (79.4%) and 53 people not undertaking it. Based on the value of credibility ratio, no statistically significant correlation was found between banking services and undertaking undeclared work, $\lambda(2) = 2{,}60$, $p > 0{,}05$.

The research results on the degree of impact of banking services on unemployed persons are presented in the table below.

Table 8. Assessment of financial situation of the unemployed

Use of banking services	Persons undertaking undeclared work		Persons not taking undeclared work	
	n	%	n	%
Persons not using banking services	2	7.1	2	5.9
Savings and settlement account (ROR)	9	32.1	11	32.4
ROR + debit card	5	17.9	8	23.5
ROR + debit card + electronic banking	12	42.9	13	38.2
Total	28	100	34	100

Source: Based on own study

Pursuant to the results from Table 5, it cannot be unequivocally stated that there are differences in the degree of impact of banking services on the two researched groups since the value of the credibility ratio does not indicate a statistically significant correlation between undertaking undeclared work and the degree of using banking services, $\lambda(3) = 0.36$, $p > 0.05$. The above-tabled data demonstrates that only over 50% of both groups undertaking and not undertaking undeclared work used the indicated banking services. It can be assumed, therefore, that other respondents used these services irregularly or randomly.

4. Conclusions

Summarising the above considerations it should be stressed that the conducted pilot study referred to microeconomic and financial reasons for undertaking undeclared work. The authors of the present work decided to investigate this issue, particularly the financial aspects of undeclared work, due to the lack of in-depth analysis and assessment of the situation on the local market.

The study showed that the main reasons for undertaking work in the grey market indicated by the respondents, depending on their financial situation, were the inability to find a job and the reluctance to be permanently associated with the workplace. Another reason unemployed persons also undertook undeclared work included insufficient income, which caused difficulty in meeting expenditures for current charges, education, savings, food, stimulants and attractions, clothes, medicines and health service. On the other hand, the structure of expenditures in households of the unemployed who did or did not undertake undeclared work did not reveal significant differences.

According to the analysis of the research results, unemployed persons undertaking undeclared work outside the formal economy system had greater savings, which for 1/5 of them constituted more than 20% of the entire household budget.

Over 50% of both groups, those undertaking and not undertaking undeclared work, used the indicated banking services. However, no significant differences were noted in the use of these services by the two groups of respondents.

References

Borcuch, A. (2012), Wpływ rynku płatności elektronicznych na ograniczanie szarej strefy. In: Finanse. 1 (5), 68-80.

Buszko, A. (2016), Mechanizmy szarej strefy. Warszawa.

Fundowicz, J./Lapiński, K./Wyżnikiewicz, B. et al. (2020), Raport Szara Strefa 2020. Warszawa.

Gołębiowski, G. (2007), Zjawisko szarej strefy z uwzględnieniem gospodarki polskiej. In: Współczesna Ekonomia. 1, 17-28.

Hill, N./Alexander, J. (2003), Pomiar satysfakcji i lojalności klientów. Kraków.

Human Development Report (2019), Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century, UNDP, pp. 315-317. In: http://hdr.undp.org [accessed: 20 IV 2021].

Jandric, M. (2020), Measures of de facto employment protection legislation. In: Management Journal Of Sustainable Business And Management Solutions In Emerging Economies. 25 (1), 23-36.

Leonard, M. (1998), Invisible Work, Invisible Workers. The Informal economy in Europe and the US. London.

Malaczewska, P. (2019), Szara strefa gospodarki − determinanty i mechanizmy kształtowania. Łódź.

Mróz, B. (2002), Gospodarka nieoficjalna w systemie ekonomicznym. Warszawa.

MUP w Płocku. (2019), Sprawozdanie o rynku pracy 01.08.2018 – 31.08.2018. In: http://mupplock.praca.gov.pl/documents/4063619/6455409/MRPiPS-01%2008.2018.pdf/6698b386-c77a-487d-8b59- ca35a9ef60dc?t=1536920094755 [accessed: 30 III 2021].

Neykov, R./Robert, C. (2021), The Role of the Euro in the Eastern Partnership Countries. Discussion Paper 138. In: https://ec.europa.eu/info/publications/economic-and-financial-affairs-publications_en [accessed: 30 III 2021].

Oleksiuk, A. (2017), Investment Level and Structure in the Region of Central and Eastern Europe and Barriers for Investment Growth Reported by Entrepreneurs in the Light of Findings of Own Survey Research. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/1, 125-140.

OECD (2019), Tax Morale: What Drives People and Businesses to Pay Tax? In: https://doi.org/10.1787/f3d8ea10-en [accessed: 16 IV 2021].

Schneider, F, G./Williams, C.C. (2013), The Shadow Economy, Institute of Economic Affairs. Available at SSRN. In: https://ssrn.com/abstract=2286334 [accessed: 21 III 2021].

Szewczyk-Jarocka, M. (2020), Undeclared work of socially excluded people in light of survey research. In: Polityki Europejskie, Finanse i Marketing. 24 (73), 244-254.

Szulc-Obłoza, A. (2019), Praca nierejestrowana a bezrobocie. In: Wiadomości Statystyczne. In: The Polish Statistician. 64 (6), 31-43.

Putniņš, T. J./Sauka, A. (2011), Size and determinants of shadow economies in the Baltic States. In: Baltic Journal of Economics. 11 (2), 5-25.

Tygodnik Gospodarczy PIE (2021), Nowoczesne technologie pomogą w ograniczaniu szarej strefy. In: https://pie.net.pl/wp-content/uploads/2021/03/Tygodnik-Gospodarczy-PIE_09-2021.pdf [accessed: 30 II 2021].

Undeclared Work in The European Union (2020), Special Eurobarometer 498 – September 2019. In: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion [accessed: 21 III 2021].

Unregistered... (2015), Unregistered Employment in Poland in 2014. Warszawa.

Unregistered... (2019), Unregistered Employment in Poland in 2017. Warszawa

Williams, C./Windebank, J. (1998), Informal Employment in the Advanced Economies: Implications for Work and Welfare. London/New York.

Społeczeństwo, stosunki międzynarodowe, komunikacja

DOI: 10.31648/pw.6874

Jakub Sadowski
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2109-4451
Jagiellonian University

ЯЗЫК ГОСУДАРСТВООБРАЗУЮЩЕГО НАРОДА. ОБ ОДНОЙ ПОПРАВКЕ К РОССИЙСКОЙ КОНСТИТУЦИИ В КОНТЕКСТЕ МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ТЕКСТА

The language of the state-forming nation. On one amendment to the Russian constitution in the context of the mythological function of a legislative text

Abstract: In the conditions of a rule-of-law state, the Constitution is the main reference point of its legal system, while in the realities of modern society living in a state governed by the rule of law, it may also have significant symbolic functions. The new wording of Article 68 of the Russian Constitution, proposed in the law of 2020 on the amendment to the Constitution, defines the state language – Russian – as "the language of the state-forming nation belonging to the multinational union of equal nations of the Russian Federation". In this article, this term is analysed as evidence of the strategy to impose mythological functions on the legislative text. In the case of the concept of "Russian language", this strategy manifested itself as early as 2005 in the federal law on the State language, which established the status of the Russian language as a tool to "strengthen inter-ethnic relations in a unified multi-ethnic State". The law on the amendment of the Russian Constitution goes beyond the introduction of mythological components into the legal text and presents a strategy to legitimize mythology through the act of a general vote.

Keywords: constitution, legislation, myth, mythology, Russian language

Русский язык − стихотворение прозой И. Тургенева − текст хрестоматийный, известный россиянам по школьной программе. «Ты один мне поддержка и опора, о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык!» (Тургенев 1982, 172) − пишет классик, в конце своего короткого размышления заключая: «нельзя верить, чтобы такой язык не был дан великому народу!» (Тургенев 1982, 172). В этом коротком произведении проявляется целый ряд единиц, ключевых в концептосфере русской культуры: величие, сопряженное с силой − и правда, сопряженная со свободой. Используемый как элемент

школьной программы, тургеневский текст преподносит ученикам основные смысловые единицы русской и российской идентичности, основные категории словаря русского и российского патриотизма. Это, пожалуй, парадигматическая манифестация культурного концепта «русский язык». Конечно же, культурные концепты заявляют о себе не только в литературной сфере. Художественная литература является, правда, пространством, где их проявление зачастую обретает форму, особо способствующую их дальнейшей трансляции. Эта новая трансляция базируется на авторитете: изначально эстетическом (проявляющемся в дискурсе литературной критики, в формировании литературного канона), затем – институциональном (таком, как школа, школьная программа, соотношение учитель–ученик). В настоящей же статье нам хотелось бы сосредоточить внимание на сфере безусловно далекой от литературы, но обладающей особым авторитетом – законодательным.

Яркие случаи проявления культурных концептов в юридическом тексте зачастую представлены теми компонентами правовых актов, которые не выполняют регулирующую функцию, которые второстепенны, или прямо-таки несущественны для юридического анализа. К примеру, в силу своей четкой регулирующей функции, для лингвокультуролога или семиотика не представляет особого интереса статья 1 пункт 3 действующего Федерального закона о государственном языке Российской Федерации (Федеральный 2005) – «Порядок утверждения норм современного русского литературного языка при его использовании в качестве государственного языка, […] правил русской орфографии и пунктуации определяется Правительством […]». В отличие от пункта 3, ценный материал представляет пункт 5, выполняющий в тексте закона функцию чисто программную: «Защита и поддержка русского языка как государственного […] способствуют приумножению и взаимообогащению духовной культуры народов Российской Федерации». Этот фрагмент законодательного акта не только связывает концепты «русский язык» и «духовная культура», но и наделяет государственный язык своеобразным культуртрегерским маркером – и с помощью такого понятийного аппарата обосновывает цель «защиты и поддержки» языка[1]. Ключевое же значение с нашей перспективы имеет пункт 4: «Государственный язык Российской Федерации является языком, способствующим взаимопониманию, укреплению межнациональных связей народов Российской Федерации

[1] Следует отметить, что вставка «как государственного» ведет к двусмысленности. Её присутствие может восприниматься либо как отождествление понятий «русский язык» и «государственный язык» («русский, то есть государственный»), либо как обозначение нетождественности «русского языка вообще» и «того русского языка, который используется в качестве государственного». Двусмысленность формулировки «русский язык как государственный» сказывается и на неоднозначности всего предписания, так как неизвестно, должен ли подлежать «защите и поддержке» «русский язык вообще» или «русский как государственный».

в едином многонациональном государстве». Функция этого пассажа далеко выходит за рамки программной – и она прояснится в ходе нашего вывода, проведенного на материале другого законодательного акта. Сейчас же констатируем, что с юридической точки зрения весь текст пункта 4 нерелевантен – его присутствие не влияет ни на что в сфере применения закона, равно как не повлияло бы ни на что его отсутствие.

В день, когда мы приступаем к написанию нынешней статьи, статус государственного за русским языком закрепляет статья 68 пункт 1 Конституции России: «Государственным языком Российской Федерации на всей ее территории является русский язык» (Конституция 1993). И пока неизвестно, как долго указанный пункт просуществует в этой редакции. Согласно опубликованному в марте 2020 года закону (Закон 2020), на общероссийское голосование вынесен пакет поправок, одна из которых меняет текст статьи 68 – но проведению референдума в изначально предполагаемый срок воспрепятствовал взрыв глобальной пандемии коронавируса SARS-CoV-2. К счастью, анализ, который мы проведем ниже, не требует забегать в будущее и угадывать ни гражданский вердикт россиян, ни дату его вынесения. Анализ же призван установить функцию компонента, которым может вскоре обогатиться статья 68. Ибо российский законодатель предлагает следующую редакцию пункта 1: «Государственным языком Российской Федерации на всей ее территории является русский язык как язык государствообразующего народа, входящего в многонациональный союз равноправных народов Российской Федерации» (Закон 2020, ст. 1 п. 3)[2].

Отметим, что соотношение старой редакции пункта 1 и фрагмента, вводимого поправкой, равноценно соотношению юридически релевантного и нерелевантного текста. Действующий пункт 1 имеет четко регулирующий характер, точно определяя, какой из существующих языков имеет на территории Российской Федерации статус государственного. Функция же новой редакции пункта неоднозначна. С одной стороны, в тексте сохранен регулирующий характер предписания, с другой – в нем появляется элемент, который в сути самой регуляции ничего не меняет. Русский язык «как язык государствообразующего народа» – это, следует полагать, все тот же русский язык. В свою очередь, компонент «народ, входящий в многонациональный союз равноправных народов Российской Федерации» редунтантен по отношению к нескольким имеющимся в действующей Конституции предписаниям («Носителем суверенитета и единственным источником власти в Российской Федерации является ее многонациональный народ» (Конституция 1993,

[2] По ходу редакционного процесса закончился и процесс законодательный – в итоге референдума, проводившегося с 25 июня по 1 июля 2020 года, предлагаемый пакет поправок был принят, обновлённая же Конституция вступила в силу 4 июля.

ст. 3 п. 1), «Федеративное устройство Российской Федерации основано на […] равноправии и самоопределении народов в Российской Федерации» (Конституция 1993, ст. 5 п. 3)), а также к ее преамбуле, в которой сформулирована идентичностная декларация принявшего ее коллективного субъекта: «Мы, многонациональный народ Российской Федерации, […] исходя из общепризнанных принципов равноправия и самоопределения народов» (Конституция 1993, преамбула)).

Уже из самого предложения законодателя ввести в формулировку из пункта 1 грамматическое определение явствует установка на достижение определенных коммуникативных целей. При этом функцию обновленного предписания нельзя назвать программной, то есть такой, какая закреплена хотя бы за не подлежащим изменению пунктом 3: «Российская Федерация гарантирует всем ее народам право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития» (Конституция 1993, ст. 68 п. 3). Содержание нового члена предложения в пункте 1 – не программа: языку приписывается свойство принадлежности народу, у ж е создавшему государство, у ж е вошедшему и н ы н е входящему в «союз равноправных народов Российской Федерации». Суть первой части определения («…как язык государствообразующего народа») обращена не к будущему, как в случае программных деклараций, а, скорее, к прошлому: она апеллирует к определенным историческим представлениям. Вторая же часть («…входящего в многонациональный союз равноправных народов Российской Федерации») апеллирует к представлениям о характере политического сообщества России. При этом обе они перенаправляют внимание реципиента от русского языка, являющегося предметом предписания, к русскому народу и идентичности тех, кто себя к нему относит.

Возвращаясь к проблематике взаимоотношений юридически релевантных и нерелевантных компонентов конституционного текста, следует четко отметить очевидное: отсутствие регулятивной «конкретики» в отдельных составных частях основного закона ни в коем случае не может считаться спецификой современного российского конституционализма. Законодательная практика демократических стран, однако, из соображений логики и ввиду требования однозначности, диктует оформление компонентов, не имеющих регулирующего характера, в отдельные структурные образования – статьи или пункты программной направленности, или же в преамбулы, зачастую являющиеся носителями идентичностных деклараций. Анализируемый случай предлагаемой новой редакции статьи 68 – это, однако, случай смешения в рамках одной элементарной структуры разных функций: одну мы признали регулирующей, вторую отнесли к сфере коллективных представлений. Пора присмотреться ближе к этой второй функции.

В истории российского и советского конституционализма примеры подобного смешения различных функций в рамках единичного предписания все же были. Так, статья 6 «брежневской» Конституции 1977 года, закрепляющая за КПСС статус «руководящей и направляющей силы советского общества, ядра его политической системы» (Конституция 1977, 7), представляла в структуре основного закона гибрид функций: программной, регулирующей, а также чисто идеологической – последняя обосновывает программные и регулирующие компоненты содержания статьи («Вооруженная марксистско-ленинским учением, Коммунистическая партия определяет генеральную перспективу развития общества» (Конституция 1977, 7)). Интересный пример анализируемого явления представляют, впрочем, и дореволюционные страницы истории российского права. В статье 4 Свода основных государственных законов Российской Империи 1906 года за утверждением, что «Императору Всероссийскому принадлежит Верховная Самодержавная власть» (Свод 1906), следует обоснование: «Повиноваться власти Его, не только за страх, но и за совесть, Сам Бог повелевает» (Свод 1906). Если следовать логике современных конституционных актов, можно бы придать первому предложению регулирующий характер, за вторым же закрепить статус его религиозной легитимации. Поскольку, однако, цитата относится к акту, автономно изданному монархом, утвердившим его собственноручной надписью «быть по сему», функция предписания видится единой, синкретической – и мифологической: в нем транслируется представление об устройстве вселенной.

Впрочем, если искать какой-то общий знаменатель свода законов 1906 года и Конституции СССР 1936-го, им могла бы быть именно мифологичность основных положений об источнике власти. Хоть сувереном в «сталинской» Конституции и назван, как известно, не Император Всероссийский, а «трудящиеся города и деревни в лице Советов депутатов трудящихся» (Конституция 1937, 9), сами советы определены способом, который нерелевантен юридически, зато релевантен в плане трансляции мировоззренческих установок. Процитируем полностью статью 2: «Политическую основу СССР составляют Советы депутатов трудящихся, выросшие и окрепшие в результате свержения власти помещиков и капиталистов и завоевания диктатуры пролетариата» (Конституция 1937, 9).

Независимо от возможных разногласий в плане того, что подразумевает понятие «политическая основа» страны, составляли ли ее советы в сталинскую эпоху, а также в каком смысле «выросли» и «окрепли» они к 1936 году, следует признать, что, раз уж возникла потребность определить «политическую основу» в Конституции, достаточно было бы сказать: «Политическую основу СССР составляют Советы депутатов трудящихся». Содержание причастного оборота юридически несущественно, более того – построено с помощью крайне несвойственных юридическому тексту образных, метафорических

выражений (именно в метафорическом ключе причастия «выросшие» и «окрепшие» использованы для определения политической институции). Зато в нем «дремлет» история советов в своеобразном изложении. В данном случае – апеллирующем к коллективным представлениям из разряда политической мифологии.

Семантическую отсылку к коллективным представлениям о прошлом и настоящем политического сообщества мы уже обнаружили в поправке к статье 68 действующей российской Конституции. Пора обратить внимание и на то, что тексты статьи 2 Конституции СССР 1936 года и статьи 68 пункта 1 Конституции РФ структурно сходны. Ниже приводим оба положения еще раз, в хронологическом порядке, выделяя фрагменты, не имеющие ни регулятивного, ни программного значения:

а) Политическую основу СССР составляют Советы депутатов трудящихся, выросшие и окрепшие в результате свержения власти помещиков и капиталистов и завоевания диктатуры пролетариата.
б) Государственным языком Российской Федерации на всей ее территории является русский язык как язык государствообразующего народа, входящего в многонациональный союз равноправных народов Российской Федерации.

В обоих случаях точка, будь она поставлена там, где заканчивается обычный шрифт, гарантировала бы стоящему перед ней тексту статус предложения не только в грамматических, но и в логических категориях. И в обоих случаях введенный в состав грамматического предложения член, обозначенный разреженным шрифтом, лишает его логического статуса, сводя на нет возможность определить значение его истинности. Ибо если только известно значение элементов: «политическая основа СССР» (обозначим этот элемент как «*а*»), «Советы депутатов трудящихся» («*б*»), «русский язык» («*в*») «государственный язык Российской Федерации» («*г*»), «территория Российской Федерации» («*д*»), то можно определить ложность или правдивость предикатов: СОСТАВЛЯЕТ (*а, б*), ЯВЛЯЕТСЯ (*в*, *г*, *д*). Первая, невыделенная часть предложения а), отнеси ее к политической действительности СССР 1936 года, при некоторых толкованиях значения элемента «политическая основа» получит статус истинной, при других – статус ложной. Первая часть предложения б), сверь ее с реалиями сегодняшней России, получит статус истины. Определить же истинность или ложность предложений в их полном виде невозможно. Ибо, в случае а): существуют ли советы депутатов трудящихся, выросшие и окрепшие не «в результате свержения власти помещиков»? Или «выросшие, но не окрепшие»? Если да, то входят ли они все-таки в «политическую основу», или она «забронирована» только для одновременно «выросших»

и «окрепших»? И как проверить, «окреп» ли совет, и «вырос» ли именно «в результате свержения власти помещиков»? В случае б): существует ли русский язык как «язык не-государствообразующего народа»? Если на российской территории иностранец обращается на выученном им «русском языке как иностранном» к российскому чиновнику, владеющему «русским языком как языком государствообразующего народа», то оба ли ведут разговор на государственном языке Российской Федерации?

То, однако, что несостоятельно на формальном языке логики, необязательно не вмещается в «логику» естественного языка и ряда систем, вторичных по отношению к нему и им обслуживаемых. Содержание членов определения, вызывающее логическую несостоятельность целого, все же обеспечивает ему некую «добавленную стоимость». Она заключается в трансформации знака (или знакового комплекса), выступающего грамматическим подлежащим. Так, окажись в предложении а) точка после слов «Советы депутатов трудящихся», они относились бы к своему институциональному референту (т. е. к совокупности коллегиальных представительных органов власти, называемых в советскую эпоху советами). В то же время, присутствие члена определения закрепляет за интересующим нас словосочетанием нарратив, объективировавшийся в коллективных представлениях (неважно, насколько всеобщих и насколько оправданных). Словосочетание, хоть и продолжает отсылать к институциональному референту, начинает выполнять роль конденсатора нарративных смыслов. «Советы депутатов трудящихся» из состава знаков превращаются в емкий текст, рассказывающий о «свержении власти помещиков и капиталистов и завоевании диктатуры пролетариата», а значит – отсылающий к целому универсуму большевистской политической мифологии в сталинской редакции, начиная с отмены крепостного права и заканчивая коллективизацией сельского хозяйства СССР. Не иначе обстоит дело с «русским языком» из предложения б): словосочетание отсылает не к социально (в том числе и юридически) объективирующимся коммуникативным нормам, не к абстрактной системе, называемой русским языком, а – путем многоступенчатой метонимической проекции – к народу носителей этого языка, а значит – к народу, образовавшему российское государство, а значит – и ко всей истории российской государственности, истоки которой начерчены еще в *Повести временных лет,* современность же представлена с помощью категории «многонациональный союз равноправных народов».

Таким образом мы видим, что – при номинально юридической онтологии содержания предложений а) и б), – за счет семиозиса, осуществляющегося благодаря членам определения, выполняется функция трансляции некоторых аксиологических, идентичностных, мировоззренческих установок, связанных мифологическим нарративом. Структура самого семиозиса не сильно отличается от той, которую Р. Барт приводит в своем известном примере,

иллюстрирующем структуралистский тезис о вторичных семиологических системах, где языковой знак, понимаемый как «результат ассоциации концепта и акустического образа», становится всего лишь означающим знака системы «надстроенной» (Барт 1989, 78):

> Предположим, я сижу в парикмахерской, мне протягивают номер журнала «Пари-Матч». На обложке изображен молодой африканец во французской военной форме; беря под козырек, он глядит вверх, вероятно, на развевающийся французский флаг. Таков смысл изображения. Но каким бы наивным я ни был, я прекрасно понимаю, что хочет сказать мне это изображение: оно означает, что Франция − это великая Империя, что все ее сыны, независимо от цвета кожи, верно служат под ее знаменами и что нет лучшего ответа критикам так называемой колониальной системы, чем рвение, с которым этот молодой африканец служит своим так называемым угнетателям. И в этом случае передо мной имеется надстроенная семиологическая система: здесь есть означающее, которое само представляет собой первичную семиологическую систему (африканский солдат отдает честь, как это принято во французской армии); есть означаемое (в данном случае это намеренное смешение принадлежности к французской нации с воинским долгом); наконец, есть репрезентация означаемого посредством означающего (Барт 1989, 80-81).

Структуралистский подход Барта применим и для анализируемого нами материала, но с существенной оговоркой. Согласно его концепции, «великая Империя», увиденная глазами того, кто поглядывает на обложку с изображением отдающего честь военного, − и есть миф. В то же время, возможность или готовность реципиента сообщения декодировать сообщение путем отнесения знака (или − как в бартовском примере − знакового комплекса) к знаковым комплексам высшего порядка не свидетельствует еще о мифологической функции самого сообщения. Не потому, что структуру современных политических мифов нельзя априори отождествлять со структурой тех их предшественников, которые бытовали в традиционных культурах, да и не потому, что якобы лишь мифам таких культур подобает статус «настоящих». А потому, что (по крайней мере, в категориях заключений структурно-семиотической школы) миф является экспрессией мифологии как типа мировоззрения, причем − экспрессией нарративного характера (Czeremski 2009, 43-64). Поэтому дело не в том, чтобы − как у Барта − понять, «что хочет сказать мне это изображение», а чтобы при его декодировке уметь отнести его к мировоззренческому универсуму, проецируемому с помощью нарративов. Современная же политическая мифология отличается от «классической», кроме всего прочего, тем, что свои нарративы выстраивает с помощью схем не фантастических, а таких, которые зафиксированы в исторической памяти социумов.

Нарративы, «надстраиваемые» на языковых знаках, используемых в законодательных текстах, отсылают к мировоззренческой картине мира, объективирующейся, в частности, с помощью нарративов исторической памяти (не тождественной ни познаниям профессиональной исторической науки, ни понятиям «исторического прошлого» и «исторической правды», весьма, кстати, проблематичным после т. н. лингвистического поворота в историографии). В этих же нарративах объективируются и все культурные константы, участвующие в построении мировоззренческой картины мира, и все социально релевантные элементы (понятия, идеи, конструкты), которые, влияя на структуру этой картины, требуют описания в ее категориях.

Собственно, эти последние элементы вполне могут существовать и вне эксплицитных или имплицитных нарративов. Если же они обретают нарративную форму, то это происходит вторично и несколько меняет их статус. Приверженцы лингвокультурологической традиции, зачастую исходя из разных методологических перспектив описания этих единиц, называют их идеологемами. Так, Наталия Купина называет таким образом единицы идеологической картины мира, в сообщениях и текстах обретающих вид «мировоззренчески насыщенных слов» и обладающих высоким персуазивным потенциалом (Купина 2000, 182-189). По словам Гасана Гусейнова, идеологемы — основные единицы идеологического языка, отсылающие, в частности, к комплексу мировоззренческих норм (Гусейнов 2003, 26-27). В свою очередь, Петр Земшал видит в них основные единицы мышления и мировоззренческой идентичности, аксиологические константы определенной идеологической среды, способные объективироваться с помощью языка и других средств выражения (Zemszał 2018, 98). Налицо общий знаменатель этих определений: мировоззрение.

В законодательном тексте идеологемы могут проявляться как в его регулятивных, так и в программных компонентах. Так, к примеру, в тексте статьи 13 действующей Конституции в нескольких программных утверждениях проявляется − особо актуальная для культурной модели периода перестройки и девяностых годов − идеологема «плюрализм» («в Российской Федерации признается идеологическое многообразие» (Конституция 1993, ст. 13 п. 1), а также «политическое многообразие, многопартийность» (Конституция 1993, ст. 13 п. 3)). В свою очередь, идеологема «гражданский мир и согласие», проявившись уже в преамбуле (Конституция 1993, преамбула), проецируется, в частности, на регулятивное предписание пятого пункта статьи 13, запрещающего «создание и деятельность общественных объединений, цели или действия которых направлены на […] разжигание социальной, расовой, национальной и религиозной розни» (Конституция 1993, ст. 13 п. 5). В Конституции СССР 1936 года с легкостью можно обнаружить проявления идеологемы «труд», своеобразным манифестом которой служит статья 12:

«Труд в СССР является обязанностью и делом чести каждого способного к труду гражданина по принципу: „кто не работает, тот не ест”. В СССР осуществляется принцип социализма: „от каждого по его способности, каждому – по его труду”» (Конституция 1937, 11).

Вернемся к рассматриваемым нами предложениям а) и б). Мы сможем легко убедиться, что «Советы депутатов трудящихся» из первого и «русский язык» из второго, в силу своей «мировоззренческой насыщенности» и высокого персуазивного потенциала можно отнести к идеологемам. Но эти идеологемы от указанных выше примеров отличает одна структурная особенность – имплицитно имеющийся в них нарратив, обеспечиваемый членами определения. Идеологемы «плюрализм» и «гражданский мир» в Конституции Росии и «труд» в Конституции СССР лишены таких вкраплений. А значит, фигуры из предложений а) и б) принадлежат к особому классу идеологем. К классу идеологем по-особому углубленных: не просто «мировоззренчески насыщенных», а ставших частью интерсубъективной мировоззренческой картины мира, обретших социально объективированную нарративную схему – и в силу этого гарантирующих высокий персуазивный потенциал, свойственный мифологическим нарративам (понимаемым не в категориях содержания повествуемого, а в категориях его структуры[3]). Этот класс идеологем мы вправе называть м и ф о л о г е м а м и . Конечно же, присутствие относящихся к нему единиц в анализируемых нами юридически нерелевантных компонентах законодательных актов наглядно свидетельствует о мифологической функции самих этих компонентов.

Интерсубъективный характер мифологемы и ее структура, опирающаяся на культурные константы социума, в котором она объективируется, означают, что одна и та же мифологема может и должна проявляться во многих высказываниях и/или текстах, независимо от их жанровой принадлежности. Хотя мировоззренческая картина мира может и должна меняться по ходу времени, она – благодаря именно культурным константам и транслируемым нарративам – остается относительно стабильной структурой. Это сказывается и на относительной стабильности мифологемы, а значит, она может и должна проявляться на разных этапах исторического функционирования культурной системы. Легко в этом убедиться, сравнив функционально эквивалентные компоненты исследуемой нами статьи 68 российской Конституции в предлагаемой законодателем редакции и фрагментов гимна СССР[4]. Если поправка к Конституции называет русский язык «языком государствообразующего народа, входящего в многонациональный союз равноправных

[3] Структуры, описанной Дж. Кэмпбеллом в *Тысячеликом герое* (Кэмпбелл 2018), адаптированной для нужд нарративных искусств К. Воглером (Воглер 2017), персуазивный характер которой в мире маркетинга анализирует в своей популярно-научной книге М. Черемский (Czeremski 2016).

[4] В интересующем нас плане эти фрагменты одинаковы в редакциях 1943 и 1977 годов.

народов Российской Федерации», то имплицитный нарратив апеллирует к представлениям о формировании государства русскими и создании таким образом дружной многонациональной платформы. Нарратив, апеллирующий к тем же представлениям о «государствообразовании», в советском гимне проявился на уровне двух открывающих его строф («Союз нерушимый республик свободных / Сплотила навеки Великая Русь»), представление же о дружной многонациональной платформе — в двух первых строках припева[5] («Славься, Отечество наше свободное, / Дружбы народов надёжный оплот!»). Конечно же, этот «оплот» имеет свой эквивалент и в нынешнем, опять-таки «михалковском» гимне России, в виде слов «Братских народов союз вековой» – и вместе с ним, а также со статьей 68 в предложенном варианте разделяет одну и ту же идеологему (вернее – ее телеологический компонент).

Конечно же, в сфере государственной символики идентичностные референтные точки напрямую релевантны. Тексты государственных гимнов могут либо сами быть задействованы в структуре определенных мифологем, либо быть местом проявления многих из них – независимо от того, становится ли официальной эмблемой страны песня, сложившаяся исторически, или как в случае гимнов, написанных Михалковым, – песня, текст который намеренно писался с целью стать идентичностным манифестом. В некоторой степени символической и идентичностной сферой является и законодательство, выработавшее жанры особых вкраплений в текстах регулятивного характера. Конституция в реалиях правового государства является основной референтной точкой его законодательной системы, в реалиях же современного общества, живущего в правовом государстве, может оказаться и носителем весомых символических функций. Предложение новой редакции статьи 68 российской Конституции несомненно свидетельствует о стратегии накладывания мифологических функций на компоненты законодательного текста. По отношению к концепту «русский язык» эта стратегия проявилась уже на уровне федерального закона о государственном языке, закрепившего за языком Пушкина и Тургенева статус инструмента по «укреплению межнациональных связей» «в едином многонациональном государстве» (Федеральный 2005, ст. 1 п. 4). Закон о поправке к российской Конституции Российской Федерации свидетельствует, однако, еще об одном: о стратегии легитимизации мифологем с помощью акта всеобщего голосования.

[5] В редакции 1943 года – в двух первых строках текста первого припева.

Библиография

Барт, Р. (1989), Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Москва.

Воглер, К. (2017), Путешествие писателя. Мифологические структуры в литературе и кино. Москва.

Гусейнов, Г. (2003), Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-х. Москва.

Закон… (2020), Закон Российской Федерации о поправке к Российской Федерации от 14.03.2020 № 1-ФКЗ „О совершенствовании регулирования отдельных вопросов организации и функционирования публичной власти". В: http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202003140001 [доступ: 30 III 2020].

Конституция… (1937), Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Издание ЦИК СССР на языках союзных республик. Москва.

Конституция… (1977), Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 года. Москва

Конституция… (1993), Конституция Российской Федерации. В: http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201408010002 [доступ: 30 III 2020].

Купина, Н. (2000), Языковое строительство: от системы идеологем к системе культурем. В: Русский язык сегодня. 1, 182-89.

Кэмпбелл, Д. (2018), Тысячеликий герой. Санкт-Петербург.

Свод… (1906), Свод основных государственных законов Российской Империи. В: ru.wikisource.org/wiki/Основные_Законы_Российской_Империи/Часть_первая [доступ: 30 III 2020].

Тургенев, И. С. (1982), Сочинения. Т. X: Повести и рассказы. 1881-1883. Стихотворения в прозе. 1878-1883. Произведения разных годов. Москва.

Федеральный… (2005), Федеральный закон от 1 июня 2005 г. № 53-ФЗ „О государственном языке Российской Федерации" (с последующими изменениями и дополнениями). В: http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102349601&backlink=1&&nd=102092715 [доступ: 30 III 2020].

Czeremski, M. (2009), Struktura mitów. W stronę metonimii. Kraków.

Czeremski, M. (2016), Strategia mitu w marketingu. Jak wiedza o tradycyjnych opowieściach i ewolucji ludzkiego umysłu pomaga zarządzać marką. Kraków.

Zemszał, P. (2018), Kultura – ideologia – metafora. Metaforyczne dychotomie związane z kategoriami SWOICH i OBCYCH w ideologicznym subdyskursie o kulturze w ZSRR w latach 1953-1957. Toruń.

DOI: 10.31648/pw.6877

Mirosław Minkina
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2391-314X
Siedlce University of Natural Sciences and Humanities

UNITY OF RUSSIAN SOCIETY. THE IMPORTANCE OF BUILDING SOCIAL COHESION IN CREATING THE STATE'S POSITION IN THE INTERNATIONAL ORDER

Abstract: A sense of unity in any society is of great value. A united society often provides strong support for rulers and their policies. Public support often legitimizes the actions of rulers and social unity is built based on shared values and beliefs. This study is focused on analysing these categories in the context of their importance for building social unity. Such a goal has led to the question: What is the importance of these categories in building social cohesion for Russians? To analyse these problems, theoretical methods were used. Russians are convinced of the uniqueness of their society. This sense of uniqueness affects the sphere of security. It gives rise to their unwillingness to participate in formal alliances and international organizations if Russia is not in a dominant position. Such views are deeply rooted in the consciousness of Russian society. Simultaneously, Russia airs grievances against the West, claiming that it does not recognise its uniqueness.

Keywords: social solidarity, patriotism, respect for authority, Russian Federation, Russian society

Introduction

Russians are convinced that they live in a unique state which has a special civilizational mission to accomplish, continuing the traditions of the Byzantine Empire. This society is characterized by a specific unity, which is cemented by a community of historical fate, attachment to the values of the Orthodox faith, and a sense of cultural and civilizational superiority over the Western world (Paliy/Kosintseva/Klushina et al. 2019, 542-547). No less important is the patriotic attitude shaped from childhood and attachment to the national tradition.

Since 2004, Russia has celebrated its National Unity Day. This public holiday commemorates the liberation of the Kremlin in 1612, captured by Poles in the Russo-Polish War of 1609-1618. On the day before the day of celebrations, public opinion researchers ask Russians questions concerning their values and national unity. According to opinion polls, the public holiday is supported by 60%

of Russians. Moreover, they also reveal that citizens' unity is concentrated around three key categories, for example, sensitivity to social justice, respect for ancestors' achievements, and trust in a strong leader (Dayosh' narodnoye 2016, 4; more on Russian historical commemorations: Omelicheva 2017, 430-442).).

The author of this article has focused the study around these three categories mentioned above (social justice, respect for ancestors' achievements, and trust in a strong leader). The assumed goal of the research is focused on analysing these categories in the context of their importance for building social unity. Such a goal has led to a question: What is the importance of these categories in building social cohesion for Russians? In this question, the general research problem was included. Considering the scientific goal and the research problem, the author assumed that Russians are united by the strong leadership achievements of their ancestors, social justice, and Russian society identifies strong leadership with the power of the state. The ancestors' achievements on the battlefields are especially unifying. Social justice in Russia has an anti-business dimension, and to analyse this, the author used theoretical research methods in the form of analysis, synthesis, and reasoning on the subject literature available in this field. This article also examines how Russian administration has used social unity to create a stable state and support society's development. The author tries to prove that some peculiarities of Russian society set it apart from Western societies. This applies to the political and strategic culture of society and its values. The conclusion is also that Russia will not be satisfied with the status of large regional power. In the past, Russia only succeeded in becoming a world power in 1993, and only in one criterion – military power (Białoskórski/Kiczma/Sułek 2019, 34-38; Sułek/Białoskórski 2018, 9-32).[1] In Russia, failures of the government and the political system are normal. Nevertheless, in the consciousness and beliefs of society and the ruling elite, it deserves a special place in the world as a unique state.

1. Social Justice

Sensitivity to social justice might result from the strong internalization of slogans regarding equality and justice, which were the theoretical essence of the Communist ideology. The privatization might have also influenced the above perception of values in the 1990s, which gave rise to a new social class, the oligarchs, and caused the pauperization of the remaining part of society, including the intelligentsia, who lost the prestige and respect which they had had in the times of the USSR (Black/Kraakman/Tarassova 1999, 7-20).

[1] In 2017 Russia had the status of a regional power (based on two criteria: military and geopolitical power), and local power (based on economic power).

The sense of social justice and social conscience indicated by the opinion discussed above is largely anti-business. A lack of a positive attitude towards private business activity represents the thinking in terms of the state economy and the devaluation of the market economy, which prevails in society and the caste of bureaucrats, including the defence and law enforcement institutions. With considerable public support, they can affect any business.

In Russia, after the collapse of the USSR, the institution of private property protection was not created. This is an obstacle to developing legal mentality and political culture. Private property, judicial power, and a democratic political system constitute a unified triad everywhere. Courts are indispensable for defending private property, whereas democracy is essential for the proper functioning of independent courts. In other words, democracy exists only if independent courts are protecting private property. However, these rules are not observed in Russia. Business activities, for example, production, can be launched by people who are related to those who are in power. There is little chance of developing business activity if one is not connected with the authorities.

On the other hand, the state tries to support business if political considerations justify this. A good case is agriculture, which developed dynamically as a result of state intervention. It should be observed that, both in the USSR and in Russia, there was no major turning point like this until recent years. Then, there were massive investments made in this sector, which openly infringed the rules followed by the members of the World Trade Organization (WTO). Although administrative malpractice, corruption and bribes accompanied the entire investment operation, Russian agriculture is now relatively efficient, and the surpluses are exported (Sergeyev 2016; see more: Mukhametgaliev 2019, 162-165).

The state continues to fulfil the planning, prescriptive and distributive functions, informing who is good or bad, just like in the so-called Socialist economy. However, it must be admitted that despite the flaws of such a system, Russia managed to repay its debt to the International Monetary Fund (IMF) at the beginning of 2005, and in the summer of 2006, the final instalment at the Paris Club (Sputnik International 2008a). The middle class grew to 25% of the Russian population (Russia's Daily online 2008). In the years 2000-2005, the Russian Federation's average citizen grew by 26% annually. In comparison, Chinese income grew 10% annually at the same time (Sputnik International 2008b).

Considering the role of the state in the economy, one needs to consider Russia's bloated bureaucracy. Not having private property and not being encumbered with financial responsibility for their actions, bureaucrats make decisions on behalf of the state. What is more, they are not restricted by any requirements concerning the efficient administration of public resources. Therefore, they exercise the right to make subjective decisions. Because of this, while allocating public resources, they are highly susceptible to corruption, bribes, and commissions. This is the

main source of becoming rich while holding a public office and the major way of accumulating wealth that is not proportionate to one's earnings. This has created a situation in which bureaucrat's decision is highly prized (Solovyev/Zlobin 2014, 14; Pavroz 2017, 145-155).

Thus, a certain mechanism of correlation between money and decision was created. A citizen of the Russian Federation can have considerable financial resources. However, paradoxically, he or she cannot conduct any major financial operations or make a large purchase of any assets without prior consent expressed through an administrative decision taken by a bureaucrat. It even happens that ministers of foreign affairs from Western countries ask the Russian government to safeguard the private property of Western business entities so that it will not be taken over or confiscated by zealous Russian bureaucrats. It is also interesting to observe that combating the corrupted bureaucratic system is not a part of presidential or party election manifestos (Solovyev/Zlobin 2014, 14). This system makes it impossible to fight against corruption and an army of arbitrary bureaucrats, whose greed and rapacity go beyond the bounds of decency (see: Lanskoy/Myles-Primakoff 2018, 76-85).

Corporate interests in Russia and worldwide were shocked by the attempt to seize the profitable Moscow Domodedovo Airport from D. Kamenshchik (Telegina/Michailova 2016). To accomplish this, the terrorist attack that happened at the beginning of 2011 was used, with top representatives of the public authorities involved in this unlawful take-over of a profitable company. It became evident that it was impossible to protect oneself against "raiders" or shady groups, who would demand money in return for protection. These criminal groups solved business people's problems with public bureaucrats for a commission or political or financial profits (Solovyev/Zlobin 2014, 17).

In other words, in Russia, people related to business have the status of the dregs of society. The average citizen is not ashamed to be a scholar, an office worker, an employee of Gazprom, or a Western company, or to collaborate with the police or secret service. However, one is ashamed to admit that he or she is conducting an independent business activity. For years, a negative image of people related to business was created in television programs. From the Russian perspective, social justice means as much equality as possible (Solovyev/Zlobin 2014, 17).

2. Proud of Ancestors – a Binder of Russian Society

The next category uniting Russian society, respect for ancestors' achievements, is connected with courage on battlefields and pride in Russian accomplishments related to science and culture. For instance, significant Russian scientific

achievements include the construction of the atomic bomb, Yuri Gagarin's space voyage, Sergei Korolev's achievements regarding the construction of ballistic missiles, rockets, and spaceships. The reason for pride concerning culture is Pushkin, Lermontov, Tolstoy, and the mastery of the Bolshoi Theatre and Tchaikovsky, Mussorgsky, Prokofiev Rachmaninoff, and Shostakovich. Some artists who have maintained detachment from political events think that classical music, theatre, painting, and literature are the only areas in which a positive image of Russia exists and that culture might be more significant than petroleum (Matsuev 2016, 8).

According to research conducted in 2016 by the Russian Public Opinion Research Centre, most of society perceives Russia as a fortress besieged by enemies. Therefore, one reason to be proud is the strength of the armed forces and military successes, both past and present (see: Kaszuba 2019, 66-83). The highlighted military achievements include, for example, the victory of Alexander Nevsky over the Teutonic Order in the 13th century and the defeat of the Golden Horde by Dmitry Donskoy in the 14th century. What is more, there is the conviction that Russia has always won wars, and if it is necessary, it will also be victorious in a contemporary conflict (Byzov 2016, 8).

The liveliest and most cherished by the state is the history of World War II, which is called in Russia the Great Patriotic War (Ermolov 2019). Its worship takes the form of a state ideology, not to say religion. The arguments that indicate political mistakes and disregard for information on threats, which led to the surprise and rout of the Red Army in the first days and months of the war, are ignored. This is also true of arguments concerning unnecessary losses, often caused by the desire for operational and tactical success on the October Revolution's occasion. Furthermore, rapes committed by Soviet soldiers against the inhabitants of the captured and occupied territories are shameful and carefully concealed. According to the available figures, just in Berlin from the spring to autumn of 1945, 110,000 girls and women were raped, with other sources claiming about 80,000. 20% of the raped women became pregnant, and half of them gave birth to babies conceived by rape. Approximately 5% of the children born in the Red Army's territories were called "Russenkinder" (Basistov 2010, 269). Any critical approach to the Russian involvement in World War II is considered, in the official and social assessment, as an attempt to discredit the effort and cause national remorse aimed at weakening Russian morale and unity.

One form of building up patriotism is the "Immortal regiment" (*Bessmertnyy polk*) initiative started in 2012. It is a march that occurs on Victory Day in which the participants carry photographs of soldiers fallen during the war. In 2016, there were 16 million citizens of the Russian Federation taking part in the march. Focusing on the unity concerning the ancestors' achievements, a psychological profile of the Russian nation is built under the banner of "Russians do not surrender" (*Russkiye ne sdayutsya*). The slogan implies that no other nation can match Russians

in heroism, and has been so for ages. Consequently, the fact that the Western values of individualism do not meet with a favourable response in Russia is no coincidence (Dayosh' narodnoye 2016, 4).

According to service members, even in the difficult moments of the 1990s, society showed respect to its army, which they believed the West was trying to destroy. They argued that one of such attempts were the provisions of the Treaty on Conventional Armed Forces in Europe (CFE), which was signed by Russia (Treaty on Conventional 1990). At that time, Russia was weak and did not have the resources to make investments in the military, which was not equipped with modern armaments. However, thanks to the professionalism and commitment of its officers, the destruction of the army was prevented. This fact was reflected in the song entitled "Officers of Russia" by Russian singer Vika Cyganova, whose songs often have patriotic lyrics:

> Officers of Russia,
> You are our only hope.
> Nobody will be second here,
> Everybody will only be first,
> And God will issue to you
> The most important order.

According to the statements made by reserve colonel Fyodor Yakimchuk and published in *Arguments and Facts* (*Argumenty i Fakty*), the effects of the neglect of the Russian armed forces in the 1990s were seen during the operation in South Ossetia. However, despite the shortcomings in military gear, the soldiers completed their task. On the other hand, while discussing the war in Syria, the officer stated that

> [f]or our many partners (Western countries – author's note), during the operation in Syria, the potential of our forces was an unpleasant surprise. It was the right decision to enter Syria. If we had not done that, they (the terrorists – author's note) would have come to our country (Yakimczuk 2016, 9).

It is painful for Russians that neither Europeans nor Americans treat Russia as an equal partner with such a sense of pride. Vladimir Putin clearly expressed this feeling in an interview for *Time* Weekly, which had chosen him for the Person of the Year in 2007. He stated that "America does not need any friends. We have the impression that the USA needs vassals that can be given orders." (Person of the Year 2007).

3. Strong Hand Governance

Finally, the third category that unites Russian citizens is the trust in a strong leader, a distinct feature of Russian society (Ruutu 2017, 1153-1162). This has become a discriminant of the Russian character that is often articulated during talks with Western partners. Such an argument was used, for instance, by Vladimir Putin at the beginning of his first presidential term of office during meetings with Tony Blair and George W. Bush. It is also vital to realize that it is one leader that is significant for Russians. If there are more leaders than one, there is rivalry, which consequently leads to a crisis. As Marian Broda observes, the current president of the Russian Federation has been accepted by the majority of Russian society since the beginning of his term of office, marginalizing the size and significance of the opposition. It is also possible to say that he has become a peculiar cult figure worshipped as a restorer of the long tradition of Russian autocrats – "Tsar Vladimir" (Broda 2011).

Since Putin's fourth term of office, many new monuments have been erected to people who rendered great service to Russia. For example, National Unity Day, celebrated on 4th November 2016, was the time when numerous monuments were unveiled. In Moscow, Vladimir Putin unveiled a monument to his namesake Vladimir the Great. The monument is 16 meters high, and it stands near the walls of the Kremlin. In Russia, one can hear remarks that the president had the monument constructed to himself since both Vladimir the Great and Vladimir Putin bear a resemblance to each other. There might also be a symbolic dimension: Vladimir the Great baptized Kievan Rus', while the currently ruling Vladimir restored Crimea to the motherland.

Moreover, the Russian Orthodox Church also contributed to this narrative. Patriarch Kirill, one of the closest supporters of the Kremlin authorities, stated that "St. Vladimir helps all people who bear his name and who glorify him with their deeds" (Putin metaforyczny 2016, 8). The figure of Vladimir the Great is the subject of a historical dispute as well as a *de facto* political dispute between Russia and Ukraine. In 2015, during the proceedings of the 1,000th anniversary of Vladimir's death, Russia claimed that he had laid the foundations for creating a strong centralized state, whereas Ukraine argued that Christianity accepted in the Crimea in 988 A.D. was the first of Ukraine's many pro-European choices. According to Ukrainians, Russia has stolen Ukraine's historical heritage, and Kievan Rus', with its power centres in Kiev and Veliky Novgorod, had been developing intensely before there was even the first mention of Moscow (Putin metaforyczny 2016, 8).

On the National Unity Day in 2016, there were also monuments unveiled to Ivan the Terrible in Oryol (a town in the western part of Russia on the Oka River) and in Alexandrov, Vladimir Oblast (on the Moscow Uplands) and in 2017

in Moscow (Business Standard 2016; The Moscow Times, 2017). The Kremlin believes that the reinforcement of the national and historical myths shows that the state is strong. Moreover, the myths will unite the citizens around the state. The Russian elites have always regarded Russia as an empire which was concentrated around strong leaders. According to the influential and opinion-forming writer, Alexander Prokhanov, there have been five such empires. The first one was the Kiev-Veliky Novgorod empire, embodied by Vladimir the Great, who introduced Christianity in Kievan Rus'. Second, the Grand Duchy of Moscow was established by numerous Grand Knyazes, with the most significant one being Ivan the Terrible. He abolished the independence of wealthy noblemen, annexed the Khanates of Kazan and Astrakhan, reformed the administration, and created a strong and centralized state stretching to the Pacific Ocean. Next, the third empire was Russia ruled by Peter the Great, while the fourth one was Stalin's Soviet Russia. Finally, the fifth empire is Russia under the rule of Putin, whose monuments are already erected while he is alive (Interview with Russian writer Alexander Prokhanov 2016, 3). One of them was built in Agalatovo in May, 2015, 20 kilometres away from St. Petersburg. The bust of President Putin depicts him as a Roman emperor (Kazimierczuk 2019). In the opinion of the abovementioned writer, the president deserves the statue for his achievements, especially the restoration of Crimea to Russia. From the third and current fourth term, which began in 2018, Russian society has become increasingly critical of Putin. He is maliciously called a "natural phenomenon", and during the protests against the arrest of A. Navalny in January 2021, after returning from Germany from treatment for poisoning, "the duffer in the bunker" (Kułakowsk 2017, 29-37). This is an allusion to an obsessive fear of coronavirus infection (Domańska/Rogoża 2021).

There are concerns about how these leaders' atrocities are justified. For example, Stalin committed appalling crimes, whereas St. Vladimir the Great murdered pagans. While a strong state is being created, there is a battle going on against both external and internal enemies, and it has always been so. "When Russia was under strong-arm rule, and its rulers had blood on their hands, the country survived. However, when the rule was soft, just like in the times of Nicholas II or Gorbachev, the country collapsed and disintegrated" (Tseplyaev 2016, 3).

At the end of 2016, there was a decrease in trust in all state institutions: the government, the State Duma, political parties, and the mass media. The only exception is the president and the armed forces. There is still a high level of trust placed in them. It is not without significance that an exceptionally efficient propaganda machine exists, which skilfully manipulates public opinion according to needs (Strzelecki 2017, 20).

The corrosion of the political environment can be illustrated by the fact that the level of trust in the Russian Orthodox Church has dropped to 43% (Kostikov 2016, 7). For decades, the Russian Church was an important institution that cemented Russian

society together (Chawryło 2016, 9-1). For comparison, in 2012, 73% of respondents believed that the Russian Orthodox Church played a positive role in the life of the country, while about 64% trusted it (Wiara.pl 2012). The fall in trust stems from the fact that within the last few years, the Russian Church communicated with its congregation not as an independent moral institution but as one of the elements of the state's political machinery. With this wave of social concerns regarding everyday survival, Russians reminisce about how morning radio and television broadcasts started in the times of the USSR. Society was then administered a dose of everyday optimism. Work in factories was accompanied by propaganda and artistic activity. Even tragic situations were often discussed in a way that was positive in tone.

Careful attention was paid to the songs, assuming that they were the most comprehensible parts of the propaganda for society. There existed a whole set of cheering and optimistic songs. The following songs were constantly broadcast in the morning: "My Country is a Broad Country" (*Shirokaya strana moya rodnaya*) or "The Party is Our Helmsman" (*Partiya nash rulevoy*). In the evening, the Soviet motherland lulled its citizens to sleep with songs about waiting for enduring happiness. In the State Tretyakov Gallery, in one of the rooms, there was a painting entitled "Morning of Our Motherland" (*Utro nashey Rodiny*) by Fyodor Shurpin, painted in the 1940s. It depicted Stalin in white clothes with a coat draped casually over one arm. In the background, one could see tractors and pylons in kolkhoz fields (Soviet Art. USSR Culture 2021).

In contrast, the mornings and days of the contemporary Russian citizen are full of completely different content. Citizens are woken up by programs about NATO military exercises, an aircraft carrier sailing across the Baltic or the Mediterranean Sea, a tank biathlon, or the launch of new generation missiles (Tickle 2020). Television shows announce the establishment of new military bases. It is true that the USA and European NATO countries also conduct military exercises, usually in response to Russia's actions. Moreover, they also introduce new types of armament and send vessels and aircraft to demonstrate their combat capability and readiness.

Conclusions

In conclusion, the Russians are convinced of the uniqueness of their society. It should be observed that it is not a characteristic that makes them stand out from other nations. The same feelings of uniqueness can be found in the USA, France, the UK, Japan and Germany. Nevertheless, the Russians, like none of these societies, need strong leadership, which they identify with the power of the state. At the same time, they declare admiration and loyalty to a leader who can pursue Russian

national interests, even in an unfavourable international environment (Minkina 2019, 34-50).

The Russians live in the sense of social solidarity but in their opinion, it has primarily an antibusiness character, which negatively affects the development ofáentrepreneurship in the state. Russians' sense of uniqueness gives rise to their unwillingness to participate in formal alliances and international organizations if Russia is not in a dominant or special position. Such views are deeply rooted in Russian society's consciousness and are additionally fuelled by the educational system and state propaganda. Simultaneously, Russia airs grievances against the West, claiming that it does not notice its uniqueness. It seems that this creates a certain cognitive dissonance in many Russians, which consists of the confrontation of how they perceive themselves in terms of their pride, on the one hand, and the living standards of Western societies on the other. However, at the same time, Russia tries to establish connections with the West, as it is aware that they cannot be avoided for many different reasons ranging from the economy and security to culture and everyday life.

References

Basistov, J. (2010), Na krutykh perevalakh KHKH veka. Ocherki po istorii vtoroy mirovoy voyny [On the Steep Passes of the Twentieth Century. Essays on the History of the Second World War]. St. Petersburg.

Białoskórski, R./Kiczma, Ł/Sułek, M. (2019), Potęga państw 2019. Rankingi potęgometryczne [Power of the States 2019. Potometric rankings]. Warsaw.

Black, B./ Kraakman, R./ Tarassova, A. (1999), Russian Privatization and Corporate Governance: What Went Wrong? In: William Davidson Institute at University of Michigan Business School Working Paper no. 269, 7-20, https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/41203/wp269.pdf [access: 22 XII 2020].

Broda, M. (2011), Zrozumieć Rosję? O rosyjskiej zagadce-tajemnicy [Understanding Russia? The Russian Riddle-Mystery]. In: http://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/2722/Broda%20Zrozumie%C4%87%20Rosj%C4%99.pdf?sequence=1&isAllowed=y [access: 24 II 2020].

Business Standard (2016), Russia unveils the first ever monument to Ivan the Terrible. In: https://www.business-standard.com/article/pti-stories/russia-unveils-first-ever-monument-to-ivan-the-terrible-116101500010_1.html [access: 19 X 2020].

Byzov, L. (2016), Povtorim li pobedy? [Let's Repeat the Victory?]. In: Argumenty i Fakty [Arguments and Facts] 36.

Dayosh' narodnoye (2016), Dayosh' narodnoye. Chto nas obyedinyayet? [Give the People. What Unites Us?]. In: Argumanty i Fakty [Arguments and Facts]. 44 (4).

Ermolov, A. (2019), Historical Policy in Modern Russia: Will the Cult of the Great Victory be Able to Keep the Unity of the Society? In: Nauka.me. DOI: 10.18254/S241328880005634-1

Interview (2016), Interview with Russian writer Alexander Prokhanov: Vitaly Tseplyaev, "Gde vykhod iz raskola" [Where is the Way Out of the Rift]. In: Argumenty i Fakty, 3.

Kaszuba, M. (2019), The Militarization of Russian Foreign and Security Policy and Its Possible Impact on International Security. In: De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności. S(5), 66-83.

Kazimierczuk, A. (2015), Pod Petersburgiem stanął pomnik Putina [A Monument to Putin Stood Under St. Petersburg]. Rzeczpospolita. In: http://www.rp.pl/artykul/1201737-Pod-Petersburgiem-stanal-pomnik-Putina.html [access: 14 XI 2019].

Kostikov, V. (2016), Kogda bernotsya schast'ye? [When Does Happiness Come?]. In: Argumenty i Fakty [Arguments and Facts]. 44(7).

Kułakowski, T. (2017), Tomasz Kułakowski's interview with Mikhail Zygar, a Russian journalist, "Putin is a natural phenomenon". In: New Eastern Europe. 5, 29-37.

Lanskoy, M./ Myles-Primakoff, D. (2018), The Rise of Kleptocracy: Power and Plunder in Putin's Russia. In: Journal of Democracy. 29(1), 76-85. 10.1353/jod.2018.0006

Matsuev, D. (2016), Chto dorozhe nefti? [What is More Expensive than Oil?]. In: Argumenty i Fakty [Arguments and Facts]. 36 (8).

Minkina, M. (2019), Russia's return to the superpower status. In: Security and Defence Quarterly. 4(26), 34-50. https://doi.org/10.35467/sdq/110335

Mukhametgaliev, F. N./Sitdikova L. F./Mukhametgalieva F. F./Sadrieva E. R./Avkhadiev F. N. (2019), Trends in the Formation of the Current Agrifood Policy of Russia. In: Studies on Russian Economic Development, 30, 162–165. https://doi.org/10.1134/S1075700719020138

Omelicheva, M. (2017), A New Russian Holiday Has More Behind It Than National Unity: the Political Functions of Historical Commemorations. In: Australian Journal of Politics and History. 63 (3), 430-442. https://doi.org/10.1111/ajph.12375

Paliy, I. G./Kosintseva J. F./Klushina N. P./Dukhina T.N./Lipchanskaya (2019), The Unity of Spiritual Values of Russian Nations as the Common Platform for the Construction of Russian Identity. In: Journal of Environmental Treatment Techniques. 7 (4), 542-547.

Pavroz, A. (2017), Corruption-oriented model of governance in contemporary Russia. In: Communist and Post-Communist Studies. 50 (2): 145–155.

Person (2007), Person of the Year 2007. 'Putin Q&A: Full Transcript' Time. In: http://content.time.com/time/specials/2007/personoftheyear/article/0,28804,1690753_1690757_1695787-1,00.html [access: 7 X 2019].

Putin (2016), Putin metaforyczny [Metaphorical Putin]. In: Polityka. 46, 8.

Russia's Daily online (2008), Russia's Daily online. Middle Class Grows Atop, Kommersant. In: http://www.kommersant.com/p857139/r_500/Middle_class_growth/ [access: 12 VIII 2020].

Ruutu, K. (2017), The Concepts of State and Society in Defining Russia's Domestic Political Unity: A Research Note. In: Europe-Asia Studies. 69 (8), 1153-1162, https://doi.org/10.1080/09668136.2017.1378621

Sergeyev, R. (2016), Nakormim mir sakharom [We Will Feed the World with Sugar]. In: Argumenty i Fakty [Arguments and Facts]. 44.

Solovyev, V./Zlobin, N. (2014), Russkiy virazh. Kuda idet Rossiya? [Russian Turn. Where is Russia Going?]. e-book, .epub: Eksmo.

Soviet Art (2021), Soviet Art. USSR Culture, Soviet Socialist Realism Artist Fyodor Shurpin. In: https://soviet-art.ru/soviet-socialist-realism-artist-fyodor-shurpin/ [access: 25 I 2021].

Sputnik International (2008a), Sputnik International. Russia's economy under Vladimir Putin: achievements and failures. In: http://sputniknews.com/analysis/20080301/100381963.html#ixzz3gFuKDRvR [access: 17 X 2020].

Sputnik International (2008b), Sputnik International. Russia's economy under Vladimir Putin: achievements and failures. In: http://sputniknews.com/analysis/20080301/100381963.html#ixzz3gFuKDRvR [access: 17 X 2020].

Strzelecki, J. (2017), Bolesna adaptacja. Społeczne skutki kryzysu w Rosji [Painful Adaptation. Social Consequences of the Crisis in Russia]. In: Prace OSW. 60.

Sułek, M./Białoskórski R. (2018), Geostrategiczna pozycja Rosji w świetle badań potęgometrycznych [Geostrategic position of Russia in light of powermetric research]. In: Niedbała, M./Stempień, M. (eds.), Polska-Rosja: kryzysy, konflikty, wyzwania [Poland-Russia: crises, conflicts, challenges]. Warsaw, 9-32.

Telegina, N./Michailova, A. (2016), Milliardy Domodedovo: kak ustroyen biznes Dmitriya Kamenshchika [Billions of Domodedovo: How is the Business of Dmitry Kamenshchik?] [online] RBK. In: http://www.rbc.ru/business/01/07/2016/575fa73f9a7947e76104a1cd [access: 12 XI 2019].

The Moscow Times (2017), The Moscow Times. First Monument to Ivan the Terrible Erected in Moscow. In: https://www.themoscowtimes.com/2017/07/26/ivan-the-terrible-erected-in-moscow-a58508 [access: 19 X 2020].

Treaty on Conventional... (1990), Treaty on Conventional Armed Forces in Europe. Organization for Security and Co-operation in Europe. In: https://www.osce.org/library/14087 [access: 20 III 2020].

Vitali, C. (2016), Gde vykhod iz ratskola [Where is the Way Out of the Rift]. In: Argumenty i Fakty [Arguments and Facts]. 44 (3).

Wiara.pl (2012), 'Rosja: nie słabnie poparcie dla Cerkwi' ['Russia: Support for the Ortodox Church is Not Weakening']. In: http://ekumenizm.wiara.pl/doc/1149402.Rosja-nie-slabnie-poparcie-dla-Cerkwi [access: 14 XI 2019].

Yakimczuk, F. (2016), Voyuyem za ideyu' [We Fight for an Idea]. In: Argumenty i Fakty [Arguments and Facts]. 36 (9).

DOI: 10.31648/pw.6878

Arkadiusz Żukowski
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3413-9492
University of Warmia and Mazury in Olsztyn
Marcin Chełminiak
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6963-3143
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

DÉTENTE MIĘDZY ZACHODEM A WSCHODEM. KONFERENCJA BEZPIECZEŃSTWA I WSPÓŁPRACY W EUROPIE Z PERSPEKTYWY POLSKI

Détente between the West and the East. The Conference on Security and Cooperation in Europe from the Polish perspective

Abstract: The purpose of this article is to analyse the policy of détente between the West and the East at the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE) from Poland's perspective. The article begins with a synthetic theoretical and historical introduction concerning the formation of a new international order, particularly in Europe. The state of research on the CSCE in Poland is also outlined in a synthetic way. An analysis of Poland's role in the CSCE forum is then presented in the context of the multifaceted negotiation processes in a chronological and problematic arrangement from the perspective of the theory of international roles. Endo-, and especially exogenous, connections concerning Poland's functioning in the Eastern Bloc, including the hegemonic position of the USSR in it, were taken into account. Particular focus is placed on the implications of the CSCE Final Act for Poland. The article is based on Polish and English-language sources.

Keywords: CSCE, détente, Polish Foreign Policy, Role theory and international relations

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest analiza polityki détente na forum Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) z perspektywy Polski. Autorzy w swoich rozważaniach odwołali się do teorii ról międzynarodowych, przyjmując, że ta teoria jest najbardziej adekwatna w kontekście badań roli państwa w ramach struktury międzynarodowej i w najlepszy sposób pozwoli zrealizować główny cel

badawczy. Cel ten wynika z ogólnego problemu poznawczego, który można sformułować następująco: jaka była rola Polski, państwa formalnie suwerennego, choć praktycznie zależnego w swojej polityce zagranicznej od Związku Radzieckiego w procesie kształtowania polityki détente na forum KBWE, a potem realizacji podstawowych kierunków działań tej międzynarodowej struktury? Odpowiedź na tak sformułowany problem wymagać będzie zweryfikowania hipotezy, w której zakłada się, że uwarunkowania zimnowojenne polityki międzynarodowej w okresie détente znacząco wpłynęły na rolę Polski w ramach KBWE.

Stan badań w Polsce nad KBWE jest zróżnicowany. Zdecydowanie najwięcej publikacji wydano w okresie jej funkcjonowania. Opublikowano i opatrzono komentarzem też dokumenty KBWE (Rotfeld 1983). Dotychczas obroniono dwa doktoraty na temat kontynuatorki KBWE, tzn. Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE) (Zob. Bielecka 2003; Marcinkowski 2001).

1. Teoria ról międzynarodowych

Role międzynarodowe można traktować jako kategorię ról społecznych. W latach 70. XX w. szybko rozwijające się badania nad rolami społecznymi zrodziły wśród części badaczy pomysł przeniesienia ich wyników do nauki o stosunkach międzynarodowych (Zając 2015, 128). W następnych latach coraz więcej naukowców i analityków zaczęło się odwoływać do teorii ról międzynarodowych (zob. Backman 1970, 310-319; Bailin Wish 1980, 532-554; Jönsson/Westerlund 1982; Risse-Kappen 1996, 53-80; Harnisch/Frank/Maull 2011; Breuning 2019). Jednym z nich był Kalevi J. Holsti, który podkreślał, że w polityce międzynarodowej funkcjonowanie suwerennych (nawet tylko formalnie) podmiotów państwowych implikuje fakt, iż wypełniają one specyficzne role wynikające z decyzji i działań w zakresie polityki zagranicznej. Są one efektem przede wszystkim koncepcji i wizji decydentów, potrzeb państwa oraz istotnych wydarzeń lub trendów pojawiających się w środowisku międzynarodowym (Holsti 1970, 243). Ziemowit J. Pietraś określił rolę międzynarodową z kolei jako „spójny system wybranych przez państwo działań w stosunkach zewnętrznych" (Pietraś 1989, 18). Teoria ról międzynarodowych ma istotne zalety, ponieważ pozwala łączyć rozmaite tradycyjne poziomy analizy w badaniach nad polityką zagraniczną. Teoria ta jest zatem jednym ze sposobów, dzięki któremu możemy zapewnić większą integrację między analizą polityki zagranicznej a stosunkami międzynarodowymi (Thies 2009, 35-36). Na kształt ról międzynarodowych danego podmiotu:

> Składa się kompleks czynników wewnętrznych i międzynarodowych, ujmowanych jako determinanty ról międzynarodowych, określanych także jako czynniki warunkujące

czy uwarunkowania. Odgrywane przez państwo role międzynarodowe są w dużej mierze tożsame z determinantami jego polityki zagranicznej (Zając 2013, 17-18).

W polskiej nauce o stosunkach międzynarodowych kompleksową klasyfikację zaproponował właśnie Z. J. Pietraś. Z szeregu ról międzynarodowych, które wyodrębnił według poniższych kryteriów najbardziej adekwatne pod kątem analizy roli Polski na forum KBWE będą – zdaniem autorów – następujące (Zając 2013, 21):

- kryterium podmiotowe (kryterium twórcy lub autora roli)
  - role narzucane i oczekiwane przez innych aktorów stosunków międzynarodowych
  - role wybierane przez samego aktora
- kryterium przedmiotowe
  - role polityczne
  - role ekonomiczne
  - role kulturowe
  - role militarne
  - role ideologiczne
- kryterium przestrzenne (kryterium terytorialnego zasięgu roli)
  - role lokalne
  - role subregionalne
  - role regionalne
  - role ponadregionalne
  - role globalne
- kryterium czasu
  - role krótkoterminowe
  - role średnioterminowe
  - role długoterminowe
- kryterium stosunku do rzeczywistości międzynarodowej
  - role rewolucyjne
  - role innowacyjne
  - role konserwatywne
  - role reakcyjne
  - role kooperacyjne i wrogie
  - role nasycone i nienasycone
  - role aktywne i bierne
  - role intensywne i nieintensywne
- kryterium efektywności roli
  - role deklarowane
  - role realizowane (rzeczywiste)

2. Droga do détente. Porządek/ład międzynarodowy na świecie i w Europie po II wojnie światowej

W wyniku II wojny światowej po raz kolejny zmienił się porządek/ład międzynarodowy na świecie i w Europie. Stany Zjednoczone i Związek Radziecki nie tylko określiły i zdefiniowały większość zasad polityki międzynarodowej, lecz także przejęły dyplomatyczne i militarne przywództwo w Europie. To one odgrywały decydującą rolę w debacie na temat losu Niemiec, ale też kształtu bezpieczeństwa europejskiego (Holsti 1974, 79-80). Europejski ład polityczny funkcjonujący po II wojnie światowej opierał się przede wszystkim na elementach porządku w relacjach między tymi dwoma mocarstwami. Wspierał się on na trzech filarach: nienaruszalności stref posiadania; ograniczaniu przemocy; przestrzeganiu zobowiązań (Bryła 2002, 162). Ład powojenny miał kilka etapów ewolucji. Józef Kukułka wyróżnia trzy podstawowe etapy: 1) instytucjonalizacji „zimnej wojny" (1945-1955); 2) stabilizowania „zimnego pokoju" (1955-1969), który opierając się na strukturach ładu międzynarodowego z pierwszej dekady powojennej, jednocześnie charakteryzował się ożywioną dynamiką ich funkcjonowania; 3) stabilizowania dialogu i odprężenia międzynarodowego (1970-1990), który w strefie europejskiej charakteryzował się wyraźnym postępem w konkretyzacji ponadblokowych przedsięwzięć paneuropejskich (Kukułka 1996, 455-470).

Istotnymi czynnikami polityczno-gospodarczymi, o charakterze zewnętrznym i wewnętrznym, przyspieszającymi pod koniec lat 60. instytucjonalizację tego procesu, a potem prowadzącymi do détente, były:

- stopniowe wyrównanie się potencjałów nuklearnych USA i ZSRR na przełomie lat 60. i 70. oraz dążenie obu supermocarstw do ograniczenia wyścigu zbrojeń w celu uniknięcia przypadkowej wojny termonuklearnej o skutkach nieobliczalnych dla całego świata;
- dążenie ZSRR oraz pozostałych krajów bloku wschodniego do zaakceptowania przez Zachód polityczno-terytorialnego *status quo* w Europie: uznania nowych granic i narzuconego ustroju (tzw. porządku jałtańsko-poczdamskiego), oraz zainteresowanie przywódców i nowej kadry menedżersko-technokratycznej uzyskaniem dostępu do nowoczesnej technologii i niezbędnych do jej zakupienia kredytów zachodnich;
- zainteresowanie zachodnich kół gospodarczych i bankowych ożywieniem kontaktów handlowo-gospodarczych z blokiem wschodnim w celu uzyskania większych zysków oraz dodatkowych rynków zbytu dla swoich urządzeń i towarów;
- oczekiwanie kierownictwa ZSRR, iż projektowana w toku odprężenia ogólnoeuropejska konferencja bezpieczeństwa może przyspieszyć wycofanie wojsk

amerykańskich z Europy, wzmacniając dominację Moskwy nad całym kontynentem;
- zainteresowanie supermocarstw odprężeniem i załagodzeniem napięć w Europie ze względu na uwikłanie się USA w wojnę wietnamską, a ZSRR w interwencję w Czechosłowacji w 1968 r. oraz narastający konflikt z Chinami Ludowymi (konflikty graniczne 1969–1970) (Cziomer 2008, 174).

Najważniejsze elementy détente w relacjach Wschód-Zachód w latach 70. i 80., czyli w okresie negocjacji KBWE, a potem pierwszych latach funkcjonowania tej instytucji, to (Cziomer 2008, 174):
- dążenie do ustanowienia terytorialnego *status quo* w skali europejskiej;
- ograniczenie i kontrola wyścigu zbrojeń między ZSRR a USA oraz NATO i Układem Warszawskim;
- rozbudowa i instytucjonalizacja współpracy politycznej, gospodarczej, ochrony środowiska naturalnego, kulturalnej, humanitarnej oraz w zakresie kontaktów społecznych w skali całej Europy.

Za cezurę w polityce odprężenia między Wschodem i Zachodem można przyjąć poniższe fazy rozwojowe:
- pierwsza (1963-1969): wstępne poszukiwanie porozumienia i odprężenia;
- druga (1970-1979): okres instytucjonalizacji odprężenia (*détente*);
- trzecia (1980-1985): przejściowe załamie się odprężenia i powrót do konfrontacji;
- czwarta (1986-1990/1991): II faza odprężenia i przezwyciężenie konfliktu Wschód-Zachód.

Analizując rolę Polski na forum KBWE, należy oczywiście wziąć pod uwagę uwarunkowania zewnętrzne polityki zagranicznej Polski po 1945 r. Polska Ludowa znajdowała się w radzieckiej strefie wpływów. Od 1949 r. była członkiem Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG), a od 1955 r. – Układu Warszawskiego (UW). Po śmierci Stalina stosunki ZSRR z państwami satelickimi nie wykraczały poza ramy wyznaczone przez uwarunkowania ideologiczne oraz „doktrynę Breżniewa". W przypadku jakiegokolwiek zagrożenia następowała reakcja moskiewskiego centrum (Weremiuk 2001, 43). W okresie Polski Ludowej po przełomie październikowym w 1956 r. obowiązywały trzy główne zasady polityki zagranicznej, które jednocześnie określały kierunki zaangażowania międzynarodowego PRL (Zięba 2013, 26):
- zasada internacjonalizmu socjalistycznego, oznaczająca jedność, przyjaźń, wzajemną pomoc i ścisłą współpracę z państwami socjalistycznymi, co odnosiło się głównie do państw należących do UW i RWPG;
- zasada solidarności z narodami walczącymi o wyzwolenie narodowe i społeczne, a więc z państwami Trzeciego Świata, starającymi się uwolnić spod zależności kolonialnej i neokolonialnej;
- zasada pokojowego współistnienia z państwami o odmiennym ustroju społeczno-politycznym (kapitalistycznym).

3. Aktywność Polski na forum KBWE

Rola Polski na forum KBWE była widoczna już na etapie konceptualizacji tej inicjatywy. Jedną z ważniejszych przesłanek skłaniającą władze PRL do zaangażowania się na rzecz KBWE było dążenie do stabilizacji istniejącego w na Starym Kontynencie *status quo*, którego zasadniczy element stanowiło uzyskanie politycznej akceptacji istniejących granic, w tym granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej, przez wszystkie państwa europejskie oraz USA i Kanadę (Zięba 2015, 115). Ponadto Polska zmierzała do łagodzenia, oczywiście w miarę własnych możliwości i potencjału, podziału Europy, który zagrażał bezpośrednio bezpieczeństwu międzynarodowemu państwa (Zięba 1998, 64). Polska koncepcja obejmująca kwestie dotyczące ładu politycznego i gospodarczego nie była jednak zgodna do końca ze stanowiskiem Moskwy i pozostałych państw Układu Warszawskiego. Dotyczyło to m.in. ważnej dla Polski kwestii kształtu granic (Jarząbek 2008, 90).

Obie strony rywalizacji zimnowojennej na drodze zgłaszanych licznych projektów i planów same dążyły do zmniejszenia napięcia pomiędzy blokami (Jach 2017, 160). To z kolei dało początek procesowi dwu- i wielostronnych konsultacji oraz rozmów, które doprowadziły do zwołania w 1973 r. konferencji, która już w trakcie fazy roboczych spotkań w Genewie nazwana została Konferencją Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (Rotfeld 1990, 37-38). Na przełomie 1969 i 1970 r. rząd Finlandii podjął szereg działań i konsultacji, zmierzających do zwołania konferencji. Finlandia zaoferowała gotowość do przejęcia funkcji gospodarza. Rozmowy i negocjacje przeciągnęły się do połowy lat 70., przebiegając równolegle do procesu normalizacji stosunków RFN z krajami bloku wschodniego w latach 1970-1973. Ważnym elementem konsultacji było podjęcie w 1973 r. między NATO a UW rokowań rozbrojeniowych w Wiedniu na temat redukcji zbrojeń i sił zbrojnych w Europie, które trwały z przerwami do 1989 r. Inicjatywy te przyczyniły się do znacznej poprawy atmosfery politycznej oraz stosunków wzajemnych między państwami NATO i UW, pozwalając także na przyspieszenie przygotowań oraz zwołanie ogólnoeuropejskiej konferencji bezpieczeństwa (Cziomer 2008, 187).

Strona polska chciała, aby dokument końcowy KBWE podsumowujący negocjacje był swego rodzaju traktatem pokojowym, takim, który *de facto* sankcjonowałby rozbicie Niemiec. Warszawa starała się również o uznanie NRD i jej udział w konferencji. Wynikało to przede wszystkim ze sposobu definiowania interesów międzynarodowych PRL w tym okresie, a nie nacisków Moskwy, choć oczywiście to również było w interesie ZSRR (Jarząbek 2008, 49). Polska sprzeciwiała się, aby w negocjowanej deklaracji zasad stosunków międzynarodowych łączono zobowiązania. Obawiano się szczególnie łączenia zasady nienaruszalności granic z wyrzeczeniem się siły czy też łączenia nienaruszalności granic z zasadą prawa narodów do samostanowienia (Jarząbek 2011, 419).

4. Akt końcowy KBWE

Akt końcowy KBWE, zwany czasami również Wielką Kartą Pokoju (Zob. Wielka Karta Pokoju: materiały Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy 1975), składał się z 10 zasad/reguł, które miały regulować stosunki pomiędzy uczestnikami konferencji. Przyjęto go na jej zakończenie – 1 sierpnia 1975 r. w Helsinkach. Został podpisany przez wszystkie, oprócz Albanii, państwa europejskie (33) oraz Stany Zjednoczone i Kanadę. Nie była to umowa w rozumieniu prawa traktatowego, ale raczej uroczysta deklaracja intencji. Intencji o istotnym znaczeniu politycznym i międzynarodowym. Akt wyrażał wolę kooperacji państw w zimnowojennej Europie.

W Akcie końcowym KBWE sfery zainteresowania państw, które się pod nim podpisały zostały podzielone na tzw. koszyki:

- pierwszy obejmował zagadnienia bezpieczeństwa europejskiego;
- drugi dotyczył współpracy w zakresie gospodarki, nauki, techniki i ochrony środowiska;
- trzeci określał współpracę w kwestiach humanitarnych i dziedzinach pokrewnych;
- czwarty zawierał ustalenia dotyczące kontynuowania procesu KBWE.

Akt końcowy KBWE dał państwom uczestnikom konferencji instrumenty, które mogły wpłynąć na stabilizację sytuacji w podzielonej Europie, ale również otwierały szanse rozwijania wzajemnie korzystnej współpracy w różnych sferach. Wprowadzały ponadto nakaz poszanowania przez państwa praw człowieka, co wówczas nie stanowiło norm *ius cogens*. Były to zasady typowo europejskie, gdyż właśnie w Europie w minionych dwóch stuleciach doszło do krwawych wojen o granice. Konflikty te skutkowały masowymi naruszeniami praw człowieka, a idea ich ochrony miała genezę europejską m.in. w myśli francuskiego oświecenia. Nie bez znaczenia było i to, że niedawne europejskie mocarstwa kolonialne miały mroczną kartę w gwałceniu praw ludów i narodów podbitych oraz skolonizowanych (Zięba 2015, 109-110). Warto za E. Cziomerem podkreślić:

> Akt Końcowy KBWE miał jednak wyłącznie znaczenie polityczne, a nie prawnomiędzynarodowe. Oznaczało to w praktyce, iż chociaż postanowienia nie były obowiązujące z prawnego punktu widzenia, to jednak wymuszały na sygnatariuszach ich przestrzeganie, ponieważ w przeciwnym wypadku narażały na krytykę ze strony innych uczestników KBWE (Cziomer 2008, 189).

Polska, podobnie jak inne państwa bloku wschodniego, postrzegała Akt końcowy KBWE jako dokument potwierdzający konsekwencje II wojny światowej, czyli układ granic, podział polityczny i społeczno-ekonomiczny Starego Kontynentu, jaki się wyłonił po 1945 r. (Jarząbek 2011, 440). Dla Polski konferencja helsińska

i jej ustalenia były też szansą na intensyfikację, przy wszystkich ograniczeniach ideologicznych i geopolitycznych, współpracy z państwami zachodnimi, szczególnie w wymiarze gospodarczym i finansowym. W przededniu podpisania Aktu końcowego KBWE Polskę odwiedził prezydent USA (Zob. Wytyczne dla środków masowego przekazu dotyczące KBWE, Departament Studiów i Planowania 1975). Wizyta Geralda Forda wpisywała się w szerszy kontekst polityki odprężenia na linii Moskwa-Waszyngton, która trwała przez całe lata 70. aż do radzieckiej interwencji w Afganistanie w grudniu 1979 r. W okresie *détente*, który przypadł na okres rządów Edwarda Gierka Polska prowadziła aktywną politykę zagraniczną, czego efektem były liczne wizyty I sekretarza KC PZPR składane zagranicznym głowom państw, szefom rządów i sekretarzom partii komunistycznych oraz podejmowanie najważniejszych polityków w Polsce. Otwarcie na Zachód było elementem strategii E. Gierka, który kreował się na przywódcę pragmatycznego i otwartego na świat.

Wizyta prezydenta G. Forda miała być wyrazem dobrych kontaktów polsko-amerykańskich, w szczególności na gruncie handlowym. W okresie poprzedzającym spotkanie przywódców państw i rządów w Helsinkach stosunki międzynarodowe Polski uległy ożywieniu. 17 lipca 1975 r. Polskę odwiedził brytyjski minister spraw zagranicznych lord James Callaghan, który w imieniu Zjednoczonego Królestwa podpisał z PRL deklarację o rozwoju przyjaznych stosunków między obydwoma państwami (Skrzypek 2010, 240). Kolejnym ważnym gościem był wspomniany wcześniej Gerald Ford, będący drugim amerykańskim prezydentem wizytującym Polskę w okresie rządów Gierka (w 1972 r. Polskę odwiedził Richard Nixon). I sekretarz PZPR w pamiętniku napisał, iż priorytetem dla niego było zwiększenie amerykańskiej sprzedaży w Polsce, a w szczególności uzyskanie licencji na nowoczesny telewizor kolorowy. Trudności jednak wynikały z faktu, iż część elementów elektronicznych objęta była wojskowym embargiem, a Amerykanie obawiali się, że nowoczesna technologia zostanie przekazania ZSRR.

Podczas szczytu w Helsinkach, z 1 na 2 sierpnia 1975 r., przy okazji uroczystego podpisania Aktu końcowego KBWE, doszło m.in. do całonocnej rozmowy kanclerza Helmuta Schmidta z I sekretarzem KC PZPR Edwardem Gierkiem. Stanowiła ona kontynuację negocjacji zapoczątkowanych na początku lat 70. dotyczących odszkodowań dla Polaków będących ofiarami represji III Rzeszy, głównie więźniów obozów koncentracyjnych i robotników przymusowych podczas II wojny światowej. Rząd RFN zabiegał z kolei o rozszerzenie zakresu migracji ludności pochodzenia niemieckiego do RFN w ramach tzw. akcji łączenia rodzin (Cziomer 2008, 195-196). Częściowy kompromis w powyższych sprawach osiągnięto jednak dopiero po zakończeniu szczytu KBWE[1]. Zdaniem Józefa Kukułki podpisanie

[1] Uzgodnienia te ujęto w pakiet porozumień podpisanych 9 października 1975 r. w Warszawie podczas wizyty ministra spraw zagranicznych RFN Hansa-Dietricha Genschera w Polsce. Obejmował on: 1) umowę o zaopatrzeniu emerytalnym i wypadkowym (tzw. umowa rentowa), 2) porozumienie w zakresie zaopatrzenia emerytalnego między państwami i ich instytucjami ubezpieczeniowymi,

Aktu końcowego KBWE wpłynęło korzystnie na rozwój współpracy europejskiej (Kukułka 1997, 147-221).

Sygnowanie Aktu końcowego KBWE przez państwa komunistyczne było przez nie traktowane w kategoriach sukcesu. Rekomendacje dotyczące praw człowieka nie były początkowo postrzegane przez nie jako wyjątkowo niebezpieczne dla systemu, choć widziano w nich wymuszone ustępstwo (Jarząbek 2008, 161). Ustalenia konferencji helsińskiej wpłynęły na zmianę sytuacji opozycji antysystemowej także i w Polsce. Biorąc pod uwagę fakt sygnowania przez władze komunistyczne w państwach Układu Warszawskiego postanowień Wielkiej Karty Pokoju, nieformalne dotąd i niesformalizowane stowarzyszenia społeczne zaczęły proces powoływania do życia instytucji, które będą stały na straży kontroli tego, w jakim stopniu rządzący będą realizować postanowienia końcowe. Podobnie wyglądała sytuacja w Polsce, gdzie w następstwie zawiązania się struktur KOR powstawały ugrupowania opozycyjne (Jach 2017, 168-174).

Zdaniem Ryszarda Zięby rola KBWE ewoluowała wraz z procesem odprężenia w stosunkach międzynarodowych. Według niego:

> Było to możliwe dzięki temu, że uchwały KBWE zaczęto traktować jako normy, których przestrzeganie stabilizuje stosunki międzynarodowe i ułatwia współpracę w różnych, niekiedy bardzo konfliktowych dziedzinach oraz podnosi standardy zachowań międzynarodowych (Zięba 1998, 88-89).

KBWE tworzyło procedury i instytucje z zakresu dyplomacji prewencyjnej (Świtalski 1993).

Proces KBWE napotykał jednak na trudności, które pojawiły się już na pierwszym po konferencji helsińskiej spotkaniu przedstawicieli ministrów spraw zagranicznych w Belgradzie w 1977 r. Jak podkreślił Marian Dobrosielski, przewodniczący polskiej delegacji, spotkanie to traktowano jako środek służący rozwojowi procesu odprężenia, a nie zaś jako cel sam w sobie (Dobrosielski 1978, 91). Podobne stanowisko zajmowano podczas spotkań w Madrycie (1980-1983) (Rotfeld 1984; 2005, 9-30).

Ważnym etapem w rozwoju KBWE była konferencja wiedeńska (1986-1989). W dokumencie podsumowującym z 19 stycznia 1989 r. rozwinięto kwestie dotyczące bezpieczeństwa międzynarodowego i ludzkiego wymiaru KBWE. Potwierdzono przywiązanie do 10 zasad Aktu końcowego, a szczególnie wyeksponowano równouprawnienie i samostanowienie narodów oraz prawo do określania swojego wewnętrznego i zewnętrznego statusu politycznego w warunkach pełnej wolności

---

3) umowę międzyrządową o udzieleniu przez RFN Polsce kredytu finansowego w wysokości 1 mld marek o niskim oprocentowaniu (2,5%) w celu wsparcia współpracy gospodarczej, 4) zapis protokolarny dotyczący wyjazdu z Polski 120 000-125 000 osób pochodzenia niemieckiego na pobyt stały do RFN (Cziomer 2008, 196).

bez ingerencji obcych państw (Malendowski 1998, 429). Kolejnym istotnym wydarzeniem była konferencja paryska z 1990 r. W dniu 21 września 1990 r. przyjęto Paryską Kartę Nowej Europy, która zawierała cały zestaw zasad i reguł wzmacniających treść postanowień Aktu końcowego KBWE (Malendowski 1998, 429).

Na początku lat 90. XX w. dla Polski, podobnie jak dla innych państw Europy Środkowej i Wschodniej, a także dla Zachodu, nie było lepszej i bardziej wszechstronnej struktury bezpieczeństwa niż system KBWE (Zięba 1997, 451). Niemniej jednak po rozpadzie dwubiegunowego systemu bezpieczeństwa (rozpad ZSRR i bloku wschodniego, rozwiązanie Układu Warszawskiego) opieranie się Polski w polityce zagranicznej na KBWE było trudne do zrealizowania (Łoś-Nowak 1999, 60).

Warto podkreślić aktywność Polski także w późniejszej fazie funkcjonowania KBWE, jeszcze przed przekształceniem jej w OBWE. KBWE odgrywała ważną rolę w koncepcjach polityki zagranicznej rządu Tadeusza Mazowieckiego. Premier T. Mazowiecki wysunął bowiem koncepcję powołania Rady Współpracy Europejskiej, której zadaniem miało być utrzymywanie dialogu politycznego oraz „utorowanie drogi ogólnoeuropejskim formom integracji" (Czaputowicz 2010, 371-372). Premier T. Mazowiecki zaproponował także w 1990 r. utworzenie siedziby w Warszawie Rady Współpracy Europejskiej jako głównego organu KBWE. Nie udało się to wówczas, ale już na szczycie paryskim KBWE w listopadzie 1990 r. przekonano inne państwa w sprawie umiejscowienia w Warszawie Biura Wolnych Wyborów. Biuro to przekształcono w 1992 r. w Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka (ODIHR). Później stało się ono głównym organem obywatelskiego wymiaru KBWE/OBWE (Zięba 2015, 116).

Dla Polski mechanizm KBWE był istotnym instrumentem stabilizacji bezpieczeństwa i jednocześnie doskonałym forum dialogu i negocjacji. Jerzy Maria Nowak, ambasador Polski przy OBWE w ten sposób ocenił działanie KBWE „[…] pełniła ważne funkcje regulacyjne, ustanawiając swego rodzaju polityczne «reguły gry» zachowania się państw należących do różnych bloków" (Nowak 1995, 140).

5. Rola Polski w procesie KBWE/OBWE

Należy podkreślić, że Polska starała się wcielać w życie postanowienia KBWE, choć np. w kontekście przestrzegania praw człowieka nie zrealizowano wszystkich ustaleń[2]. Zaangażowanie Polski m.in. w pogłębianie procesu KBWE stanowi-

[2] Zob. szerzej: Rotfeld, A. D. (red.) (1989), Polska a realizacja uchwał KBWE. Cz. 1: Między Helsinkami a Wiedniem. Warszawa/Zielona Góra; Rotfeld, A. D. (red.) (1989), Polska a realizacja uchwał KBWE. Cz. 2: Spotkanie wiedeńskie. Warszawa/Zielona Góra. W cz. 2 ujęto też bibliografię publikacji na temat KBWE (opr. Z. Lachowski).

ło realizację koncepcji państwa pośredniczącego w dialogu między Wschodem a Zachodem (Łoś-Nowak 2001, 263).

Wielokrotnie podkreśla się, że Polska od samego początku należała do aktywnych uczestników KBWE. Dla Polski KBWE, a później OBWE stanowiły istotnym element europejskiego systemu bezpieczeństwa, m.in. uwypukla się fakt, iż proces KBWE przyczynił się do uzyskania w 1990 r. politycznej akceptacji wszystkich państw europejskich dotyczącej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej (Nowak 1995, 156).

Oprócz znaczącego zaangażowania Polski w proces KBWE do 1989 r. warto podkreślić cenne jej inicjatywy na początku lat 90. XX w., m.in. wspomniane powołanie Rady Współpracy Europejskiej; misji pokojowych; nadzwyczajnej pomocy w ochronie środowiska, stworzenie kodeksu postępowania państw w polityczno-militarnych aspektach bezpieczeństwa; opracowanie jednolitego dokumentu z zakresu ludzkiego wymiaru KBWE/OBWE; współautorstwo projektu Konwencji o koncyliacji i arbitrażu; uczestnictwo w negocjacjach nad Traktatem o konwencjonalnych siłach zbrojnych i Konwencji o otwartych przestworzach (Florczak 2009, 146). Polska aktywnie uczestniczyła również w działaniach kontynuatorki KBWE, czyli Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE) – od 1994 r. Na forum OBWE polskie inicjatywy dotyczyły m.in. pracy na rzecz stabilizacji bezpieczeństwa na kontynencie europejskim. (Zob. Kaczmarek 2003, 38-39; Smolarek 2016, 118)

Podsumowanie

Ocena zbliżenia na linii Wschód-Zachód w okresie *détente* na forum KBWE z perspektywy Polski była jednoznacznie pozytywna. Opinie takie formułowano przed 1989 r., a także w okresie transformacji systemowej:

> Polska wykazywała na tym forum dużą aktywność, zgłaszając w imieniu bloku państw komunistycznych kilkanaście inicjatyw w dziedzinach pozostających przedmiotem prac Konferencji. Od tej pory KBWE, a wymiarze globalnym ONZ pozostaną wielostronnym forum, na którym Polska będzie skupiać swoją, w tym i samodzielną, aktywność (Kupiecki/Szczepanik 1995, 48).

Polska na forum KBWE pełniła zróżnicowane role. Na pewno pod kątem kryterium podmiotowego odgrywała rolę częściowo oczekiwaną (przez państwa zachodnie) i narzucaną (przez ZSRR), choć niebędącą w kolizji z własnym interesem narodowym. Z perspektywy kryterium przedmiotowego była to przede wszystkim rola polityczna, w mniejszym stopniu ekonomiczna czy militarna. Patrząc na terytorialny zasięg roli, to Polska w tamtym okresie − w kontekście uzależnienia od ZSRR

i własnego potencjału geopolitycznego, który lokował Polskę wśród państw średnich – pełniła rolę raczej o charakterze subregionalnym. Analizując rolę w kontekście kryterium stosunku do rzeczywistości międzynarodowej, należy podkreślić, że była to rola raczej innowacyjna, kooperacyjna (zwłaszcza na początku procesu kształtowania się KBWE i pod koniec jej funkcjonowania), choć w latach 80. coraz bardziej bierna. Pozostaje oczywiście pytanie, na ile była to rola deklarowana, a na ile rzeczywista.

Bibliografia

Backmann, C. W. (1970), Role Theory ad International Relations: A Commentary and Extension. In: International Studies Quarterly. 14 (3), 310-319.

Bailin Wish, N. (1980), Foreign Policy Makers and National Role Conceptions. In: International Studies Quarterly. 4 (24), 532-554.

Bielecka, M. M. (2003), Role międzynarodowe Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie [promotor Ryszard Zięba]. Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.

Breuning, M. (2019), Role Theory in Politics and International Relations. In: Mintz, A./Terris, L. (eds.), The Oxford Handbook of Behavioral Political Science. Oxford, 584-599.

Bryła, J. (2002), Strefy wpływów w stosunkach międzynarodowych. Aspekty teoretyczne i praktyczne na przykładzie supermocarstw. Poznań.

Czaputowicz, J. (2010), Polska droga do NATO i Unii Europejskiej. W: Persak, K./Machcewicz, P. (red.), Polski wiek XX. T. IV. Warszawa, 363-390.

Cziomer, E. (2008), Polityka odprężenia Wschód-Zachód w latach 70. i 80. W: Cziomer, E. (red.), Międzynarodowe stosunki polityczne. Kraków, 173-201.

Dobrosielski, M. (1978), Belgrad 77. Warszawa.

Florczak, A. (2009), Działalność Polski w KBWE/OBWE. W: Łoś-Nowak, T. (red.), Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota – mechanizmy działania – zasięg. Wrocław, 14-146.

Harnisch, S./Frank, C./Maull, H. W. (2011), Role Theory in International Relations. Routledge.

Holsti, K. J. (1970), National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy. In: International Studies Quarterly. 14 (3), 233-239.

Holsti, K. J. (1974), International Politics. A Framework for Analysis. London.

Jach, A. (2017), Akt końcowy KBWE i jego wpływ na instytucjonalizację ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej 1975–1991 (wybrane aspekty). W: Nowa Polityka Wschodnia. 2, 157-175.

Jarząbek, W. (2008), Polska wobec KBWE. Plany i rzeczywistość 1964-1975. Warszawa.

Jarząbek, W. (2008), PRL w strukturach politycznych Układu Warszawskiego w latach 1955-1980. Warszawa.

Jarząbek, W. (2011), Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966-1976. Wymiar dwustronny i międzynarodowy. Warszawa.

Jönsson, c./Westerlund, u. (1982), Role Theory in Foreign Policy Analysis. In: Jönsson C. (ed.), Cognitive Dynamics and International Politics, New York, 122-157.

Kaczmarek, W. (2003), Geneza i ewolucja udziału Wojsk Lądowych w operacjach wsparcia pokoju. Warszawa.

Kukułka, J. (1996), Ewolucja ładu międzynarodowego w półwieczu 1945-1995. W: Czubiński, A. (red.), II wojna światowa i jej następstwa. Poznań, 451-486.

Kukułka, J. (1997), Historia współczesnych stosunków międzynarodowych 1945-1989. Warszawa.

Kupiecki, R./Szczepanik, K. (1995), Polityka zagraniczna Polski 1918-1994. Warszawa.
Łoś-Nowak, T. (1999), Polityka zagraniczna RP w fazie tranzycji ustrojowej. W: Żukowski, A. (red.), Polska polityka zagraniczna w procesie przemian po 1989 roku. Olsztyn, 43-68.
Łoś-Nowak, T. (2001), Polska cele, aspiracje, kierunki. W: Polityka zagraniczna. Aktorzy – potencjały – strategie. Warszawa, 261-267.
Malendowski, W. (1998), Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. W: Malendowski, W./Mojsiewicz, Cz. (red.), Stosunki międzynarodowe. Wrocław, 421-431.
Marcinkowski, C. (2001), Rola i znaczenie Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie w kształtowaniu systemu bezpieczeństwa [promotor Marian Kopczewski]. Wydział Strategiczno-Obronny. Akademia Obrony Narodowej. Rembertów.
Nowak, J. M. (1995), OBWE − między oczekiwaniami a rzeczywistością (w XX-lecie istnienia). W: Sprawy Międzynarodowe. 2, 127-162.
Pietraś, Z. J. (1989), Pojęcie i klasyfikacja ról międzynarodowych. Lublin.
Risse-Kappen, T. (1996), Exploring the Nature of the Beast: International Relations Theory and Comparative Policy Analysis Meet the European Union. In: Journal of Common Market Studies. 34, 53-80.
Rotfeld, A. D. (1984), Polityczna rzeczywistość Europy a uchwały Spotkania Madryckiego: zasady bezpieczeństwa i kontynuacja KBWE. W: Sprawy Międzynarodowe. 1, 17-38.
Rotfeld, A. D. (1990), Europejski system bezpieczeństwa *in statu nascendi*, Warszawa.
Rotfeld, A. D. (2005), Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie: geneza, teraźniejszość, przyszłość. W: Stosunki Międzynarodowe. 3-4, 9-30.
Skrzypek, A. (2010), Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956-1989. Pułtusk-Warszawa.
Smolarek, M. (2016), Udział Wojska Polskiego w operacjach pokojowych na Bałkanach. W: Kozerawski, D. (red.), Międzynarodowe operacje pokojowe i stabilizacyjne w polskiej polityce bezpieczeństwa w XX i XXI wieku. Warszawa, 116-136.
Świtalski, P. (1993), Rola KBWE w rozwiązywaniu konfliktów. W: Sprawy Międzynarodowe. 4, 27-50.
Thies, C. (2009), Role Theory and Foreign Policy. 35-36. https://www.researchgate.net/publication/228985348_Role_Theory_and_Foreign_Policy [dostęp: 20 II 2021]
Weremiuk, S. (2001), Specyfika stosunków polsko-radzieckich w latach 1944-1991. W: Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego. 14, 43-57.
Wielka Karta Pokoju… (1975), Wielka Karta Pokoju: materiały Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Warszawa.
Wytyczne… [b.r.], Wytyczne w sprawie prezentacji problematyki KBWE w prasie, radio i telewizji. AAN, GUKPPiW, sygn. 2275, k. 16 i n.
Zając, J. (2013), Role międzynarodowe państwa średniego – aspekty teoretyczne. W: Krakowskie Studia Międzynarodowe. 4, 15-27.
Zając, J. (2015), Teoria ról międzynarodowych. W: Zięba, R./Bieleń, S./Zając, J. (red.), Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych. Warszawa, 127-152.
Zięba, R. (1997), Kształtowanie ogólnoeuropejskiego systemu bezpieczeństwa. W: Bobrow, D. B./Haliżak, E./Zięba, R. (red.), Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe. Warszawa, 452-459.
Zięba, R. (1998), Funkcjonowanie paneuropejskiego mechanizmu bezpieczeństwa KBWE/OBWE. W: Studia Europejskie. 3, 85-104.
Zięba, R. (1998), Polska w OBWE. W: Parzymies, S./Popiuk-Rysińska, I. (red.), Polska w organizacjach międzynarodowych. Warszawa, 179-202.
Zięba, R. (2013), Polityka zagraniczna Polski w strefie euroatlantyckiej. Warszawa.
Zięba, R. (2015), Bezpieczeństwo europejskie czterdzieści lat po podpisaniu Aktu Końcowego KBWE. W: Rocznik Integracji Europejskiej. 9, 109-122.

DOI: 10.31648/pw.6879

Malina Kaszuba
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1090-8330
Siedlce University of Natural Sciences and Humanities

RUSSIAN VISION OF STRATEGIC BALANCE IN THE 21ST CENTURY IN THE SPIRIT OF POLITICAL REALISM

Abstract: Over the past two decades, Russian foreign policy has evolved significantly. It aims to seek a change in the global balance of power. This evolution proceeded from attempts to establish cooperation with the West, through a confrontational narrative, ending with political and military actions. The purpose of this article is to analyse the present Russian view of the current international order and to define its future shape based on assumptions and specific actions in the sphere of the aforementioned foreign policy. Particularly useful for the needs of the conducted research is the reference to the theory of political realism. This is determined by the fact that the Russian Federation, contesting the current hegemonic international order, aims to create a multipolar world with the key balancing role of the great powers.

Keywords: international relations, strategic balance, political realism, Russia, China

Introduction

From a geopolitical point of view, the disintegration of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) was of key importance for the shape of the contemporary international order, and the Russian ruling elites loudly and unequivocally contest this. Russia, the successor of the Soviet Union, lost a significant part of the territory, which for centuries belonged to it and was inhabited by the Russian population. According to J. Sykulski, who states after M. Nartow, that for contemporary Russia, the most important geopolitical consequences of the collapse of the USSR and the Eastern Bloc were: The loss of over 5 million square kilometres of territory (Russia territorially returned to the borders of the sixteenth century); the loss of territories that are for Russia a way to the Baltic Sea (outside Saint Petersburg and the Kaliningrad Oblast) and towards the Black Sea; the loss of a significant amount of natural resources in the Baltic, Black and Caspian seas; the 'shift' of the territory of Russia to the north and east; the loss of transport land routes connecting Russia with Central and Western Europe; the emergence of new, unstable areas on the new frontiers of the Russian Federation, where states that were often unable

to function independently in the international environment emerged (change of the external environment); regionalization of Russia as an indirect result of the collapse of the USSR (Potulski 2010, 20-21).

The collapse of the USSR, treated in terms of the unprecedented defeat of the Soviet ruling elite, resulted in systemic political confusion. In the first years, a new direction of Russian foreign policy was sought. In the mid-1990s, the idea that international reality is multipolar and that Russia should play the role of an important centre in this configuration began to prevail. It was also reflected in Russian foreign policy (Khudoley 2016, 389-390). The Russian ruling elite concluded that the Russian Federation, which is a large country, is perceived by the international community as unfriendly by nature. Therefore, no significant state in the world, and especially the United States, wanted a strong Russia because it could become a serious rival. Therefore, a more convenient Russia is the one that can be used and manipulated. Consequently, the successor of the USSR had a choice – either to fight for the status of a superpower and thus to secure such a position in the world as the United States and China, or become a big second-class state, such as India or Brazil (Trenin 2006, 87-88). For the Russian ruling elites, the choice has been unambiguous. Russia strives to shape the international order in which it will achieve the position of a global player, creating international politics.

This article aims to analyse the Russian perspective on the current international order and define its future shape based on the assumptions and specific actions in the sphere of Russian foreign policy. As the foundation of the research conducted by the author are facts and empirically perceived phenomena, the key is a positivist and post-positivist approach which includes the so-called mainstream theories, including the realism common in Russian foreign policy.

For the purposes of this study, it is particularly useful to refer to the theory of political realism, including the structural realism of Kenneth Waltz, who focuses on the study of power instruments in state policy and the balance of power in the international system (Elman 2012, 23). Waltz recognized the balance of power as a fundamental law of international relations (Waltz 1979, 117). According to the neorealists (among whom Waltz is a leading representative), the causative factor in the actions of states is the structure of the international system, and building power is treated as a means leading to the goal of survival and state security. Waltz's current view is state-cantered and focused on the international system. According to the assumptions of the discussed theory, international cooperation is difficult because states are guided by the possibility of a conflict while assuming the worst-case scenario, i.e. its occurrence (Czaputowicz 2013). An additional argument justifying the reference to this theory is the fact that after the end of the Cold War, it gained the status of the intellectual mainstream, under which decision-makers analyse the international system, define the national interest and implement foreign policy (Shakleyina/Bogaturov 2004, 37-51; Więcławski 2011,

170-179). The Russian Federation expresses this in practice by contesting the current hegemonic international order, striving for its reconstruction towards a multipolar world, with the key balancing role of superpowers.

The author also used systemic and structural analysis. Assuming that the armed forces are an internally ordered system of elements with a specific structure, they are the most appropriate methods of analysis for this study.

1. Russia's Place in the World

The view of the Russian ruling elite on Russia's place in the modern world has been precisely outlined in the Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation. The document content proves that Russia recognizes itself as responsible for global affairs and the shaping of the international system and places itself among the centres of the modern world. At the same time, it was emphasized that the foreign policy pursued by the Federation was dictated by its national interests and was characterized by independence. At the same time, the Russian authorities are aware of Russia's special responsibility for maintaining global security. In this context, the unique role of Russia, shaped over the centuries as a balancing factor in international affairs and in the development of world civilization, was emphasized (Website of the Ministry of Foreign Affairs 2013).

The document contains a provision in which Russia admits its responsibility for global affairs and influence on the formation of the international system and situates itself among the centres of the modern world (Ministry of Foreign Affairs 2013, par 3, 4a).

Russian foreign policy researchers emphasize other important threads, including the reconstruction of the empire, strengthening military capabilities, hybrid war, economic pressure (especially by using energy resources), information war in the media and cyberspace. In this context, it is worth recalling the research of M. H. Van Herpen, the director of The Cicero Foundation in Maastricht. The message of one of his well-known publications is to draw attention to the fact that through the mentioned 'Putin wars', the Kremlin implements a secret strategy, divided into stages, designed to rebuild its position in the world (see: Van Herpen 2015).

In the same spirit, the monograph of the American expert D. E. Schoen is maintained. According to the author, V. Putin has a plan to destroy Europe's political and economic system, divide North Atlantic Treaty Organization (NATO), gain influence in the world and marginalize the United States. In this way, Russia wants to become a global superpower (see: Schoen 2016).

The original and interesting theory regarding Russian foreign and security policy is presented by American political scientist A. Grigas. The author speaks in

a similar tone to Schoen. She acknowledges that the Russian plan to build a strategic balance was developed in detail, consistently and implemented without any major obstacles. Thus, Russia is rebuilding its empire systematically and methodically (see: Grigas 2016).

Worth mentioning is the research of the Polish author M. Minkina, which focused on the geopolitical context of rivalry between the existing power (United States) and Russia, aspiring to gain great power status. His analysis focuses mainly on identifying the interests of both states, striving to establish a qualitative and quantitative category of impact, but at the same time understanding the behaviour of the US and Russia (see: Minkina 2017).

2. Between Bipolarity and Multipolarity – a New International Order

The Russian power elites perceive international relations in a traditional way, and the essence of this approach is a realistic paradigm. In practice, this means the anarchy of the international system and struggle, or at least the competition between countries that strive to obtain the greatest possible strength, which gives them the opportunity to effectively act in the sphere of international relations and ensure the desired, high level of security (Igumnova 2011, 253-273).

In the opinion of B. Lo, in the realistic Russian thinking, there is a firm conviction that the best system to ensure international stability is a balance of power, which is the main trend of Russian thinking and is synonymous with bipolarity (Lo 2002, 103). Initially, after the end of the Cold War, Moscow – despite the collapse of the USSR – tried to seek balance, despite the fact that the gap between the newly formed Russian Federation and the United States had systematically increased in favour of the Americans. Realizing this, the Russian foreign ministers A. Kozyrev and Y. Primakov promoted the concept of transforming an unstable international reality into a stable and democratic post-confrontational world (Kozyrev 1994, 59-71). This concept argues that the dominance of the only power is harmful and impractical, and Pax Americana is unacceptable. Any imbalance leads to destabilization and a security dilemma because weaker countries will seek to strengthen themselves by acting against the stronger. In turn, a stronger entity will strengthen its power, taking advantage of its leading position. Therefore, after the collapse of the USSR, Russia rejected the emerging unipolar world with the monopoly of the United States. Putin also openly expressed this in a speech to deputies after the annexation of Crimea in March 2014, recognizing that "a bipolar system of international relations used to lend stability to those relations. After that, bipolarity disappeared, the law of the strong replaced the international law" (Website of the President of Russia 2013).

In this context, be it should be emphasized that the concept of the so-called dynamics of balance has become particularly important in contemporary Russian geopolitics, which is a departure from Atlanticism and neo-Asianism. It also postulates the multipolar nature of the modern world. It should be mentioned that, for Russia, this multipolarity should have an exclusive character. In practice, it means a kind of global oligarchy, where a decision is made by a group of countries selected according to an unspecified criterion defined by Russian interests (Tsygankov 2012, 7-9).

Returning to the essence of the dynamics of balance, this approach is characterized by pragmatism, which causes that the Russian Federation is trying to implement a policy that will allow it to achieve strategic political goals. It requires maintaining a distance to various centres of strength: the European Union, the United States, and China. Russia can draw on their experiences and cooperate with them, but without submission to any of them. It is a consequence of the Russian experience in the international arena. Russian elites feel that the West not only failed to fulfil its hopes but even turned away from it, which determined the defeat of Atlanticism. In the face of China's growing strength and the economic power of Japan, the neo-Asianism concept, in which Russia was to become a Eurasian empire, has also failed (Legucka 2013).

To conclude this topic, the Russian concept of a realistic perception of international reality, including the international security environment, has been implemented in practice. Vladimir Putin acknowledged the twenty-first century as a time of Russian opportunity to rebuild the position of the great power. Under his direction, the Kremlin has worked on a plan to change the world order established after the end of the Cold War (Götz 2018, 133-153). This plan, on the one hand, assumes actions aimed at the cohesion of the West and, on the other, seeks allies sharing the Russian critical view of the current international order. The whole strategy is focused on the reconstruction of the multipolar world order.

3. The Alternative to Western Domination – a New Pole of World Order

According to the assumptions of the concept of the dynamics of balance, the Russian Federation has gravitated towards the People's Republic of China (PRC), keeping an appropriate distance. China is part of the so-called eastern vector of Russian foreign policy. It covers the territory from the Volga Region (*Povolzhye*), through Ural and Siberia, to the Pacific Ocean. This geopolitical category is often called the 'Russian East' or 'inner East' (Nuryshev 2017). The largest neighbour of Russia in the Eastern direction is China, with a 4,355 km boundary. Russia, through various

agreements in 1991-2006, settled border disputes with China. Bilateral relations after 1989 can be considered normalized and officially from 1996 as partner relations. The level of this partnership has systematically risen (Sharyshev 2016, 112-117).

Over the past thirty years, the balance of power has changed between Russia and China. In 1978, the Gross Domestic Product (GDP) of the PRC was 40% of the GDP of the Russian Federal Soviet Socialist Republic alone. At present, the GDP of China exceeds five times the GDP of the Russian Federation. China exports mainly industrial goods to Russia, while Russian exports to China consist of energy resources and other raw materials. China has overtaken Russia in the field of science and technology, while the standard of living of citizens remains similar. China also increases its military potential in terms of quantity and quality. Its military budget is in second place in the world, and is increasing by about 10% annually, and is twice as high as the military budget of the Russian Federation (Trenin 2016). The Chinese armed forces also have the capability to rapidly deploy their nuclear potential.

After the annexation of the Crimea, as a result of which the West applied sanctions against Russia, and relations have become – gently speaking – tense, an intense process of bringing Moscow closer to Beijing began. It is unlikely, however, that there will be a formal alliance between these two capitals (Watts/Ledberg/Engelbrekt 2016, 427-449). Beijing rather believes that China and Russia will be able to maintain their relations in a way that will ensure a safe environment for two large neighbours so that they can achieve their development goals and mutually support each other. Both countries are playing a game in which each side tries to achieve goals and secure its prestige on the international stage (Fu 2016; Yeung/Bjelakovic 2010, 243-281).

In addition, each side recognizes that it is able to independently ensure its own security. Both consider themselves as powers and do not want to be restrained by restrictive obligations. They also believe that allied relations will have negative consequences for their bilateral relations with Washington, Tokyo, Delhi and Hanoi (Karaganov/Suslov 2018).

China, as a great Asian power, systematically challenges the US global domination. Together with Russia, they oppose the reform of the UN system, particularly the Security Council. This position is largely shared by India, Brazil and South Africa. Moscow and Beijing oppose Washington's control of the global political and financial system, seeking to reduce the world space dominated by the United States. This may result in widening the room for the manoeuvre of other states, including the Russian Federation. This is a part of the scenario of returning to the bipolar world (Gaiser/Kovac 2012, 49-63).

It is worth emphasizing here that Moscow and Beijing are implementing projects calculated to limit the global domination of the West to completely different levels. As M. Kaczmarski notes, Russia is a challenge for Western countries in the sphere

of security and defence. The author emphasizes that for several years, Russia has moved from confrontation at the narrative level to activities in the political and military sphere. This thesis is fully confirmed by the Russian intervention in Syria to defend the Bashar al-Assad regime. At the same time, it should be noted that this war reflects the assumptions of the Russian strategic culture shaped over the centuries and, contrary to the widely proclaimed arguments after the annexation of Crimea, does not confirm the fundamental changes in the Russian view of the contemporary armed conflicts (Minkina 2019, 11-12). In turn, the foundation of China's power of influence is wealth. China not only grants millions of loans but also invests dynamically in various parts of the globe. What is important, unlike in the West, it does not condition this help with the need to implement specific obligations, such as changes in the political sphere. Thus, it builds a permanent strength of influence, leaving the West far behind (Adamsky 2020, 104-125; Kaczmarski 2019, 100).

Returning to the aspect of the revival of bipolarity, it also derives from the belief of many non-Western states that one should not join the US growing hegemonic aspirations. The proof of this resistance is an association of five major emerging national economies: Brazil, Russia, India, China, and South Africa (called BRICS), as a forum for the most dynamically developing economies from outside the Western world, with – in the long term – the ability to transform the global economic system (Naik 2016).[1] BRICS countries account for 40% of the global population and 25% of the global GDP. Currently, as in the past, each country in the group is looking for greater recognition and the possibility – adequate to its potential – of influencing the course of world policy. The five major emerging national economies are handicapped by the geopolitical landscape and the distribution of power shaped after the Second World War. International institutions such as the International Monetary Fund, the World Trade Organization, and the UN Security Council are constructed in a way that reflects the old order, in which mainly the influence and interests of Western countries were guaranteed. Although these countries are members of this international system, only Russia and China have veto rights in the Security Council. The group is slowly attempting to change this state because it often has less to say on international matters than some EU countries – France, Germany and the United Kingdom.

In view of the above, the BRICS states jointly implement projects that are to achieve such a goal. These activities include the decision taken at the BRICS summit in Brazil in 2014 on the establishment of the New Development Bank in Shanghai (Panova 2013, 91-94; Kublik 2014). This decision clearly demonstrates the dissatisfaction of the five major emerging national economies with their current position in the global economy. At the same time, the authorities of BRICS states stressed that the bank is to offer an alternative to the International Monetary Fund

[1] BRICS is the acronym for an association of five major emerging economies.

and the World Bank (Janani 2015). At the same summit, Putin announced the creation of the BRICS Energy Association. Then, under the aegis of this association, the Reserve Fuel Bank and the BRICS Energy Policy Institute could be established. Russia has high hopes in this new consortium, calling them a global forum for a new generation and a new form of multilateral diplomacy (Lavrov 2019; Ministry of Foreign Affairs 2019).

The five major emerging national economies' ambition is also evidenced by the constant expansion of the agenda of the summit meetings. It looks for new ways to accelerate economic development on a global scale, increase capital flow, reduce unemployment and poverty and expand export markets. In addition to economic problems, international security problems are increasingly being discussed, including the conflicts in Syria, Afghanistan and Iraq.

Conclusions

BRICS members, like other countries outside the Western political and financial system, aim to create a multipolar balance of power. In practice, a bipolar structure should be expected to be formed. Therefore, one can predict the emergence of a bipolar system that is fundamentally different from the Cold War division of the world. The future system will be based on countries – excluding China – with similar political systems. Two poles will be formed. The first, composed of the traditional West, which attracted former opponents from Central and Eastern Europe and three former Soviet republics. The second pole, as already mentioned, has not been shaped yet, but its core will be the BRICS countries, with the specific role of China. It seems that the source of this pole is the direction of economic policy, building military capabilities to respond quickly in every region of the world, and the lack of consent to impose Western social and cultural values.

It should be assumed that among the BRICS members, the most active in the efforts to build this pole will be Russia and China. They are the main players who are able to effectively oppose American hegemony. Russia is the only state that can "destroy the United States within 35 minutes" (Putin segodnya 2017). China, on the other hand, is systematically becoming not only an economic power but also a military one. India is less willing than Russia and China to confront the West. It concentrates its efforts on its own geopolitical problems, which include political and military rivalry with China as well as a political and military conflict with neighbouring Pakistan. It can be assumed that if India engages in the construction of a bipolar system within the BRICS, it will concentrate on participating in partner economic projects while maintaining neutrality in political and military relations with the West.

Brazil, due to its location in the Western Hemisphere, hence the traditional region of the US influence, has the lowest chance to enter into a confrontation. It has little significant military potential, insufficient for effective competition in the political and military spheres. In addition, after the removal from the power of President Dilma Rousseff, an increase in the importance of political forces loyal to Washington can be seen. It is likely that the long-term leadership of the state will not be sufficiently motivated to oppose American hegemonic aspirations. Thus, its main contribution to the construction of the bipolar system will rely on partnership in building institutions and financial-economic mechanisms alternative to the International Monetary Fund and the World Bank. The lowest potential within the BRICS group is held by South Africa. Its peripheral location does not provide significant opportunities to influence the global balance of power but is an important bridgehead of the group in the south of the African continent, a factor that is not conducive to the unification of efforts is the geographical criterion. BRICS member states are located in different parts of the globe, and the level of economic ties between them is small. And finally, it is worth noting that there are serious conflicts between some of them. China and India are sometimes balancing on the brink of war, due to a territorial dispute on the Doklam Plateau, near the border with Bhutan. These countries also compete fiercely for influence in Southeast Asia (RIA Novosti 2017).

In conclusion, the bipolar order in version 2.0 could be based either on the traditional West, or on one centre, as the USSR used to be, or on several countries – regional leaders – that would combine their capabilities and potential, including the economic, political, technological, informational and military spheres. Such a solution would satisfy the ambitions of Russian leadership aimed at changing the global balance of power. It is a strategy that assumes the distribution of the existing international order, and its implementation will allow Moscow to become a global power and ultimately end the US hegemony. It should be emphasized, however, that its effectiveness is not guaranteed because the assumptions on which it is based are primarily a derivative of nostalgia for the imperial position of Russia as the successor of the USSR. Moscow's policy should be treated in terms of the master plan, but with short-term actions conducive to this goal (Reichardt 2010, 176).

References

Adamsky, D. (2020), Russian campaign in Syria – change and continuity in strategic culture. In: Journal of Strategic studies. 43, 104-125.

Czaputowicz, J. (2013), Mapa współczesnego realizmu: realizm klasyczny, neorealizm, realizm neoklasyczny. In: http://ptsm.edu.pl/wp-content/uploads/publikacje/teoria-realizmu-w-nauce-o-stosunkach-miedzynarodowych/J.Czaputowicz.pdf [access: 27 I 2021].

Elman, C. (2012), Realizm. In: Williams P. D. (ed.), Studia bezpieczeństwa. Kraków, 15-28.

FU, Y. (2016), How China Sees Russia. In: Foreign Affairs, January/February. https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2015-12-14/how-china-sees-russia [access: 27 I 2021].

Gaiser, L./ Kovac I. (2012), From Bipolarity to Bipolarity: International Relations Repeating Again. In: Journal of Global Policy and Governance. 1 (1), 49-63.

Götz, E. (2018), Camille-Renaud Merlen, Russia and the question of world order. In: European Politics and Society. 20 (2), 133-153.

Grigas, A. (2016), Beyond Crimea: The New Russian Empire. New Haven/London.

Igumnova, L. (2011), Russia's Strategic Culture Between American and European Worldviews. In: The Journal of Slavic Military Studies. 24 (2), 253-273.

Janani, N. (2015), BRICS Development Bank – An Alternative to the IMF and World Bank? In: Future Foreign Policy, June 29. http://www.futureforeignpolicy.com/brics-development-bank-an-alternative-to-the-imf-and-world-bank/ [access: 15 XII 2020].

Kaczmarski, M. (2019), Marsz z przeszkodami. In: Nowa Europa Wschodnia. 3-4, 100.

Karaganov, S./Suslov D. (2018), A new world order: A view from Russia. In: Russia in Global Affairs October 4. https://eng.globalaffairs.ru/pubcol/A-new-world-order-A-view-from-Russia--19782 [access: 15 XII 2020].

Khudoley, K. K. (2016), Russia's foreign policy amid current international tensions. In: Teorija in Praksa. 2, 389-390.

Kozyrev, A. (1994), The Lagging Partnership. In: Foreign Affairs, 73 (3), 59-71.

Kublik, A. (2014), MFW i BŚ mają konkurentów. Państwa BRICS chcą zebrać 200 mld dol. In: Gazeta Wyborcza. http://wyborcza.pl/1,75248,16336160,MFW_i_BS_maja_konkurentow__Panstwa_BRICS_chca_zebrac.html [access: 20 V 2020].

Lavrov, S. (2019), BRIKS – Global′nyj forum novogo pokoleniya. http://www.brics.mid.ru/brics.nsf/WEBforumBric/F8C251DB09032059442579C000531B68 [access: 22 VI 2019].

Legucka, A. (2013), Geopolityczne uwarunkowania i konsekwencje konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim. Warsaw. ebook/epub. http://cyfroteka.pl/ebooki/Geopolityczne_uwarunkowania_i_konsekwencje_konfliktow_zbrojnych_na_obszarze_poradzieckim-ebook/p0204702i020#-Gdzie-kupic [access: 22 VI 2019].

Lo, B. (2002), Russian Foreign Policy in the Post-Soviet Era. Reality, Illusion and Mythmaking. New York.

Minkina, M. (2017), Rosja – Zachód. Walka o wpływy. Warszawa.

Minkina, M. (2019), Russia Versus the West. In. De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności. 1 (5), 8-17.

Naik, S. (2016), The Rise of BRICS-A Multipolar World? Asia-Pacific ISA Conference Hong Kong, June 25-27. In: http://web.isanet.org/Web/Conferences/AP%20Hong%20Kong%202016/Archive/fefc1206-5ee1-452c-b425-ec2757693fcc.pdf.

Nuryshev, G. (2017), Rossiya v sovremennoy geopolitike. Moskva.

Panova, VV (2013), Russian vision for the BRICS. In: International Affairs Forum 4 (1), 91-94.

Potulski, J. (2010), Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką. Gdańsk.

Putin segodnya (2017), Putin zagnal SŠA v tupik, iz kotorogo net vyhoda. August 29. In: http://www.putin-today.ru/archives/49446 [access: 20 VI 2020].

Reichardt, A. (2019), Vladimir Putin. What's let to say? In: New Eastern Europe. 3-4, 176.

Ria Novosti (2017), Padenie mirovogo gegemona: kak strany BRIKS zamenyat Soedinennye Shtaty. September 9. In: https://ria.ru/analytics/20170903/1501640909.html [access: 15 VI 2020].

Schoen, D. E. (2016), Putin's Master Plan: To Destroy Europe, Divide NATO, and Restore Russian Power and Global Influence. New York.

Shakleyina, T. A./Bogaturov, A. D. (2004), The Russian Realist School of International Relations. In: Communist and Post-Communist Studies. 37 (1), 37-51.

Sharyshev, A. (2016), Strategic Partnership between Russia and China: Importance and Sustainability of Bilateral Relations. In: Comparative Politics. 2 (23), 112-117.

The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation (2013), Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation. February 18. In: http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkB6BZ29/content/id/122186 [access: 20 VI 2019].

The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation (2019), Kruglyj stol: BRIK kak novaâ forma mnogostoronnej diplomatii. http://www.brics.mid.ru/brics.nsf/WEBforumBric/623BC911E1881D9DC325785A0048B5E2 [access: 18 VI 2019].

Trenin, D. (2006), Russia Leaves the West. In: Foreign Affairs. 85 (4). 87-88.

Trenin, D. (2016), Rossiya i mir v XXI veke. Moskva.

Tsygankov, A. (2012), Russia and Global Governance in the Post-Western World. In: Russian Analytical Digest. 114, 7-9.

Van Herpen, M. H. (ed.) (2015), Putin's War: The Rise of Russia's New Imperializm. New York.

Waltz, K. N. (1979), Theory of International Politics. Berkeley.

Watts, J./ Ledberg, S./Engelbrekt, K. (2016), Brothers in arms, yet again? Twenty-first century Sino-Russian strategic collaboration in the realm of defence and security. In: Defence Studies. 16 (4), 427-449.

Website of the President of Russia (2014), Obrashchenie Prezidenta Rossijskoj Federatsii. In: http://kremlin.ru/events/president/news/20603 [access: 20 V 2020].

Website of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation (2013) Koncepciya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii, February 18. In: //www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkB6BZ29/content/id/122186 [access: 18 VI 2020].

Więcławski, J. (2011), Contemporary Realism and the Foreign Policy of the Russian Federation. In: International Journal of Business and Social Science. 2 (1), 170-9.

Yeung, C./ Bjelaković, N. (2010), The Sino-Russian Strategic Partnership: Views from Beijing and Moscow. In: The Journal of Slavic Military Studies. 23 (2), 243-281.

DOI: 10.31648/pw.6880

Grzegorz Pełczyński
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4620-1003
University of Wroclaw
Adam Pomieciński
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1788-1065
Adam Mickiewicz University in Poznań

ARMEŃSCY JEZYDZI. PROCES AKULTURACJI A SPECYFIKA DIASPORY

Armenian Yezidis. The acculturation process and the specificity of the diaspora

Abstract: Yezidis are a religious group of the Yezidi faith, sometimes identifying with Kurds or considering themselves a separate ethnic group. Parts of the Yezidi diaspora are scattered mainly in the countries of the Middle East. In Armenia, they are the largest minority in this country, with a population of around 30,000. This article presents the process of Yezidi acculturation in Armenia. The concept of acculturation of D. Sam and J. Berry, which takes into account the degree to which people want to preserve their identity and culture, and the degree to which they want to be in contact with people outside their own group and participate in everyday life within the framework of wider society, turned out to be helpful here. In the case of the Armenian Yezidis, the acculturation process is quite diverse, as it extends between integrating with the Armenian society and remaining on the margins of it.

Keywords: Yezidis, Armenia, acculturation process, diaspora, ethno-religious minorities, process of social transformation

Wstęp

Armenia jeszcze w czasach Związku Radzieckiego uchodziła za najbardziej jednorodną republikę pod względem etnicznym. Wojna z Azerbejdżanem, która wybuchła pod koniec lat 80. XX wieku, oraz problemy gospodarcze po uzyskaniu niepodległości w 1991 roku, wiążące się z emigracją, sprawiły, że kraj ten stał się państwem niemal monoetnicznym. Ostatni spis ludności, który odbył się w 2011 roku, wyróżnił zaledwie kilka grup mniejszościowych. W ponad 3-milionowym społeczeństwie Armenii największą mniejszość stanowią Jezydzi (35 272). Pozostałe wymienione grupy to: Rosjanie (11 862), Asyryjczycy (2 769), Kurdowie (2 131),

Ukraińcy (1176), Gruzini (974) i Grecy (900)[1]. To właśnie największej mniejszości w Armenii – Jezydom poświęcony został niniejszy artykuł[2]. Historyczne losy Ormian i ludności jezydzkiej splotły się w szczególny sposób, co spowodowało, że współczesna Armenia nazywana jest często przez Jezydów „drugą ojczyzną" i wymieniana równolegle z ich „ojczyzną" historyczną – regionem Lalisz, znajdującym się obecnie w północnym Iraku. Po upadku Związku Radzieckiego armeńscy Jezydzi aktywnie włączyli się do życia społecznego i politycznego – utworzyli własne stowarzyszenia, zaczęli wydawać czasopisma i realizować audycje radiowe, w trakcie wojny w Górskim Karabachu wspierali Ormian walczących z Azerbejdżanem, z sukcesem apelowali do rządzących o ochronę własnej tożsamości, stając się oficjalnie uznaną mniejszością oraz zapewniając sobie miejsce w ormiańskim parlamencie. Jednocześnie relacje z Ormianami nie zawsze były i są poprawne. Od lat pojawiają się głosy, które wskazują, że Jezydzi są dyskryminowani – jako ludność koczownicza zajmująca się głównie hodowlą zwierząt (owce, bydło), a także społeczeństwo kastowe są wspólnotami izolowanymi, bez odpowiedniej opieki zdrowotnej i z utrudnionym dostępem do edukacji w swoim języku[3]. Jak zauważają niektórzy autorzy (McIntosh 2003), izolacja Jezydów narzucona jest w wielu przypadkach przez nich samych i stosowana w zgodzie z ich kulturą – sprzyja temu system kastowy i religijny, ponadto tradycyjny sposób gospodarowania tych wspólnot, który jest podstawą egzystencji ekonomicznej dla wielu rodzin. Jednocześnie sami Jezydzi odczuwają na sobie „presję" ormiańskiej większości – wykluczająca polityka rządu (np. w sferze edukacji), olbrzymie trudności gospodarcze i ekonomiczne czy upolitycznienie kwestii tożsamości marginalizują tę ludność na tle całego społeczeństwa ormiańskiego. Tym samym armeńskich Jezydów uznać można za wspólnotę, która w wielu sferach harmonijnie zintegrowała się z Ormianami, ale równolegle w innych obszarach uległa wyraźnej marginalizacji.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie procesu akulturacji Jezydów w Armenii. W przypadku diaspory jezydzkiej proces ten jawi się jako niejednorodny, wielowymiarowy i złożony. Naszym zdaniem wprowadzenie określenia „diaspory" w odniesieniu do Jezydów nadaje tej grupie pewną etykietę. Jak ujęli to L. Anteby-Yemini i W. Berthomière, etykieta ta definiuje diasporę przez pryzmat ich historii (w przypadku Jezydów mogą to być m.in. wygnanie, doświadczenie ludobójstwa, trauma związana z anihilacją grupy), religii czy pamięci o ojczyźnie. Prócz tego diaspora odnosi się zawsze do społeczności mniejszościowej, rozproszonej z pier-

[1] Dane demograficzne, które podajemy w tekście pochodzą ze spisu ludności Armenii z 2011 r. i są dostępne na stronach: https://www.armstat.am/file/article/sv_03_13a_520.pdf.

[2] Jezydzi mieszkają również w Iraku, Syrii, Turcji, Gruzji, Rosji, a także w krajach Europy Zachodniej (np. w Niemczech).

[3] Informacje na temat dyskryminacyjnych praktyk wobec Jezydów w Armenii publikowane są w raportach międzynarodowych organizacji i agencji rządowych, m.in. https://minorityrights.org/country/armenia/, https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/ARMENIA-2019-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf.

wotnego „centrum" do kilku „peryferyjnych" miejsc, zachowującej mit o swoich historycznych i kulturowych korzeniach, mającej poczucie tego, że nie mogą być w pełni akceptowani przez „przyjmującą" większość (Anteby-Yemini/Berthomière 2005, 264). W opisie współczesnej sytuacji armeńskich Jezydów pomocna była dla nas koncepcja akulturacji zaproponowana przez D. Sama i J. Berryego. Badacze ci nakreślili różne sposoby akulturacji przez jednostki i grupy, a także zidentyfikowali dwie kwestie. Pierwszą jest stopień, w jakim ludzie chcą zachować swoją kulturę i tożsamość, drugą natomiast stopień, do którego ludzie chcą mieć kontakt z osobami spoza własnej grupy i uczestniczyć z nimi w codziennym życiu w ramach szerszego społeczeństwa. Preferencje w odniesieniu do tych dwóch zagadnień prowadzą do przyjęcia różnych strategii akulturacji, które określić można mianem asymilacji, integracji, separacji i marginalizacji. Przejmowanie określonych strategii zależy od stopnia, w jakim jednostki równoważą dwie kwestie związane z utrzymaniem własnej kultury i kontaktami zewnętrznymi (Sam/Berry 2010, 476).

Nasze badania opierają się zarówno na dostępnej literaturze przedmiotu, jak i na własnych obserwacjach oraz wywiadach etnograficznych. Materiał terenowy został zebrany w 2018 i 2019 roku w Armenii. Obserwacje i wywiady prowadzone były w kilku wsiach zamieszkałych przez Jezydów, tzn. w Aknalicz, Szamiram i Ferik. Niektóre z rozmów odbyły się w Erywaniu i na jego przedmieściach. Ze względu na to, że Jezydzi są społecznością rozproszoną (ich wspólnoty zlokalizowane są także w innych krajach), wykorzystaliśmy również literaturę ogólną poświęconą Jezydom, których wspólnoty żyją poza Armenią. Te porównania i uogólnienia były nieuniknione w przypadku niektórych kwestii poruszanych w tekście (m.in. charakterystyka religii czy opis struktur organizacji społecznej), a także licznych podobieństw między różnymi grupami Jezydów rozrzuconymi po świecie.

1. Charakterystyka religii jezydzkiej

Najważniejszym filarem tożsamości wszystkich Jezydów (nie tylko Jezydów armeńskich) jest ich religia nazywana powszechnie jezydyzmem lub określana przez nich samych mianem szarfadin (Asatryan/Arakelova 2002, 10; Rodziewicz 2019, 109). Centrum religijne całej społeczności znajduje się w Lalisz niedaleko irackiego Mosulu. Jezydyzm jest religią synkretyczną, a wierzenia oraz kult przywodzą na myśl religie irańskie, zwłaszcza zaratusztrianizm i mitraizm, ale także chrześcijaństwo i mandaizm. Wiele elementów wykazuje podobieństwo z islamem. Wyjaśnienie tych wszystkich podobieństw jest niezmiernie trudne, a poza tym zazwyczaj niezadowalające. Jezydyzm tworzył się przez wiele setek lat, w toku zderzania odmiennych koncepcji religijnych i kultur. Do tego dodać należy niechęć Jezydów do ujmowania doktryny w postaci świętych ksiąg, przez co badaczom

brakuje dostatecznej ilości źródeł do ich poznania (Cinal 2008, 43-50). Co więcej, elementy wywodzące się z islamu, ale sprzęgnięte z innymi, powodują, iż muzułmanie uznają Jezydów za heretyków i jako takich ich traktują.

Jezydyzm rozwinął się w okresie od XI do XIV wieku w rejonie Sindżaru w północno-zachodnim Iraku. Na podstawie źródeł można wskazać na Adi ibn Masafira zwanego Szejkiem Adi (*Šeyx ʻĀdī*), żyjącego w XII stuleciu, dzięki któremu powstała nowa doktryna religijna. Pochodził on z dynastii Omajadów, był potomkiem czwartego kalifa – Marwana ibn al-Hakama. W młodości przystąpił do któregoś z bractw sufickich. Osiadł w górach Hakari w Kurdystanie, gdzie zgromadził wokół siebie licznych uczniów. Gdy umarł, uczniowie okazali się wierni jego naukom, przekazując ją innym. Wyróżnili się szczególnie przywódcy założonego przezeń bractwa: jego bratanek – SakhrAbu'l-Barakata, ʻAdi (Drugi Adi) będący synem ʻl-Bakarata, al-Hasan będący synem Adiego Drugiego. Przypuszcza się, że za rządów Szejka Hesena, jak też nazywano tego ostatniego, doktryna bractwa rozrosła się, wchłaniając liczne elementy niezgodne z muzułmańską ortodoksją, co zadecydowało wkrótce o jego oddzieleniu od islamu.

Uznaje się, że jezydyzm jest religią monoteistyczną. Jednakże Bóg – *Xwadē* – nie jest w nim zbyt eksponowany, o czym świadczy dość znikomy jego kult. W jezydyzmie zamiast Boga na czoło wysuwa się Wielka Triada, którą tworzą wymieniony już Szejk Adi oraz Sułtan Ezid (*Silt'ānĒzīd*), a także najważniejszy z Siedmiu Aniołów – *Malak Tāwūs*. Tego trzeciego nader często przedstawia się jako Pawia i pod tą postacią obdarza czcią. Anioł Paw jest postacią ambiwalentną, łączy cechy i atrybuty boskości z cechami upadłego anioła. Kiedy Bóg stworzył człowieka poprosił Siedmiu Aniołów, aby oddali mu pokłon. Tylko *Malak Tāwūs* odmówił Bogu spełnienia tej prośby. Za ten czyn został ukarany, a jego łzy zalały piekło (stąd Jezydzi wierzą, że piekło nie istnieje). Bóg uznał, że odpokutował on za swoje czyny i powierzył mu władzę nad ziemią. Anioł Paw nie ukląkł przed Adamem, zupełnie jak anioł Azazel w islamie, który nazwany został diabłem – *Iblisem*. W związku z tym wielu muzułmanów mylnie sądzi, że Jezydzi czczą diabła. Jak zauważają ormiańscy badacze skupiający się na kwestiach teologicznych, w jezydyzmie istnieje tzw. Apologia Szatana, to znaczy zakaz nadużywania jego osoby, a nawet tabu otaczające samo słowo „szatan" (Asatryan/Arakelova 2002, 10). Zapewne także zamknięty charakter społeczności (Jezydem nie można zostać na skutek nawrócenia, lecz poprzez urodzenie, a więc wtedy, kiedy ojciec i matka są Jezydami) stał się istotną przyczyną niezrozumienia jezydyzmu przez opinię publiczną.

Najbardziej enigmatyczną postacią Wielkiej Triady pozostaje Sułtan Ezid. Jest on panem ludzi i ich życia, esencją wiary Jezydów, choć ta ostatnia cecha przypisywana jest również pozostałym członkom Triady. To bóstwo, którego imię jest używane w ważnej formule modlitewnej: „Sułtan Ezid jest naszą religią" (Asatryan/Arakelova 2014, 45). Brakuje jednak pełnej jasności co do jego jedno-

znacznej identyfikacji (Rodziewicz 2015, 52). Sułtana Ezida uważa się zarówno za „formułę duchową sprzed wieczności" (Kreyenbroek/Rashow 2005, 30-34), jak i za deifikowaną postać historyczną oraz jednego z mężów wiary jezydzkiej (Eislund 2019). Utożsamiany bywa z drugim umajadzkim kalifem – Jazidem Ibn Mu'awiją. Określenie „Jezydzi" miało do nich przylgnąć właśnie za jego sprawą.

Przedstawione tutaj, z konieczności pobieżnie, ogólne założenia wiary Jezydów mogą wydać się niedostatecznie skodyfikowane w porównaniu z wielkimi religiami monoteistycznymi Bliskiego Wschodu. Wynika to generalnie z nastawienia jezydyzmu na praktykę. Podobnie jak inne wspólnoty izolowane opierali się na tradycji ustnej. Dopiero w latach 80. XIX wieku ukazały się kopie dwóch świętych tekstów jezydzkich, napisanych w języku arabskim. Po latach tłumaczono je również na inne języki (m.in. na język niemiecki). Kiedy udostępniono te dwie święte księgi – *Jilvê* i *Meshefa Resh* –wzbudziły one duże zainteresowanie wśród wielu naukowców. Wiadomo jednak, iż nie są one autentycznymi księgami Jezydów. Święte hymny były zapamiętywane przez przedstawicieli kasty kapłanów i przekazywane dalej ustnie (Omarkhali 2011, 145-146). To uniemożliwiało obcym poznanie ich świętych tradycji, zarezerwowanych i ograniczonych do własnej grupy etnicznej.

2. Struktura społeczna wyznawców jezydyzmu

Główna cecha organizacji społecznej Jezydów to trójstopniowy system kastowy. Całe społeczeństwo podzielone jest na trzy zasadnicze kasty: szejchów, pirów oraz muridów. Według tradycji szejchowie wywodzą się od uczniów i braci boskiego Szejka Adiego, pełnią funkcje religijne. Są oni uważani za „mędrców" religijnych, czyli autorytety w sprawach duchowych, a także pełnią ważną rolę interpretatorów jezydzkich doktryn religijnych. Ich domy służą często za miejsca kultu. Główny szejch wybierany jest spośród potomków poprzedniego przywódcy, z uwzględnieniem osobistych kwalifikacji, a także bezpośredniości pochodzenia. Pirowie przynależą również do klasy duchowieństwa. Są oni kapłanami niższej rangi niż szejchowie. Przewodniczą różnym obrzędom religijnym, m.in. ślubom, obrzezaniu czy pogrzebom. Natomiast muridzi należą do kasty świeckich, niezależnie od swojej zamożności czy zdobytego wykształcenia. Każdy ze świeckich Jezydów posiada swojego opiekuna i przewodnika duchowego – szejcha i pira. Wszelkie kontakty ze światem sakralnym w imieniu muridów odbywają się więc za pośrednictwem szejchów i pirów (Omarkhali 2008, 107), którzy stanowią łączność pomiędzy ludem a Bogiem. W ten sposób dokonuje się koordynacja między trzema głównymi kastami, która jest absolutnie konieczna w tak ukształtowanej diasporze Jezydów.

Co istotne, hierarchiczna struktura społeczna jest znacznie bardziej rozbudowana i złożona. Dla przykładu wymienić można: kochaków (*kochaks*) – tancerzy,

którzy służą przy grobie Szejka Adiego, często przypisywany jest im dar jasnowidzenia, prorokowania czy leczenia różnych dolegliwości, kawwali (*qawwals*) – muzyków i śpiewaków, którzy występują w trakcie świąt i uroczystości jezydzkich, czy fakirów (*faqirs*), ascetów i najniższych rangą duchownych, którzy pełnią wyłącznie role pomocnicze. Jednakże, jak wykazały nasze badania, te inne podgrupy społeczne właściwie nie są reprezentowane w społeczności armeńskich Jezydów. Według naszych rozmówców zniknęły one jeszcze w czasach Związku Radzieckiego, co jest jedną z konsekwencji polityki laicyzacji realizowanej przez kolejne rządy w komunistycznym ZSRR. Pomimo tego obecnie istnieją tendencje do ich odtworzenia.

Każdy Jezyd, także w Armenii, ma prawo wyboru swego „brata" lub „siostry na wieczność" pochodzących z rodzin szejchów i pirów (Asatrian 1999/2000, 79-80). „Bracia i siostry z przyszłego świata" pełnią niebagatelną rolę społeczną i religijną. Głównie jednak, gdy ich podopieczni umrą, i będą mieli przejść przez most prowadzący do raju, bracia lub siostry na wieczność zadadzą im trzy pytania. W zależności od odpowiedzi pozwoli bądź zakaże im się przejść po tymże moście do raju. A pytania te dotyczą zachowania wiary jezydzkiej oraz endogamii. Jezydom zabronione jest bowiem zawieranie małżeństw z wyznawcami innych religii, a nawet przedstawicielami nie swojej kasty.

Tak skonstruowany system struktur społecznych pozwolił całej społeczności jezydzkiej zachować własną religię i tożsamość. Zamknięta dla obcych organizacja zależności kastowych utrwaliła, a zarazem zabezpieczyła kluczowe filary jezydyzmu, jak chociażby zakaz mieszania się członków poszczególnych kast czy wreszcie ochronę zasadniczych kanonów religijnych i dogmatów.

3. „My jesteśmy częścią tego kraju"[4] – dylematy akulturacji armeńskich Jezydów

Ludność jezydzka przybyła na terytorium współczesnej Armenii głównie w XIX wieku, podczas wojen rosyjsko-perskich i rosyjsko-tureckich. Przez władców perskich i osmańskich Jezydzi uważani byli za „niewiernych", a ucieczka do Imperium Rosyjskiego była nierzadko jedynym sposobem ochrony własnego życia (Dalalyan 2008). Po wojnie w latach 1828-1829, kiedy armia rosyjska wycofywała się z Anatolii, niektórym Jezydom pozwolono przenieść się do prowincji Eriwan. W latach 30. XIX wieku, podczas zamieszek etnicznych w osmańskiej Anatolii, kolejni Jezydzi dotarli na tereny Kaukazu. Następna fala migracyjna nastąpiła w latach 1877-1878 w wyniku ponownego konfliktu pomiędzy Rosją a imperium

[4] Wszystkie cytaty, o ile nie podano inaczej, pochodzą z naszych badań etnograficznych w Armenii prowadzonych w latach 2018 i 2019.

osmańskim. W tym okresie ponad 3 tys. Jezydów zostało przesiedlonych w region Aleksandropola, czyli obecnego regionu Szirak w Armenii. W późniejszych latach migracje Jezydów nie ustępowały. W 1912 roku liczba Jezydów wynosiła już około 24,5 tys. (Yepiskoposian/Margarian/Andonian et al. 2010, 38). Przełomowym momentem był również rok 1915, uważany za początek ludobójstwa Ormian w imperium osmańskim. Ludobójstwem dotknięci zostali nie tylko anatolijscy Ormianie, lecz także inne mniejszości etniczne i religijne, w tym wspólnoty Jezydów. Wielu, którym udało się uciec z masakr, osiedliło się na Zakaukaziu. Ormianie i Jezydzi podzielili ten sam los, stając się ofiarami masowej anihilacji ze strony rządzących osmańską Turcją. Historycznym symbolem „bycia razem" obu narodów jest pamięć o dwóch bohaterach narodowych Andronika – Ormianina i Jahngira Aghy – Jezyda, którzy walczyli razem przeciwko Turkom (Melkumyan 2016, 175).

Nowy ład powojenny sprawił, że granice między państwami były trudniejsze do przekroczenia. Tym samym Jezydzi kaukascy zostali oddzieleni od swoich pobratymców z innych krajów. Armenia cieszyła się suwerennością tylko ponad dwa lata (maj 1918 – grudzień 1920), a następnie tracąc swoją niezależność polityczną, stała się jedną z piętnastu republik Związku Radzieckiego. Pomimo trudności życia zwłaszcza na wsiach, w których większość Jezydów mieszka do dziś, a także terroru politycznego i czystek etnicznych w latach 1937 – 1952, Jezydzi objęci zostali powszechnym i obowiązkowym systemem edukacyjnym. To spowodowało, że dzieci wychowywane wśród Jezydów nabierały umiejętności czytania i pisania. Dla jezydzkiej mniejszości był to krok przełomowy. Wśród Jezydów funkcjonowało bowiem przekonanie, że nauka i edukacja zagraża ich tożsamości oraz wpływa negatywnie na wiarę. Taką postawę tłumaczyć można w dużej mierze inercją tradycji i historii, ponieważ ich przodkowie mieszkali w otoczeniu ludności muzułmańskiej, uczęszczanie do szkoły wiązało się z nauką arabskiego i Koranu, a co za tym idzie potencjalnym ryzykiem przejścia na islam (Dalalyan 2008).

W czasach Związku Radzieckiego Jezydzi uważani byli za Kurdów. Jeszcze w 1926 roku w powszechnych spisach ludności uwzględniano podział na Kurdów i Jezydów, ale już od 1931 aż do 1988 roku ludność jezydzką w spisach demograficznych umieszczano razem z ludnością kurdyjską (Johannes/Klitchian 1992, 31). Dla większości Jezydów utożsamienie to kłóciło się z ich rosnącym poczuciem odrębności narodowej i dążeniami do samostanowienia. Różnice te dały o sobie znać w momencie rozpadu Związku Radzieckiego, a co za tym idzie dążeniami niepodległościowymi w samej Armenii i wojną w Górskim Karabachu z Azerbejdżanem. Muzułmańscy Kurdowie byli postrzegani jako zagrożenie i w większości zostali zmuszeni do opuszczenia Armenii. Miało to także inne konsekwencje. Wśród samych Jezydów powstał rozłam między tymi, którzy uważają się etnicznie za Kurdów, i tymi, którzy uważają siebie za odrębną grupę etniczną. W tym miejscu warto podkreślić, iż w Armenii zdecydowana większość przyjęła odrębną identyfikację. Tak zwani Kurdowie-Jezydzi stanowią jedynie niewielką

część tej społeczności. Zasadniczo armeńscy Jezydzi wyraźnie dystansują i odcinają się od koneksji kurdyjskich, co widoczne było w trakcie naszych badań. Jak sami mówili o sobie: „Nie jesteśmy Kurdami. Nasz naród to Jezydzi, nasza religia to szarfadin".

Epoka sowietyzacji odcisnęła swoje piętno na Jezydach. Już w 1929 roku Ludowy Komisariat Oświaty Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej opracował nowy zapis pisma kurdyjskiego na bazie alfabetu łacińskiego i masowo dostarczał go Jezydom. Władze radzieckie prowadziły także politykę antyreligijną, która głosiła, że źródłem „zacofania kulturowego" Jezydów są ich przywódcy religijni – szejchowie i sprzymierzeni z nimi kułacy. Usiłowano również zmienić ich dotychczasowy tryb życia z koczowniczego na osiadły – kołchoźniczy (Rodziewicz 2018, 143). Pomimo tego wielu wspólnotom jezydzkim udawało się kontynuować swój styl życia i dalej zajmować się tradycyjną hodowlą zwierząt. Z czasem uzyskali także więcej swobód, m.in. funkcjonowała stacja radiowa, wychodziły gazety i inne drukowane media. Obok oficjalnie używanych języków rosyjskiego i ormiańskiego pozwolono także na nauczanie w ich ojczystym języku. Jednak właśnie ze względu na język, jakim się posługiwali, a więc kurmandżi, podkreślano ich kurdyjskie, a nie religijne korzenie. Zarówno akcentowanie kurdyjskości, jak i laicyzacja kłóciły się z rzeczywistymi przekonaniami armeńskich Jezydów. W ramach systemu sowieckiego aspekt religijny nie mógł być uwidaczniany. Było to trudne, gdyż to właśnie religia stanowiła główne źródło tożsamości Jezydów (Six-Hohenbalken 2019, 164). Niemniej jednak koegzystencja Jezydów i Ormian w Armeńskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej wiązała się wielokrotnie z poczuciem bliskości obu narodów i dzielenia podobnych doświadczeń. W 1988 roku podczas trzęsienia ziemi w Spitaku powołany został oddział ratunkowy złożony z Jezydów, który uratował dziesiątki Ormian spod ruin. W 1990 roku ponad 500 jezydzkich bojowników wzięło udział w wojnie w Górskim Karabachu, z których 30 straciło życie, a kilku z nich uznanych za bohaterów wojennych zostało pochowanych w Panteonie Jerablur – wojskowym cmentarzu w Erywaniu, miejscu pochówku armeńskich żołnierzy poległych w konflikcie z Azerbejdżanem (Tamojan/ Tamojan 2018, 27-28).

Powyższe wydarzenia, które przywołujemy, świadczą o swoistym „przyłączeniu się" Jezydów do społeczeństwa ormiańskiego i realizowaniu idei tworzenia z nimi ojczyzny, Armenii. Biorąc pod uwagę wspólne doświadczenia z początku wieku, jak ludobójstwo, prześladowania ze strony osmańskich Turków i muzułmańskich Kurdów, brak suwerennego państwa narodowego, który razem dzielili, warto podkreślić, iż Jezydzi stali się bliskimi sąsiadami Ormian i często towarzyszami ich niedoli w trakcie poważnych kryzysów politycznych.

We współczesnej Armenii Jezydzi wyrzekli się swoich powiązań kurdyjskich (Marciniak 2002), zmieniając nawet nazwę swojego języka na *ezdiki*. To wyróżnienie jest charakterystyczne wyłącznie dla armeńskich Jezydów, w rzeczywistości nato-

miast *ezdiki* to cały czas język kurmandżi (Schulze 2017, 144-145; Algin 2018). *Ezdiki* odgrywa zatem rolę ideologiczną i polityczną, z jednej strony odgradza Jezydów od Kurdów, a z drugiej integruje z historycznymi doświadczeniami samych Ormian. Jak często podkreślali nasi rozmówcy, „*Ezdiki* jest ważny dla naszej tożsamości, ale ogólnie jest zrozumiały dla wszystkich Jezydów". Dystans względem Kurdów, ale i Jezydów zamieszkujących inne niż Armenia kraje, pojawia się również wtedy, gdy przyjrzymy się systemom zapisów językowych. Armeńscy Jezydzi stosują bowiem zapis cyrylicą w odróżnieniu od Kurdów i innych społeczności jezydzkich na świecie używających alfabetu łacińskiego. Ta sytuacja nie pozostaje bez wpływu na wewnętrzne relacje między samymi Jezydami. Nasi rozmówcy zwracali uwagę m.in. na problemy w komunikacji: „Jezydzi z Iraku i z innych miejsc nie czytają naszych gazet czy książek", „Nikt prócz nas nie potrafi rozszyfrować rosyjskiego zapisu", „Stosowanie cyrylicy izoluje nas od innych Jezydów".

To wyraźne dystansowanie się Jezydów od wyznających islam Kurdów było wzmacniane od dawna przez Ormian. Tak zwana polityka wspierania tożsamości armeńskich Jezydów była promowana przez kolejnych rządzących, począwszy od pierwszego prezydenta Republiki Armenii Lewona Ter-Petrosjana (McIntosh 2003). Efektem tego stało się przyjęcie 1 maja 2002 roku przez Zgromadzenie Narodowe Republiki Armenii specjalnej ustawy uznającej oficjalnie język *ezdiki* za język ormiańskich Jezydów. W ślad za tym rozporządzeniem pojawiły się kolejne inicjatywy ustawodawcze, np. nakazujące nauczanie i drukowanie podręczników szkolnych w języku „ojczystym" mniejszości.

Chęć ujednolicenia doświadczeń ormiańsko-jezydzkich zasadza się także na przeszłości i odniesieniach historycznych. Jezydzi w rozmowach z nami wielokrotnie powtarzali, że „oba narody od wieków mieszkają blisko siebie", „dzielą ten sam los", „razem przeżyli wygnanie i deportacje", a „przez problemy z muzułmanami, które trwają od dawna, bardziej się rozumieją". Zarówno Ormianie, jak i Jezydzi używają terminu „ludobójstwo" w odniesieniu do własnych narodów. Ludobójstwo, którego dokonano w imperium osmańskim, na trwałe zostało wpisane w historię obu narodów. Przez długi czas wiedza o tych wydarzeniach była przekazywana międzypokoleniowo, a w oficjalnych dyskursach nie pojawiała się wcale. Działo się tak, gdyż w sowieckiej Rosji pamięć o ludobójstwie była mocno cenzurowana. Sytuacja ta zmieniła się w połowie lat 60. XX wieku, kiedy to Ormianie oficjalnie zaczęli domagać się upamiętnienia zbrodni z 1915 roku. Niestety ludobójstwo na Jezydach przemilczane było dłużej. Stąd też w tym kontekście czasami używa się określenia „ukryte ludobójstwo" (Six-Hohenbalken 2019, 164). Kolejne pokolenia Jezydów nie zapomniały o prześladowaniach swoich przodków. Jednakże dopiero w ostatnich dziesięcioleciach pamięć o ludobójstwie na społecznościach jezydzkich w osmańskiej Turcji przekroczyła historie opowiadane przez Jezydów. Oficjalnym świadectwem tej pamięci pozostają pomniki (Allison 2013, 145-182), ale też i inne formy upamiętnienia. Tego przykładami są wzniesione w Erywaniu czy Aknalicz

monumenty, które odwołują się do kwestii pamięci ludobójstwa Jezydów oraz Ormian (Pomieciński 2018, 28), a także nazwy niektórych ulic w stolicy Armenii, np. ulica imienia Jahangira Aghy, bohatera narodowego Jezydów, który w czasie ludobójstwa Ormian brał czynny udział w bitwach z Turkami. Tym samym pamięć o ludobójstwie Jezydów wkomponowana została w ormiańską narrację pamięci o genocydzie sprzed ponad stu lat.

Wynikiem asymilacji Jezydów jest poczucie, że Armenia jest ich „drugą ojczyzną". W naszej pierwszej rozmowie z młodą Jezydką Zemfirą usłyszeliśmy, że Jezydzi „są częścią tego kraju". To zdanie powtarzane było przez innych w różnych wariantach: „Jesteśmy dwoma narodami w jednej ojczyźnie", „Armenia była i jest najlepszym krajem dla przetrwania naszej religii i kultury", „Armenia to kraj, w którym chcę mieszkać". W większości Jezydzi są świadomi presji własnej tożsamości. Jak określił to jeden z liderów politycznych tej społeczności, „jeśli żyjesz wśród członków innej kultury, to się asymilujesz, a naród taki jak nasz, czyli bez swojego państwa, zawsze będzie zagrożony asymilacją". Istotnym jej hamulcem pozostaje zamknięty charakter wspólnot jezydzkich, który zakotwiczony jest w systemie kastowym i osobliwej religii. Przyczyniło się to do tego, że Jezydzi od początku osadnictwa na terenach Armenii tworzyli zwarte wspólnoty, przede wszystkim wiejskie. Dziś społeczność armeńskich Jezydów mieszka głównie we wsiach regionów Aragacotn, Ararat, Armawir i Szirak. Tylko część z nich żyje w miastach takich jak Erywań, Giumri czy Wanadzor. We wsiach tworzą często jednolite społeczności, których podstawę egzystencji stanowią hodowla bydła oraz owiec, a także rolnictwo i ogrodnictwo.

Po upadku Związku Radzieckiego i trudnych czasach dla kultywowania swojej religii Jezydzi rozpoczęli odbudowę życia duchowego. We wsiach zaczęły pojawiać się domy modlitwy. W niewielkiej wsi Aknalicz, głównie zasiedlonej przez Jezydów, która znajduje się w regionie Armawir, w 2012 roku powstała świątynia nazwana *Ziarat*. Podczas jej otwarcia 29 września została namaszczona przez Tahsin Beg Saied'a, przełożonego duchownego z Lalisz. Każdego roku odbywają się tutaj uroczystości rocznicowe upamiętniające to wydarzenie. Sama ceremonia była swoistą manifestacją ciągłego powiązania armeńskich Jezydów z ich kolebką religijną i duchowym centrum jezydyzmu – Lalisz. Obecnie ta mała wieś poszczycić się może kolejną (większą niż sam Lalisz) świątynią *Quba Mere Diwane*. W 2019 roku *Quba Mere Diwane* stała się największym obiektem sakralnym Jezydów na świecie. Jak przyznają sami Jezydzi, „ta i inne świątynie pomagają lepiej zachować religię", ale świadczą też o sile diaspory jezydzkiej w Armenii. Co równie istotne, takie działania wzmacniają poczucie odrębności i tożsamości, która osłabiana jest dodatkowo przez Ormiański Kościół Apostolski będący kościołem narodowym wszystkich Ormian. W wielu domach Jezydów zauważyć można, oprócz wizerunków Anioła Pawia *Malak Tāwūsa*, wizerunki chrześcijańskich świętych i Chrystusa. Lokalna kapliczka we wsi Szamiram przyozdobiona jest symbolami jezydyzmu

(np. Słońce), ale także mnóstwem odniesień chrześcijańskich. Ten synkretyzm tłumaczony bywa podobieństwami między obiema religiami – „Nasze religie mają wiele różnic i wiele podobieństw", ale również swoistą „atrakcyjnością" religii wyznawanej przez Ormian – „Nasza religia nie ma tak dużo symboli jak chrześcijaństwo". Trzeba również odnotować, że wspomniane sanktuarium *Quba Mere Diwane*, którego projekt stworzył architekt z Erywania Artik Ghulyan, wzorowane było na starożytnych kościołach ormiańskich.

Jednym z istotniejszych problemów dla armeńskich Jezydów, przyczyniającym się do utrudniania procesów integracji z większością ormiańską, pozostaje edukacja. Jak pisaliśmy wcześniej, przez długi czas Jezydzi traktowali naukę jako rzecz szkodliwą dla swojej tożsamości. Żyjąc przede wszystkim wśród społeczności muzułmańskich zdawali sobie sprawę, iż chodzenie do szkoły oznacza przyjęcie nauki według zasad islamu, a tym samym duże ryzyko wyrzeczenia się własnej religii i kultury. Dziś ostrożne podejście do edukacji bywa czasami tłumaczone obawą, że po otrzymaniu wykształcenia Jezydzi znajdą się pod wpływem nowych idei, wyrzekną się swoich korzeni i zostaną Kurdami (Dalalyan 2008). W rozmowach z nami pojawiały się opinie, iż „wszyscy Kurdowie byli kiedyś Jezydami, ale będąc pod wpływem silniejszych od siebie narodów odeszli od wiary i zostali muzułmanami". Ta historia, według Jezydów, może się powtarzać i przybierać nowy kształt.

Nie można jednak kłopotów z edukacją tłumaczyć wyłącznie przekonaniami religijnymi. Nie bez znaczenia w tej kwestii pozostaje system gospodarki i ekonomii rodzin jezydzkich, które w większości zajmują się hodowlą bydła i owiec. Hodowla tych zwierząt bazuje na transhumancji, czyli sezonowej wędrówce opartej na wykorzystaniu pastwisk naturalnych. Stąd też dzieci Jezydów nierzadko przestają chodzić do szkoły już w kwietniu i przeprowadzają się wraz z rodzicami na pastwiska w górach. Dzieci jezydzkie zanim pójdą do szkoły wychowują się w środowisku jednojęzycznym, a naukę ormiańskiego rozpoczynają dopiero w późniejszym wieku. W większości przedwcześnie kończą też szkołę, a tylko nieliczni uczniowie zdobywają wyższe wykształcenie. Ci, którzy studiowali lub ukończyli studia, prawie zawsze powtarzali nam, że „Jezydzi sami muszą docenić wagę edukacji". W konsekwencji tego wśród Jezydów brakuje nauczycieli, szkoły wiejskie prezentują raczej niski poziom nauczania (Shehadi 2020). Szkoły ormiańskie są w niewielkim stopniu dostosowane do kulturowej specyfiki życia tej mniejszości. Do niedawna, tzn. do 2019 roku, w szkołach ormiańskich obowiązkowe były lekcje religii chrześcijańskiej, na które musiały uczęszczać dzieci z rodzin jezydzkich. Powszechnie odbierano to za przejaw dyskryminacji wobec nich (Cheterian 2019). Dopiero za rządów obecnego premiera Armenii, Nikola Paszyniana sytuacja ta uległa zmianie, gdyż religia została wycofana ze szkół.

Należy także zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię, mianowicie na tradycjonalistyczny charakter kultury jezydzkiej, który nie zawsze wytrzymuje próbę

konfrontacji z nowoczesnością. Jeszcze do niedawna dziewczynki poniżej 18. roku życia wydawane były za mąż. Po zamążpójściu kończyły swą edukację. W lipcu 2012 roku rząd Armenii dokonał zmian prawnych i podjął decyzję podniesienia wieku małżeńskiego dla dziewcząt i chłopców do 18 lat. To ograniczenie prawa zwyczajowego przez niektórych Jezydów odebrane zostało jako atak na ich zwyczaje i kulturę (Raport UNFPA 2014, 6-7).

Procesy, o których mowa skutkują także szeregiem negatywnych stereotypów, które powszechnie kojarzą Jezydów z „zacofaniem", „wiejskością" i „prymitywnością" (Raport UNHCR 2008, 35). Sprzyja tej sytuacji fakt, że wiele wiosek znajduje się na uboczu, ich infrastruktura jest uboga, a dotarcie do innych miejscowości staje się trudne, szczególnie w okresach zimowych, gdzie drogi są nieprzejezdne. Do izolacji przyczynia się nadto ubóstwo wsi armeńskich. Brak publicznej komunikacji, brak dostępu do kanalizacji czy bieżącej wody nie jest tutaj rzadkością. Jezydzi w sposób szczególny doświadczają marginalizacji ekonomicznej. Jak wskazują niektóre dane, zostali oni odsunięci na bok podczas prywatyzacji ziem i gruntów, co swego czasu wywoływało lokalne spory z ludnością ormiańską (Raport UNHCR 2008, 16-17). To wszystko sprawia, że od lat 90. XX wieku Jezydzi masowo emigrują za pracą. Celem wyjazdów ekonomicznych są przede wszystkim Rosja i kraje Europy Zachodniej. Te migracje nie ustają. Wielu Jezydów mówiło nam o swoich krewnych, którzy opuścili Armenię, aby utrzymać własne rodziny. Za przyczynę tych migracji wszyscy podawali niekorzystne warunki ekonomiczne. W trakcie naszych badań terenowych nie było też trudno zauważyć, że we wsiach jezydzkich część domów stała pusta, a niekiedy osady sprawiały wrażenie wyludnionych.

Zakończenie

Stawiając w tym artykule pytanie o proces akulturacji Jezydów we współczesnej Armenii i próbując na nie odpowiedzieć za pomocą koncepcji Sama i Berry'ego, możemy stwierdzić, że ten proces przybiera nader zróżnicowany charakter. Rozciąga się on bowiem pomiędzy dwoma przeciwległymi biegunami – integracją a marginalizacją. Zachowanie własnej odrębności i tożsamości w interesującym nas przypadku krzyżuje się z niełatwą koegzystencją w społeczeństwie dominującym. Dla Jezydów Armenia – już postsowiecka – stała się krajem niewątpliwie bezpiecznym, w porównaniu z innymi krajami ich diaspory, dzięki czemu mogą oni trwać jako wspólnota etniczno-religijna, a także tworzyć liczebnie znaczącą mniejszość w ramach Republiki Armenii. Aczkolwiek zapomnieć nie można, że to względne poczucie stabilizacji wypróbowywane jest nieustannie przez szereg wyzwań w odniesieniu do ich praw pracowniczych, edukacyjnych, dostępu do infrastruktury czy też niedostatecznych inwestycji w sferze gospodarczej.

W takiej sytuacji bycie Jezydem armeńskim zmusza do nieustannych starań o własne miejsce w społeczeństwie kulturowo zdominowanym przez Ormian.

Bibliografia

Algin, V. Y. (2018), Êzdîkî – die Sprache der Êzîden? In: Êzîdî Press. http://www.ezidipress.com/blog/ezdiki-die-sprache-der-eziden/ [access: 15 X 2020].

Allison, C. (2013), Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia. In: History & Memory. 25 (1), 145-181.

Anteby-Yemini, L./Berthomière, W. (2005), Diaspora: A Look Back on a Concept. In: Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem. 16, 262-270.

Asatrian, G. (1999/2000), The Holy Brotherhood: The Yezidi Religious Institution of the "Brother" and the "Sister" of the "Next World". In: Iran & the Caucasus. 3/4, 79–96.

Asatryan, G./Arakelova, V. (2002), The ethnic minorities of Armenia. Yerevan.

Asatryan, G./Arakelova, V. (2014), The Religion of the Peacock Angel. The Yezidis and Their Spirit World. Durham.

Cheterian, V. (2019), Yazidis Who Call Armenia Home. In: Agos http://www.agos.com.tr/en/article/22303/yazidis-who-call-armenia-home [access: 10 IX 2020].

Cinal, S. (2008), Jezydzi i ich religia. W: Abdalla, M. (red.), Niemuzułmańskie mniejszości Iraku. Poznań, 43-50.

Dalalyan, T. (2008), Идентификационные Процессы Среди Курманджиязычного Населения Армении. Tibilisi.

Eislund, S. (2019), Yazidism. In: https://www.ancient.eu/Yazidism/ [access: 11 XII 2020].

Johannes, A./Klitchian, A. (1992), Devil's Advocates. Yezidis and Kurds: The Two Faces of Armenia's Largest Ethnic Minority. In: Armenian International Magazin. 3 (5), 30-31.

Kreyenbroek, P. G./Rashow, K. J. (2005), God and Sheikh Adi are Perfect. Sacred Poems and Religious Narratives from Yezidi Tradition. Wiesbaden.

Marciniak, T. (2002), Odkrywanie Armenii. W: Kultura i Historia. 3 (kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/2570 [dostęp: 6 V 2021].

McIntosh, I. S. (2003), A Conditional Coexistence: Yezidi in Armenia. In: https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/conditional-coexistenceyezidi-armenia [access: 10 XII 2020].

Melkumyan, H. (2016), "Elites" Between Nationalism and Tradition: The Modernization Processes in the Yezidi Community of Armenia. In: Antonyan, Y. (ed.), Elites and "Elites": Transformations of Social Structures in Post-Soviet Armenia and Georgia. Yerevan.

Omarkhali, K. (2008), On the Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus. In: Journal of Kurdish Studies. 6, 104-119.

Omarkhali, K. (2011), Yezidi Religious Oral Poetic Literature: Status, Formal Characteristics, and Genre Analysis. With Some Examples of Yezidi Religious Texts. In: Scrinium. 7-8, (2), 144-195.

Pomieciński, A. (2018), Jezydzi – największa mniejszość Armenii. W: Our Europe. Ethnography – Ethnology – Anthropology of Culture. 7, 21-28.

Rodziewicz, A. (2015), Patrząc na Jezydów od strony Araratu. W: Przegląd Orientalistyczny. 1-2, 43-57.

Rodziewicz, A. (2018), Jezydzka droga do Tyflisu. Przyczynek do historii gruzińskich Jezydów. W: Hałaburda, M./Rzepka, M. (red.), Kurdystan. Perspektywy badawcze. Kraków, 113-152.

Rodziewicz, A. (2019), Środa i jej święto w tradycji religijnej Jezydów. W: Studia Religiologica. 52 (2), 109-125.

Sam, D./Berry, J. W. (2010), Acculturation: When Individuals and Groups of Different Cultural Backgrounds Meet. In: Perspectives on Psychological Science. 5 (4), 472-481.

Schulze, I. (2017), Language and identity construction: Evidence from the ethnic minorities of Armenia. In: International Journal of the Sociology of Language. 248, 137-157.

Shehadi, L. (2020), Yazidi bleeding hearts: The fragility of Armenia's largest ethnic minority. In: https://www.independent.co.uk/news/world/yazidi-armenia-ethnic-minority-nagorno-karabakh-conflict-b1203313.html [access: 15 XI 2020].

Six-Hohenbalken, M. (2019), May I be a sacrifice for my grandchildren – transgenerational transmission and women's narratives of the Yezidi ferman. In: Dialect Anthropol. 43, 161-183.

Tamojan, A./Tamojan, H. (2018), Jezdinerizorawar Aziz TamojanihramanatarutjambDżahangiraghajianwanjezdiakanrazmakandżokatyarcachjanpaterazmum (1991-2016). Erywań.

UNFPA (2014), Child Marriage in Armenia. In: https://beta.girlsnotbrides.org/learning-resources/resource-centre/child-marriage-in-armenia-overview/ [access: 13 XII 2020].

UNHCR (2008), The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus (Armenia, Georgia, Azerbaijan). In: https://www.refworld.org/pdfid/485fa2342.pdf [access: 13 XII 2020].

Yepiskoposian, L./Margarian, A./Andonian, L. et al. (2010), Genetic Affinity between the Armenian Yezidis and the Iraqi Kurds. In: Iran and the Caucasus. 14, 37-42.

DOI: 10.31648/pw.6881

Katarzyna Laskowska
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6767-3929
University of Bialystok

INSTYTUCJONALNA REAKCJA PAŃSTWA WOBEC PRZESTĘPCZOŚCI W ROSJI

State institutions attitude towards crime in Russia

Abstract: This dissertation examines criminality in Russia. It analyses actual crimes and judicial activities between 2009 and 2018 as well as the dynamics and structure of the committed crimes. In addition, the author introduces figures, structure, main features of the sentenced and imposed penalties. The results indicate that during the studied period, crime decreased in Russia but the penalties became increasingly harsh. Both a statistical analysis of state authorities and criminological literature were used in the research.

Keywords: criminality in Russia, law enforcement authorities, judicial authorities, sentenced person, penalty, penitentiary

Wstęp

Przestępczość w Federacji Rosyjskiej, w szczególności z powodu bliskości geograficznej z Polską i relacji między oboma krajami, stanowi interesujący przedmiot badań. Jest on rzadko podejmowany w polskiej literaturze kryminologicznej, zwłaszcza w aspekcie statystycznym.

W Rosji zjawisko to, podobnie jak na całym świecie, wykazuje znaczną dynamikę. Wymaga więc podejmowania przez państwo szeregu przedsięwzięć prawno-instytucjonalnych ukierunkowanych na ograniczanie skali i jego następstw. Działania o charakterze prawnym obejmują przede wszystkim tworzenie przepisów prawa karnego i stałe ich dostosowywanie do aktualnych tendencji przestępczości. Obecnie ich podstawę stanowi kodeks karny Federacji Rosyjskiej z 13 czerwca 1996 r. Z kolei działania o charakterze instytucjonalnym obejmują pracę funkcjonariuszy organów państwowych zajmujących się zarówno ściganiem i wykrywaniem przestępstw oraz przeciwdziałaniem im, jak i dokonywaniem wymiaru sprawiedliwości karnej wobec ich sprawców. Odpowiednie uprawnienia w tym zakresie w Rosji posiada policja i sądy.

Celem opracowania jest ukazanie jednego z ww. państwowych sposobów reakcji wobec przestępczości w Rosji, tj. rezultatów działalności organów ścigania

i wymiaru sprawiedliwości. Umożliwi to ukazanie stanu tego zjawiska oraz efektów sądowej praktyki orzeczniczej w tym kraju.

Zastosowaną metodę stanowi analiza danych statystycznych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Departamentu Sądowego przy Sądzie Najwyższym Federacji Rosyjskiej oraz analiza literatury. Cezura czasowa obejmie okres 2009-2018. Na potrzeby analiz postawiono następujące problemy badawcze:

- W jaki sposób kształtuje się praktyka organów ścigania w Rosji w latach 2009-2018?
- W jaki sposób kształtuje się polityka karna organów wymiaru sprawiedliwości w Rosji w latach 2009-2018?

Odpowiednio przyjęto następujące tezy badawcze:

- Praktyka organów ścigania w Rosji wskazuje na spadek przestępczości.
- Polityka karna organów wymiaru sprawiedliwości w Rosji jest surowa.

Należy dokonać wprowadzenia o charakterze historycznym, gdyż analizowany stan przestępczości ukształtowały jej wieloletnie przemiany. W 1992 r. odnotowano 2 760 652 przestępstw, w 1993 r. – 2 799 614, w 1994 r. – 2 632 708, w 1995 r. – 2 755 669, w 1996 r. – 2 625 081, w 1997 r. – 2 397 311, w 1998 r. – 2 581 940, w 1999 r. – 3 001 748, w 2000 r. – 2 952 367, w 2001 r. – 2 968 255, w 2002 r. – 2 526 305, w 2003 r. – 2 756 398, w 2004 r. – 2 893 810, w 2005 r. – 3 554 738, w 2006 r. – 3 855 373, w 2007 r. – 3 582 541, w 2008 r. – 3 209 862 (Gilinskiy 2014, 91; Sostoyanije). Zatem, zjawisko nie ukształtowało stałej tendencji. Częściej wykazywało wzrost (1993, 1995, 1998-2001, 2003-2006), utrzymując się w granicach od ok. 2,5 mln do ok. 3,8 mln przestępstw rocznie. W ostatnich latach analizowanego okresu (2007-2008) odnotowano ich spadek.

W strukturze przestępczości dominowały przestępstwa przeciwko własności. Na drugim miejscu były przestępstwa przeciwko bezpieczeństwu publicznemu, porządkowi społecznemu i zdrowiu ludności (1992-1996) oraz przeciwko życiu i zdrowiu (1997-2008). Częsty cel przestępców stanowiło dążenie do osiągania korzyści majątkowych. Był on realizowany przez przemoc i korupcję. Dzięki dochodom uzyskiwanym z przestępstw kryminalnych i narkotykowych rozwinęła się przestępczość ekonomiczna. Zdobyte w ten sposób środki inwestowane były w legalną i nielegalną część gospodarki Rosji. Przestępczość ulegała profesjonalizacji dzięki aktywności zorganizowanych struktur dbających o stałe poszerzanie sfer wpływów.

Taki stan przestępczości był wynikiem transformacji społecznej (zmiany w systemie wartości, wzrost zachowań agresywnych, spadek wartości rodziny, nasilenie konfliktów narodowościowych, wzrost roli mediów w kształtowaniu świadomości), ekonomicznej (nieefektywne reformy gospodarcze, wysoki poziom bezrobocia, rozwarstwienie społeczeństwa, niski status życia części społeczeństwa), politycznej (niestabilność polityczna, walka o władzę, brak zainteresowania problemami społeczeństwa, nieefektywność zwalczania przestępczości) i jej negatywnych następstw w Rosji (Laskowska 2013, 480-497).

1. Rezultaty działalności organów ścigania wobec przestępczości w Rosji w latach 2009-2018 w świetle danych statystycznych

Analizy trzeba rozpocząć od ukazania zagadnień związanych z rejestracją przestępstw w Rosji (zob. tabelę 1). Dane z tabeli 1 wskazują, że w analizowanym okresie liczby zgłoszeń o przestępstwach mieściły się w przedziale od ok. 23 mln do niemalże 31 mln rocznie. Najczęściej wykazywały one wzrost (poza 2017 r.).

Liczby przestępstw zarejestrowanych kształtowały się w granicach od ok. 2 mln do ok. 3 mln rocznie. Najczęściej charakteryzowała je tendencja spadkowa (poza 2015 r.). W porównaniu z 2009 r. odnotowano zmniejszenie jej o ok. 1 mln. W tym miejscu należy zauważyć, że statystyczny spadek przestępczości w latach 2009-2014 i 2016-2018 uwarunkowany był czynnikami o charakterze prawnym, instytucjonalnym i demograficznym. Był następstwem zmian w prawie z 2016 r. dotyczących przestępstw korupcyjnych (Antonyan/Brazhnikov/Goncharova et al. 2018, 5) oraz kradzieży (Brazhnikov/Afanasyeva/Kovalenko et al. 2017, 71). Przykładowo wprowadzenie karalności drobnej kradzieży na podstawie kodeksu o administracyjnych naruszeniach prawa spowodowało „wyjęcie" tego czynu ze statystyki przestępczości. Spadek zjawiska wynikał też z trudności w ściganiu sprawców w związku z coraz większą ochroną praw człowieka, ograniczającą uprawnienia organów (Antonyan/Brazhnikov/Goncharova et al. 2018, 5). Był następstwem zmian w strukturze sprawców i w przestępczości związanych z dominacją osób młodych (do 25. roku życia), częściej popełniających trudno ujawniane cyberprzestępstwa (Antonyan/Brazhnikov/Goncharova et al. 2018, 5-6). Był rezultatem niższej efektywności policji (Avdiyskiy 2013, 61) związanej z instytucjonalną reorganizacją ścigania przestępczości zorganizowanej (Avdiyskiy/Bukalerova 2018, 48). Według niektórych był wynikiem skutecznej profilaktyki prowadzonej przez organy państwowe (Klishkov/Pasynkov/Stebeneva 2015, 163) oraz ich wzmożonych działań przed mistrzostwami w piłce nożnej w 2018 r. wobec grup przestępczych. Spadek następował w warunkach zmniejszającej się liczby mieszkańców Rosji (Avdiyskiy/Bukalerova 2018, 48).

Z kolei wzrost przestępczości w 2015 r. wiązał się z nasileniem dyscypliny rejestracji przestępstw (Avdiyskiy 2013, 61). Był wynikiem pogorszenia się w latach 2014-2015 sytuacji w sferze dochodów społeczeństwa (wzrost bezrobocia i liczby osób osiągającymi dochód poniżej minimum socjalnego) oraz znacznego napływu migrantów z zagranicy (Lovtsov/Bogdanova/Parshintseva 2017, 41). Stanowił następstwo europejskich sankcji ekonomicznych wobec Rosji nałożonych w 2015 r., które negatywnie odbiły się na sferze materialnej życia społeczeństwa (Koroleva 2017, 44).

Tabela 1. Obraz praktyki rejestracji przestępstw w Rosji w latach 2009-2018

Rok	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	2017*	2018
Liczba zgłoszeń o przestępstwach	22 788 829	23 903 997	24 733 853	26 392 871	28 387 122	29 288 545	30 700 000	30 800 000	30 500 000	b.d.
Liczba przestępstw zarejestrowanych	2 994 820	2 628 799	2 404 807	2 302 168	2 206 249	2 190 578	2 388 476	2 160 063	2 058 476	1 991 532
% liczby zgłoszeń o przestępstwach do liczby przestępstw zarejestrowanych	13,1	10,9	9,7	8,7	7,7	7,5	7,8	7,0	6,7	b.d.
Liczba odmów o wszczęciu postępowania	5 640 693	6 030 001	6 142 306	6 412 425	6 703 325	6 665 368	6 800 000	6 700 000	6 200 000	b.d.
% liczby odmów o wszczęciu postępowania do liczby zgłoszeń o przestępstwach	24,7	25,2	24,8	24,3	23,6	22,7	22,1	21,7	20,3	b.d.

* Liczby zgłoszeń o przestępstwach i liczby odmów o wszczęciu postępowania za lata 2015-2017 podawane są w zaokrągleniu (inne źródło danych)
Źródło: Sostoyaniye… (lata 2009-2014) oraz Antonyan/Brazhnikov/Goncharova et al. 2018, 7 (lata 2015-2017)

Odsetek liczby zgłoszeń o przestępstwach do liczby przestępstw zarejestrowanych plasował się na poziomie od ok. 7% do ok. 13%, wykazując najczęściej spadek (poza 2015 r.). Oznacza to, że rejestrowano niewiele zawiadomień.

Liczby odmów o wszczęciu postępowania utrzymywały się w przedziale od ok. 5,6 mln do ok. 6,8 mln rocznie. Najczęściej cechował je wzrost, przy czym w ostatnich latach nastąpił spadek (2016-2017). Odsetek liczby odmów o wszczęciu postępowania do liczby zgłoszeń o przestępstwach był znaczny i kształtował się na poziomie od ok. 20% do ok. 25% rocznie.

Powyższe dane statystyczne ukazujące wysoki poziom zgłoszeń o przestępstwie świadczą o znacznym poczuciu wiktymizacji i potrzebie poszukiwania przez pokrzywdzonych pomocy u funkcjonariuszy policji. Natomiast ów wzrost liczby zawiadomień wobec spadku liczby zarejestrowanych przestępstw przekonuje o nieadekwatnej reakcji wobec przestępczości. Z pewnością także znaczny procent odmów wszczęcia postępowania zniechęca do zgłaszania organom informacji o popełnionych przestępstwach.

Warto w tym miejscu podkreślić, że część kryminologów nie ma zaufania do oficjalnych statystyk przestępczości w Rosji. Uważają oni, że nie przedstawiają prawdziwego stanu tego zjawiska. Przekonują, że rzeczywista przestępczość kształtuje się rocznie na poziomie ok. 12-15 mln czynów (Grigorov/Pokachalova 2013, 135), a ciemna liczba kształtuje się na poziomie ok. 22 mln (Repetskaya 2018, 152) przy rejestrowanych rocznie ok. 2,5-3 mln przestępstw. Ich zdaniem liczby przestępstw niewykrytych są 5-8 razy wyższe niż przestępstw zarejestrowanych (Kleymenov 2013, 174). Wysoka ciemna liczba dotyczy w Rosji najczęściej przestępstw korupcyjnych i narkotykowych, pobicia, handlu ludźmi, wykorzystania pracy niewolniczej (Brazhnikov/Afanas'yeva/Kovalenko et al. 2017, 71). Zatem można stwierdzić, że oficjalna statystyka ukazuje szacunkowy stan, przybliżony obraz przestępczości. Należy podkreślić, że wielkość tej liczby zależy zarówno od społeczeństwa (np. niechęć do zgłaszania, strach przed sprawcą), jak i funkcjonariuszy organów zajmujących się ściganiem oraz rejestrowaniem przestępczości. Związane jest to ze społecznym brakiem zaufania do nich (Maksimenko 2010, 154) czy celowym nierejestrowaniem przestępstw w celu wykazania spadku przestępczości. Dlatego można spotkać się ze stwierdzeniem, że statystykę przestępczości w Rosji tworzą organy (Repetskaya 2018, 153). Powoduje to, że brak pełnej wiedzy na temat skali i struktury przestępczości utrudnia, a nawet uniemożliwia prognozowanie rozwoju zjawiska i wdrożenie odpowiednich środków przeciwdziałania i zwalczania (Nekrasov 2017, 112).

W dalszej części analiz będzie przedstawiona struktura przestępczości zarejestrowanej w Rosji w latach 2009-2018.

Jak wynika z tabeli 2 najwięcej zarejestrowano przestępstw przeciwko własności. Ich liczby mieściły się w przedziale od ok. 1,2 mln do ok. 1,7 mln rocznie.

Najczęściej wykazywały spadek. Ich średnioroczny udział w ogólnej liczbie przestępstw wynosił ok. 60%. Na drugim miejscu znalazły się przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu. Ich liczby kształtowały się w granicach od ok. 200 tys. do ok. 273 tys. rocznie. Najczęściej wykazywały spadek. Ich średnioroczny udział w ogólnej liczbie zarejestrowanych przestępstw wynosił ok. 12%. Trzecie miejsce to przestępstwa przeciwko zdrowiu ludności i moralności społecznej. Nie ukształtowały stałej tendencji. Ich średnioroczny udział w ogólnej liczbie zarejestrowanych przestępstw wynosił ok. 10%. Najrzadziej rejestrowano przestępstwa przeciwko pokojowi (od 1 do 139) i bezpieczeństwu ludzkości oraz przestępstwa przeciwko podstawom ustroju konstytucyjnego i bezpieczeństwu państwa (od ok. 380 do ok. 1500). Najczęściej wykazywały one wzrost. Ich średnioroczny udział w ogólnej liczbie zarejestrowanych przestępstw wynosił poniżej 1%.

Po ukazaniu ilościowej charakterystyki przestępczości w Rosji należy przedstawić jej tendencje jakościowe. Stanowią je: dominacja przestępczości przeciwko własności; znaczny udział przestępczości korupcyjnej (Antonyan 2012, 83); rozwój przestępczości ekonomicznej i narkotykowej (Burlakov/Kropachev 2013, 137-139); rozwój cyberprzestępczości (Repetskaya 2018, 155-156), wpływającej na poszerzanie sposobów dokonywania przestępstw (Antonyan/Brazhnikov/Goncharova et al. 2018, 4); rozwój przestępczości na bazie konfliktów narodowościowych (Antonyan/Brazhnikov/Goncharova et al. 2018, 5); wzrost poziomu zorganizowania przestępczości (Luneyev 2013, 135), wpływającego na politykę i społeczeństwo (Antonyan 2012, 82); wzrost profesjonalizmu przestępczego i konspiracji działań utrudniających ściganie (Brazhnikov/Afanas'yeva/Kovalenko et al. 2017, 68), zrastanie się przestępczości zorganizowanej z ekonomiczną i korupcyjną oraz oplatanie wielu sfer funkcjonowania państwa (Avdiyskiy 2013, 71); dominacja motywu osiągania korzyści i wzrostu tempa ich pozyskiwania (Antonyan/Brazhnikov/Goncharova et al. 2018, 5); nasilanie się przestępczości o charakterze terrorystycznym i ekstremistycznym oraz obrotu bronią palną (Repetskaya 2018, 155), wzrost ciemnej liczby przestępstw (Antonyan/Brazhnikov/Goncharova et al. 2018, 5) i wzrost poczucia bezkarności ich sprawców (Luneyev 2013, 136).

Należy stwierdzić, że współczesna przestępczość w Rosji „obejmuje praktycznie wszystkie sfery życia społecznego" (Chirkov/Strukov 2017, 37). Problem w tym, że organy państwowe nastawione są głównie na ściganie przestępczości tradycyjnej, a nie umykającej statystykom bardzo dynamicznie rozwijającej się cyberprzestępczości (Repetskaya 2018, 156).

Współczesny stan przestępczości jest wynikiem problemów w gospodarce, polityce, moralności społeczeństwa (Burlakov/Kropachev 2013, 141). Pomimo spadku wskaźników rosyjskiej przestępczości jej poziom nadal jest wysoki (Repetskaya 2018, 152). Zjawisko realnie zagraża bezpieczeństwu, przenikając społeczeństwo i politykę państwa (Antonyan/Brazhnikov/Goncharova/Kovalenko/Shiyan/Bitsadze/Yevseyev 2018, 4-5).

Tabela 2. Struktura przestępczości zarejestrowanej w Rosji w latach 2009-2017 (brak danych za 2018 r.) według kategorii przestępstw zawartych w kodeksie karnym z 1996 r.

Kategoria przestępstw	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Średni % w latach 2009-2017
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Przeciwko życiu i zdrowiu	372 875	316 701	292 840	293 359	289 119	283 880	296 331	280 494	199 223	–
%	12,45	12,05	12,18	12,74	13,10	12,96	12,41	12,99	9,68	12,28
Przeciwko wolności, czci i godności jednostki	2 079	1 955	1 507	1 268	1 477	1 501	1 582	1 660	1 735	–
%	0,07	0,07	0,06	0,06	0,07	0,07	0,07	0,08	0,08	0,07
Przeciwko nietykalności seksualnej i wolności seksualnej jednostki	16 560	15 231	16 096	13 772	12 863	14 299	16 184	16 181	16 854	–
%	0,55	0,58	0,67	0,60	0,58	0,65	0,68	0,75	0,82	0,65
Przeciwko konstytucyjnym prawom i wolnościom człowieka i obywatela	20 604	18 738	17 564	15 658	14 609	15 782	16 369	17 087	18 307	–
%	0,69	0,71	0,73	0,68	0,66	0,72	0,69	0,79	0,89	0,73
Przeciwko rodzinie i nieletnim	41 521	51 665	58 990	67 463	68 974	77 547	79 094	31 900	59 093	–
%	1,39	1,97	2,45	2,93	3,13	3,54	3,31	1,48	2,87	2,56
Przeciwko własności	1 751 489	1 561 894	1 427 606	1 526 675	1 433 519	1 258 305	1 397 391	1 232 421	1 161 241	–
%	58,48	59,41	59,36	66,31	64,98	57,44	58,51	57,05	56,41	59,77
W sferze działalności ekonomicznej	87 286	60 483	43 158	39 123	32 120	31 157	34 762	33 750	35 136	–
%	2,91	2,30	1,79	1,70	1,46	1,42	1,46	1,56	1,71	1,81

cd. tabeli 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Przeciwko interesom służby w organizacjach komercyjnych i innych	4 372	3 256	2 928	2 585	3 736	2 666	3 110	2 485	1983	–
%	0,15	0,12	0,12	0,11	0,17	0,12	0,13	0,12	0,10	0,13
Przeciwko bezpieczeństwu publicznemu	51 124	44 806	41 477	38 167	38 555	38 282	39 336	38 832	40 538	–
%	1,71	1,70	1,72	1,66	1,75	1,75	1,65	1,80	1,97	1,74
Przeciwko zdrowiu ludności i moralności społecznej	253 572	232 957	223 303	227 945	239 864	262 258	244 754	208 707	216 970	–
%	8,47	8,86	9,29	9,90	10,87	11,97	10,25	9,66	10,54	9,98
Ekologiczne	46 607	39 155	29 151	27 583	24 743	25 566	24 857	23 688	24 379	–
%	1,56	1,49	1,21	1,20	1,12	1,17	1,04	1,10	1,18	1,23
Przeciwko bezpieczeństwu ruchu i eksploatacji transportu	27 813	26 579	27 627	29 749	28 707	28 737	68 088	107 459	102 341	–
%	0,93	1,01	1,15	1,29	1,30	1,31	2,85	4,97	4,97	2,20
W sferze informacji komputerowej	11 636	7 398	2 698	2 820	2 563	1 739	2 382	1 748	1 883	–
%	0,39	0,28	0,11	0,12	0,12	0,08	0,10	0,08	0,09	0,15
Przeciwko podstawom ustroju konstytucyjnego i bezpieczeństwu państwa	384	470	476	599	776	937	1 243	1 421	1 494	–
%	0,01	0,02	0,02	0,03	0,04	0,04	0,05	0,07	0,07	0,04
Przeciwko władzy państwowej, interesom służby państwowej i służby w organach samorządu lokalnego	46 168	40 596	37 831	34 097	30 186	25 234	26 549	26 355	23 111	–
%	1,54	1,54	1,57	1,48	1,37	1,15	1,11	1,22	1,12	1,35

cd. tabeli 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Przeciwko wymiarowi sprawiedliwości	1 162	11 825	11 339	11 782	11 932	12 685	15 565	16 065	17 132	–
%	0,04	0,45	0,47	0,51	0,54	0,58	0,65	0,74	0,83	0,54
Przeciwko porządkowi zarządzania	14 098	111 380	95 036	87 763	93 105	106 920	167 844	117 429	134 263	–
%	0,47	4,24	3,95	3,81	4,22	4,88	7,03	5,44	6,52	4,51
Przeciwko służbie wojskowej	7 190	5 225	3 734	2 970	2 550	3 044	2 788	2 334	2 653	–
%	0,24	0,20	0,16	0,13	0,12	0,14	0,12	0,11	0,13	0,15
Przeciwko pokojowi i bezpieczeństwu ludzkości	1	3	1	0	3	18	21	40	139	–
%	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Ogółem wg obliczeń autorki opracowania	2 898 514	2 550 317	2 333 362	2 423 378	2 329 401	2 190 557	2 438 250	2 160 056	2 058 475	–
Ogółem wg oficjalnych danych	2 994 820	2 628 799	2 404 807	2 302 168	2 206 249	2 190 578	2 388 476	2 160 063	2 058 476	–
Różnica w % między oficjalną liczbą przestępstw a liczbą ustaloną przez autorkę opracowania	3,216	2,985	2,971	-5,265	-5,582	0,001	-2,084	0,000	0,000	–

% – oznacza procent ogólnej liczby przestępstw

Źródło: W czasie przygotowywania publikacji jedyne z pełnym zestawem danych, źródło statystyk o przestępczości w Rosji stanowiło opracowanie: Chuchayev 2018, 460, 526, 549, 573, 622, 673, 777, 903, 929, 1033, 1118, 1180, 1217, 1274, 1325, 1388, 1446, 1490 (Wykorzystano je i dokonano obliczeń własnych. Ustalono, że występują niewielkie różnice między oficjalną liczbą przestępstw a liczbą ustaloną przez autorkę. Pomimo tych rozbieżności zdecydowano się omówić te dane)

2. Rezultaty działalności organów wymiaru sprawiedliwości wobec sprawców przestępstw w Rosji w latach 2009-2018 w świetle danych statystycznych

Po ukazaniu dynamiki i struktury przestępczości w Rosji przedstawiona zostanie charakterystyka skazań i skazanych.

Jak wynika z tabeli 3 najwięcej osób skazano za przestępstwa przeciwko własności. Liczby skazanych wykazywały spadek (poza 2015 r.) i utrzymywały się w granicach od ok. 479 tys. do ok. 249 tys. Udział skazanych w ich ogólnej liczbie kształtował się na poziomie od ok. 38% do ok. 48%. Cechował go spadek. W latach 2009-2018 średnio wynosił 43,2%. Następnie często skazywano sprawców przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu. Ich liczby wykazywały spadek (poza 2012-2013 r.) – od ok. 80 tys. do ok. 145 tys. Stanowiło to od ok. 12% do ok. 17% udziału w ogólnej liczbie skazanych. Cechował go spadek. W latach 2009-2018 średnio wynosił 15,22%. Na trzecim miejscu odnotowano liczby skazanych za przestępstwa przeciwko zdrowiu ludności i moralności społecznej. Najczęściej charakteryzowała je tendencja spadkowa (poza 2012-2014) z ok. 120 tys. do ok. 96 tys. Udział skazanych w ich ogólnej liczbie kształtował się na poziomie od ok. 13% do ok. 17%. Rzadziej skazywano za przestępstwa przeciwko rodzinie i nieletnim (średni udział 7,1%), przeciwko porządkowi zarządzania (średni udział 5,6%) oraz przeciwko bezpieczeństwu w ruchu i eksploatacji transportu (średni udział 4,9%).

W niniejszym tekście zaprezentowano również rodzaje kar wymierzanych wobec skazanych (zob. tabelę 4). Dane z tabeli 4 wskazują, że wobec skazanych najczęściej orzekana jest kara pozbawienia wolności z warunkowym zawieszeniem jej wykonania. Skazywano na nią od ok. 170 tys. do ok. 341 tys. osób rocznie. Liczby skazanych najczęściej wykazywały spadek. Na tle innych kar jej średni udział wynosił ok. 30%. Na podobnym poziomie utrzymywały się skazania na karę bezwzględnego pozbawienia wolności na czas określony. Skazywano na nią od ok. 190 tys. do ok. 289 tys. osób rocznie. Na tle innych kar jej średni udział wynosił ok. 30%. Znacznie rzadziej orzekano grzywnę (od ok. 85 tys. do ok. 131 tys. osób rocznie), co stanowiło średnio 14,5% wśród wszystkich kar.

W tym miejscu analiz warto też ukazać społeczno-demograficzną charakterystykę skazanych. Jak wynika z powoływanych danych statystyki sądowej w analizowanym okresie najczęściej skazywano mężczyzn (od ok. 567 tys. do ok. 756 tys. rocznie). Liczby ich najczęściej wykazywały spadek. Średni ich udział w ogólnej liczbie skazanych wynosił ok. 86%. Najczęściej skazania dotyczyły osób w wieku 14-29 lat, co stanowi średnio ok. 46% skazanych. Podobnie często skazywano osoby w wieku 30-49 lat, tj. średnio ok. 46% skazanych. Jako recydywistów średniorocznie skazywano 33% ogólnej liczby skazanych. Znaczna mniejszość skazanych została ukarana za popełnienie przestępstwa w grupie (średniorocznie ok. 15%). Rzadko

Tabela 3. Skazani według poszczególnych kategorii przestępstw w latach 2009-2018

Rok	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Średni % w latach 2009-2018
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ogólna liczba skazanych w tym za przestępstwa:	892 360	845 071	782 274	739 278	735 605	719 297	734 581	741 329	697 054	658 291	–
Przeciwko życiu i zdrowiu	144 910	133 450	123 303	119 848	122 898	118 135	112 862	110 519	88 442	79 749	–
%	16,2	15,8	15,8	16,2	16,7	16,4	15,4	14,9	12,7	12,1	15,2
Przeciwko wolności, czci i godności jednostki	3 871	4 104	3 789	723	676	734	689	629	601	588	–
%	0,4	0,5	0,5	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Przeciwko nietykalności seksualnej i wolności seksualnej jednostki	7 877	7 598	7 081	6 026	5 627	6 126	7 273	7 575	7 510	7 216	–
%	0,9	0,9	0,9	0,8	0,8	0,9	1,0	1,0	1,1	1,1	0,9
Przeciwko prawom konstytucyjnym i wolnościom człowieka i obywatela	10 124	9 908	9 359	7 797	7 367	7 781	6 880	8 436	8 919	8 412	–
%	1,1	1,2	1,2	1,1	1,0	1,1	0,9	1,1	1,3	1,3	1,1
Przeciwko rodzinie i nieletnim	44 700	52 166	57 818	60 700	63 340	64 830	67 191	36 447	42 518	47 824	–
%	5,0	6,2	7,4	8,2	8,6	9,0	9,1	4,9	6,1	7,3	7,1
przeciwko własności	432 337	404 333	369 567	339 550	324 591	303 211	307 514	290 988	263 774	249 231	–
%	48,4	47,8	47,2	45,9	44,1	42,2	41,9	39,3	37,8	37,9	43,2
W sferze działalności ekonomicznej	11 502	8 175	6 072	4 276	3 726	3 842	4 229	5 363	6 375	7 717	–
%	1,3	1,0	0,8	0,6	0,5	0,5	0,6	0,7	0,9	1,2	0,8

cd. tabeli 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Przeciwko interesom służby w organizacjach komercyjnych i innych	457	583	639	453	529	615	691	559	498	368	–
%	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Przeciwko bezpieczeństwu publicznemu	12 233	11 549	10 937	10 671	10 963	11 322	10 904	11 514	11 756	11 156	–
%	1,4	1,4	1,4	1,4	1,5	1,6	1,5	1,6	1,7	1,7	1,5
Przeciwko zdrowiu ludności i moralności społecznej	117 227	114 994	109 941	111 848	114 527	119 810	119 718	109 414	107 839	95 785	–
%	13,1	13,6	14,1	15,1	15,6	16,7	16,3	14,8	15,5	14,6	14,9
Ekologiczne	20 644	18 904	12 723	11 272	10 214	9 479	9 045	8 654	7 829	7 347	–
%	2,3	2,2	1,6	1,5	1,4	1,3	1,2	1,2	1,1	1,1	1,4
Przeciwko bezpieczeństwu w ruchu i eksploatacji transportu	13 123	13 327	13 271	14 572	15 461	11 850	28 290	85 740	82 445	75 820	–
%	1,5	1,6	1,7	2,0	2,1	1,6	3,9	11,6	11,8	11,5	4,9
W sferze informacji komputerowej	347	321	258	280	268	218	235	185	203	129	–
%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

cd. tabeli 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Przeciwko podstawom ustroju konstytucyjnego i bezpieczeństwu państwa	99	166	171	237	308	409	525	589	645	607	–
%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
Przeciwko władzy państwowej, interesom służby państwowej i służby w organach lokalnego samorządu	9 435	9 542	8 480	6 634	7 705	8 860	9 481	8 691	7 335	7 246	–
%	1,1	1,1	1,1	0,9	1,0	1,2	1,3	1,2	1,1	1,1	1,1
Przeciwko wymiarowi sprawiedliwości	8 222	7 627	6 539	6 270	7 206	7 651	8 487	10 663	11 442	12 114	–
%	0,9	0,9	0,8	0,8	1,0	1,1	1,2	1,4	1,6	1,8	1,1
Przeciwko porządkowi zarządzania	49 638	43 778	39 144	35 800	37 993	42 463	38 552	43 690	47 201	45 566	–
%	5,6	5,2	5,0	4,8	5,2	5,9	5,2	5,9	6,8	6,9	5,6
Przeciwko pokojowi i bezpieczeństwu ludzkości	0	0	0	0	0	0	12	4	6	3	–
%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Źródło: Dannyye… (2020)

Tabela 4. Rodzaje kar wymierzonych wobec skazanych w Rosji w latach 2009-2018

Rok	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Średni % w latach 2009-2018
Ogółem skazano	892 360	845 071	782 274	739 278	735 340	719 297	734 581	741 329	697 054	658 291	-
Skazano na kary, w tym na:	889 475	841 726	778 918	735 451	730 727	712 418	641 409	724 469	689 677	651 903	-
Karę śmierci	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-
%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Dożywotnie pozbawienie wolności	73	66	64	66	67	68	61	94	65	68	-
%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Bezwzględne pozbawienie wolności na czas określony	289 202	265 843	227 050	206 254	209 728	209 447	211 425	206 372	200 225	190 325	-
%	32,5	31,6	29,1	28,0	28,7	29,4	33,0	28,5	29,0	29,2	29,9
Warunkowe skazanie na pozbawienie wolności	341 514	307 206	282 227	221 908	201 538	197 855	170 958	185 461	177 129	169 484	-
%	38,4	36,5	36,2	30,2	27,6	27,8	26,7	25,6	25,7	26,0	30,1
Ograniczenie wolności	b.d.	7 941	10 994	25 269	32 042	26 983	20 840	25 371	25 099	23 009	-
%	b.d.	0,9	1,4	3,4	4,4	3,8	3,2	3,5	3,6	3,5	b.d.
Prace obowiązkowe	19 628	79 874	89 881	76 560	73 172	69 898	74 093	141 165	128 165	114 802	-
%	2,2	9,5	11,5	10,4	10,0	9,8	11,6	19,5	18,6	17,6	12,1
Prace poprawcze	44 398	41 282	40 037	70 400	75 778	75 120	60 821	51 733	54 784	54 747	-
%	5,0	4,9	5,1	9,6	10,4	10,5	9,5	7,1	7,9	8,4	7,8
Karę grzywny	131 402	123 495	113 503	113 358	116 176	111 839	86 758	100 055	90 289	85 353	-
%	14,8	14,7	14,6	15,4	15,9	15,7	13,5	13,8	13,1	13,1	14,5
Inne rodzaje kary	16 120	15 392	15 162	21 636	22 226	21 208	16 453	14 218	13 921	14 115	-
%	1,8	1,8	1,9	2,9	3,0	3,0	2,6	2,0	2,0	2,2	2,3

Źródło: Dannyye… (2020)

skazani w czasie przestępstwa byli nietrzeźwi (średniorocznie ok. 27%) i odurzeni narkotykami (ok. 1%). O ile nie jest zaskoczeniem dominująca płeć skazanych, o tyle w kraju o znacznej spożywalności alkoholu interesujący jest niewysoki udział nietrzeźwych. Ponadto często skazywano sprawców przestępstw o niskim poziomie wykształcenia (Lovtsov/Bogdanova/Parshintseva 2017, 44), bez stałego źródła dochodów, co związane jest z „dyferencjacją ludności w sferze majątkowej" (Chirkov/Strukov 2017, 38).

Podsumowanie

Hipoteza 1 została potwierdzona w toku badań. Jednak niewysoka skala rejestrowanych czynów ma swoje podłoże. Jak wynika z analiz, w Rosji występuje znaczna liczba zgłoszeń, a nieznaczny poziom rejestracji przestępstw oraz wysoki odsetek odmów o wszczęciu postępowania. Taka praktyka kształtuje więc tendencję spadkową. Jednakże w rzeczywisty, a nie tylko statystyczny spadek przestępczości w tym kraju, nie wierzą niektórzy kryminolodzy. Nie widzą podstaw trendu spadkowego z powodu trudności z rozwiązywaniem szeregu problemów społecznych (Kleymenov 2018, 160). Uważają, że statystyka zaniża poziom przestępczości i deformuje jej strukturę (Repetskaya 2018, 153-154).

Hipoteza 2 została potwierdzona w toku badań. Jak wynika z analiz, wśród orzekanych kar największy udział (60%) miała kara pozbawienia wolności (łącznie bezwzględnie i warunkowo orzeczona). Znaczny udział pozbawienia wolności świadczy o surowości polityki karnej w Rosji.

Opracowanie należy zakończyć smutną konkluzją W. W. Łuniejewa (Luneyev 2015, 161-165). Uważa on, że w Rosji najczęściej ścigani i karani są ludzie biedni, wykluczeni, trudno adaptujący się do rzeczywistości, a także przedstawiciele marginalizowanych grup społecznych, pozbawionych ochrony i pomocy państwa, najczęściej popełniający przestępstwa pospolite. Sprawcami są też popełniający przestępstwa bardziej skomplikowane ludzie bogaci, wysoko postawieni w hierarchii społecznej, ale trudno poddający się systemowi ścigania i karania.

Bibliografia

Avdiyskiy, V. I. [= Авдийский, В. И.] (red.) (2013), Криминология. Москва.

Avdiyskiy, V. I./Bukalerova, L. A. [= Авдийский, В. И./Букалерова, Л. А.] (2018), Криминология. Москва.

Antonyan, Y. M. [= Антонян, Ю. М.] (2012), Криминология. Москва.

Antonyan, Y. M./Brazhnikov, D. A./Goncharova, M. V. et al. [= Антонян, Ю. М./Бражников, Д. А./Гончарова, М. В. et al.] (2018), Комплексный анализ состояния преступности в Российской Федерации и расчетные варианты ее развития. Аналитический обзор. Москва.

Brazhnikov D. A./Afanas'yeva, O. R./Kovalenko, V. I. et al. [= Бражников, Д. А./Афанасьева, О. Р./Коваленко, В. И. et al.] (2017), Криминальная ситуация в Российской Федерации: состояние и тенденции. В: Юридическая наука и правоохранительная практика. 3, 66-78.

Burlakov, V. N./Kropachev, N. M. [= Бурлаков, В. Н./Кропачев, Н. М.] (2013), Криминология: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Санкт Петербург.

Chirkov, D. K./Strukov, V. N. [= Чирков, Д. К./Струков, В. Н.] (2017), Современные тенденции преступности в Российской Федерации: криминологический аспект. В: Проблемы правоохранительной деятельности. 3, 30-39.

Chuchayev, A. I. (red.) [= Чучаев, А. И.] (2018), Уголовный кодекс Российской Федерации. Москва.

Dannyye… (2020), Данные судебной статистики. URL: http://www.cdep.ru [dostęp: 20 II 2020].

Gilinskiy, YA. I. [= Гилинский, Я. И.] (2014), Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Санкт Петербург.

Grigorovb D. A./Pokachalova S. A. [= Григоров, Д. А./Покачалова, С. А.] (2013), Особенности преступности в России. В: Территория науки. 4, 132-136.

Kleymenov, M. P. [= Клейменов, М. П.] (2013), Феномен нераскрытой преступности. В: Вестник Омского университета. Серия Право. 1, 173-179.

Kleymenov, M. P. [= Клейменов, М. П.] (2018), Снижается преступность в России? В: Вестник Омского университета. Серия Право. 1, 159-160.

Klishkov, V. B./Pasynkov, V. V./Stebeneva, Y. V. [= Клишков, В. Б./Пасынков, В. В./Стебенева Е. В.] (2015), Преступность и ее основные характеристики на современном этапе. В: Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 4, 158-164.

Koroleva, M. V. [= Королева, М. В.] (2017), Преступность в условиях глобализации. В: Мацкевич, И. М. (ред.), Криминоголия. Москва, 30-72.

Laskowska, K. (2013), Geneza (nie tylko) współczesnej przestępczości w Rosji. W: Rzepliński, A./Rzeplińska, I./Niełaczna, M. et al. (red.), Pozbawienie wolności – funkcje i koszty. Księga jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego. Warszawa, 480-497.

Lovtsov, D. A./Bogdanova, M. V./Parshintseva, L. S. [= Ловцов, Д. А./Богданова, М. В./Паршинцева, Л. С.] (2017), Правовая статисика преступности в современых условиях. В: Правовая информатика. 4, 40-48.

Luneyev, V. V. [= Лунеев, В. В.] (2013), Криминология. Москва.

Luneyev, V. V. [= Лунеев, В. В.] (2015), Эпоха глобализации и преступность. Москва.

Maksimenko, I. V. [= Максименко, И. В.] (2010), Структура латентной преступности в Российской Федерации. В: Актуальные проблемы экономики и права. 1, 148-154.

Nekrasov, A. P. [= Некрасов, А. П.] (2017), Вновь к вопросу о латентной (скрытой) преступности. В: Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева. 3.1, 112-118.

Repetskaya, A. L. [= Репецкая, А. Л.] (2018), Современное состояние, структура и тенденции российской преступности. В: Вестник Омского университета. Серия Право. 1, 153-156.

Sostoyaniye… (2020), Состояние преступности в России за январь-декабрь 2020 года. В: https://мвд.рф/reports [dostęp: 15 II 2020].

DOI: 10.31648/pw.6882

Jerzy Kajetanowicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3206-0943
University of Humanities and Natural Sciences in Czestochowa

POLSKA W UKŁADZIE WARSZAWSKIM – REALIZACJA ZOBOWIĄZAŃ

Poland in the Warsaw Pact – implementation of commitments

Abstract: The Warsaw Pact was created in 1955 and for almost 40 years it played an important role in maintaining international security. Poland, due to its military and economic potential, was the second-largest member of this alliance. For this reason, it sought to ensure a real impact on its functioning, which was reflected in its active participation in the implementation of the provisions of the agreement on the political, military and economic levels. Poland's political activity was expressed in numerous initiatives to ensure peace and in active par-ticipation in international cooperation. Military commitments were implemented through the preparation of modern operational troops, from which a strategic and operational union was created in the form of a Maritime Front, ready to act as part of the United Armed Forces of the Warsaw Pact throughout the period of membership in this alliance. In turn, economic cooperation was manifested in close cooperation in the production of various weapon systems and military equipment, as well as the development of defence infrastructure for both its own needs and allies.

Keywords: Warsaw Pact, Poland, implementation of commitments

Wstęp

W wyniku decyzji wielkich mocarstw podjętych w Jałcie i Poczdamie Polska po zakończeniu II wojny światowej znalazła się w strefie wpływów Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Nowe władze polityczne Polski założyły, że bezpieczeństwo kraju winno być oparte głównie na sojuszu z Moskwą, czego wyrazem stał się dwustronny układ o przyjaźni i wzajemnej pomocy zawarty w 1945 r. Wzrost napięcia międzynarodowego, spowodowany narastaniem zimnej wojny pomiędzy mocarstwami, wpływał stopniowo na pogłębianie współpracy między Polską i ZSRR w wymiarze polityczno-militarnym. Utworzenie sojuszu NATO w 1949 r., wybuch wojny koreańskiej w 1950 r. i związany z tym wyścig zbrojeń zapoczątkowały proces integracji systemu bezpieczeństwa państw „bloku wschodniego". Jego końcowym rezultatem było powołanie do życia w maju 1955 r. sojuszu polityczno-wojskowego w postaci Układu Warszawskiego,

co wiązało się bezpośrednio z tzw. układami paryskimi i remilitaryzacją Niemiec. Polska ze względu na swoje położenie geopolityczne stała się jednym z głównych filarów tego sojuszu, wykazując znaczne zaangażowanie w jego działalność w wymiarze wojskowym, politycznym i gospodarczym. W myśl postanowień nowo zawartego układu Polska podjęła szereg zobowiązań sojuszniczych związanych z: prowadzeniem pokojowej polityki na arenie międzynarodowej, uczestnictwem w przedsięwzięciach politycznych oraz wzajemnych konsultacjach, udziałem w działaniach obronnych sojuszu w przypadku agresji z zewnątrz, przygotowaniem i doskonaleniem własnych sił zbrojnych, wzmacnianiem swojego systemu obronnego oraz rozwijaniem współpracy gospodarczej.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie stopnia wywiązywania się Polski z przyjętych zobowiązań sojuszniczych w ramach Układu Warszawskiego. Problematyka ta w dotychczasowych publikacjach podejmowana była fragmentarycznie, co uniemożliwiało jej całościową ocenę. Przystępując do badań założono, że Polska, z racji skali zimnowojennych zagrożeń dla jej bezpieczeństwa, podejmowała aktywne działania wynikające z sojuszniczych zobowiązań, co w dużym stopniu potwierdzały dotychczasowe doniesienia naukowe, dotyczące jej działalności politycznej w ramach Układu Warszawskiego. Sprawdzenie tej hipotezy w odniesieniu do działań na płaszczyźnie militarnej i gospodarczej wymagało dotarcia do dokumentów archiwalnych. Głównymi metodami badawczymi były metody badania dokumentów oraz analizy i krytyki piśmiennictwa, które umożliwiły pozyskanie materiałów niezbędnych do przygotowania niniejszej publikacji.

1. Zobowiązania polityczne

Zgodnie z art. 1 Układu, powołującym się na postanowienia Karty Narodów Zjednoczonych dotyczących pokojowego współistnienia, Polska zobowiązała się do rozstrzygania wszelkich sporów międzynarodowych przy pomocy środków pokojowych (Dz.U. 1955 nr 30, poz. 182). Zobowiązanie to znalazło odzwierciedlenie w strategiach i doktrynach bezpieczeństwa państwa, w których określano wytyczne dotyczące polityki zagranicznej Polski. W Węzłowych założeniach obronnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej przyjętych w październiku 1973 r. stwierdzano, że Polska kieruje się zasadą pokojowego współistnienia państw o odmiennych ustrojach społeczno-ekonomicznych i działa na rzecz odprężenia i współpracy międzynarodowej. Podkreślano potrzebę działań mających na celu ograniczenie wyścigu zbrojeń i utworzenie w Europie systemu zbiorowego bezpieczeństwa. Zwracano też uwagę na rozwijanie współpracy gospodarczej, naukowo-technicznej i kulturalnej (CAW 1899/99/2, 546 i 553). W kolejnych Węzłowych założeniach obronnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z października 1978 r. ponownie

deklarowano, że Polska kierując się zasadą pokojowego współistnienia państw o odmiennych ustrojach społecznych i nieingerencji w ich wewnętrzne sprawy, prowadzi działania na rzecz odprężenia i współpracy międzynarodowej. Szczególny nacisk położono na udział w przedsięwzięciach zmierzających do ograniczenia zbrojeń i redukcji sił zbrojnych oraz utworzenia trwałego systemu bezpieczeństwa zbiorowego w Europie. Podkreślano też potrzebę uczestnictwa w działaniach ograniczających rozprzestrzenianie zbrojeń nuklearnych (CAW 1899/99/2, 7 i 24). Takie stanowisko wynikało z podstawowych interesów Polski, dla której ograniczenie i redukcja zbrojeń były jedyną szansą na zmniejszenie nakładów na siły zbrojne. Nakłady te, ze względu na dynamiczny rozwój nowoczesnych technologii wojskowych, systematyczne wzrastały, co poważnie ograniczało możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, powodując rosnące niezadowolenie społeczeństwa. Stąd też Polska była inicjatorem wielu propozycji rozbrojeniowych na forum międzynarodowym, które w większości nie zostały jednak zaakceptowane przez mocarstwa zachodnie (Kamiński 1982, 227 i n.).

Po upadku komunizmu w Polsce, w przyjętej w lutym 1990 r. Doktrynie obronnej Rzeczypospolitej Polskiej, również wyraźnie akcentowano, że utrwalanie pokoju oraz zapobieganie wojnie jest zasadniczym celem polskiej polityki zagranicznej, a wszelkie konflikty i sytuacje kryzysowe powinny być rozwiązywane środkami pokojowymi. W pełni aprobowano zasady pokojowego współistnienia wszystkich państw i narodów, nieingerencji w sprawy wewnętrzne oraz realizacji podjętych zobowiązań międzynarodowych. Wyrzekano się użycia siły lub groźby jej użycia wobec innych państw z wyjątkiem działań w celu odparcia zbrojnej napaści. Występowano przeciwko wszelkim formom wyścigu zbrojeń oraz opowiadano się za utrzymaniem tylko takich sił zbrojnych, które zapewniałyby niezbędną wystarczalność obronną (Uchwała KOK z 21.02.1990).

W art. 2 Polska deklarowała swój aktywny udział we współpracy międzynarodowej ukierunkowanej na zapewnienie pokoju i bezpieczeństwa na świecie, w tym prowadzenie działań na rzecz ograniczenia i redukcji zbrojeń oraz zakazu posiadania broni masowego rażenia, w tym zwłaszcza broni jądrowej (Dz.U. 1955 nr 30, poz. 182). Już w październiku 1957 r. polski minister spraw zagranicznych Adam Rapacki przedstawił na forum Zgromadzenia Ogólnego ONZ plan utworzenia strefy bezatomowej. Plan ten zakładał wprowadzenie zakazu produkcji i magazynowania broni jądrowej na terytorium obu istniejących wówczas państw niemieckich i na terytorium Polski (Przemówienie A. Rapackiego z 2.10.1957). Do polskiej inicjatywy 3 października przyłączyła się Czechosłowacja, a 5 października poparła ją Niemiecka Republika Demokratyczna. W lutym 1958 r. Polska zwróciła się z memorandum do państw Europy Zachodniej − Francji, Republiki Federalnej Niemiec, Wielkiej Brytanii, Belgii i Danii oraz Stanów Zjednoczonych i Kanady w sprawie utworzenia strefy bezatomowej obejmującej terytoria czterech państw: Polski, Czechosłowacji, Niemieckiej Republiki Demokratycznej

i Niemieckiej Republiki Federalnej. Oprócz wcześniejszych zakazów produkcji i magazynowania dołączono propozycję zakazu używania broni nuklearnej na obszarze strefy oraz utworzenia systemu międzynarodowej kontroli. Propozycja rządu polskiego nazwana Planem Rapackiego nie znalazła uznania państw zachodnich, które potraktowały ją jako próbę naruszenia równowagi sił w Europie (Marcinkowski 1986, 123-124). Wśród argumentów wymieniano naruszenie strategicznej struktury NATO poprzez wyłączenie terytorium Republiki Federalnej Niemiec jako miejsca rozlokowania wyrzutni i magazynów broni nuklearnej, co zmniejszyłoby możliwość rażenia celów na terytorium państw Układu Warszawskiego ze względu na ograniczony zasięg amerykańskich rakiet rozlokowanych w Europie Zachodniej (Ocena 1957). Polską inicjatywę poparły państwa Układu Warszawskiego, które w Deklaracji Doradczego Komitetu Politycznego z 24 maja 1958 r. stwierdzały, że utworzenie strefy bezatomowej przyczyniłoby się do obniżenia napięcia w Europie Środkowej i zmniejszenia ryzyka wybuchu wojny z użyciem broni jądrowej oraz stanowiłoby podstawę do dalszych porozumień w dziedzinie rozbrojenia (Organizacja UW 1955-1975, 38-39).

W marcu 1962 r., podczas Konferencji Komitetu Rozbrojeniowego w Genewie, Polska przedstawiła memorandum w sprawie utworzenia strefy bezatomowej i ograniczonych zbrojeń w Europie, które nie stało się jednak przedmiotem szerszych rozmów (Jarząbek 2008a, 16-17). Kontynuacją tych działań była zgłoszona w grudniu 1963 r. przez I sekretarza Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR) Władysława Gomułkę propozycja zamrożenia zbrojeń jądrowych i termojądrowych na terytorium czterech państw: Polski, Czechosłowacji, Niemieckiej Republiki Demokratycznej i Republiki Federalnej Niemiec. Propozycja ta, nazwana potem Planem Gomułki, została w lutym 1964 r. przedstawiona w Memorandum rządu PRL w sprawie zamrożenia zbrojeń jądrowych i termojądrowych w Europie Środkowej wystosowanym do rządów: Stanów Zjednoczonych, Kanady, Francji, Wielkiej Brytanii, Republiki Federalnej Niemiec, Belgii, Holandii, Związku Radzieckiego, Czechosłowacji i Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Zięba/Zając 2005, 217-218). Plan zakładał objęcie zamrożeniem wszelkiego rodzaju ładunków jądrowych i termojądrowych. Państwa, których armie dysponowały bronią jądrową i termojądrową na obszarze zamrożenia, miały zobowiązać się do nieprodukowania, niewprowadzania i niesprowadzania tej broni. Proponowano ustanowienie sytemu gwarancji i nadzoru poprzez powołanie mieszanych komisji złożonych z przedstawicieli Układu Warszawskiego i sojuszu NATO oraz wymianę informacji i sprawozdań. Oprócz wymienionych w pierwszej wersji planu czterech państw przewidywano możliwość przystąpienia do strefy zamrożenia zbrojeń jądrowych i termojądrowych innych zainteresowanych państw (Memorandum rządu PRL z 29.02.1964). Proponując zamrożenie zbrojeń nuklearnych, zamiast wcześniejszego zakazu, oczekiwano, że propozycja ta uzyska poparcie niektórych państw Europy Zachodniej, w tym zwłaszcza Francji i Wielkiej

Brytanii. Państwa te jednak, biorąc pod uwagę ich ścisłą współpracę z Republiką Federalną Niemiec, odrzuciły tę propozycję, uznając, że może ona doprowadzić do zachwiania równowagi w Europie (Pasztor 2003, 109-110). Podobnie jak wcześniejsza inicjatywa ministra Adama Rapackiego Plan Gomułki spotkał się tylko z poparciem państw-stron Układu Warszawskiego.

Szczególnie istotna była kolejna polska propozycja dotycząca zwołania ogólnoeuropejskiej konferencji bezpieczeństwa. W grudniu 1964 r. przedstawił ją na forum Zgromadzenia Ogólnego ONZ minister Adam Rapacki. Propozycja ta znalazła później odzwierciedlenie w treści Deklaracji w sprawie umocnienia pokoju i bezpieczeństwa w Europie, którą uchwalono w lipcu 1966 r. w Bukareszcie na naradzie Doradczego Komitetu Politycznego Układu Warszawskiego. Stwierdzano w niej, że konferencja mogłaby sprzyjać utworzeniu w Europie systemu bezpieczeństwa zbiorowego, co byłoby przełomowym wydarzeniem w działaniach na rzecz utrzymania pokoju na tym kontynencie. Deklarowano możliwość udziału w konferencji wszystkich państw zainteresowanych bezpieczeństwem w Europie, co uzasadniano faktem, że była ona obszarem, na którym rozpoczęły się dwie wojny światowe (Deklaracja UW z 5.07.1966). Deklaracja ta niestety nie spotkała się z zainteresowaniem państw zachodnich, co jednak nie zniechęciło państw Układu Warszawskiego do ponowienia propozycji zwołania ogólnoeuropejskiej konferencji w sprawie bezpieczeństwa i współpracy w Europie. W marcu 1969 r. w apelu Doradczego Komitetu Politycznego skierowanym do wszystkich państw Europy stwierdzano, że konferencja taka stworzyłaby możliwość zniesienia podziału kontynentu na dwa wrogie bloki wojskowe poprzez zacieśnienie pokojowej współpracy i wyeliminowanie tym samym groźby konfrontacji wojennej (Apel UW z 17.03.1969). W maju 1969 r. I sekretarz KC PZPR Władysław Gomułka, podczas spotkania z wyborcami w Warszawie, stwierdził, że zasadniczym celem konferencji w sprawie bezpieczeństwa i współpracy powinno być przygotowanie układu o bezpieczeństwie zbiorowym w Europie. W projekcie tego układu, przygotowanym przez polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, zakładano wyrzeczenie się stosowania siły, rozstrzyganie wszelkich sporów przy użyciu środków pokojowych oraz uznanie istniejących granic państwowych. Proponowano też zinstytucjonalizowanie sytemu bezpieczeństwa na kontynencie poprzez utworzenie Organizacji Państw Europejskich (Jarząbek 2008a, 46, 51-52).

Propozycje Polski zostały tylko częściowo zaakceptowane przez sojuszników. W październiku 1969 r. ministrowie spraw zagranicznych państw Układu Warszawskiego, po naradzie w Pradze, wydali oświadczenie, w którym proponowali włączenie do porządku obrad przyszłej konferencji bezpieczeństwa i współpracy w Europie zagadnień wyrzeczenia się stosowania siły lub groźby jej użycia oraz rozszerzenia stosunków handlowych, gospodarczych i naukowo-technicznych. Jednocześnie pozytywnie odniesiono się do inicjatywy rządu Finlandii, który wyraził gotowość przygotowania i przeprowadzenia konferencji europejskiej (Oświadczenie

UW z 31.10.1969). Zasadniczym czynnikiem skłaniającym władze Polski do wystąpienia z propozycją zwołania konferencji w sprawie bezpieczeństwa i współpracy w Europie było dążenie do uzyskania politycznej akceptacji, w tym zwłaszcza uznania przez państwa zachodnie należące do „wielkiej czwórki" granicy zachodniej na Odrze i Nysie Łużyckiej. Podział polityczny Europy na dwa bloki wojskowe nie sprzyjał polskim interesom, stąd też rozpoczęcie dialogu z Zachodem uznano za istotny element poprawy bezpieczeństwa międzynarodowego (Zięba 2015, 115).

Zwołanie Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie uznano za ważny sukces w polityce odprężenia na arenie międzynarodowej. Przyjęcie w 1976 r. Aktu końcowego KBWE traktowano jako zapowiedź aktywnej współpracy w tym zakresie. Brak wyraźnych postępów w rokowaniach rozbrojeniowych skłonił władze Polski do wystąpienia w maju 1980 r. z propozycją zorganizowania w Warszawie konferencji w sprawie odprężenia militarnego i rozbrojenia w Europie. Pomysł ten poparły państwa Układu Warszawskiego podczas narady Doradczego Komitetu Politycznego, która odbyła się w Warszawie (Organizacja UW 1955-1985, 338). Państwa zachodnie nie zaakceptowały tej propozycji. Mimo to w listopadzie 1980 r., w czasie spotkania KBWE w Madrycie, Polska ponowiła swoją propozycję zwołania w Warszawie Konferencji Odprężenia Militarnego i Rozbrojenia, która miała się odbyć 20 października 1981 r. w Warszawie. Wśród podstawowych problemów jej obrad wymieniano: powstrzymanie rozbudowy sojuszy polityczno-wojskowych, zamrożenie liczebności sił zbrojnych, a następnie ich stopniową redukcję oraz ograniczenie zbrojeń. Propozycję tą omawiano w kolejnych rundach rokowań, przy czym wariantem konkurencyjnym był francuski projekt zwołania konferencji w sprawie środków budowy zaufania i bezpieczeństwa oraz rozbrojenia w Europie. W dokumencie podsumowującym obrady KBWE w Madrycie z 6 września 1983 r. przychylono się do francuskiej propozycji zwołania konferencji w sprawie środków budowy zaufania, której pierwszy etap miał się odbyć w Sztokholmie (Mierzejewski 2011, 71-73).

W maju 1987 r. przewodniczący Rady Państwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej gen. Wojciech Jaruzelski przedstawił propozycję planu rozbrojenia, która następnie znalazła swoje odzwierciedlenie w opublikowanym 17 lipca Memorandum rządu PRL w sprawie zmniejszenia zbrojeń i zwiększenia zaufania w Europie Środkowej. Zawarty w nim plan nazwany Planem Jaruzelskiego przewidywał podjęcie szeregu działań rozbrojeniowych, które miały objąć terytoria państw takich jak: Belgia, Czechosłowacja, Dania, Holandia, Luksemburg, Niemiecka Republika Demokratyczna, Republika Federalna Niemiec, Polska i Węgry. W pierwszym etapie planowano stopniowe wycofywanie lub redukcję uzgodnionych rodzajów broni jądrowej: rakiet operacyjnych i taktycznych, dział atomowych, samolotów nosicieli broni jądrowej oraz ładunków nuklearnych, w tym min i bomb jądrowych. W drugim etapie zakładano wycofanie lub redukcję określonych rodzajów broni konwencjonalnej, zwłaszcza o dużej sile i precyzji rażenia, jak: czołgi, artyleria

dalekonośna oraz samoloty i śmigłowce uderzeniowe. Trzeci etap obejmować miał stopniową ewolucję doktryn militarnych w celu przekształcenia ich w doktryny obronne, co związane byłoby jednocześnie z utrzymaniem przez poszczególne państwa takiego potencjału wojskowego, który służyłby wyłącznie do zapewnienia skutecznej obrony. Ostatni czwarty etap miał doprowadzić do wypracowania odpowiednich środków budowy zaufania oraz mechanizmów weryfikacji przestrzegania przyjętych zobowiązań rozbrojeniowych, takich jak: inspekcje na miejscu, wymiana informacji czy punkty kontrolne na granicach strefy (Memorandum rządu PRL z 17.07.1978). Plan Jaruzelskiego nawiązywał do przedstawionych rok wcześniej na XXVII Zjeździe KPZR propozycji Michaiła Gorbaczowa oraz amerykańsko-radzieckich negocjacji dotyczącymi redukcji rakiet średniego zasięgu. Był on konsultowany z innymi państwami Układu Warszawskiego, a w jego przygotowaniu uczestniczyła również grupa radzieckich ekspertów. Elementy tego planu zostały wykorzystane podczas rozmów rozbrojeniowych prowadzonych w czasie Spotkania wiedeńskiego KBWE (Świder 2019, 266-269).

Art. 3 Układu zobowiązywał władze państwowe Polski do bieżącego konsultowania z sojusznikami wszystkich ważnych spraw międzynarodowych w celu zabezpieczenia wspólnych interesów związanych z zapewnieniem pokoju i bezpieczeństwa. W art. 6 zakładano utworzenie organu polityczno-wojskowego Układu Warszawskiego o charakterze konsultacyjnym w postaci Doradczego Komitetu Politycznego, który jednocześnie miał prawo do powoływania innych organów pomocniczych (Dz.U. 1955 nr 30, poz. 182). Zapis ten stał się podstawą do utworzenia organów o charakterze doradczym i konsultacyjnym, jak np. Komitet Ministrów Spraw Zagranicznych, umożliwiając bardziej sprawne rozwiazywanie różnorodnych problemów, przed jakimi stanął Układ Warszawski w okresie swojego istnienia. Przedmiotem rozważań tych organów była głównie sytuacja polityczna i militarna w Europie i na świecie oraz ewentualne działania mające na celu zapewnienie stabilizacji na arenie międzynarodowej. Ich rezultat to liczne propozycje państw Układu Warszawskiego zgłaszane na forum Organizacji Narodów Zjednoczonych bądź też kierowane bezpośrednio do państw sojuszu NATO (Jarząbek 2008b, 364-365).

2. Zobowiązania militarne

Najistotniejszym z punktu zapewnienia bezpieczeństwa Polski i pozostałych państw-sygnatariuszy był art. 4 Układu, który zakładał, że w przypadku napaści zbrojnej na jedno lub kilka państw-stron dokonanej przez inne państwo lub grupę państw każde państwo Układu Warszawskiego udzieli zaatakowanemu państwu lub państwom natychmiastowej pomocy indywidualnie lub w porozumieniu

z innymi państwami. Pomoc ta miała być udzielona wszelkimi niezbędnymi środkami, włącznie z zastosowaniem siły zbrojnej. Podejmowane działania miały być niezwłocznie konsultowane z pozostałymi państwami sojuszu, a o ich zakresie miała być poinformowana Rada Bezpieczeństwa ONZ. Wstrzymanie tych działań warunkowano podjęciem przez Radę Bezpieczeństwa środków w celu przywrócenia i utrzymania pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego (Dz.U. 1955 nr 30, poz. 182). Polska wydzieliła do dyspozycji Zjednoczonych Sił Zbrojnych kontyngent wojskowy w postaci tzw. Frontu Nadmorskiego, który od połowy lat 60. został uwzględniony w planach strategicznych Układu Warszawskiego. Był on przewidziany do działań defensywno-ofensywnych poza granicami państwa na nadmorskim kierunku operacyjnym, obejmującym: Półwysep Jutlandzki i wyspy Danii, północną część terytorium Republiki Federalnej Niemiec oraz Holandię i Belgię. Był to kierunek pomocniczy, co miało związek z ówczesnym położeniem geopolitycznym Polski, która nie graniczyła bezpośrednio z państwami sojuszu NATO. Wojska tego kontyngentu przewidywano także użyć do działań obronnych własnego terytorium na linii rzek Odry i Nysy Łużyckiej i wzdłuż wybrzeża Morza Bałtyckiego. Plany operacyjne dla Frontu opracowywane były przez Sztab Generalny Wojska Polskiego, a zatwierdzał je premier rządu PRL. Od 1965 do 1989 r. przyjęto kilka kolejnych planów operacyjnych do wspólnych działań w ramach Układu Warszawskiego, z których przedostatni z 1986 r., oprócz działań defensywno-ofensywnych poza granicami kraju, uwzględniał także prowadzenie operacji obronnej na terytorium Polski, wzdłuż zachodniej granicy, co wcześniej uwzględniano tylko w planach narodowych (IPN 02958/164, 2-4, 02958/166, 11-21 i 02958/154, 11-21).

Specyficzną formą „udzielenia pomocy" sojusznikowi był udział Wojska Polskiego w interwencji zbrojnej w Czechosłowacji w okresie sierpień – listopad 1968 r. Oficjalną podstawą do tej interwencji stała się prośba konserwatywnej grupy czechosłowackich komunistów, która nie zaakceptowała charakteru przemian politycznych w swoim kraju, jakie realizował I sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji Aleksander Dubczek (Dubel/Niemczyk 2014, 16). Zmiany te zaniepokoiły także przywódców partii komunistycznych i rządy państw Układu Warszawskiego, w tym Polski. Szczególnie negatywną ich ocenę prezentował I sekretarz KC PZPR Władysław Gomułka, który uznał, że realizowane w Czechosłowacji przemiany prowadzą do zmiany systemu politycznego tego kraju w kierunku „demokracji burżuazyjnej". Był to w jego ocenie krok w kierunku destabilizacji sytuacji politycznej w pozostałych krajach Układu Warszawskiego, co w efekcie mogło doprowadzić do rozpadu tego sojuszu (Pajórek 1998, 96).

W związku z przygotowaniami do operacji „Dunaj" w lipcu 1968 r. Polska wydzieliła do dyspozycji Naczelnego Dowódcy Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego kontyngent w postaci 2 Armii złożonej z: dowództwa i sztabu utworzonego na bazie Dowództwa Śląskiego Okręgu Wojskowego (SOW), dwóch

dywizji pancernych (bez jednostek rakiet taktycznych, artylerii haubic i ciężkich inżynieryjnych), kompanii rozpoznania specjalnego SOW, kolumny transportowej i sanitarnej oraz jednostek zabezpieczenia. Dodatkowo dowództwu armii przydzielono batalion rozpoznania specjalnego szczebla centralnego. Wydzielone siły w praktyce odpowiadały wielkości korpusu ogólnowojskowego, a nazwanie ich „armią" wynikało z braku w ówczesnej strukturze Wojska Polskiego dowództwa operacyjnego szczebla niższego niż armia. Rolę odwodu spełniała dywizja zmechanizowana, która chociaż była jednostką SOW, znajdowała się w dyspozycji grupy operacyjnej Sztabu Generalnego WP (IPN 02958/1, 3).

Przed północą 20 sierpnia 1968 r. 2 Armia Wojska Polskiego przekroczyła granicę Czechosłowacji wraz z jednostkami: Armii Radzieckiej, Narodowej Armii Ludowej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Bułgarskiej Armii Ludowej i Ludowej Armii Węgierskiej (IPN 02958/2, 61). Polskie jednostki zajęły planowane rejony do godzin wieczornych 22 sierpnia. Na terytorium Czechosłowacji znalazły się dwie dywizje pancerne liczące łącznie 12,8 tys. żołnierzy mających 456 czołgów, 320 transporterów opancerzonych oraz 119 dział i moździerzy. 24 sierpnia, na wniosek dowództwa operacji „Dunaj", podjęto decyzję o wprowadzeniu do Czechosłowacji dywizji zmechanizowanej, będącej w dyspozycji grupy operacyjnej Sztabu Generalnego WP. W rezultacie tych działań liczba polskich dywizji w Czechosłowacji zwiększyła się z 2 do 3, a ogólny stan polskiego kontyngentu wzrósł do 24,3 tys. żołnierzy mających na uzbrojeniu 647 czołgów, 566 transporterów opancerzonych oraz 251 dział i moździerzy. W celu odtworzenia drugiego rzutu armii do dyspozycji grupy operacyjnej Sztabu Generalnego WP 26 sierpnia przekazano dywizję powietrznodesantową, którą zgrupowano w Kotlinie Kłodzkiej (Pajórek 1998, 148 i n.).

Do głównych zadań kontyngentu Wojska Polskiego w Czechosłowacji należało blokowanie jednostek wojskowych Czechosłowackiej Armii Ludowej (CzAL) poprzez organizowanie punktów oporu w formie obrony okrężnej, ochrona magazynów i składów wojskowych oraz przygotowanie do ewentualnego rozbrojenia jednostek CzAl. Prowadzono również pracę polityczną wśród dowództw i żołnierzy czechosłowackich oraz terenowych władz i ludności cywilnej, która miała uzasadnić celowość podjętej przez Układ Warszawski interwencji (IPN 02958/2a, 261). Stosunkowo wysokie były ogólne koszty udziału polskich jednostek w interwencji Układu Warszawskiego w Czechosłowacji. Składały się na nie wydatki związane z: uczestniczeniem w ćwiczeniach „Szumawa" i „Pochmurne Lato-1968", utrzymaniem wojsk w gotowości do przekroczenia granicy, wykonywaniem zadań na terytorium Czechosłowacji oraz powrotem do kraju. Szacunkowo wyniosły one 441 mln zł i 340 tys. koron czeskich, co stanowiło znaczna kwotę w stosunku do ówczesnego budżetu MON (Pajórek 1998, 219-221).

Art. 5 Układu zobowiązywał kraje członkowskie do wydzielenia ze składu swoich sił zbrojnych kontyngentów, które miały być oddane do dyspozycji

Zjednoczonego Dowództwa Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego. Nakładał również obowiązek wzmacniania systemu obronnego państwa w celu zapewnienia obrony własnego terytorium przed ewentualną agresją oraz zabezpieczenia nienaruszalności granic (Dz.U. 1955 nr 30, poz. 182). Wielkość polskiego kontyngentu wojskowego ustalano na podstawie protokołów uzgodnień, które przyjmowano podczas przeprowadzanych przez rządy PRL i ZSRR dwustronnych narad. Oprócz wspomnianego wcześniej Frontu Nadmorskiego, złożonego z jednostek operacyjnych wojsk lądowych i wojsk lotniczych, uwzględniano w nich również wojska obrony powietrznej kraju, które wchodziły w skład sojuszniczego systemu obrony powietrznej i jednocześnie systemu obrony terytorialnej kraju, oraz marynarkę wojenną, której część na wypadek wojny miała wejść w skład Zjednoczonej Floty Bałtyckiej. Wymagania zawarte w protokołach uzgodnień i związanych z nimi rekomendacjach określały: szczegółowy skład tych sił, w tym ilość związków taktycznych i oddziałów, poziom ich ukompletowania, liczbę żołnierzy, poziom gotowości bojowej, jak również przewidywane do wprowadzenia docelowe typy uzbrojenia i wyposażenia, w ramach obowiązującej w Układzie Warszawskim zasady maksymalnej standaryzacji sprzętu bojowego (IPN 02958/372, 20-32).

Polska starała się dotrzymać podjętych zobowiązań, chociaż w początkowym okresie liczba przewidzianych do wystawienia jednostek wojskowych przekraczała w ocenie Sztabu Generalnego WP możliwości ekonomiczne kraju. Uznano, że ich utrzymanie będzie wymagało olbrzymich nakładów finansowych, zarówno na armię, jak i na przemysł zbrojeniowy, co wpłynie negatywnie na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego państwa. W specjalnym memorandum, skierowanym do władz politycznych, proponowano zmniejszenie liczby dywizji ogólnowojskowych z 17 do 11, co pozwalało na zmniejszenie wydatków o 12 mld zł i dostosowanie ich do poziomu przewidzianego w planie rozwoju wojska na lata 1955-1960 (Poksiński 2000, 89, 94-95). Propozycje te zostały w znacznym stopniu uwzględnione, gdyż docelowo w Wojsku Polskim znalazło się 15 dywizji ogólnowojskowych, z których 3 zostały głęboko skadrowane, 2 pełniły funkcje jednostek szkolnych, a 2 dywizje (desantowa i powietrznodesantowa) były faktycznie wielkości brygady (Wiśniewski 2015, 47).

Po przeobrażeniach organizacyjnych przełomu lat 50. i 60. utrzymywano praktycznie stały skład związków operacyjnych i taktycznych, które w ramach Frontu Nadmorskiego obejmowały: dwie armie ogólnowojskowe pierwszego rzutu po 5 dywizji, jedną armię ogólnowojskową drugiego rzutu złożoną z 3 dywizji, armię lotniczą, jednostki odwodowe frontu, w tym 2 dywizje desantowe. W składzie wojsk obrony powietrznej kraju znajdowały się 3 korpusy, a w marynarce wojennej 3 flotylle. Spośród dywizji ogólnowojskowych 8 posiadało poziom rozwinięcia czasu wojennego i znajdowało się w stałej gotowości do użycia, zapewniając bezpieczeństwo zachodnich granic. Taki sam poziom gotowości utrzymywały jednostki wojsk obrony powietrznej kraju i marynarki wojennej (CAW 1788/90/39, 4-40).

Na początku lat 70. na wypadek wojny przewidywano zwiększenie stanu wojsk operacyjnych z 237 tys. do 578 tys. żołnierzy. Oprócz jednostek okresu pokoju miały być wówczas dodatkowo sformowane 2 rezerwowe dywizje zmechanizowane oraz szereg jednostek artylerii, wojsk inżynieryjnych, wojsk chemicznych oraz logistycznych (IPN 02958/06/374, 37, 43-52). W połowie lat 80. Polska zobowiązywała się już wystawić w czasie wojny siły liczące 930 tys. żołnierzy. Liczbę rezerwowych dywizji zmechanizowanych zwiększono wówczas z 2 do 4. Wzrosła również liczba jednostek wsparcia, zwłaszcza artylerii (IPN 02958/769, 2, 4-12). W tym okresie polskie wojska operacyjne wydzielone w skład Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego miały na uzbrojeniu: 3468 czołgów, 952 bojowe wozy piechoty, 2151 transporterów opancerzonych, 696 opancerzonych samochodów rozpoznawczych, 67 dział samobieżnych, 1500 dział kalibru powyżej 100 mm i 388 wyrzutni przeciwpancernych pocisków kierowanych. Oprócz tego dysponowały 28 wyrzutniami rakiet taktyczno-operacyjnych i 43 wyrzutniami rakiet taktycznych przystosowanych do przenoszenia głowic z ładunkami jądrowymi (IPN 02958/574, 17-19).

Polska często nie była w stanie wywiązać się z przyjętych zobowiązań, co związane było głównie z trudną sytuacją gospodarczą kraju i kryzysami społecznymi. Dość powszechną praktyką była rezygnacja z realizacji planowanych przedsięwzięć organizacyjnych, np. w planie na lata 1966-1970, poprzedzającym wydarzenia grudniowe w 1970 r., zrezygnowano z formowania 2 rezerwowych dywizji zmechanizowanych, co pozwoliło zaoszczędzić 3 mld zł. Podobne działania dotyczyły wówczas nowych typów uzbrojenia i sprzętu wojskowego, np. w powyższym okresie nastąpiło znaczne zmniejszenie planowanych dostaw: czołgów T-55A z 1300 do 750 szt., czołgów PT-76B z 210 do 100 szt., transporterów opancerzonych SKOT z 2700 do 2200 szt., transporterów opancerzonych FUG z 1300 do 600 szt., transporterów pływających K-61 z 200 do 98 szt. czy promów przeprawowych z 80 do 40 szt. (CAW 1806/92/3, 392, 403 i 405-407). Sytuacja taka niewątpliwie podważała wiarygodność Polski jako sojusznika, jednak najczęściej spotykała się ze zrozumieniem pozostałych państw-członków Układu Warszawskiego, które również borykały się z wieloma problemami społeczno-gospodarczymi.

3. Zobowiązania w zakresie współpracy gospodarczej

Oprócz zobowiązań o charakterze politycznym i wojskowym Układ Warszawski podejmował również kwestię sojuszniczej współpracy gospodarczej państw-sygnatariuszy. Art. 8 Układu zobowiązywał Polskę do wzmacniania więzi ekonomicznych, co związane było z udziałem we wspólnych przedsięwzięciach mających na celu rozbudowę infrastruktury obronnej zarówno na potrzeby własne,

jak i państw sojuszniczych (Dz.U. 1955 nr 30, poz. 182). Dotyczyło to zwłaszcza: szlaków komunikacyjnych kolejowych i drogowych, węzłów komunikacyjnych i baz przeładunkowych, taboru kolejowego, samochodowego, samolotów i statków transportowych, środków łączności liniowej i radioliniowej, magazynów paliw i środków materiałowych. Na początku lat 80. Polska miała przygotowanych 9 szlaków kolejowych od wschodniej do zachodniej granicy kraju o łącznej długości 5698 km i przepustowości 399 transportów na dobę. Blisko połowę tych szlaków zelektryfikowano. Spośród 9 szlaków 5 było przygotowanych do przejazdu pociągów o długości 600 m i masie 1500 ton, 2 szlaki dla pociągów o długości 600 m i masie 1200 ton, 1 szlak dla pociągów o długości 470 m i masie 1000 ton oraz 1 szlak dla pociągów o długości 550 m i masie 700 ton. Na granicy z ZSRR przygotowano 9 zasadniczych i 10 zapasowych rejonów przeładunkowych, co związane było z inną szerokością torów w obu krajach. Park lokomotyw towarowych obejmował: 1595 elektrowozów, 1525 lokomotyw spalinowych i 1936 parowozów. Do przewozu wojsk przeznaczonych było 205 893 wagony, w tym 9179 do przewożenia czołgów. Na potrzeby tranzytowego przegrupowania wojsk przygotowanych było 20 szlaków drogowych o łącznej długości 12 180 km. Utrzymywano też 5 głównych dróg dofrontowych o długości 1389 km i 5 dróg rokadowych o długości 2615 km. Na wydzielonych do przegrupowania wojsk odcinkach dróg znajdowały się 283 mosty i wiadukty o długości powyżej 50 m. Na rzekach Wisła, Odra i Nysa Łużycka przygotowano 87 zapasowych mostów i przepraw przewidzianych do zbudowania w przypadku zniszczenia mostów stałych. Do przewozu zaopatrzenia dla wojsk drogą morską przeznaczonych było 47 statków, które miały do dyspozycji 4 porty główne, w Gdańsku, Gdyni, Szczecinie i Świnoujściu, oraz 10 portów zapasowych (IPN 02958/566, 11-15, 54-55, 58-60, 62 i 65). Znaczenie tej infrastruktury wiązało się głównie z tranzytowym charakterem terytorium Polski, przez które na wypadek wojny przewidziane były masowe przegrupowania zarówno wojsk własnych, jak i wojsk Armii Radzieckiej z zachodnich okręgów wojskowych ZSRR. Wymagało to jej ciągłej rozbudowy oraz utrzymania w stanie zapewniającym pełne zabezpieczenie potrzeb czasu wojennego, co częściowo realizowano poprzez dofinansowanie prowadzonych inwestycji ze środków będących w dyspozycji Zjednoczonego Dowództwa Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego.

Współpraca gospodarcza powiązana była również ze stopniowo pogłębiająca się specjalizacją w produkcji różnych typów uzbrojenia, co przy stosunkowo głębokiej standaryzacji umożliwiało obniżenie kosztów pozyskiwania jego najnowszych generacji. Polski przemysł obronny aktywnie włączył się do kooperacji w zakresie produkcji różnych systemów uzbrojenia oraz sprzętu wojskowego. Dotyczyło to zwłaszcza: sprzętu pancernego, artyleryjskiego, inżynieryjno-saperskiego, lotniczego i okrętów. W zakresie sprzętu pancernego Polsce przyznano prawo do specjalizacji w produkcji: czołgów średnich i podstawowych (T-55 i T-72), czołgów mostowych (BLG-70), wozów zabezpieczenia technicznego (WZT-1, WZT-2 i WZT-3),

transporterów opancerzonych (MT-LB), czołgowych karabinów maszynowych KPWT kalibru 14,5 mm i DSzK kalibru 12,7 mm oraz radiostacji czołgowych różnych typów. Z innych rodzajów uzbrojenia i wyposażenia specjalizowano się m.in. w produkcji: dział samobieżnych 2S1 Goździk, ciągników artyleryjskich typu ATS-59, armat przeciwlotniczych 23 mm typu ZU-23x2, przeciwlotniczych zestawów rakietowych typu Strzała-1, sprzętu inżynieryjno-saperskiego (parki pontonowe, maszyny inżynieryjne, wykrywacze min), samolotów transportowych An-2 i An-28, śmigłowców wielozadaniowych Mi-2 oraz okrętów desantowych (Modrzewski 1995, 31). W latach 80. potencjał polskiego przemysłu obronnego obejmował 85 przedsiębiorstw będących finalnymi producentami wyrobów wojskowych oraz ok. 250 zakładów kooperacyjnych, wykonujących ważniejsze zespoły i podzespoły. W miarę zwiększania produkcji i rozszerzania współpracy z innymi krajami znaczna część wytwarzanego uzbrojenia kierowana była na eksport. W latach 1986-1989 dotyczyło to 52% wyrobów, z czego 44% trafiało do krajów Układu Warszawskiego. Największy udział w produkcji na eksport miały: przemysł lotniczy – 80%, przemysł pancerny – 75% i przemysł stoczniowy 72% (Daniluk 1996, 127-132).

Podsumowanie

Polska, będąc członkiem Układu Warszawskiego, podejmowała wszechstronne działania wynikające z podjętych zobowiązań sojuszniczych. Pomimo dominującej pozycji ZSRR w tym sojuszu starano się brać aktywny udział we wszystkich formach współpracy. W zakresie działalności politycznej były to inicjatywy na forum międzynarodowym, które w przypadku powodzenia miały bezpośredni wpływ na bezpieczeństwo własnego kraju. Dotyczyło to zarówno wprowadzenia stref bezatomowych, jak i zmniejszenia potencjałów konwencjonalnych czy też budowy środków zaufania. Determinacja Polski w tym zakresie przyniosła pozytywne rezultaty, z których najistotniejszym było doprowadzenie do zwołania Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Jej Akt końcowy otworzył drogę do dalszych negocjacji w ramach konferencji w sprawie środków budowy zaufania i bezpieczeństwa oraz rozbrojenia w Europie. Rezultatem wieloletnich rokowań było przyjęcie układów rozbrojeniowych, które w znacznym stopniu zmniejszyły ryzyko wybuchu konfliktu zbrojnego, przyczyniając się do poprawy bezpieczeństwa na naszym kontynencie.

W miarę możliwości wywiązywano się ze zobowiązań militarnych, które były szczególnie dotkliwe finansowo z powodu narastającego wyścigu zbrojeń, intensywnego rozwoju nowoczesnych środków walki i związanych z tym lawinowo rosnących kosztów zakupu nowego uzbrojenia. Utrzymanie stosunkowo

licznego kontyngentu wojsk przewidzianego do wspólnych działań w ramach Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego było poważnym wyzwaniem, któremu udało się jednak w dużym stopniu sprostać, biorąc głównie pod uwagę własne bezpieczeństwo w realiach zimnowojennego świata. Związki operacyjno-taktyczne i oddziały Wojska Polskiego wydzielone do dyspozycji Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego były dobrze przygotowane do prowadzenia działań wojennych. Sprawdzianem ich gotowości bojowej stały się organizowane cyklicznie manewry i ćwiczenia sojusznicze, podczas których prezentowały one wysoki poziom wyszkolenia. Swoistym, choć nieprzynoszącym chluby, egzaminem przygotowania Wojska Polskiego do działań sojuszniczych był udział w operacji „Dunaj", podczas której jego wydzielone siły wkroczyły na terytorium Czechosłowacji, rzekomo zagrożonej działaniami kontrrewolucyjnymi, gdzie przez kilka miesięcy realizowały zadania okupacyjne. Wysoka ocena sposobu przeprowadzenia tej operacji Układu Warszawskiego przez dowódców sojuszu NATO była także potwierdzeniem dobrego przygotowania Wojska Polskiego.

Współpraca na płaszczyźnie gospodarczej, pomimo znacznych kosztów związanych z początkowymi inwestycjami w przemyśle obronnym, pozwoliła również na uzyskanie istotnych korzyści ekonomicznych związanych z eksportem nowoczesnego uzbrojenia. Broń eksportowana do wielu krajów świata umożliwiała pozyskanie środków finansowych przeznaczonych na zakup nowoczesnych maszyn i urządzeń, które przyczyniały się do poprawy zdolności produkcyjnych polskiego przemysłu ciężkiego. Był to również szeroki transfer nowoczesnych technologii, które miały istotny wpływ na poziom produkcji artykułów przemysłowych przeznaczonych na potrzeby społeczeństwa. Szczególnie istotny okazał się fakt, że Polska była producentem podstawowych typów uzbrojenia, co w znacznym stopniu pozwalało na zabezpieczenie potrzeb własnych sił zbrojnych. Umożliwiało to rezygnację z importu wielu typów uzbrojenia, którego koszty, w związku z rozwojem nowoczesnych technologii, stały się coraz wyższe. Reasumując, Polska sprawdziła się jako wiarygodny sojusznik, co w okresie zimnej wojny i pełnego uzależnienia politycznego od ZSRR było jedynym sposobem zapewnienia sobie bezpieczeństwa.

Bibliografia

Archiwa

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW)

1788/90/39, k. 4-40, Wykaz jednostek Wojska Polskiego na stopie wojennej z dnia 7.12.1961 r., Zarząd VI Sztabu Generalnego WP.

1806/92/3, k. 392, 403, 405-407, Notatka do uzasadnienia w sprawie zamierzeń organizacyjnych i wielkości wydatków wojskowych MON na lata 1966-1970 z 9.11.1964 r.

1899/99/2, k. 546 i 553, Uchwała nr 002/73 Komitetu Obrony Kraju z dnia 31.10. 1973 r. w sprawie „Węzłowych założeń obronnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej". Zał. nr 001/73.

1899/99/2, k. 7 i 24, Uchwała nr 02/78 Komitetu Obrony Kraju z dnia 19.10.1978 r. w sprawie „Węzłowych założeń obronnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej". Zał. nr 01/78.

Instytut Pamięci Narodowej (IPN)
02958/1, k. 3, Dyrektywa Ministra Obrony Narodowej nr 01/oper. z dnia 27.07.1968 r. godz. 7.00 do przeprowadzenia ćwiczenia „POCHMURNE LATO-68".
02958/1a, k. 13, Dyrektywa Ministra Obrony Narodowej nr 0045/oper. z dnia 25.08.1968 r.
02958/2, k. 61, Sprawozdanie operacyjne z działalności 2 Armii Wojska Polskiego w operacji „Dunaj" za okres od. 17.00 20.8. do 8.00. 21.8.
02958/2a, k. 261, Sprawozdanie analityczne z przygotowania i przeprowadzenia operacji „Dunaj" przez wojska 2 A za okres od 26.07. do 1.10.1968 r.
02958/154, k. 11-21, Plan operacyjnego użycia Sił Zbrojnych PRL na czas wojny z 29.11.1986 r.
02958/164, k. 2-4, Plan operacji zaczepnej Frontu Nadmorskiego z 28.02.1965 r.
02958/166, k. 11-21, Plan operacji zaczepnej Frontu Nadmorskiego z 25.02.1970 r.
02958/372, k. 20-33, Protokół rozwoju Sił Zbrojnych PRL 1963 r.
02958/06/374, k. 37, 43-52, Protokół o wydzieleniu wojsk i marynarki wojennej PRL w skład Zjednoczonych Sił Zbrojnych i ich rozwoju w latach 1971-1975 z 23.04.1971 r.
02958/566, k. 11-15, 54-55, 58-60, 62 65, Informacja o przygotowaniu terytorium PRL do prowadzenia działań wojennych z dnia 17.04.1982 r.
02958/574, k. 17-19, Wykaz podstawowych wzorów uzbrojenia, techniki wojskowej i zabezpieczenia nimi wojsk i sił marynarki wojennej wydzielonych w skład Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego przez Wojsko Polskie na dzień 1.01.1985 r.
02958/769, k. 2, 4-12, Protokół o wydzieleniu wojsk i sił morskich PRL w skład Zjednoczonych Sił Zbrojnych i ich rozwoju na lata 1986-1990 z 9.01.1986 r.

Dokumenty

Apel (1969), Apel państw-stron Układu Warszawskiego do wszystkich krajów Europy uchwalony na naradzie Doradczego Komitetu Politycznego, 17.03.1969 r. W: Trybuna Ludu. 76, 1.
Deklaracja (1966), Deklaracja w sprawie umocnienia pokoju i bezpieczeństwa w Europie uchwalona na naradzie Doradczego Komitetu Politycznego państw-stron Układu Warszawskiego dnia 5.07.1966 r. w Bukareszcie. W: Trybuna Ludu. 188, 1.
Memorandum (1964), Memorandum rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w sprawie zamrożenia zbrojeń jądrowych i termojądrowych w Europie Środkowej z 29.02.1964 r. W: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, „Zbiór dokumentów". 3, 306-308.
Memorandum (1988), Memorandum rządu PRL w sprawie zmniejszenia zbrojeń i zwiększenia zaufania w Europie Środkowej z dnia 17 lipca 1978 r. W: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, „Zbiór dokumentów". 3, 15-16.
Ocena (1957), Ocena reakcji na plan Rapackiego, projekt szyfrogramu MSZ. W: https://digitalarchive.wilsoncenter.org/assets/media_files/000/025/714/25714.pdf [dostęp: 12 X 2020].
Oświadczenie (1969), Oświadczenie narady ministrów spraw zagranicznych państw-stron Układu Warszawskiego z 31.10.1969 r. W: Trybuna Ludu. 303-304, 1.
Przemówienie ministra (1957), Przemówienie ministra spraw zagranicznych PRL Adama Rapackiego wygłoszone na plenarnym posiedzeniu XII Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ, Nowy Jork, 2.10.1957 r. W: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, „Zbiór dokumentów". 10, 282.
Układ o przyjaźni (1955), Układ o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej pomiędzy Ludową Republiką Albanii, Ludową Republiką Bułgarii, Węgierską Republiką Ludową, Niemiecką Republika Demokratyczną, Polską Rzecząpospolitą Ludową, Rumuńską Republiką Ludową,

Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Republiką Czechosłowacką, podpisany w Warszawie dnia 14 maja 1955 roku. Dz.U. 1955 nr 30, poz. 182, 301-302.
Uchwała Komitetu (1990), Uchwała Komitetu Obrony Kraju z dnia 21 lutego 1990 r. w sprawie doktryny obronnej Rzeczypospolitej Polskiej. Monitor Polski, nr 9, poz. 66, 83-84.

Opracowania

Daniluk, M. (1996), Problemy restrukturyzacji polskiego przemysłu zbrojeniowego. W: Myśl Wojskowa. 4, 127-132.
Dubel, L./Niemczyk, M. (2014), „Upojeni wolnością". Historia i idee Praskiej Wiosny jako próba wdrożenia socjalizmu z ludzką twarzą. W: Acta Universitatis Wratislaviensis. 3648. Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem. 36 (4), 9-32.
Jarząbek, W. (2008a), Polska wobec Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Plany i rzeczywistość 1964-1975. Warszawa.
Jarząbek, W. (2008b), PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955-1980. Warszawa.
Kamiński, J. (1982), Koalicje wojskowe. Warszawa.
Marcinkowski, A. (1986), Układ Warszawski. Problemy działalności politycznej. Warszawa.
Mierzejewski, D. J. (2011), Bezpieczeństwo europejskie w warunkach przemian globalizacyjnych. Toruń.
Modrzewski, J. (1995), Polski przemysł zbrojeniowy. W: Wojskowy Przegląd Techniczny i Logistyczny. 2, 30-32.
Organizacja Układu (1975), Organizacja Układu Warszawskiego 1955-1975. Dokumenty i materiały. Warszawa.
Organizacja Układu (1986), Organizacja Układu Warszawskiego. Dokumenty 1955-1985. Warszawa.
Pajórek, L. (1998), Polska a „Praska Wiosna". Udział Wojska Polskiego w interwencji zbrojnej w Czechosłowacji w 1968 roku. Warszawa.
Pasztor, M. (2003), Francja i Wielka Brytania wobec polskich koncepcji rozbrojeniowych 1957--1964. W: Dzieje Najnowsze. 35/1, 85-111.
Poksiński, J. (2000), Memorandum Sztabu Generalnego WP w sprawie Układu Warszawskiego oraz planu rozwoju Sił Zbrojnych PRL na lata 1955-1965. W: Przegląd Historyczno-Wojskowy. 1, 89-96.
Świder, M. (2019), Zaangażowanie Polski w inicjatywy rozbrojeniowe w latach 80. XX wieku grupa robocza PZPR-SPD i plan Jaruzelskiego. W: Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka. 1, 257-280.
Wiśniewski, G. (2015), Struktury organizacyjne, uzbrojenie i wyposażenie techniczne Wojska Polskiego w połowie lat 80. W: Wiedza Obronna. 2-3, 43-61.
Zięba, R. (2015), Bezpieczeństwo europejskie czterdzieści lat po podpisaniu Aktu Końcowego KBWE. W: Rocznik Integracji Europejskiej. 9, 109-122.
Zięba, R./Zając, J. (2005), Polska w stosunkach międzynarodowych 1945-1989. Toruń.

Kultura, literatura, media

DOI: 10.31648/pw.6883

Piotr Fast
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4158-671X
University of Silesia in Katowice

IOSIF BRODSKI I NIKOŁAJ RUBCOW – O TOŻSAMOŚCIOWYCH KONTEKSTACH DWÓCH WIERSZY

Brodsky and Rubtsov – the identity contexts of two poems

Abstract: This paper deals with two poems: "Ты поскачешь во мраке…" by Joseph Brodsky, and "Я буду скакать по следам задремавшей отчизны…" by Nikolay Rubtsov. Analysing some features of these poems and comparing similarities in both poets' biographies, the author states the significant difference between them. Rubtsov, in his opinion, has an identity typical of pre-modern subjectivity. It is conventional, stereotypical and conservative, full of faith in traditional, idealised Russian values. Brodsky's self-defining is in this aspect close to late modernity. It is liquid, all the time in movement, never convinced about self-identity.

Keywords: Iosif Brodsky, Nikolay Rubtsov, pre-modern identity, late modern identity, liquid modernity

Szkic ten poświęcam dwóm utworom: „Ты поскачешь во мраке…" Iosifa Brodskiego z roku 1962 (1992, 226-227) i „Я буду скакать по следам задремавшей отчизны… Nikołaja Rubcowa (Rubtsov 1967, 5-6; wiersz napisany w roku 1963, opublikowany cztery lata później w tomiku „Звезда полей")[1].

Rubcowem zainteresowałem się ponad 30 lat temu. Sporo go czytałem, chociaż w czasach przedinternetowych dostęp do takich lektur był dość ograniczony. Przetłumaczyłem kilkanaście jego wierszy (pierwszy taki przekład został opublikowany bodaj w roku 1987), złożyły się nawet na niewielką książeczkę. Nie umiem sobie już dzisiaj uzmysłowić, co mnie w jego poezji pociągało. Mogę jednak przypuszczać, zakładając pewną hipotetyczną tożsamość owego ówczesnego czytelnika i dzisiejszego narratora tego szkicu, że sprawił to pewien − atrakcyjny dla stosunkowo młodego człowieka z takim przygotowaniem lekturowym, jakie dawała ówczesna edukacja − modernistyczny nadmiar: mocno skonwencjonalizowana metaforyka, regularny wiersz, nostalgiczny, pełen melancholii nastrój (w encyklopedycznym haśle przeczytamy, że Rubcow uprawiał „elegijną liryką filozoficzną" − mocno skorygowałbym ten pogląd, szczególnie jeśli chodzi o jej filozoficzność). Wiele

[1] Oba teksty w całym szkicu cytuję według źródeł wskazanych w bibliografii.

z tych wierszy pamiętam do dzisiaj, ale reguły pamięci każą przecież w moim wieku wyraźniej widzieć zdarzenia i teksty sprzed lat niż sprzed miesiąca. Kiedy czytam je bogatszy o wiele jakże różnych doświadczeń lekturowych, potrafię co najwyżej zrekonstruować ówczesne motywy tego zainteresowania − poezja ta jest dzisiaj dla mnie manieryczna, nazbyt przewidywalna, wręcz nieciekawa. Chociaż potrafię zrozumieć motywy kierujące jej admiratorami. Po roku 1992 już do Rubcowa nie wracałem.

Brodski z kolei przyszedł do mnie kilka lat później i jak na razie mnie nie opuszcza. W sposób oczywisty jest poetą zupełnie innych żywiołów niż Rubcow. I całkiem o co innego w jego poezji chodzi. Dlaczego więc podejmuję próbę porównania tych dla mnie kompletnie nieporównywalnych głosów?

Otóż jakiś czas temu, pracując nad tekstem o mrozie i chłodzie w poezji Brodskiego, uzmysłowiłem sobie, że jego wiersz, o którym wspominam w pierwszym akapicie, bardzo wyraźnie dialoguje z „kultowym" utworem Rubcowa. Przeglądając stosowną literaturę, natknąłem się na książkę W. Barakowa (2005) i nie zaskoczyło mnie, że uważny badacz tego poety dostrzegł pewne analogie jego wiersza do utworu Brodskiego. Króciutki, trzystronicowy rozdzialik jego książki, zatytułowany „Н. Рубцов и И. Бродский", pełen jest jednak nazbyt łatwych i nadmiernie powierzchownych analogii, ukazujących podobieństwo losów obu twórców i etapów rozwoju ich poezji − zbyt wiele trzeba by poświęcić temu miejsca, aby sprawę wyjaśnić detalicznie, pozostawiam więc ten wątek do innej okazji, wykorzystując jedynie w dalszym wywodzie te spostrzeżenia Barakowa, które mogą być przydatne jako argumenty w sprawie, o której piszę.

Gleb Gorbowskij (1982), protektor i przyjaciel poety, we wspomnieniach o Rubcowie pisze, że obaj mieszkali w Leningradzie i spotkali się kilka razy przelotnie w tym mieście pod koniec lat 50., a nawet kiedyś brali udział w tym samym „Turnieju Poetów". Trudno jednak uznać, że należeli do tego samego kręgu towarzyskiego czy kulturowego.

Przypomnijmy jednak, że badacze Rubcowa (studiujący Brodskiego w ogóle nie przydawali jego relacji z Rubcowem żadnego znaczenia) chętnie obu poetów porównywali. S. Faustow (2003) w artykule opublikowanym na portalu Stihi.ru mnoży zbieżności losów obu poetów i poetyckich na nie reakcji. Poszerza je i uzupełnia przywoływany już tu wcześniej Barakow (pominę te detale, odsyłając do jego dostępnej w Internecie monografii). Z mojej perspektywy analogie te są jednak nieistotne, gdyż jak sądzę poetów tych więcej dzieli, niż łączy. Chociaż rację ma Faustow, kiedy przywołuje wiersz Brodskiego z 31 maja 1964 roku:

Два путника, зажав по фонарю,
одновременно движутся во тьме,
разлуку умножая на зарю.
хотя бы и не встретившись в уме.
(Brodski 1992, 323)

Dla rosyjskiego badacza cytat ten ma być potwierdzeniem tożsamości losów obu twórców, stąd ważne są dla niego słowa: *Два путника* […] / *одновременно движутся во тьме*, podczas gdy dla mnie istota ich relacji zapisana jest w słowach mówiących o tym, że ich umysły się nie spotkały (*не встретившись в уме*). Nawiasem mówiąc, zacytowany wiersz Brodskiego dotyczy innej sytuacji i innych osób.

Entuzjastów porównywania obu poetów studzi wyważona i spokojna wypowiedź N. Koniajewa, który widząc wszelkie zbieżności ich losów, nie stara się wydobyć na pierwszy plan analogii poetyckich, podkreśla jednak − i słusznie − antysystemowość obu poetów (choć byłbym skłonny zupełnie inaczej interpretować ten motyw, o czym dalej). Pisze:

> Brodski miał swój los, Rubcow – swój. Nie ma co ich na siłę porównywać, zdumiewa jednak, jak zadziwiająco podobny jest rysunek ich biografii. Te same daty, podobne ujęcia, analogiczne odczucia. Nawet geografia ta sama. Co prawda w roku 1971 Rubcow odjechał w nicość. Został po prostu zabity. Jednak z punktu widzenia Systemu, zmierzającego do pozbycia się każdego nieodpowiadającego mu sposobu myślenia, nie była to różnica istotna.

Abstrahując na razie od wszelkich zbieżności biograficznych, przejść jednak należy do utworów, które stanowią przedmiot tego szkicu. W. Biełkow (1993) w niewielkiej książeczce poświęconej biografii Nikołaja Rubcowa pisze, że nie mógł on nie znać wiersza Brodskiego „Ты поскачешь во мраке…" napisanego w 1962 roku, czyli rok przed jego utworem. Biełkow, a za nim inni badacze Rubcowa, uważają, że „Я буду скакать по холмам…" stanowi polemiczną odpowiedź na wiersz rosyjskiego noblisty. Jeśli nawet tak, to zestawienie tych utworów prowadzi moim zdaniem w innym kierunku, niż chcieliby pewnie egzegeci Rubcowa. Podkreślając analogie pomiędzy poetami, stawiają ich obok siebie i nadają Rubcowowi rangę, która mu w moim rozumieniu nie przysługuje[2]. Rozumiem, że to pogląd, którego można nie podzielać, ale nie będę go szerzej argumentował − inaczej niż wielu autorów apologetycznych wobec poezji Rubcowa, którzy robią, co mogą, aby nadać wołogodzkiemu poecie rangę narodowego wieszcza. Uważam po prostu, że tego rodzaju wartościowanie nie przystoi poważnej krytyce. Warto jednak przyjrzeć się bliżej na przykładzie wspomnianych dwóch wierszy, co tych poetów łączy i co ich dzieli. Wydaje mi się bowiem, że właśnie w tych utworach jak w kropli rosy dostrzec można z jednej strony pewne podobieństwa (choć z mojej perspektywy pozorne czy powierzchowne), z drugiej zaś − dla mnie przede wszystkim − takie różnice, które nie pozwalają w ogóle ich nazwisk wymieniać jednym tchem.

---

[2] Przypomina mi się w tym kontekście, jak swego czasu znany rosyjski krytyk o wyraźnie narodowej orientacji zaproponował naszemu pismu druk tekstu, w którym usiłował wykazać, że poezja Anatolija Kuzniecowa to zdarzenie o randze porównywalnej do dzieła Osipa Mandelsztama.

Przyjmuję założenie, że oba te wiersze można traktować jako narracje tożsamościowe, czyli takie teksty, których sposób obrazowania, użyte środki artystyczne, mikroznaczenia i sens całościowy stanowią wypowiedź − choćby nie wiem jak zawoalowaną i trudną do wyeksplikowania − o tożsamości autora. Oczywiście niełatwo jest (jeśli w ogóle jest to uprawnione w scjentystycznie pojętym literaturoznawstwie) traktować owe poszczególne elementy, ale też makrosensy określonego utworu literackiego, jako dowody świadczące o określonych wyborach tożsamościowych ich autorów. Jestem jednak głęboko przekonany, że sformułowanie pewnych hipotez dotyczących modelu tożsamości poetów, szczególnie wówczas, gdy hipotezy takie poza świadectwami tekstowymi wzmocnione są faktami z ich biografii, jest w znacznym stopniu uprawnione. Uzasadniając ścisłą korelację między wypowiedziami („narracją tożsamościową") twórcy i jego życiem, przywołam opinię A. Giddensa, który komentuje powiązania między biografią podmiotu a jego tożsamością w taki sposób:

> Styl życia można zdefiniować jako mniej lub bardziej zintegrowany zespół praktyk, które podejmuje jednostka nie tylko dlatego, że są użyteczne, ale także dlatego, że nadają materialny kształt poszczególnym narracjom tożsamościowym (Giddens 2002, 113).

Oczywiste więc, że istnieje silny związek między biografią („styl życia") a narracją tożsamościową (i samą tożsamością) podmiotu. Symptomatycznym przykładem tego rodzaju relacji jest chociażby głośny wiersz Brodskiego „Я входил вместо дикого зверя в клетку…", napisany przez poetę w dniu jego 40. urodzin.

Sugestiom interpretacyjnym, które tu sformułuję, nie nadaję rangi mocnych twierdzeń. Zmierzam raczej do tego, by wyartykułować w konwencji rozważania pewną hipotezę tożsamościową pozwalającą w jednorodny sposób przedstawić „psychologiczno-tożsamościową" wizję modelu jaźni obu twórców, która da się wyczytać z wiersza Rubcowa tak często zestawianego przez badaczy tego poety z utworem Brodskiego, wspierając ten domysł faktami z biografii obu poetów − także często w pracach o Rubcowie przywoływanymi. W moim rozumieniu każdy utwór literacki jest bowiem w jakimś stopniu świadectwem osobowości i tożsamości jego autora. Piszę „osobowości i tożsamości", gdyż wydaje mi się, że przyjęte w dzisiejszej humanistyce pojęcie tożsamości jest dla celów mojego wywodu zbyt wąskie, ogranicza się bowiem do *świadomych* decyzji podmiotu. Giddens w kluczowej dla tej problematyki rozprawie „Nowoczesność i tożsamość" formułuje następującą opinię:

> Czym jest tożsamość jednostki? Jako że jaźń jest tworem dość amorficznym, tożsamość jednostki nie może odnosić się jedynie do trwania w czasie. […] W przeciwieństwie do jaźni w ogóle, „*tożsamość*" *jaźni zakłada świadomość refleksyjną*. Jest ona tym, czego jednostka jest świadoma w wyrażeniu „samoświadomość".

> Innymi słowy, tożsamość jednostki nie jest po prostu czymś danym jako wynik ciągłości jej działania, ale czymś, co musi być rutynowo wytwarzane i podtrzymywane przez refleksyjnie działającą jednostkę (tamże, 74; podkr. P. F.)

Z mojej perspektywy tożsamość poza świadectwami owej „jaźni refleksyjnej" włącza jednak także elementy nieświadome (niepoddawane przez podmiot zdyskursywizowanej refleksji), przejawiające się w metaforycznym, a nawet nieracjonalizowalnym odzwierciedlaniu struktury świata w wytworach/tekstach czy też w spontanicznych decyzjach życiowych (refleksja często, jeśli w ogóle, przychodzi później). W tożsamości jednostki, jak chciałbym ją pojmować, zawiera się także jej wyrażona w sposób skonwencjonalizowany przynależność do wspólnoty przejawiająca się użyciem w opisie świata utrwalonych w danej kulturze toposów, klisz itp. Wszystkie te elementy w jakimś stopniu znajdują oddźwięk w utworach poetyckich. Tożsamość poety stanowi bowiem jeden z elementów najgłębszego sensu jego utworów. Jak pisze Giddens, „tożsamość jednostki zależy od jej zdolności do *podtrzymywania ciągłości określonej narracji*" (tamże, 77; kursywa autora). Parafrazując to sformułowanie, powiedzieć należy, że każda narracja „wyprodukowana" przez podmiot stanowi świadectwo jego tożsamości.

* * *

Zacznę od wiersza Rubcowa, mimo że powstał on później niż utwór Brodskiego i przez wielu badaczy traktowany jest jako jawnie polemiczny wobec niego. A chcę o nim napisać wcześniej, gdyż na tle tego opisu wyraźniej uwidocznią się różnice dzielące zarówno te teksty, jak i tożsamościowe „gesty biograficzne" obu poetów.

Przede wszystkim trzeba powiedzieć, że utwór ten ma nad wyraz regularną i skonwencjonalizowaną konstrukcję: składa się z dziesięciu czterowierszy napisanych pięciostopowym amfibrachem, regularnie zrymowanych krzyżowo. Nie zawracałbym tymi technicznymi szczegółami głowy, gdyby nie fakt, że taką formalną konstrukcję wiersza można uznać za argument na rzecz stosunku twórcy do tradycji poetyckiej. Utwór Rubcowa jest bowiem z perspektywy wersologicznej skrajnie tradycyjny − odsyła do skonwencjonalizowanego w Rosji sylabotonika. Nie jest to bynajmniej zarzut, jednak na początku lat 60., kiedy utwór powstawał, w kulturze rosyjskiej współobecne, jeśli nie dominujące, były bardzo wyraźne odmienne dykcje poetyckie. Pamiętajmy, że czas odwilży wysuwa na pierwszy plan poezję toniczną i wolną, wyraźnie marginalizując hiperregularne poezjowanie sylabotoniczne. To przecież czas Andrieja Wozniesienskiego, Jewgienija Jewtuszenki, Roberta Rożdiestwienskiego, Nowełły Matwiejewej, Belli Achmaduliny i choćby Giennadija Ajgiego, a także wielu innych, których poetycki głos był rozpoznawany jako opozycyjny wobec nad wyraz schematycznej formalnie poezji wyrastającej z klasycznej tradycji literatury rosyjskiej. Wybór formuły wersyfikacyjnej był

więc w tym przypadku znaczący i należy go rozpatrywać jako rodzaj deklaracji estetycznej i ideowej poety.

Formuła retoryczna przyjęta przez Rubcowa jest także wyraźnie deklaratywna. Pierwszoosobowy podmiot wiersza deklaruje kilkakrotnie:

Я буду скакать по холмам задремавшей отчизны […]
Я буду скакать по следам миновавших времен […]
Я буду скакать, не нарушив ночное дыханье […]

kreując w ten sposób spersonalizowanego opowiadacza obdarzonego asercją autorską. Rubcow korzysta także często z wyraźnie nacechowanych apostrof, dzięki którym wprost wskazuje swoje preferencje aksjologiczne. Przytoczę kilka takich fragmentów:

Россия! Как грустно! Как странно поникли и грустно
Во мгле над обрывом безвестные ивы мои!

О, сельские виды! О, дивное счастье родиться
В лугах, словно ангел, под куполом синих небес!

Останьтесь, останьтесь, небесные синие своды!
Останься, как сказка, веселье воскресных ночей!

Отчизна и воля – останься, мое божество!

Widać wyraźnie, że poeta odwołuje się tu do formuł kanonicznych dla elegijnej, ale równocześnie patetycznej poezji poświęconej Rosji. Wierzby, brzózki, wiejskie pejzaże, „wiosenne wody", *храм старины, удивительный, белоколонный*, białe cerkwie, gloryfikacja przeszłości (*солнце на пашнях венчает обильные всходы / Старинной короной своих восходящих лучей!..; следы миновавших времен*), ciche wsie – wszystko to spetryfikowane atrybuty odsyłające do stereotypu rosyjskości nieustannie powracającego w „literaturze dla mas". Co charakterystyczne, wśród tych tradycyjnych obrazków znajdziemy w wierszu Rubcowa także motywy na sposób radziecki zideologizowane, wyraźnie nośne ideologicznie, występujące tu w takiej samej funkcji sygnalizowania rzeczywistości bliskiej „każdemu Rosjaninowi", pozytywnej, swojskiej – tożsamej z ówczesnymi wymogami polityki kulturalnej. Rubcow pisze:

Давно ли, гуляя, гармонь оглашала окрестность,
И сам председатель плясал, выбиваясь из сил,
И требовал выпить за доблесть в труде и за честность,
И лучшую жницу, как знамя, в руках проносил!

И быстро, как ласточка, мчался я в майском костюме
На звуки гармошки, на пенье и смех на лужке,
А мимо неслись в торопливом немолкнущем шуме
Весенние воды, и бревна неслись по реке…

Teza to może nieco zaskakująca, jednak przypomnieć należy, że Rubcow na różne sposoby usiłował „dopasować się" do radzieckiej rzeczywistości. Odbył przecież służbę wojskową, zabiegał o druk w oficjalnych gazetach i periodykach (debiutował wszak w dywizyjnej gazetce), uzupełnił eksternistycznie wykształcenie średnie, uzyskując dzięki temu szansę na ukończenie Instytutu Literackiego, którego absolwentem, choć z wieloma perturbacjami ostatecznie został – wpisywał się w ten sposób w różnego rodzaju działania w ramach Systemu. Przypomnę w tym kontekście kilka jego wypowiedzi poświadczających owo asymilacyjne dążenie. Na przykład w szkicu „O родном уголке" notuje:

> Прошло еще немало веков, как по России прокатился могучий гром революции, и там, далеко-далеко, в Тотьме, со страхом и злобой бежали с насиженных мест богатые тотемские купцы, попы и монахи… Местные коммунисты, некоторые лично знакомые и связанные с Лениным, вместе со всем народом стали строить новую жизнь! Город Тотьма уже не оправдывал своего названия, из мрака вечной тьмы народ вышел на светлую и ясную дорогу социализма (Rubtsov 2000).

Pisze też szkic „На тамбовской дальней ферме", w którym znajdziemy takie słowa:

> Нина Батогова – старшая доярка на тамбовской ферме колхоза «Герой». На стендах в красном уголке против ее фамилии – самые высокие показатели по надою молока. Молодая коммунистка, она вдумчиво и умело возглавляет весь комсомольско-молодежный коллектив тамбовских доярок (tamże).

Nie piszę tego, by deprecjonować poetę, który na różne sposoby usiłował dopasować się do ówczesnych wymogów polityki kulturalnej. Nie idzie mi bynajmniej o formułowanie zarzutu dotyczącego ideologicznej postawy Rubcowa – zagubiony, usiłował sobie jakoś w życiu poradzić – chcę jedynie zwrócić uwagę na fakt, w jaki sposób kreował swoją tożsamość. Podejmując określone decyzje życiowe oraz formułując teksty poetyckie i dyskursywne, poeta ujawnia dążenie do wpisania się w przyjęte w jego czasy ramy tożsamości zbiorowej.

Wszystkie te „gesty egzystencjalne" uznać należy za składowe tożsamości poety ujawniające w pewnym sensie dość konformistyczne (co tu kryć) podejście do rzeczywistości, odwołujące się do dwóch warstw tradycji – „ludowo-rosyjskiej" i radzieckiej. Choć zmierzanie ku tej drugiej byłbym skłonny traktować jako próbę przetrwania, mimo wszystko.

Wszystkim tym motywom posadowionym w pierwszej z owych tradycji, które są eksponentami wartości dawnej Rosji, przeciwstawiona jest współczesność (ewidentnie chodzi o pierwsze powojenne dziesięciolecia). W owej współczesności zostały spostponowane te dawne tradycyjne wartości:

Пустынно мерцает померкшая звездная люстра,
И лодка моя на речной догнивает мели.

[…] храм старины […]
Пропал, как виденье, меж этих померкших полей.

Боюсь я, боюсь я, как вольная сильная птица
Разбить свои крылья и больше не видеть чудес!

Prezentacja tego, co we współczesności poety zostało zapomniane i zdeprecjonowane, każe mu odrzucić wartości świata, w którym żyje, świata wyrzekającego się bliskich mu tradycyjnych wartości. Świadectwo tej obawy zapisuje wprost:

Боюсь, что над нами не будет возвышенной силы,
Что, выплыв на лодке, повсюду достану шестом,

Что, все понимая, без грусти пойду до могилы…
Отчизна и воля – останься, мое божество!

Lękowi temu, który tak wyraźnie pojawia się także w innych wierszach poety, chociaż tam ma raczej wymiar nie tyle aksjologiczny, ile egzystencjalny (przypomnę choćby „Я умру в крещенские морозы…”), towarzyszy patetyczny apel o zachowanie tradycyjnych wartości:

Останьтесь, останьтесь, небесные синие своды!
Останься, как сказка, веселье воскресных ночей!
Пусть солнце на пашнях венчает обильные всходы
Старинной короной своих восходящих лучей!..

Obawy i lęki wyrażone w tym wierszu mają wymiar niemal defetystyczny, bowiem przemierzający swoją ojczyznę bohater-podmiot nie widzi szansy, by ktokolwiek zareagował na jego apel. Jedyny wyjątek stanowi tu były komandos, którego głos także nie dotrze do nikogo. Należy zwrócić uwagę, na dwa detale. Otóż ów komandos to *бывший десантник*, który mówi o swych niejasnych wrażeniach *старухе своей*. Bohater wiersza nie wierzy więc w to, że współczesny świat mógłby odtworzyć i przechować to, co z jego perspektywy stanowi jedyną wartość scalającą tożsamość Rosjanina, dostrzegając na to szansę jedynie wśród nielicznych już ludzi reprezentujących dawny świat i dawny etos.

Wydaje się, że podmiot tego wiersza zapisuje wyraźny dysonans poznawczy, który dostrzegam także w biografii Rubcowa. Z jednej strony poeta jest bowiem aktywny i podejmuje próby dostosowania się do otaczającej rzeczywistości, o czym świadczą przytoczone wcześniej fragmenty jego pism, poświadczające próby zaadaptowania się w rzeczywistości radzieckiej. Z drugiej zaś w zideologizowanym świecie Związku Radzieckiego nie dostrzega szansy na realizację wartości stanowiących podstawę jego systemu aksjologicznego. Próba konformistycznego dostosowania się do wymogów współczesności wchodzi u niego w wyraźny konflikt w wyznawaną wizją świata. Ów światopoglądowy klincz odbiera mu motywację do „działań przystosowawczych" i prowadzi do zaniechania prób wpisania się w wymogi środowiska, w którym żyje. Wiedzie to, jak pokazała biografia poety, do nieusuwalnego zniechęcenia wobec rzeczywistości: prowadzi do alkoholizmu, degradacji społecznej i w końcu do śmierci, którą poniósł z ręki narzeczonej, kiedy oboje byli w stanie uniemożliwiającym kontrolę nad własnymi zachowaniami. Otwarty konflikt z rzeczywistością będący rezultatem krachu aksjologicznego ukształtował w Rubcowie syndrom fatalistycznego zniechęcenia i odrzucenia obowiązujących norm społecznych, skłonił go do zaniechania walki o pozytywne wartości, do przyjęcia statusu wyrzutka społeczeństwa. To klasyczny syndrom poety przeklętego.

Podwójna sprzeczność: głębokie zinterioryzowanie zmitologizowanych wartości dawnej Rusi/Rosji przeciwstawione ich zbanalizowaniu i wyparciu przez świat, w którym poeta żyje, przeciwstawia się tu konformistycznym próbom zaaklimatyzowania się w owej rzeczywistości. Niepowodzenie tych prób wiedzie z kolei do rozczarowania światem i odrzucenia współczesności, co w efekcie prowadzi do zaniechania walki o własną tożsamość, do bierności wobec świata i rezygnacji z prób uzgodnienia własnej tożsamości z wymogami zewnętrznego świata. Życie poety „rozbiło się o byt" – utrwalony w systemie wartości model tożsamościowy, przynoszący twarde wyobrażenia o prawdziwych wartościach, jak się okazało, nie był możliwy do zaktualizowania w świecie, w którym Rubcowowi przyszło żyć. Oddał więc pole, nie umiejąc postrzegać własnej (nadmiernie, jak można sądzić, kostycznie rozumianej) tożsamości jako drogi, nie zaś jako stanu. Jego wizja świata i swojego w nim miejsca była na tyle spetryfikowana, że nie dopuszczała możliwości przemodelowania. Taki model tożsamości byłbym skłonny nazwać tożsamością „twardą". Można by uznać, że syndrom zachowań tożsamościowych Rubcowa jest charakterystyczny dla czasów sowieckich, bowiem, jak pisze Giddens

> Tożsamość jednostki nie jest bezwolną, zdeterminowaną przez czynniki zewnętrzne rzeczą. Jakkolwiek lokalne byłyby konteksty działania jednostek, konstruując swoją tożsamość, czynnie uczestniczą one w społecznych oddziaływaniach o globalnych konsekwencjach i implikacjach (Giddens 2002, 4).

Nie jestem jednak przekonany, czy taka generalizacja, klasyfikująca Rubcowa jako *losera*, jest tu uprawniona i potrzebna. Skonfrontujmy jednak ten wywód z wiedzą o refleksyjności „ja" wynikającą z badań nad tożsamością podmiotu w późnej – „płynnej", jak nazwałby ją Z. Bauman (2006) – nowoczesności.

Lektura prac socjologów zajmujących się tą problematyką skłania do myślenia, że konwencjonalność jest cechą kultur tradycyjnych, zaś ich odwoływanie się do uporządkowanej i stabilnej wizji świata daje jednostce poczucie bezpieczeństwa ontologicznego (zob. Giddens 2002, 34)[3], które jest rezultatem wiary ufundowanej emocjonalnie, a ta z kolei wynika z braku refleksyjności (zob. tamże, 54). W przypadku Rubcowa dążenie takie obserwujemy zarówno w utożsamieniu jego systemu wartości z tradycyjnymi, wyidealizowanymi, a nawet stereotypowymi wyobrażeniami o świecie dawnej Rosji, jak i w dążeniu do zaadaptowania się mimo wszystko do nowej rzeczywistości. Tożsamość poety jest bowiem skrajnie tradycyjna i stabilna, zaś źródłem tragicznego poczucia odrzucenia przez świat jest u niego konflikt owych dwóch skonwencjonalizowanych wizji świata, których nie umie on uzgodnić we własnej refleksji tożsamościowej. To wszystko wiedzie do niedającego się opanować poczucia niedostosowania.

Uparte odwoływanie się do tradycji miało dawać poecie poczucie bezpieczeństwa, uznawał je za prawdziwe źródło swej tożsamości. To postawa typowa dla czasów przednowoczesnych.

> W warunkach przednowoczesnych kluczową rolę w segmentacji działania i ram egzystencjalnych odgrywała tradycja. Tradycja porządkuje życie społeczne wedle przykazań ontologicznych. […] Tradycja wytwarza poczucie trwałości rzeczy (tamże, 68).

Postawa poety, jak widać, jest pasywna. Zawierza on utrwalonym wartościom, traktując tożsamość jako raz na zawsze dany fakt, podczas gdy „[…] jest [ona] projektem refleksyjnym, za który jednostka jest odpowiedzialna. […] Jesteśmy nie tym, czym jesteśmy, ale tym, co z siebie zrobimy" (tamże, 105). Tak zdefiniowana postawa Rubcowa – z gruntu pasywna – stała się źródłem rozdźwięku tożsamościowego, który doprowadził go do odrzucenia świata i przez świat. To niemal kliniczny opis poety przeklętego, „poète maudit", który rezygnując z udziału w społecznym porządku, poprzez zamknięcie się w odseparowanym od zewnętrznych bodźców świecie, skazuje się na odrzucenie. W tego rodzaju przypadku to nie świat odrzuca jednostkę, lecz człowiek poprzez własną bierność i zamknięcie się na zmianę, odrzuca świat, nie podejmuje próby uniezależnienia się i skazuje się na rezygnację z poszukiwania własnego głosu. Nie ma chyba postawy

[3] W podobny sposób W. J. Ong opisuje archaiczne kultury oralne: „[kultury owe] wiele pokładają w przeszłości, co zaznacza się w ich wysoce konserwatywnych instytucjach oraz ustnych popisach i praktykach poetyckich, które są szablonowe, stosunkowo niezmienne i obliczone na zachowanie wiedzy wyłuskanej mozolnie z przeszłych doświadczeń" (cyt. za: Giddens 2002, 34).

bardziej biernej. Źródłem tragedii jest tu fakt, że Rubcow, usiłujący wpisać się w tradycyjny model duchowości, nie uświadamia sobie, że akurat ta tradycja nie jest już układem odniesienia gwarantującym bezpieczeństwo tożsamościowe w świecie Związku Radzieckiego[4]. Model zapisanej w omawianym wierszu „twardej tożsamości", nakazującej poecie wierność niemożliwym do zrealizowania wartościom, staje się źródłem jego totalnej klęski. Tego rodzaju konstrukcję osobowościową należy uznać za przekleństwo tożsamości!

* * *

Z gruntu inaczej wyglądają w kontekście opisanych powyżej zagadnień charakterystyki wiersza i biograficznych decyzji Iosifa Brodskiego. W przedstawionych dalej uwagach nie podejmę próby całościowej analizy i interpretacji ballady rosyjskiego noblisty. Poza polem mojej uwagi pozostawię jego dialog z tradycją romantyczną (w szczególności z dokonanym przez Wasilija Żukowskiego przekładem „Króla olch" Goethego[5]), semantykę powtórzeń, organizujące utwór całościowe rozumienie życia jako drogi, problem śmierci itd.[6] Zatrzymam się jedynie na tych elementach wiersza, które dają szansę na ujawnienie zawartej w nim koncepcji tożsamości[7].

Wydaje się, że najwięcej przesłanek do analizy tej problematyki stwarza zapisany w wierszu zagmatwany świat powiązań „międzypodmiotowych". Wyraża się on przede wszystkim w grze zaimków osobowych i form czasowników kreujących bardzo niejasne i trudno czytelne relacje osobowe w tym utworze.

Najzwyklejszy zaimek pierwszej osoby liczby pojedynczej „ja" pojawia się w wierszu Brodskiego bezpośrednio tylko w jednym zwrocie (*я хочу это знать, я хочу это знать*) i dwukrotnie skrywa się za powtórzoną w wierszu pierwszoosobową formą czasownika (*обращаюсь к природе*). Podmiot wiersza objawia

---

[4] Różnicę między tradycyjnym modelem tożsamości a jej wariantem późnonowoczesnym opisuje A. Bielik-Robson, charakteryzując podstawowe wątki myślowe pracy C. Taylora „Źródła nowoczesności": „Przednowoczesna duchowość adresowana jest […] do […] jednostki, która gotowa jest wpisać się w swój *genus*, a tym samym wybrać uświęconą drogę życia przewidzianą dla jej rodzaju. Tymczasem duchowość nowoczesna jest nieoddzielna od eksperymentu radykalnej indywiduacji: odejścia od rodzaju, które nie jest li tylko dewiacją względem istoty, dodaniem różnicy akcydentalnej, ale poszukiwaniem odmiennego *modus* istnienia, w jakim jednostka […] staje się *rodzajem samym w sobie*" (Bielik-Robson 2001, XLVI). To w przypadku omawianych tu poetów diagnoza nad wyraz trafna, choć jeszcze 20 lat temu diagnosta nie mógł być świadom wszystkich konsekwencji przynależności do skrajnie indywidualistycznie pojętej tożsamości lansowanej przez idee neoliberalne dzisiaj już raczej niedające się obronić.

[5] Pierwszy wers tekstu Żukowskiego brzmi: „Кто [там] скачет, кто мчится под хладною мглой" i został on dosłownie powtórzony przez Brodskiego (ilibrary.ru/text/1086/p.1/index.html, dostęp: 14 V 2021).

[6] Wiele z tych wątków podejmuje we wskazanym w bibliografii artykule A. Worobjowa.

[7] Dodam dla pełnej jasności, że Brodski w najmniejszej mierze nie podejmuje w tym utworze problemu ojczyzny − rozumianej jako zinterioryzowana przez podmiot wartość − ani Rosji: jej rangi, wartości, duszy rosyjskiej itp. Nie znajdziemy w wierszu także żadnych przesłanek pozwalających na rekonstrukcję systemu wartości, który można by potraktować jako tezę ideową utworu.

się jako ktoś, kto nie zna odpowiedzi na zadawane w nim pytania (przyjmujące zazwyczaj formę stwierdzeń manifestujących niewiedzę podmiotu). Poza tym jednym przypadkiem wiersz prezentuje różne podmioty czynności, nieposiadające jednoznacznego, identyfikowalnego dla podmiotu wiersza bytu. Najpierw więc mamy tu do czynienia z drugą osobą liczby pojedynczej − bohaterem, który staje się jak gdyby wyobcowanym od narratora zwiadowcą wysłanym w świat. Brodski poświęca owemu wyobcowanemu od podmiotu mówiącemu bohaterowi całą pierwszą oktawę:

> Т ы поскачешь во мраке, по бескрайним холодным холмам, […]
> это т ы там, внизу, вдоль оврагов т ы вьешь свою нить,
> там куда-то во тьму от дороги т в о е й отбегает ручей,
> где на склоне шуршит т в о я быстрая тень по спине кирпичей.

Ów „ty" natychmiast przekształca się w jeszcze mniej powiązanego z podmiotem wiersza bohatera trzecioosobowego − jak gdyby, oddalając się, jeszcze bardziej się wyobcowywał. Wrażenie to nasila dodatkowo trzecia strofa, w której centrum znajduje się już tylko jeszcze bardziej enigmatyczny „ktoś" stanowiący obiekt pytania narratora:

> К т о там скачет, кто мчится под хладною мглой, говорю,
> одиноким лицом обернувшись к лесному царю[8], –
> обращаюсь к природе от лица треугольных домов:
> к т о там скачет один, освещенный царицей холмов?
> […] к т о - т о скачет в холмах, освещенный луной, возле самых небес. […]

Ostatecznie jednak nigdzie nie dochodzi do samoidentyfikacji podmiotu wiersza. Szczególnie wyraźnie manifestuje się to w ostatniej oktawie, w której nieco mgliście dochodzi do utożsamienia podmiotu (*Ты, мой лес и вода!*) z drugo-trzecioosobowym bohaterem wiersza. Odnosi się wrażenie, że osobowościowy czy poznawczy eksperyment wiersza, polegający na badaniu własnej podmiotowości poprzez kreowanie hipotetycznych („ty", „on", „ktoś") sobowtórów konfrontujących się z niepoznawalnym światem, dobiega końca. Testowanie siebie jako kogoś innego, na różne sposoby istniejącego jako nie-ja, staje się zasadą organizującą podmiot. Jest wypowiedzią o ruchu osobowości. Mam wrażenie, że dominantą tego wiersza jest właśnie ruch świadomości podmiotu i zmienność świata, które są zawsze w procesie stawania się, budowania. I podmiot, i świat są w nieustannym ruchu, podlegają zmianom, pędzą, aby w rezultacie w ten właśnie sposób stać się sobą.

[8] To jednoznaczna aluzja do „Króla olch", który w przekładzie Żukowskiego nosi tytuł „Лесной король".

Lub lepiej: być sobą w ciągłej zmianie – gdyż ruch i zmiana są istotą i celem poznania i samopoznania. A. Worobjowa charakteryzuje tę sytuację w sposób następujący:

> Вариативное повторение эпитетов, схожих синтаксических конструкций, анафор и использование жанровых черт баллады – все подчинено эффекту замкнутости, постоянного возвращения в исходную точку. Эта точка – сам рассказчик. Всадник глядит на себя, возвращается к себе, говорит с самим собой. Мотив двойничества раскрывается в новом измерении: тень и хозяин тени, всадник и его наблюдатель – это один и тот же герой.

Sformułowanie to należałoby uściślić. Kiedy Worobjowa mówi o „efekcie zamknięcia", nie znaczy to, że podmiot wrócił do siebie samego jako takiego samego. Znaczy natomiast, że każda zmiana wynikająca z konfrontacji z rzeczywistością, wiedzie do siebie samego, choć ów podmiot jest już wtedy kim innym – w sensie funkcjonalnym, nie zaś substancjalnym. Wynika z tego, że dla Brodskiego nie istnieje w ogóle możliwość „punktowej" identyfikacji podmiotu, jest on zawsze w procesie zmiany, jego tożsamość jest płynna. Poddaje on własne wyobrażenie o sobie nieustannej refleksji i jest pełen zwątpienia w jej zasadność. Giddens napisze o tym tak:

> Wątpienie […] jest nierozłączną cechą nowoczesnej myśli krytycznej, przenika zarówno życie codzienne, jak i świadomość filozoficzną, tworząc ogólny wymiar egzystencjalny współczesnego świata społecznego (Giddens 2002, 5, zob. też tamże, 29).

Tego rodzaju tożsamość, pełna zwątpienia i pozostająca ciągle „w drodze", nie daje gwarancji bezpieczeństwa, gdyż „ramy bezpieczeństwa ontologicznego oparte są na różnych postaciach rutyny" (tamże, 63).

* * *

Nawet tak pobieżny przegląd implikacji tożsamościowych wyrastających z semantyki porównywanych tu wierszy daje wyraźne podstawy do stwierdzenia istotnych rozbieżności pomiędzy konstruktami wypracowanymi przez Rubcowa i Brodskiego. Tożsamość pierwszego z nich jest wyraźnie konserwatywna, jednoznacznie przednowoczesna, samoświadomość podmiotowa Brodskiego bez trudu da się natomiast utożsamić z modelem podmiotowości epoki późnej nowoczesności. Pierwsza jest stabilna, „punktowa", zwarta w budowaniu systemu wartości odpowiadającego kanonom wyraźnie określonej społeczności. Druga jest płynna, nie odwołuje się do wartości skonwencjonalizowanych, „wciąż niepewna siebie, siebie niewiadoma".

Różnicę tę najwyraźniej obrazuje odmienność życiowych reakcji każdego z poetów na przymusy Systemu. Cytowany wcześniej Koniajew (powtórzę fragment jego wypowiedzi) miał tylko trochę racji, porównując relacje obu poetów

z otaczającą ich rzeczywistością: „z punktu widzenia Systemu, zmierzającego do pozbycia się każdego nieodpowiadającego mu sposobu myślenia, nie była to różnica istotna". Otóż z perspektywy problematyki tożsamościowej była to różnica nad wyraz istotna, wręcz fundamentalna, przesądzająca o najgłębszej odmienności tych poetów. To prawda, że System był zainteresowany pozbyciem się obu poetów niewpisujących się w kanony ideologicznego sposobu myślenia, wręcz wywierał wyraźną presję w tym kierunku. Każdy z poetów zareagował jednak na tę presję inaczej. Rubcow, reprezentujący myślenie konwencjonalne, charakterystyczne dla epoki przednowoczesnej, zareagował niejako „przez zaniechanie" − nie podjął walki o swoją niezależną od Systemu tożsamość, odwrócił się od świata, popadł w alkoholizm i zginął. Brodski stał się natomiast konstruktorem swojego życia. Porzucił świat Systemu i szukał niezależności. Żaden z nich nie miał szansy na to, by ów Systemu zmienić, każdy mógł jednak próbować zdefiniować własny los. Rubcow przyszedł z przeszłości, Brodski ruszył w przyszłość. I jakkolwiek podobne były ich biografie, omówione tu wiersze i późne losy obu poetów pokazują, że ich wizja świata i rozpoznanie własnej tożsamości były skrajnie odmienne.

Bibliografia

Barakow, W. [= Бараков, В.] (2005), Отчизна и воля: Книга о поэзии Николая Рубцова. Вологда.

Bauman, Z. (2006), Płynna nowoczesność. Kraków.

Bielik-Robson, A. (2001), Wstęp. My, romantycy − źródła romantycznego modernizmu Charlesa Taylora. W: Gadacz, T. (red.), Ch. Taylor, źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej. Warszawa, VII-LIV.

Biełkow, W. S. [= Белков, В. С.] (1993), Жизнь Рубцова. Вологда.

Brodski, I. (1992), Сочинения Иосифа Бродского, т. 1. Париж/Москва/Нью Йорк.

Giddens, A. (2002), Nowoczesność i tożsamość. „Ja" i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności. Warszawa.

Gorbowskij, G. [= Горбовский, Г.] (1982), Николай Рубцов. W: Аврора. 1, 108-110.

Koniajew N. [= Коняев, Н.], Вологодская трагедия (Часть вторая). URL: https://www.booksite.ru/fulltext/rub/tsov/8.htm [dostęp: 22 I 2021].

Ong, W. J. (1977), Interfaces of the world. Ithaca.

Rubcow, N. [= Рубцов, Н.] (1967), Звезда полей. Москва.

Rubcow, N. [= Рубцов, Н.] (2000), Собрание сочинений: В 3 т. Т. 3. Москва.

Faustow, S. [= Фаустов, С.] (2021), Рубцов и Бродский – эксперимент на симметрию. URL: https://stihi.ru/2003/07/02–965 [dostęp: 22 I 2021].

Taylor, C. (2001), Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej. Warszawa.

Worobjowa, A. [= Воробьева, А. Е.] (2021), Баллада И. Бродского „Ты поскачешь во мраке, по бескарйним холодным полям…". Анализ лексической, образной и аллюзионной структуры стихотворения. URL: https://e-scio.ru/?p=10461 [dostęp: 22 I 2021].

DOI: 10.31648/pw.6884

Piotr Gorliński-Kucik
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3733-4023
University of Silesia in Katowice

PARNICKI A ROSJA. REKONESANS

Parnicki and Russia. Reconnaissance

Abstract: This article considers the connections between Teodor Parnicki, the Polish author of historical novels, and Russia. His attitude has its origins in biographical experiences. Knowledge of Russian culture is especially evident in the early work of Parnicki, and above all – in literary criticism of the interwar period. A careful reading shows that the sketches and reviews are a conservative critical project, the subject of which is Soviet social and cultural policy and communism in general. This article also complements the current state of research (but did not address this issue) while contributing to further research.

Keywords: Teodor Parnicki, Russia, literary criticism, Soviet novel, conservatism

1. Biografia i sentyment autobiograficzny

W roku 1912 czteroletni Teodor Parnicki przyjechał wraz z rodzicami z Niemiec do Rosji. Jego ojciec, Bronisław, niemiecki obywatel polskiego pochodzenia, był inżynierem i absolwentem prestiżowej Königliche Technische Hochschule w Charlottenburgu pod Berlinem. Po przyjeździe do Moskwy podjął pracę w firmie „Gustaw List i Synowie", prężnie działającej fabryce produkcji maszyn. Parniccy sytuowali się w obrębie przedrewolucyjnej laickiej inteligencji.

Zamieszkiwali w kamienicy przy Zaułku Furmannym 18: „Było to, jak na owe czasy, mieszkanie bardzo komfortowe. […] Cztery pokoje, elektryczność, centralne ogrzewanie, łazienka, winda na trzecie piętro […]" (Parnicki 1989, 644). Po latach Teodor wspominał liczne wyjścia do opery, spacery po Kremlu, Worobiowych Gorach czy Galerii Tretiakowskiej. Już w wieku czterech lat nauczył się czytać, najczęściej zaś sięgał po powieści (Parnicki 1980, 36 i n.; Markiewka 2002, 175). Język rosyjski i rosyjska kultura były więc pierwszymi, z którymi zetknął się przyszły pisarz.

W moskiewskim okresie przeżył też brzemienną w skutki fascynację historią: na rok 1912 przypadła setna rocznica odparcia Napoleona, na rok 1913 – trzechsetlecia dynastii Romanowów. Pierwsza z nich sprawiła, że „po prostu widziało się masę obrazów i obrazków przedstawiających wojny napoleońskie" (Parnicki

1980, 46), druga z nich nauczyła Parnickiego myślenia o historii w kategoriach procesu, bo „miało się przed oczyma podobizny władców Rosji od 1613 do 1913" (Parnicki 1980, 54).

Po wybuchu I wojny światowej zostali Parniccy, jako obywatele niemieccy, zmuszeni do opuszczenia Moskwy (polskie pochodzenie uchroniło ich przed poważniejszymi represjami), i od roku 1915 zamieszkali w Ufie. Pomimo pogorszenia się ich warunków bytowych oraz trwających niepokojów politycznych wciąż prowadzili mieszczański styl życia (Markiewka 2002, 174 i n.).

Bronisław Parnicki był mienszewikiem, jak się wydaje – umiarkowanym w poglądach, o nastawieniu demokratycznym i nierewolucyjnym. Brał udział w politycznych debatach i rozmowach, w trakcie których „[…] właściwy mu być musiał […] ów typowo inteligencki, późnodziewiętnastowieczny relatywizm, nakazujący oznaki szacunku dla ideałów, przez siebie wprawdzie nie wyznawanych, lecz dla kogoś innego świętych" (Markiewka 2002, 162)[1]. Z powodów rodzinnych Teodor został w roku 1919 wysłany do korpusu kadetów, z którego uciekł, i w 1920 samodzielnie dotarł do Harbina, pod opiekę polsko-katolickiej kolonii, co kończy pierwszy, rosyjski etap jego biografii[2].

Uważam, że doświadczenia wczesnego dzieciństwa określiły afirmatywny, jeśli nie wręcz entuzjastyczny i jednocześnie sentymentalny stosunek Parnickiego do języka i kultury rosyjskiej, ale także w znaczący sposób wpłynęły na jego światopogląd[3]. Bezpieczna, rodzinna atmosfera (której nie doświadczył już nigdy później), beztroskie eksplorowanie kultury, fascynacja historią, a przede wszystkim nasiąkanie wartościami ewokowanymi przez styl życia bezwyznaniowej inteligencji funkcjonującej poza porządkami narodowymi (za to określanej przez porządki państwowe), określiły jego *habitus*, w obrębie którego funkcjonował w zasadzie do końca życia. Przejawiał się on umiarkowanym elitaryzmem o modernistycznym charakterze oraz kultywowaniem odpowiedniego dla przedwojennej inteligencji trybu życia, także w kategoriach społecznych czy towarzyskich oraz ekonomicznych[4].

---

[1] Spisane po niemal 25 latach wspomnienia ewidentnie zawierają elementy fikcji. Zagadkowa jest zwłaszcza postać Iwana Aleksandrowicza Nazariewa. Elementy autobiograficzne dają się jednak z łatwością z tekstu wyizolować.

[2] Drugi pobyt Parnickiego w Rosji miał miejsce z zupełnie innych okolicznościach: został aresztowany we Lwowie w roku 1940, opuścił więzienie rok później, na mocy układu Sikorski-Majski, a następnie podjął pracę w ambasadzie polskiej w Kujbyszewie. Związek Radziecki opuścił w roku 1943, aby przez Bliski Wchód wyjechać do Londynu i dalej – do Meksyku.

[3] Podobny, ważny wpływ na pisarza miały wydarzenia z lat 1920-1928, czyli pobyt w polskiej kolonii w Harbinie i nauka w tamtejszym Gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza. Sprawiły one, że postanowił zostać polskim pisarzem.

[4] Wyrażało się to m.in. niepodejmowaniem pracy zarobkowej. Pomimo trudności udawało się to w trakcie emigracji w Meksyku (zob. Gorliński-Kucik 2014; por. Giedroyc/Parnicki 2014). Podobnie funkcjonował Parnicki także w latach osiemdziesiątych w Warszawie (zob. Kosiński 2010).

Doświadczenia płynące z rosyjskiego okresu swojej biografii wykorzystywał Parnicki we wczesnej twórczości prozatorskiej: opowiadaniach oraz powieści „Trzy minuty po trzeciej" (Parnicki 2015). Moskwę z czułością wspominał w ostatniej, przedśmiertnej wypowiedzi nagrywanej dla rosyjskich czytelników (Parnicki 1989), a w „Dziennikach z lat osiemdziesiątych" (Parnicki 2008) planował sentymentalną podróż do tego miasta. Zagadnienie związków Parnickiego z kulturą rosyjską jest bardzo obszerne i wymaga szczegółowych, a nieistniejących jak dotąd opracowań. Chciałbym skupić się tu na jednym wątku, a mianowicie na tekstach krytycznych z okresu międzywojennego, których przedmiotem była literatura rosyjska i radziecka.

2. Krytyka literacka

Twórczość krytycznoliteracka Parnickiego zamyka się w całości w drugiej dekadzie dwudziestolecia międzywojennego (1928-1939). Zajmowała pisarza literatura polska (Zofia Kossak, Hanna Malewska, Jerzy Andrzejewski) i zagraniczna (Thomas Mann, Sigrid Undset, Gilbert Keith Chesterton), a przede wszystkim rosyjska – emigracyjna i radziecka.

Literatura interesowała go głównie w kontekście filozofii historii, historii kultury europejskiej, humanizmu katolickiego oraz diagnozy ówczesnego i przeczuwanego przyszłego kryzysu. Szkice krytyczne i problemowe, recenzje oraz felietony publikował Parnicki w „Wiadomościach Literackich", „Kurierze Literacko-Naukowym", „Lwowie Literackim", „Kulturze" czy „Przeglądzie Powszechnym". Jego teksty bardzo często pojawiały się także na łamach czasopism obozu narodowego – w „Myśli Narodowej", „Prosto z Mostu" czy „Głosie Literacko-Naukowym".

Krytyka Parnickiego jest „rozległa ilościowo, zróżnicowana tematycznie, wartościowa w swych dokonaniach" (Dybciak 1979, 115), a jej strona formalna, koncepcyjna oraz dostrzeganie szerokiego kontekstu kulturowego (także politycznego czy społecznego) nadaje tekstom krytycznym autora „Słowa i ciała" „wysoką rangę i stawia ją w rzędzie najciekawszych zjawisk w krytyce pokolenia 1910" (Dybciak 1979, 143).

Jednak K. Dybciak zauważa, że wśród wielu paradygmatów literaturoznawczych brakuje u Parnickiego elementów współczesnej mu sztuki interpretacji. Niektóre teksty charakteryzują się pobieżną lekturą oraz „konstrukcjami deszyfracji zaczerpniętymi z zasobu popularnej frazeologii krytycznoliterackiej" (Dybciak 1979, 142). Frapujący jest także „negatywny układ odniesienia lekturowego", czyli zespół tych zjawisk, o których krytyk (programowo – jak się za chwilę okaże) nie wspominał. Chodzi na przykład o ruchy awangardowe w poezji, nie do końca sprawiedliwą ocenę rosyjskiej literatury emigracyjnej, ale również o tendencyjne traktowanie pewnych zjawisk w obrębie prozy radzieckiej. Co ważniejsze jednak

– nie chce zauważać Parnicki zróżnicowań w obrębie realizmu socjalistycznego i zjawisk literackich odrębnych od niego (nie pisze na przykład o Vladimirze Nabokovie, Michaile Bułhakowie czy Andrieju Płatonowie – zob. Drawicz 1997; Porębina 1996).

Parnicki z rozmysłem odcina się od istniejących nurtów krytyki, podkreślając tym gestem oryginalność swojego stanowiska. Polityczność literatury radzieckiej odstraszała sceptyków z powodów ideologicznych, zaniżała zaś wymagania entuzjastów wobec wartości literackich. Jedni i drudzy dostrzegali zresztą jedynie antytradycjonalistyczne eksperymenty w duchu awangardowym. W każdym razie literatura radziecka, tak jak chce ją widzieć autor „Słowa i ciała", „[…] zasługuje na najwyższą uwagę zarówno entuzjastów i gloryfikatorów, jak i nieprzejednanych wrogów ustroju i kultury proletariacko-kolektywistycznie-markistowskiej"[5] (Parnicki 1934g, 11:2)[6].

Wybór „trzeciej drogi" gruntuje *quasi*-obiektywizm tekstów Parnickiego, kreowany przez erudycję, znajomość języka oraz historii literatury rosyjskiej, a także emigracyjnych i krajowych nowości wydawniczych[7]. Ujmuje zjawiska diachronicznie i synchronicznie, omawiając w porządku chronologicznym kolejne tytuły, rozpatruje szerokie konteksty społeczno-polityczne, analizuje utwory pod względem genologicznym, stylistycznym oraz tematycznym, w końcu dochodzi do klarownie wyłożonych wniosków.

Ten *quasi*-obiektywizm zdemaskowany zostaje przede wszystkim przez retorykę. Zwrócenie uwagi na to w jaki sposób wypowiada się Parnicki o literaturze, a w konsekwencji o Rosji radzieckiej i komunizmie, pozwala na lekturę jego szkiców jako konsekwentnie zaprojektowanego projektu krytycznego. Teraz zwróćmy jednak uwagę na to, jak próby krytyczne pisarza analizowali na przestrzeni lat badacze.

---

[5] W cytatach z prac krytycznych Parnickiego zdecydowałem się na uwspółcześnienie pisowni, pomijam też wyróżnienia zaznaczone w oryginalnym tekście kursywą.

[6] Po latach wspominał tak: „[…] wówczas mało kto w Polsce się tymi rzeczami zajmował, a jeżeli się zajmował – to głównie z podejścia politycznego, albo z lewa, albo z prawa. I właściwie takich bezinteresownych fascynacji literaturą jako literaturą […] nie obserwowało się" (Parnicki 1980, 96). W latach trzydziestych radzieckich powieści wydawano w Polsce relatywnie dużo (Urbańska 1968, 14). Teksty Parnickiego pełnią czasem „funkcję mediacyjną" w kontekście trudnych ze względów historycznych i politycznych relacji polsko-rosyjskich (Dybciak 1979, 130). Przykładem tego może być tekst „Polska i Polacy w literaturze rosyjskiej. Literatura rosyjska a katolicyzm" (Parnicki 1934f).

[7] Parnicki był podówczas cenionym rusycystą – władze Uniwersytetu Jana Kazimierza powierzyły mu prowadzenie cyklu popularyzatorskich wykładów dotyczących literatury rosyjskiej, pomimo iż nie ukończył on studiów (Lichniak 1978, XIII).

3. Recepcja: unikanie tematu

Parnicki, po podpisaniu w roku 1956 umowy wydawniczej z IW PAX, zaistniał w krajowym obiegu czytelniczym, krytycznym i akademickim. Kilka prac dotyczyło jego działalności krytycznej, podkreślały one oryginalność jego koncepcji i – co oczywiste – zgodnie omijały niewygodne fragmenty dotyczące literatury radzieckiej. Pierwszy bodaj, krótki opis krytyki ze względu na powieść historyczną daje T. Cieślikowska (1965).

J. Urbańska, w swoich cennych pod względem źródłowym pracach, podkreślając oryginalność tez Parnickiego, referuje założenia jego programu i demaskuje niektóre jego uproszczenia, ale w bardzo zachowawczy sposób (Urbańska 1968, 62-63). Uważa na przykład, że niesprawiedliwa jest jego ocena prozy lat dwudziestych (Urbańska 1968, 30), nie chce też zauważyć ironii w uwadze o zespoleniu literatury z ludem jako spełnieniu marzeń inteligencji[8].

J. Litwinek swoje rozważania skupia wokół poglądów Parnickiego na powieść historyczną, co jest ciekawe dlatego, że już w przedwojennych szkicach pisarz zaproponował swój projekt odnowy gatunku, niemniej o powieściach radzieckich pisze badacz niewiele (Litwinek 1970, 346). Najciekawsze bodaj pod względem interpretacyjnym uwagi poczyniła M. Czermińska. Zauważa konserwatyzm młodego Parnickiego, występującego w obronie trwałych wartości kulturalnych w opozycji od burzycielskich ruchów awangardowych: „Twórczość wielkich epików zostaje po prostu utożsamiona z takimi kategoriami myśli europejskiej, jak wolność, indywidualizm, kultura humanistyczna" (Czermińska 1972, 37).

A. Raźny analizuje krytykę Parnickiego w kontekście metodologicznym. Jej zdaniem pisarz kieruje się idealistyczną koncepcją historii (człowiek sprawcą historii) oraz historyzmem w ogóle. Socjologiczne i psychologiczne ujęcie literatury porównuje z socjologizmem I. Fika, co (zwłaszcza w takim stopniu ogólności) wydaje się niezbyt przekonujące (Raźny 1976, 130-131) i jest raczej próbą metodologicznego obłaskawienia krytycznego projektu Parnickiego, o tyle wątpliwego, że dokonanego za pomocą nieodpowiednich narzędzi.

Dopiero w roku 1978 IW PAX zdecydował się na opublikowanie wyboru przedwojennej krytyki Parnickiego zatytułowanego „Szkice literackie". Był on jednak asekurancki, mocno okrojony (zaledwie osiem szkiców o literaturze rosyjskiej) i jeszcze poddany zabiegom cenzury[9]. Wybór poprzedza obszerne słowo wstępne

---

[8] „Jedną z istotnych cech i walorów powieści radzieckiej, które, zdaniem Parnickiego, nasze społeczeństwo uświadomić sobie powinno, jest spełnienie w niej marzeń wielu pokoleń inteligentów rosyjskich o zespoleniu literatury z ludem, bezsprzeczne unarodowienie kultury, zespolenie powieści z tradycją ludową, z duszą i kulturą narodową" (Urbańska 1968, 66).

[9] Podaję tylko dwa przykłady. Pierwszy: „[…] może cios, jakim była dla Bunina rewolucja bolszewicka i jakim wciąż dlań jest reżim i kulturalne i polityczne budownictwo sowieckie w Rosji – nadłamały możliwości twórcze znakomitego nowelisty" (Parnicki 1934c,

Z. Lichniaka, „W stronę Parnickiego", utrzymane w duchu gawędy biograficzno-literackiej (Lichniak 1978). Tekst odtwarza rok po roku i szkic po szkicu drogę młodego krytyka oraz odsłania kulisy jego lawirowania między prasowymi tytułami, nie wchodzi jednak w szczegóły, powołując się raczej na ustalenia poprzedników. Podkreśla jednak wagę Parnickiego na ówczesnej scenie rusycystyki polskiej.

Najbardziej wnikliwym badaczem krytyki Parnickiego był Dybciak, opisując ją w kategoriach poetologicznych, genologicznych, historyczno-literackich czy pragmatycznych. Zwraca też uwagę na równoległość pisarstwa krytycznego i artystycznego. Indywidualizm oraz historyzm w odcieniu socjologicznym zauważalny w szkicach Parnickiego pozwala umieścić Dybciakowi ich autora w personalistycznym nucie krytyki dwudziestolecia międzywojennego (Dybciak 1981), zwłaszcza, kiedy w latach 1937-1939 zajmuje się głównie literaturą humanizmu katolickiego (a nieco wcześniej – „bogoiskatielstwa", o czym też Dybciak względnie szeroko wspomina jako pierwszy). Badacz jest nieco bardziej krytyczny wobec uwag Parnickiego na temat literatury radzieckiej (publikował swe prace na początku lat osiemdziesiątych), ale pisze o nich bardzo niewiele. Jego opracowania, choć mocno strukturalistyczne, są najdokładniejszą do dziś próbą ujęcia dorobku krytycznego Parnickiego.

Artykuł S. Szymutki (1987) zajmuje się z kolei relacją krytyki do pisarstwa – badacz wyczytuje ze szkiców międzywojennych autora „Słowa i ciała" odnoszących się do powieści historycznych antycypacje późniejszego, literackiego programu pisarza. Podobnie, choć z zupełnie innych powodów i pozycji przygląda się szkicom A. Juszczyk (2004).

Parnicki nie należy do często tłumaczonych pisarzy, doczekał się tłumaczenia dwóch zaledwie powieści na język rosyjski: „Aecjusza, ostatniego Rzymianina" (Parnicki 1969) oraz „Srebrnych orłów" (Parnicki 1982). W związku z tym recepcja Parnickiego w Rosji jest trudna do opisania.

4. Projekt krytyczny Parnickiego

O tym, że teksty dotyczące literatury języka rosyjskiego stanowiły spójny projekt, świadczy chronologia ich publikacji – najwięcej z nich ukazało się w latach 1933-1935, z czego większość – w roku 1934. Wydaje się, że najważniejsze są „Powieść sowiecka dnia dzisiejszego" (Parnicki 1934g) oraz „Rosyjska literatura

13; por. Parnicki 1978, 25 – wyróżnione fragmenty zostały poddane cenzurze). Drugi: „Ale też w przeciwieństwie do tolerowanych tylko przez sfery kierownicze nowego ustroju niedobitków inteligenckiej literatury, ulubieńcy i pupile tych sfer uderzają kompletnym brakiem kultury artystycznej i jeszcze tragiczniejszym brakiem talentów" (Parnicki 1934b, 3) – zdanie to, dotyczące pierwszych pisarzy proletariackich w ogóle nie pojawia się w „Szkicach literackich" (zob. Parnicki 1978, 52).

porewolucyjna. ZSRR i emigracja" (Parnicki 1934-1935) i mogą one z powodzeniem posłużyć do rekonstrukcji ówczesnych poglądów autora „Słowa i ciała". W pozostałych tekstach pisarz rozbudowuje niektóre wątki, przygląda się powieściom z większą dokładnością albo wręcz powtarza wybrane fragmenty.

Różnice między obiegiem krajowym i emigracyjnym literatury języka rosyjskiego ujmuje Parnicki w taki sposób, aby wykazać ich asymetryczność. Wśród emigrantów, w Europie Zachodniej, dochodzi do regresu wartości literackich, niemal z pokolenia na pokolenie: od starych epigonów epiki XIX-wiecznej, przez tych, dla których rewolucja była wydarzeniem pokoleniowym, po urodzonych na emigracji kosmopolitów, mających z rodzimą literaturą wspólny zaledwie język[10].

W Rosji z kolei z każdym pokoleniem następuje stopniowa ewolucja. Pierwsze lata po rewolucji znaczyła porażka w poszukiwaniu literatury ortodoksyjnie proletariackiej: „powieść w ZSRR długie lata nie wychodziła ze stanu niemowlęctwa i barbarzyństwa z jednej strony, a karygodnego z punktu widzenia twórców kultury proletariacko-komunistycznej – epigonizmu form i tradycyj «burżuazyjnych» z drugiej" (Parnicki 1934-1935, 1:4). Twórczość poputczików (najwybitniejszym z nich miał być Boris Pilniak) sprawdziła się tylko na krótką metę, bowiem:

> Inteligenckość ich uwydatniła się i w stosunku do rewolucji: wobec samego zjawiska dziejowego odczuwali podziw, grozę, zachwyt, ale ambicyj kulturalnych nie mogli zrozumieć, bo byli ludźmi z innego świata – nie znali też właściwie proletariatu i nie rozumieli jego potrzeb, jego celów i dróg (Parnicki 1934-1935, 1:4).

Z początku pisarze ortodoksyjnie proletariaccy nie mieli odpowiedniego przygotowania artystycznego (może za wyjątkiem Władimira Lidina – „Złodzieja" nazywa krytyk „dostojewszczyzną bez Boga"). Dopiero sukces artystyczny i dokonania Konstantina Fiedina, Iljii Brażnina, a przede wszystkim – Michaiła Szołochowa i Aleksego Tołstoja decydują o wręcz entuzjastycznych sądach autora „Słowa i ciała". Pokolenie to było tak „ortodoksyjne i niezdolne do tworzenia jakichkolwiek wartości ideowo-treściowych, sprzecznych z duchem ustroju i kultury materialistyczno-proletariacko-komunistycznej" (Parnicki 1934-1935, 1:5), że pozwolono im na eksperymenty formalne. Przy czym eksperymenty te polegały na powrocie do tradycji burżuazyjnych.

> W twórczości Szołochowa odradza się w naszych oczach – i to w kraju o ustroju i kulturze najbardziej rewolucyjnej, najbardziej wrogiej wszelkiej tradycji – odradza się

[10] Poglądy Parnickiego były jednak zmienne w czasie, zależą też od miejsca publikacji tekstu. Jeszcze w roku 1930 pisze na łamach „Myśli Narodowej": „[…] zupełnie przeoczono rosyjską literaturę emigracyjną, […] często tworzącą dzieła o epokowym bodaj znaczeniu" (Parnicki 1930, 659; por. Parnicki 1933c). Wyjątkowość tej literatury ma wynikać z doświadczonego przez emigrację romantyzmu (religijności i impulsu narodowego).

najbardziej tradycjonalistyczny, najbardziej konserwatywny i najsilniej akcentujący wiecznotrwałość pewnych kanonów i form artystycznych – rodzaj literacki – epika (Parnicki 1934-1935, 1:6).

Radzieckie epopeje mają „udoskonaloną metodę obserwacji artystycznej", „kunszt psychologizowania", a także „miłość do człowieka w ogóle" służącą obiektywizmowi nawet wobec „szkodnikom-kontrrewolucjonistom" (Parnicki 1934g, 15:6). Krytyk zarzuca nawet arystokratyzm konstrukcji powieściowej, ujawniający się przez dowartościowanie przeżyć głównych bohaterów zamiast „szerokich mas". Słusznie zatem (i bardzo wcześnie!) diagnozuje Parnicki nawrót do poetyki epickich powieści korzystających z tradycji dziewiętnastowiecznych[11].

Epikę XIX wieku ceni krytyk bardzo wysoko, przede wszystkim dokonania Iwana Turgieniewa, Lwa Tołstoja oraz Fiodora Dostojewskiego – wielkiej trójcy patronów literatury rosyjskiej (Parnicki 1931a). „Wojnę i pokój" nazywa „najpełniejszym, najwyższym wyrazem rosyjskiej sztuki narodowej" (Parnicki 1934d, 251), a autora „Zbrodni i kary", pomimo rozwoju psychologii, „właściwym twórcą i ojcem całej nowoczesnej analizy psychologicznej w literaturze" (Parnicki 1935a, 9). Zwraca też uwagę na „problemy religijne", które dla „Biesów" czy „Braci Karamazow" były najważniejsze. I choć punktuje antypolskie poglądy wielkich prozaików (Parnicki 1934f), to ich powieści będą dla Parnickiego swoistym wzorcem, do którego odnosić będzie powieść rosyjską przełomu XIX i XX wieku. W szkicu o twórczości Mereżkowskiego (Parnicki 1931a) omawia też prace krytyczne o Tołstoju i Dostojewskim.

Zawoalowana krytyka Rosji radzieckiej dokonana w duchu inteligenckiego konserwatyzmu opiera się m.in. na śledzeniu nawrotów. Zauważał je krytyk także w obyczajowości, życiu społecznym i politycznym: z początku powieść radziecka nieudolnie agitowała na rzecz wolnej miłości i swobody kobiet, później zaś tworzyła obrazy apoteozy miłości i życia rodzinnego (Parnicki 1934-1935, 2:8-9; por. Parnicki 1934e). W niektórych utworach pojawia się też proletariacka duma klasowa, przypominająca arystokratyzm, i – co wyjątkowo wydaje się cieszyć Parnickiego – nawrót elitaryzmu (Parnicki 1935b).

Symptomatyczny jest także renesans powieści historycznej: „[…] żaden z pisarzy obecnie do głosu przychodzącego pokolenia nie wyznaje już wiary w to, że historia zaczyna się w październiku 1917 lub w ostatecznym razie – w roku 1905 […] " (Parnicki 1934d, 268). Jedni reinterpretują dzieje względem teorii marksistowskich, drudzy mierzą w oddanie kolorytu dawnych epok, w każdym razie powstają w Rosji wybitne powieści historyczne. To przede wszystkim: „Piotr Pierwszy"

[11] Posuwa się nawet dalej, twierdząc, że nie istnieje coś takiego jak sztuka proletariacka: „Pisarze są bowiem proletariaccy, ale nie ma sztuki proletariackiej – sztuka bowiem epicka proletariusza Szołochowa w głównych rysach niczym się nie różni od sztuki Homera, Lwa Tołstoja, Sienkiewicza…" (Parnicki 1934b, 3).

Aleksego Tołstoja, w której ukazana jest analogia między carem a Stalinem, usprawiedliwienie terroru bolszewickiego oraz ukazanie pierwowzoru przewrotu społecznego. Docenia Parnicki tę analogię, chyba bardziej, niż wypada mu przyznać.

Zwróćmy też uwagę na retorykę. Parnicki buduje wyraźną opozycję między proletariackim/komunistycznym/marksistowskim a burżuazyjnym/inteligenckim, nie dostrzegając ani znaczących różnic między tymi pojęciami (wynikających na przykład z ich genezy), ani innych odcieni ideologicznych czy w życiu społecznym, czy literackim.

Pisarz interesował się też egzotyzmem i eurazjanizmem, w czym Czermińska (1972, 39) upatruje początków motywu mieszańca, bardzo dla prozy Parnickiego istotnego. Egzotyczność Rosji wynika zdaniem Parnickiego m.in. z faktu, że w klasycyzm XVIII wieku wkroczyła ona bezpośrednio „z głębokiego, cierkiewno-bizantyńskiego średniowiecza" (Parnicki 1934-1935, 51:9). To pogłos tez Nikołaja Bierdiajewa (2003), którego twórczość Teodor Parnicki dobrze już podówczas znał (por. Parnicki 1963, 3) i wykorzystywał w swoim dyskursie krytycznym (Parnicki 1930). Interesuje go także stosunek filozofa do chrześcijaństwa (Parnicki 1937b; por. Krasucka 2017, 380).

Rosja jest dla Parnickiego krajem egzotycznym, bo z

> […] ogromnego narodu, którego dziewiętnaście dwudziestych tonęło w przerażającym oceanie niewypowiedzianej ciemnoty, […] wypływały jednostki wysoko nad cywilizowana Europą wznoszące sztandar sztuki i kultury – kultury intelektualnej, estetycznej i moralnej. Egzotyczne jest straszne, ohydne, najpierwotniejsze barbarzyństwo mas rosyjskich i wniosły, prawdziwie chrześcijański, zdolny do poświęceń najwyższych w imię miłości bliźniego – humanitaryzm jednostki, nie tylko tej czołowej, przodującej, twórczej, – ale i tej z dołów najniższych, tej samej, która w tłumie przeraża swą dzikością. […] Stąd tyleż w psychice Rosjanina, w kulturze rosyjskiej, w dziejach Rosji – azjatyzmu co zachodniości – stąd przeciwstawienie między ciemnotą mas a kulturą szczytów, stąd zgodne pożycie obok siebie barbarzyństwa i wspaniałej, podziw budzącej twórczości (Parnicki 1934-1935, 51: 8-9)

To niezbyt subtelny wyraz konserwatywnego elitaryzmu oraz przekonania o hierarchicznym, piramidalnym kształcie społeczeństw, w których niewykształcona, biedna, ale szeroka i stabilna większość prowadzona jest przez światłą elitę. Język Parnickiego ma charakter kolonialny (cechuje go raczej ponadnarodowy klasizm niż nacjonalizm[12]): lud rosyjski jest przerażający, ciemny, ohydny i dziki, podczas gdy inteligencja niesie sztandar kultury i sztuki oraz chrześcijański humanitaryzm (sic!).

[12] Ostra retoryka Parnickiego może mieć związek z jego zbliżeniem do ruchów narodowych. Z czasem związki te ulegną osłabieniu, aż do ich zupełnego zaniku, a język Parnickiego zacznie się wysublimuje. Inna jest też oczywiście retoryka tekstów publikowanych na łamach prasy narodowej, inna – w „Przeglądzie Powszechnym", czy, co oczywiste – w „Wiadomościach Literackich" (teksty te są najmniej bodaj wnikliwie krytycznie).

Parnicki wywodził się z inteligencji i czuł się jej spadkobiercą, wie natomiast, że rewolucja dokonała się z udziałem radykalnego skrzydła tej warstwy (Parnicki 1930, 659) i najbardziej została przez rewolucję dotknięta: „Terror nowych władców w Rosji w morzu krwi zatopił nie tyle Rosję carską, której już prawie nie było, ile Rosję inteligencką z jej wysoką, subtelną, wyrafinowaną a rozkładającą się już kulturą" (Parnicki 1934-1935, 51:10; por. Parnicki 1930, 659).

Wie jednak Parnicki doskonale, że skutków rewolucji nie da się cofnąć, pocieszenia szuka zatem w powtarzalności oraz trwałości praw (to także pierwiastki idealistycznego historyzmu oraz personalizmu – zob. Raźny 1976, 122) i czerpie satysfakcję z powrotu do wartości, którym jego warstwa hołdowała. Kultura i cywilizacja są dla konserwatystów obszarem, w który „wpisane są pryncypia, zasady regulujące życie poszczególnych ludzi i zbiorowości" (Śpiewak 1991, 61), i trwa o tyle, o ile „nowe idee, nowo powstające dzieła mieszczą się w obrębie fundamentalnych i trwałych reguł" (Śpiewak 1991, 61). Wyjście poza tak rozumianą kulturę zasad i norm skazuje nas na przypadkowość, ograniczoną miarę oraz brutalność i agresywność (Śpiewak 1991, 62). Zatem powrót do tradycyjnej epiki „[…] najlepszym jest dowodem wiecznotrwałości, niezniszczalności i niezmiennej autorytatywności pewnych wielkich, zasadniczych, odwiecznych kanonów i form artystycznych" (Parnicki 1934-1935, 2:9), tworzonych przez indywidualności, a nie doktryny.

Jest jednak i druga strona medalu: nawrót do tradycyjnych, epickich form w połączeniu z ideologiczną indoktrynacją całkiem serio niepokoi Parnickiego. Ustrój radziecki zyskał bowiem tym samym „potężne narzędzie w swej akcji propagandowej, destrukcyjnej dla innych ustrojów, innych cywilizacji" (Parnicki 1934g, 15:6), znacznie bardziej niebezpieczne od agitacji. Przenikliwie diagnozy krytyka idą jeszcze dalej: dostrzega on w tak sformułowanej literaturze unarodowienie twórczości kulturowej, „spotęgowanie się nieuświadomionego, biologicznego pierwiastka nacjonalistycznego na skutek żywego kontaktu powieści sowieckiej z ludem, z ziemią, z tradycją ludową czy rycerską" (Parnicki 1934g, 15:7). Stąd gorzka, ironiczna refleksja: „Dzięki powieści sowieckiej nareszcie spełniły się – ale w jakże nieoczekiwanej, jakże wrogiej formie! – marzenia licznych pokoleń inteligencji rosyjskiej o zespoleniu literatury z masami" (Parnicki 1934g, 15:7).

Uważam zatem, że zespół tekstów w obrębie krytyki literackiej Parnickiego dotyczący literatury języka rosyjskiego (składają się na niego noty o książkach, recenzje i szkice o charakterze syntetycznym) pomyślany został jako określony projekt krytyczny. Oprócz wyrażenia aprobaty dla literatury opartej na konwencji XIX-wiecznej (cieszy się też Parnicki z odwrotu od tendencji awangardowych) jego zamierzeniem było poddanie krytyce literatury radzieckiej z pozycji inteligenckich i konserwatywnych, a w dalszej konsekwencji – radzieckiej polityki kulturalnej a nawet ideologii komunistycznej. I dopiero tak odczytany pokazuje swój kontekstowy, społeczny czy polityczny charakter. Po zrealizowaniu tego projektu Parnicki

zajął się już innymi zagadnieniami – głównie humanizmem katolickim, a przede wszystkim – własną twórczością literacką (w roku 1937 ukazuje się „Aecjusz, ostatni Rzymianin").

Projekt krytyczny Parnickiego był zapewne czytelny w latach trzydziestych XX wieku, mógł więc przyczynić się do aresztowania pisarza w styczniu 1940[13]. W kolejnych dekadach zlekceważono jego charakter, także z powodów politycznych, o czym świadczy omówiona wyżej recepcja szkiców autora „Słowa i ciała".

5. Parnicki a Rosja

Szkice Parnickiego o prozie języka rosyjskiego są bodaj najbardziej wyrazistym przykładem jego złożonego stosunku do kultury tego kraju. Stosunek ten uwidacznia się także w równie interesujących, choć mniej licznych, tekstach dotyczących poezji. I w tym przypadku stosował Parnicki podobne metody analizy: zajmował się albo danym problemem, albo ujęciem synchronicznym czy diachronicznym, lub też sylwetką konkretnego twórcy. Zdarza się, że podobne fragmenty, czy tożsame tezy bądź sądy, pojawiają się w różnych artykułach, na łamach innych czasopism. Tym łatwiej jednak zrekonstruować poglądy krytyka na poezję rosyjską.

Jednym z najbardziej cenionych przez Parnickiego poetów rosyjskich był Aleksander Puszkin – pisarz poświęca mu aż sześć szkiców (Lichniak 1978, XXXIII; zob. np. Parnicki 1937a). Ocenia go jednak (podobnie jak jemu współczesnych) jako bezdusznie naśladującego zachodnie trendy literackie (Parnicki 1931b, 6). Dopiero poromantyczna literatura XIX wieku (w osobach Gogola, Dostojewskiego, Mereżkowskiego, Tołstoja) była, zdaniem krytyka, oryginalnie rosyjską.

Nurty modernistyczne przyjęły się w Rosji wyjątkowo dobrze, także dlatego, że „[…] sam język […] był predysponowany, jak żaden inny, do realizacji haseł ultraestetycznych" (Parnicki 1931b, 6). Stwierdza Parnicki: „Zespolenie […] wszechludzkości i rosyjskości, harmonijne i zupełne – jest s y n t e z ą duszy Rosji. […] Dlatego też […] uważam poezję lat 1836-1917, jak również okresu przejściowego 1917-1921 za typowo rosyjską" (Parnicki 1931b, 7).

Omawianie poezji przełomu XIX i XX wieku zaczyna od symbolistów i „trzech wielkich „B" – Błoka, Briusowa i Balmonta, których ceni przede wszystkim za „olbrzymie zasługi w dziedzinie formy poetyckiej" (Parnicki 1934a, 4), ale jednocześnie krytykuje za utratę kontaktu z czytelnikiem z powodu hieratycznego

[13] Od roku 1936 Parnicki pełnił funkcję sekretarza lwowskiego oddziału Związku Zawodowego Literatów Polskich. Wraz z prezesem Ostapem Ortwinem odmówił udziału we współtworzeniu podobnego organu z ramienia władzy radzieckiej, czyli wstąpienia do Związku Pisarzy Zachodniej Ukrainy. Niewykluczone jednak, że do jego aresztowania przyczyniły się także poglądy wyrażane w tekstach krytycznych.

namaszczenia, dociekań metafizycznych oraz „bogoiskatielstwa" (Parnicki 1934a, 4). Poezja ta była tworem „cieplarnianej atmosfery gabinetów i salonów" (Parnicki 1933a, 500).

Za najważniejszą w dziejach Rosji XX wieku szkołę poetycką uważa Parnicki akmeistów, którzy w roku 1911 przeciwstawili się symbolistom. Akmeistom właśnie poświęcił obszerne studium o charakterze syntetycznym, publikowane na łamach „Przeglądu Powszechnego" (Parnicki 1933a). Opisuje w nim kontekst historycznoliteracki, znaczenie nazwy, periodyki, a przede wszystkim – przedstawicieli, z których najwyżej ceni Annę Achmatową, Sergieja Gorodeckiego, Osipa Mandelsztama, a zwłaszcza – Mikołaja Gumilowa. Ceni go Parnicki zarówno za cyzelowane formy, jak i bogactwo treściowe, a także za „życia gorące, namiętne umiłowanie, kult siły żywotnej ducha i ciała, rozmiłowanie się w barwnej a bujnej przeszłości" (Parnicki 1933a, 508). Panowanie akmeizmu: „położyło kres mętnym spekulacjom metafizycznym symbolistów i rzuciło podwaliny poezji o treści nowej, odpowiadającej konstrukcji i potrzebom psychiki nowoczesnego człowieka, formalnie jednak nawracającej do wielkich wzorów klasycznych" (Parnicki 1933a, 518).

Koniec akmeizmu wyznaczyła śmierć Gumilowa, ale przede wszystkim – rewolucja. Ostatnimi szkołami poetyckimi były futuryzm, egofuturyzm i imażynizm, później polityka „zdegradowała poezję wyłącznie do roli wychowawczej funkcji społecznej, rzemiosła artystycznego czy sztuki stosowanej" (Parnicki 1933d, 11). I na tym kończy Parnicki historyczny przegląd rosyjskich szkół poetyckich. Interesujący jest jeszcze szkic „Historyzm w poezji rosyjskiej" (Parnicki 1933b), w którym dokonuje przeglądu motywów historycznych od romantyzmu aż do początków XX wieku.

Lektura szkiców dotyczących zarówno prozy, jak i poezji daje pełniejszy obraz Parnickiego-krytyka. Ukazują go one jako znawcę kultury rosyjskiej i jej niebezkrytycznego miłośnika. W wielu tekstach pojawiają się mniej lub bardziej obszerne fragmenty odnoszące się do światopoglądu pisarza – inteligenckiego liberalnego konserwatyzmu oraz modernistycznego elitaryzmu – którego źródło tkwi w doświadczeniach biograficznych. Wspomnienia Rosji i płynące z niej zainteresowanie kulturą rosyjską nie tylko generują sentymentalny dyskurs autobiograficzny, lecz także wpływają na krytyczne, a później artystyczne wybory autora „Słowa i ciała".

Zagadnienia te, a zwłaszcza stosunek Parnickiego do literatury radzieckiej i komunizmu, nie doczekały się jak dotąd – głównie z powodów politycznych – odpowiedniego, współczesnego opracowania. Niniejszy tekst pełnić ma zatem rolę przyczynku, ma także wstępnie nakreślać pola dalszych dociekań.

Bibliografia

Bierdiajew, M. (2003), Nowe średniowiecza. Los człowieka we współczesnym świecie. Warszawa.
Cieślikowska, T. (1965), Pisarstwo Teodora Parnickiego. Warszawa.
Czermińska, M. (1972), Czas w powieściach Parnickiego. Wrocław.
Drawicz, A. (red.) (1997), Historia literatury XX wieku. Warszawa.
Dybciak, K. (1979), Krytyczna działalność powieściopisarza. O krytyce literackiej Teodora Parnickiego w latach 1928-1939. W: Pamiętnik Literacki. 3, 115-151.
Dybciak, K. (1981), Personalistyczna krytyka literacka. Teoria i opis nurtu z lat trzydziestych. Wrocław.
Giedroyc, J./Parnicki, T. (2014), Listy 1946-1968. Oprac. A. Dobrowolski. Warszawa.
Gorliński-Kucik, P. (2014), Meksykańskie lata Teodora Parnickiego. W: Nowacka, B./Szałasta-Rogowska, B. (red.), Literatura polska obu Ameryk. Studia i szkice, seria pierwsza. Katowice/Toronto, 589-605.
Juszczyk, A. (2004), Retoryka a poznanie: powieściopisarstwo Teodora Parnickiego. Kraków.
Kosiński, K. (2010), Dziennik Teodora Parnickiego jako nowoczesny palimpsest. W: Dzieje Najnowsze. 1, 207-221.
Krasucka, K. (2017), Człowiek – odtwórca czy twórca wartości? Dostojewski, Bierdiajew, Bachtin. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/2, 377-383.
Lichniak, Z. (1978), W stronę Parnickiego. W: Parnicki, T. Szkice literackie. Warszawa, V-LXXIII.
Litwinek, J. (1970), Poglądy Teodora Parnickiego na powieść historyczną (1928-1939). W: Acta Universitatis Wratislaviensis. 131, 337-360.
Markiewka, T. (oprac.) (2002), „Pamięć, władca […] bezlitosny, wciąż i wciąż wskrzesza ponownie to, co minęło…". Fragmenty wspomnień Teodora Parnickiego. W: Pamiętnik Literacki. 2, 153-211.
Parnicki, T. (1930), Nowa fala romantyzm u rosyjskiego. W: Myśl Narodowa. 42, 658-660.
Parnicki, T. (1931a), „Bogoiskatiel" (O twórczości Dymitra Mereżkowskiego). W: Myśl Narodowa. 19, 230-232.
Parnicki, T. (1931b), Poezja rosyjska XX wieku. W: „Myśl Narodowa". 32, 5-8.
Parnicki, T. (1933a), Akmeizm. W: Przegląd Powszechny. 200, 499-519.
Parnicki, T. (1933b), Historyzm w poezji rosyjskiej. W: Kurier Literacko-Naukowy. 50, 6-7.
Parnicki, T. (1933c), Literatura piękna emigracji rosyjskiej. W: Kurier Literacko-Naukowy. 34, 2-3.
Parnicki, T. (1933d), Rosyjskie szkoły poetyckie XX wieku. W: Kurier Literacko-Naukowy. 39, 10-11.
Parnicki, T. (1934-1935), Rosyjska literatura porewolucyjna. ZSRR i emigracja 1917-1934. W: Kurier Literacko-Naukowy. 51, 8-10; 52, 11-13; 54, 10-12; 1, 4-7; 2, 8-9.
Parnicki, T. (1934a), Co to jest akmeizm. W: Głos Literacko-Naukowy. Dodatek do Głosu Narodu 240, 4.
Parnicki, T. (1934b), Epickość „Cichego Donu". W: Wiadomości Literackie" 1934. 50, 3.
Parnicki, T. (1934c), Iwan Bunin, tegoroczny laureat Nagrody Nobla. W: Kurier Literacko-Naukowy. 1, 11-13.
Parnicki, T. (1934d), Nowe drogi rosyjskiej powieści historycznej. W: Przegląd Powszechny. 202, 250-273.
Parnicki, T. (1934e), O miłości i wolności. W: Wiadomości Literackie. 47, 4.
Parnicki, T. (1934f), Polska i Polacy w literaturze rosyjskiej. Literatura rosyjska a katolicyzm. W: Kurier Literacko-Naukowy. 40, 12-14; 41, 10; 42, 8-10; 43, 12-14.
Parnicki, T. (1934g), Powieść sowiecka dnia dzisiejszego. W: Kurier Literacko-Naukowy. 11, 2-3; 12, 10-12; 13, 8-10; 15, 6-7.
Parnicki, T. (1935a), Leonow a Dostojewski. W: Kurier Literacko-Naukowy. 41, 8-10.
Parnicki, T. (1935b), Zagadnienie elity sowieckiej. W: Wiadomości Literackie. 8, 6.

Parnicki, T. (1937a), Aleksander Puszkin (w stulecie tragicznego pojedynku). W: Kurier Literacko-Naukowy. 7, 1-2.
Parnicki, T. (1937b), Na progu nowego średniowiecza. W: Wiadomości Literackie. 2, 5.
Parnicki, T. (1963), Wręczenie XVI Nagrody im. Włodzimierza Pietrzaka. W: Kierunki. 49, 2-3, 6.
Parnicki, T. (1969), Aecji, poslednij Rimljanin. Moskwa.
Parnicki, T. (1978), Szkice literackie. Warszawa.
Parnicki, T. (1980), Historia w literaturę przekuwana. Warszawa.
Parnicki, T. (1982), Serebrijanye orly. Roman. Tłum. J. Abyzov. Moskwa.
Parnicki, T. (1989), Cały w przeszłości. Tłum. K. Kancewicz-Sokołowska. W: Literatura na Świecie. 506, 642-650.
Parnicki, T. (2008), Dzienniki z lat osiemdziesiątych. Notatki o własnej pracy literackiej. Wstęp Z. Lichniak. Oprac. T. Markiewka. Kraków.
Parnicki, T. (2015), Trzy minuty po trzeciej. Powieść egzotyczno-sensacyjna. Oprac. T. Markiewka. Warszawa.
Porębina, G./Poręba, S. (1996), Historia literatury rosyjskiej 1917-1991. Katowice.
Raźny, A. (1976), Teodor Parnicki – krytyk literatury rosyjskiej wobec orientacji metodologicznych. W: Łużny, R. (red.), Studia z dziejów rusycystyki historycznoliterackiej w Polsce. Wrocław, 119-134.
Szymutko, S. (1987), Publicystyka wobec powieściopisarstwa w twórczości T. Parnickiego. W: Ruch Literacki. 4/5, 309-322.
Śpiewak, P. (1991), Ideologie i obywatele. Warszawa.
Urbańska, J. (1968), Rosyjska powieść radziecka w Polsce w latach 1933-1939. Wrocław.

DOI: 10.31648/pw.6885

Oleg Leszczak
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3358-8923
Jan Kochanowski University in Kielce
Oksana Prosianyk
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6704-5391
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

ANALIZA KULTUROWO-CYWILIZACYJNA PUBLICZNYCH DYSKURSÓW ŁAMANIA PRAWA W ROSJI I NA UKRAINIE

Cultural and Civilization Analysis of Public Discourses of Lawbreaking in Russia and Ukraine

Abstract: This paper focuses on the notion of legal culture in anthropocentric depiction as an informational-semiotic function. The authors present a typology of cultural-civilisational motives for breaking the law. A range of cultural-civilisational motives (naturalistic, Turanic, Byzantine, theocratic, European and consumerist) ex-pressed in the form of discursive statements are presented in detail. These motives explain breaking the law in a causal synergetic mode (ignorance of the law) or in a cybernetic mode (disregard for the law). The authors distinguish several types of verbal excuses for breaking the law widespread in Russian and Ukrainian legal culture discourse.

Keywords: public discours, Russia, Ukraine, cultural-civilizational system of society organization, breaking the law

1. Typologia kulturowo-cywilizacyjnych systemów organizacji społeczeństwa

Przystępując do analizy kulturowo-cywilizacyjnych aspektów łamania prawa, musimy najpierw omówić kulturowo-cywilizacyjne systemy organizacji społeczeństwa w ujęciu antropocentrycznym. W odróżnieniu od wielu teoretyków kultury (np. A. Toynbeego, F. Konecznego, S. Huntingtona czy P. Sorokina) czynnik kulturowo-cywilizacyjny pojmujemy nie metafizycznie (jako byt obiektywnie istniejący sam w sobie), lecz antropocentrycznie – jako funkcję doświadczenia etnospołecznego. Analiza badań nad kulturą i cywilizacją pozwoliła na wytypowanie sześciu podstawowych systemów organizacji życia społecznego w badanym

obszarze etnospołecznym – dwóch substratowych (trybalistycznego i turańskiego), dwóch adstratowych (teokratycznego i bizantyńskiego) oraz dwóch nowych, będących *in statu nascendi* (europejskiego i konsumpcjonistycznego) (Leszczak 2014a). Każdy z wymienionych typów cechuje zestaw kluczowych wartości i zasad. Podamy najważniejsze z nich:

- trybalizm (model naturalistyczny): witalizm, kolektywizm (lokalna wspólnota naturalna), tradycjonalizm, utylitaryzm, partykularyzm, intuicjonizm;
- turanizm (model militarny): wspólnota maskulinistyczna, siła fizyczna, kult wodza, pasjonaryzm zbiorowy, wojskowa organizacja wspólnoty, utylitaryzm, woluntaryzm;
- teokracja (ideologiczny model hierarchiczny): władza transcendentna, religijność zbiorowa, karność ofiarna, ezoteryzm, eschatologizm;
- bizantynizm (świecki model hierarchiczny)*:* hierarchia społeczna, porządek metafizyczny, elitaryzm/etatyzm, formalizm, historyzm, nacjonalizm;
- europeizm (system liberalno-demokratyczny): godność człowieka, postawa obywatelska, opinia publiczna, liberalizm obyczajowy, tolerancja, racjonalizm, egalitaryzm (więcej o tym: Stefański 2014);
- konsumpcjonizm (model komercyjno-utylitarystyczny): indywidualizm, liberalizm ekonomiczny, merkantylizm, komercjalizacja aksjologii, standaryzacja, atomizacja społeczeństwa, globalizm.

W każdym współczesnym społeczeństwie (w tym rosyjskim i ukraińskim) można znaleźć przedstawicieli każdego z tych sześciu typów. Występują też grupy społeczne, dla których ten lub inny z wymienionych typów jest dominujący. Jednocześnie nie występują jednostki reprezentujące tylko jeden typ. W pewnym uproszczeniu można twierdzić, że w odróżnieniu od swoich wschodnich sąsiadów Polacy jako naród cechują się dominacją bizantynizmu typu elitarnego (korporacjonizmu), mając za subdominantę europeizm (demokrację liberalną) bądź turanizm elitarny (w postaci sarmatyzmu) czy wiejski naturalizm *quasi*-trybalistyczny (subordynanta to teokratyzm (mesjanizm narodowy) albo konsumpcjonizm, zwłaszcza w dużych aglomeracjach oraz w środowisku młodzieżowym. Szczegółowa analiza kulturowo-cywilizacyjna polskiego etnicznego obrazu świata została już dokonana (zob. Leszczak 2017). W społeczeństwie rosyjskim natomiast dominuje turano-bizantynizm etatystyczny (w wyższych warstwach społecznych) oraz turano-trybalizm (w niższych warstwach). Dodatkową subdominantą w środowisku elitarnym jest teokracja (idea misji duchowej pełnionej przez Rosję), a subordynantą w megapolisach powoli staje się konsumpcjonizm (zob. Leszczak 2014b). Jeszcze inna sytuacja występuje w społeczeństwie ukraińskim: dominuje trybalizm etniczny i socjalny z domieszką turanizmu („kozactwa") i bizantynizmu oligarchicznego. W odróżnieniu od Rosji na Ukrainie można obserwować dość istotny subdominujący element europejski (por. postawy proeuropejskie w środowisku inteligencji).

Konsumpcjonizm zaś, podobnie jak w Rosji, występuje tylko w dużych miastach. Dość słaby w ukraińskim środowisku jest wątek teokratyczny: brakuje poglądów mesjanistycznych czy misyjnych, występują pozostałości pogańskie.

2. Łamanie prawa w wymiarze kulturowo-cywilizacyjnym

Jak się ma prawo do systemu kulturowo-cywilizacyjnego? Może z niego wynikać (w całości lub częściowo) albo stanowić opozycję. W. Wołpiuk (2012, 102) twierdzi: „Od początku swojego istnienia prawo przekształcało stosunki zwyczajowe na stosunki regulowane normatywnie (po to, by na podstawie norm prawnych kształtować stabilne stosunki społeczne)". Jednak nadal większość regulatorów życia społecznego leży po stronie moralności, ideologii, religii oraz światopoglądowego systemu kulturowo-cywilizacyjnego.

Łamanie prawa, podobnie jak jego przestrzeganie, jest pochodną pewnego poziomu tzw. k u l t u r y p r a w n e j. Można podejmować próby kształtowania jej w drodze regulacji prawnych, lecz w dużym stopniu kształtuje się ona sama w trybie samoorganizacji. W pełni zgadzamy się ze zdaniem ukraińskiego badacza kultury prawnej S. Szerstiuka:

> Kultura prawna jest niezależna od prawa. [...] Żadna ustawa nie może podnieść jej poziomu poprzez deklarację odrębnych norm. Kultura prawna nie wynika z dokumentów – nie może się w nich znajdować; kultura prawna wyłania się z życia. Proces jej powstawania cechuje się tworzeniem pewnych wartości kulturowo-prawnych, tworzonych przez pewną narodową rzeczywistość czasoprzestrzenną (Szerstiuk 2013; tłumaczenie autorów).

Każdy z wymienionych typów kulturowo-cywilizacyjnych ma swoje warunki przestrzegania lub nieprzestrzegania przepisów prawa, które składają się na kulturę prawną. Jeśli chodzi o typy substratowe, to jako systemy naturalne stoją one w sprzeczności z samą ideą formalnej regulacji życia społecznego: zasady etyczne i przyzwyczajenia tradycyjne są o wiele bardziej cenione niż przepisy prawa. Wśród trybalistów (przedstawicieli „swojskiej" kultury lokalnej) znajdziemy o wiele więcej prawnych „ignorantów" niż prawnych „nihilistów". Tych ostatnich jest więcej wśród turanistów, czyli przedstawicieli militarno-maskulinistycznej kultury z ich kultem przemocy i woluntaryzmem. W trybalizmie prawo państwowe wchodzi w konflikt z tradycją przodków, zwyczajem, potrzebami witalnymi, więzami krwi czy ziomkostwem. Natomiast w turanizmie prawo może kolidować z rozkazami lub przyzwoleniami wodza, etosem wspólnoty zmilitaryzowanej albo osobistym woluntaryzmem.

Najwięcej lojalistów można by się spodziewać w środowiskach przedstawicieli bizantynizmu (kultury hierarchii klasowej i biurokracji państwowej) i europeizmu (kultury demokracji liberalnej). Należący do elit bizantynista może łamać prawo całkiem świadomie, uważając, że jego miejsce w hierarchii społecznej zwalnia go od obowiązków wobec prawa, które jest stworzone właśnie dla nizin społecznych. W jego światopoglądzie prawo może wchodzić w konflikt z interesem politycznym lub korporacyjnym albo jego osobistymi ambicjami władczymi. Natomiast przedstawiciel tychże nizin często okazuje się wśród osób łamiących prawo nie tylko z niewiedzy i braku świadomości prawnej, lecz także z powodu złej odgórnej organizacji prawnej społeczeństwa, która chroni wyłącznie prawa elit i rządzących. W jego przypadku prawo może kolidować z jego potrzebami witalnymi, potrzebami ekonomicznymi albo spotykać się z brakiem świadomości prawnej i wrogością wobec władz.

Z kolei europeiści mogą czasem stosować sprzeciw społeczny wobec państwa i ustaw ograniczających prawa człowieka lub poniżających jego godność. Dlatego łamanie prawa z powodów kulturowo-cywilizacyjnych w przypadku europeisty zawsze ma charakter ignorowania świadomego. Dla przedstawiciela europeizmu prawo może kolidować z moralnością i wartościami społecznymi. Podobnie jest w przypadku teokraty (przedstawiciela kultury ideologiczno-metafizycznej): prawo świeckie ma niższą rangę w porównaniu z zasadami sakralnymi (czyli prawem Boskim, wiarą itd.).

Z kolei przyczyny łamania prawa przez konsumpcjonistów tkwią w dążeniu do zaspokojenia swoich potrzeb konsumenckich niezależnie od tego, jak dobrze znają przepisy prawa. Prawo w tym przypadku może uderzać w potrzeby komercyjne lub konsumpcyjne i osobisty egocentryzm. Jedną z charakterystycznych cech tego typu kulturowo-cywilizacyjnego jest synergetyzacja zachowań informacyjnych i wywołane przez nią upotocznienie potrzeb. Zatem rola świadomości prawnej w społeczeństwie konsumpcyjnym bardzo słabnie. Tym się tłumaczy częsta dla tego typu osób ignorancja prawna.

3. Kulturowo-cywilizacyjna ocena rosyjskiego i ukraińskiego dyskursów łamania prawa

Dyskurs łamania prawa to usprawiedliwianie przez jednostki negatywnych postaw wobec przepisów prawa. Wypowiedzi na ten temat można postrzegać jako werbalizację motywów światopoglądowych człowieka bądź grupy ludzi. Bardzo często te motywy mają charakter kulturowo-cywilizacyjny, czyli wywodzą się ze stereotypów światopoglądowych, ukształtowanych w trakcie socjalizacji. Postępowania dyskursywne, które świadczą o takiej lub innej postawie kulturowo-

-cywilizacyjnej, zawierają z reguły dwa rodzaje wypowiedzi: symptomatyczne (ujawniające postawę mówcy) oraz analityczne (zawierające oceny postaw innych ludzi) (zob. Leszczak 2017, 5-13).

Dyskurs łamania prawa jest składową bardziej ogólnego dyskursu kultury prawnej. O tej ostatniej zarówno badacze rosyjskiego i ukraińskiego społeczeństwa, jak i krytycznie myślący przedstawiciele tych wspólnot mają mniemanie bardzo negatywne. Oto typowe wzorce takich analitycznych wypowiedzi na temat kultury prawnej Ukrainy i Rosji:

> Niski poziom kultury prawnej, brak tradycji prawniczej w społeczeństwie prowadzący do otwartego nihilizmu prawnego, zaprzeczanie niezbędności i wartości prawa ma głębokie korzenie historyczne. Z pokolenia na pokolenie w Ukrainie występuje pogarda w stosunku do prawa i sądu oraz tolerancja w stosunku do samowoli (Czornodid 2008).

> Jeśli jednemu z obywateli udaje się przejechać w autobusie kilka przystanków za darmo, uważa się go za przebiegłego lisa, zaś ten, który płaci, choć nikt go nie kontroluje – głupek (Lange 2007).

> Niestety należy zauważyć, że [...] postulat sformułowany jeszcze w czasach rzymskich – Twarde prawo, ale prawo – nie jest dla Ukraińców aksjomatem. [...] Nie ma sensu domagać się od zwykłych obywateli przestrzegania przepisów prawa, jeśli przez lata obserwowali, jak łamią te normy funkcjonariusze państwa (Karpuncow 2018).

> Jeśli góry jej nie przestrzegają, wówczas niziny również nie uważają tego za obligatoryjne, ponieważ nie ma na kim się wzorować. I nawet jeśli będzie kogo naśladować, nie będzie żadnych dźwigni, które zmusiłyby ten naród do przestrzegania prawa (odpowiedź byłego Prokuratora Generalnego Ukrainy S. Piskuna na pytanie dziennikarza o przestrzeganiu Konstytucji) (Piskun 2020).

> Potoczna świadomość Rosjan cechuje się bardzo szczególnym podejściem do norm prawa zakorzenionym w przeszłości historycznej. [...] Stwarza to podstawę do bezprawia nabierającego wymiaru katastrofy narodowej, która powoduje ogromne szkody dla państwa. Nihilizm prawny przeniknął do wszystkich sfer społeczeństwa, od władzy zaczynając. Powstała szeroka sieć korupcji wzmacniana totalnym analfabetyzmem ludności (Strygina 2007).

> Prawda jest taka, że nie ma dnia, w którym media nie donosiłyby o bezprawiu, całkowitym braku kultury prawnej lub kwitnącym w społeczeństwie nihilizmie prawnym (Nepomniaszczaja/Awramenko 2011).

Brak lub niski poziom kultury prawnej prowadzi do różnych form łamania prawa. Można mówić o dwóch typach kulturowo-cywilizacyjnych motywów łamania prawa (w przypadku braku świadomości prawnej) oraz świadomego jego ignorowania. Nierzadko przy jawnym łamaniu prawa ten czyn staje się funkcją mocno zideologizowaną i *stricte* dyskursywną, gdyż ma na celu nie tylko dokonanie czynu podstawowego (na przeszkodzie którego stał przepis prawa), lecz także

zademonstrowanie swej postawy kulturowo-cywilizacyjnej w dyskursie publicznym. Częstotliwość takiego zachowania dyskursywnego może utrwalać postawę kulturowo-cywilizacyjną w różnych formach paremicznych albo po prostu w charakterystycznych (stereotypowych) wypowiedziach. Przedstawimy te postawy jako swoiste „maski" dyskursywne. Nazwy odzwierciedlają dwie oceny – analityczną (ze strony przeciwników postawy) i symptomatyczną (ze strony zwolenników).

Ignorancja prawna jako cecha cywilizacyjna występuje przede wszystkim w trybalizmie, bizantynizmie oddolnym oraz w konsumpcjonizmie biernym (w środowisku *stricte* konsumenckim).

Trybalista (taką postawę umownie można określić jako „Ignorant" bądź „Tradycjonalista" w zależności od znaku oceny) ignoruje prawo przez to, że w jego systemie wartości etyka i tradycja oddolna (ludowa, zwyczajowa) całkowicie zastępuje prawo. Dla trybalisty prawo jako forma zarządzania instytucjonalnego po prostu nie istnieje lub jest czymś całkowicie obcym, zewnętrznym i bezwartościowym. W dyskursie ludowym taka postawa może nawet w czasach współczesnych wyrażać się poprzez tradycyjne przysłowia i porzekadła o wyraźnym charakterze symptomatycznym:

(1) ukr. Біда свої закони пише ('Nieszczęście swoje prawo tworzy').
(2) ukr. Про горе законів не пишуть ('O nieszczęściu ustaw nie piszą').
(3) ros. Где закон, там и обида ('Gdzie prawo, tam uraza').
(4) ros. Нужда закона не знает, а через шагает ('Nędza prawa nie zna i przez nie kroczy').
(5) ros. Хоть бы все законы пропали, лишь бы люди правдой жили ('Niechby zniknęły wszystkie prawa, oby tylko ludzie żyli prawdą').

Wypowiedzi trybalistyczne na temat łamania prawa często apelują do rozwiązań kolektywistycznych, ochlokratycznych, ludowych i nierzadko same w sobie zawierają pomysły na łamanie prawa:

(6) Byłabym za tym, żeby sporządzić rejestr wszystkich, którzy dokonali przemocy. Przy czym upubliczniony (~vheshka_yanezh, wpis na Instagramie).
(7) Szczerze mówiąc, kiedy przybywam do Kijowa, nie jestem nawet zły, jest to coś gorszego, gdy widzę urzędników, którzy w ciągu 5 lat wojny upaśli się niesamowicie. Czego tylko nie kupują i ile kradną – przechodzi to wszelkie pojęcie. Gdyby chociaż na kilka miesięcy wprowadzić za korupcję karę śmierci i maksymalne kary więzienne (Igor Pałycia, Przewodniczący Rady Obwodu Wołyńskiego).

Bizantynista oddolny (nazwijmy go „Sługa" lub „Ciemiężony") jest raczej daleki od prawa jako informacji semiotycznej, gdyż uważa go za wiedzę zbyt skomplikowaną i zarezerwowaną wyłącznie dla prawników. Jest raczej prawnym analfabetą, chociaż w odróżnieniu od trybalisty ma świadomość wartości i donio-

słości prawa. Poza tym uważa, że regulacje prawne są narzędziem i przywilejem elit oraz rządzących, a więc nie dotyczą jego i jego otoczenia. W każdym przypadku jest to postawa nie tylko ignorancka wobec prawa, lecz także wysoce nieufna. W dyskursie może się to zwerbalizować w sposób paremiczny:

(8) ukr. У ворон – воронячий закон (‘U wron i prawo wronie’).
(9) ukr. У кого гаманець повніший, у того і суд правіший (‘Kto ma portfel pełniejszy, ten ma sąd lepszy’).
(10) ukr. В суді правди не шукають (‘W sądzie prawdy się nie szuka’).
(11) ukr. Великий та багатий – рідко винуватий (‘Duży i bogaty rzadko bywa winny’).
(12) ros. Где закон, там и страх (‘Gdzie prawo, tam strach’).
(13) ros. Закон, что паутина: шмель проскочит, а муха увязнет (‘Prawo jak pajęczyna: trzmiel przeskoczy, a mucha ugrzęźnie’).
(14) Не бойся закона, бойся судьи (‘Nie bój się prawa, bój się sędziego’).
(15) От сумы да от тюрьмы не зарекайся (‘Nie zarzekaj się przed torbą i więzieniem’, czyli przy takim systemie sądowniczym nigdy nie można mieć pewności, że nie pójdziesz z torbami albo nie zostaniesz osadzony).
(16) Законы-то святы, да исполнители – супостаты (‘Prawo jest święte, lecz wykonawcy łotry’).

Każdy bizantynista oddolny uświadamia sobie, że jest grzeszny, lecz usprawiedliwia się tym, że bezgrzesznych nie ma:

(17) Без греха веку не проживешь, без стыда лицо не износишь (‘Bez grzechu życia nie przeżyjesz, bez wstydu twarzy nie przenosisz’).

Rosyjski pisarz Piotr Wiaziemskij na początku XIX wieku spuentował stan rzeczy w bizantynizmie rosyjskim: „W Rosji srogość prawa kompensuje się jego nieprzestrzeganiem”.

Konsumpcjonista bierny raczej nie jest zainteresowany wiedzą prawną, gdyż uważa ją za niezbyt ważny towar informacyjny. Ma do tego celu obsługę w postaci adwokatów i radców prawnych albo w pełni ufa usługodawcy, co, jak uważa, zwalnia go z obowiązku jakiejkolwiek wiedzy na temat prawa. Jest to typowa postawa roszczeniowa. Konsumpcjonista z reguły ma poczucie, że „mu się należy”. Oto przykłady takiej postawy:

(18) ukr. Гроші рахувати, треба розум мати (‘Do liczenia pieniędzy trzeba rozumu’).
(19) ukr. І грішник буде праведним, коли за його гроші помоляться (‘I grzeszny stanie się prawym, jak za jego pieniądze się pomodlą’).
(20) ukr. Рахуй гроші стиха, не знатимеш лиха (‘Licz pieniądze cicho, nie będziesz znał biedy’).
(21) ros. Золотой ключик все двери открывает (‘Złoty kluczyk każde drzwi otworzy’).

Świadome ignorowanie prawa może również występować we wszystkich systemach kulturowo-cywilizacyjnych (może z wyjątkiem trybalizmu, w którym ewidentnie występuje całkowite niezrozumienie wartości regulacji formalno-prawnych). Cechuje ono przede wszystkim turanistę (maska „Warchoł" albo „Wolny człowiek"). Turanista łamie prawo ze zwykłej chęci osiągnięcia swoich celów bez względu na konsekwencje. Najczęściej zdaje on sobie sprawę, że prawo jest obowiązkowe dla wszystkich i jego złamanie jest karalne, a jednak łamie je, bo albo nie chce uznawać prawa w ogóle (nihilizm prawny), albo uważa siebie za wyjątek (anarchizm prawny). Najwyższymi cnotami turańczyka są: śmiałość, ryzykanctwo i arogancja. W paremiach ludowych zachowały się symptomatyczne teksty precedensowe, odzwierciedlające taka postawę:

(22) ros. На то и закон, чтоб его обойти ('Po to istnieje prawo, by je omijać').
(23) ros. Если нельзя, но очень хочется, то можно ('Jeśli nie wolno, ale bardzo się chce, to wolno').
(24) ros. Не пойман – не вор ('Nie schwytany – nie złodziej').
(25) ros. Где сила, там и закон ('Gdzie siła, tam prawo').
(26) ros. Кто силен, тот и волен ('Kto ma siłę, ten ma prawo').
(27) ros. Кто не рискует, тот не пьет шампанского ('Kto nie ryzykuje – nie pije szampana').
(28) ros. Риск – благородное дело ('Ryzyko – sprawa szlachetna').
(29) ukr. Не той козак, що за водою пливе, а той, що проти води ('Nie ten kozak, który z prądem płynie, a ten, który pod prąd').
(30) ukr. Береженого Бог береже, а козака шабля ('Strzeżonego Pan Bóg strzeże, a kozaka szabla').
(31) ukr. Боятися вовка – в ліс не ходити ('Wilka się bać – do lasu nie chodzić').
(32) ukr. То нічого, що вкрав, аби добре сховав ('To nic, że ukradł, oby dobrze schował').
(33) ukr. Пан або пропав ('Albo pan, albo przepadł').

Omawiając bizantynizm odgórny, czyli postawę wyższych warstw w społeczeństwie zhierarchizowanym, warto wziąć pod uwagę, że system ten może mieć dwie odsłony: elitarną i etatystyczną. W pierwszej łamanie prawa może być motywowane brakiem utożsamienia przedstawicieli elit z państwem (traktowanie państwa wyłącznie jako narzędzia swojej wszechwładzy), a w tej drugiej – często powodowane jest właśnie wszechwładzą samego państwa (biurokracji i służb), jak również niemożnością zapanowania nad sprzeciwem społeczeństwa wobec tej wszechwładzy. Bizantynista odgórny („Panisko/Urzędas" lub „Włodarz") łamie prawo, posiadając realną władzę i stawiając siebie ponad prawem, a także licząc na to, że w efekcie pozwoli mu na to układ społeczny (inaczej mówiąc, łamie prawo, bo może sobie na to pozwolić). Jest to łamanie prawa zarówno dokonywane przez „dobrze urodzonych" czy „wysoko postawionych" (przedstawicieli warstw

uprzywilejowanych), jak i przez urzędników (np. w ramach korupcji lub dla tzw. celów wyższych). W dyskursie rosyjskim i ukraińskim można znaleźć tradycyjne symptomatyczne przysłowia, związane z taką postawą:

(34) ros. Кто законы пишет, тот их ломает ('Kto prawo pisze, ten je łamie').
(35) ros. Что нам законы, коли судьи знакомы ('Co nam prawo, jeżeli sędziowie znajomi').

W czasach dzisiejszych jako straszaki wykorzystywane są sentencje:

(36) ros. Был бы человек хороший, а статья найдётся ('Niechby tylko człowiek był dobry, a paragraf na niego się znajdzie').
(37) ros. Раз арестован, значит виновен ('Aresztowany znaczy winny').
(38) ros. То, что вы на свободе – не ваша заслуга, а наша недоработка ('To, że jesteście na wolności, to nie wasza zasługa, lecz nasze niedopatrzenie').
(39) ukr. Закон, як дишло, куди повернеш, туди й вийшло ('Prawo jak dyszel. Jak obrócisz, tak wyjdzie').
(40) ukr. Винен чи не винен, а терпіти повинен ('Winny czy niewinny, a cierpieć powinien').
(41) ukr. Казна, що дійна корова: сьогодні вкрав, завтра знов прибуде ('Skarbiec jest jak dojna krowa, dziś ukradniesz, jutro znów przyjdzie').

Wypowiedzi przedstawicieli elit i biurokracji cechuje najczęściej pewność swojej nietykalności i usprawiedliwianie się różnego rodzaju zawiłościami prawnymi:

(42) Nigdy nie byłem wiceministrem edukacji. Byłem wiceministrem edukacji i nauki – kierownikiem urzędu. To są zupełnie odmienne stanowiska. Możecie zajrzeć do ustawy „O oczyszczeniu władzy". Stanowiska wiceminister – kierownik urzędu w ustawie nie ma (Ukraiński wiceminister Ołeksij Dniprow, odpierając zarzut o to, że nie został objęty lustracją).

W wersji rosyjskiej bizantynizm odgórny jest połączony z turanizmem. Dyskursywnymi znacznikami tego typu symbiozy są nominacje

(43) произвол властей
(44) судебный, полицейский, прокурорский произвол
(45) российский, чиновничий, административный, полицейский беспредел

które łączą w całość pojęcia władzy i prawnego nihilizmu.

Teokrata („Dewot" lub „Ideowiec") robi to samo co bizantynista, czyli stawia siebie ponad prawem stanowionym, gdyż szanuje tylko prawo naturalne (boskie) i prawa świeckie uważa za podrzędne (łamie prawo, bo musi ze względów wyższych). Ludowych paremii na potwierdzenie tej postawy zarówno w Rosji, jak i Ukrainie jest bardzo mało:

(46) ros. Все в мире творится не нашим умом, а Божьим судом (‘W świecie wszystko się dzieje nie według naszego rozumu, lecz przez sąd Boży’).
(47) ros. Архирей не Бог, а прокурор не Правда (‘Ksiądz nie Bóg, a prokurator – nie Prawda’).
(48) ukr. Правди не судять (‘Prawda nie może być sądzona’).

Postawa ta wymaga ideowej kreatywności i wyrażana jest raczej w sposób cybernetyczny poprzez kazania lub wystąpienia publiczne o zabarwieniu teozoficznym:

(49) Ta Istota dała ludziom prawo religijno-moralne, które powinno być bezwzględnie obowiązujące dla człowieka, a zatem powinno stać powyżej prawa ludzkiego, jakim jest prawo państwowe – to, co jest autorytetem dla osoby ponad autorytetem państwa – jest to wola Boża, święta i doskonała (Berdnikov 1902, 82).
(50) Wolność i godność daje nam nie prezydent czy jakieś prawo. Wartości te są dane nam przez Boga. Tylko wtedy, gdy zbliżamy się do Boga, odczuwamy własną wielkość i wielkość ojczystej ziemi (Hlava UHKTs 2014).

W Rosji i Ukrainie teokracja w czystej postaci jest raczej niemożliwa: prawosławie głosi podporzadkowanie władzom świeckim i nie popiera łamania prawa państwowego w imię wiary. Poza tym, biorąc pod uwagę radziecką przeszłość Rosji i Ukrainy, można twierdzić, iż postawa ta jest obu tym społeczeństwom obca. Należy zaznaczyć, że ideowość niekoniecznie jest religijna. Najważniejsze w tej postawie jest przedkładanie idei transcendentnej nad prawo stanowione. Taką ideą może być tak idea komunizmu w ZSRR, jak i imperialna idea Wielkiej Rosji (tzw. Rosyjskiego Świata) albo nacjonalistyczna idea Ukrainy dla Ukraińców. Tego typu nastawienie kulturowo-cywilizacyjne zakłada możliwość złożenia na ołtarzu ideologii nie tylko prawa państwowego, lecz także praw człowieka:

(51) ukr. Бог і Україна понад усе (‘Bóg i Ukraina ponad wszystko’).
(52) ukr. На коліна перед Україною (‘Na kolana przed Ukrainą’).
(53) ukr. Ми українці! Ми на своїй, Богом даній землі (‘Jesteśmy Ukraińcy! Jesteśmy na swojej, danej przez Boga ziemi’).
(54) ukr. Якщо злочинцем стає влада, право бути суддею належить кожному українцю (‘Jeśli władza staję się przestępcą, prawo bycia sędzią ma każdy Ukrainiec’).
(55) ros. Мы русские, с нами Бог! (‘Jesteśmy Rosjanie, z nami Bóg’).
(56) ros. Россия – все, остальное – ничто (‘Rosja – wszystko, reszta – nic’).
(57) ros. Кровь. Отечество. Вера (‘Krew. Ojczyzna. Wiara’).
(58) ros. России – русскую власть (‘Rosyjska władza dla Rosji’).
(59) ros. Родись на Руси. Живи на Руси. Умри за Русь (‘Urodź się na Rusi. Żyj na Rusi. Umrzyj za Ruś’).

Swego czasu to właśnie o takiej narodowej postawie *quasi*-religijnej rosyjski pisarz Anton Czechow ironicznie powiedział: „Jeśli zdradziła cię żona, to ciesz się, że zdradziła ciebie, a nie ojczyznę".

Europeista („Wichrzyciel" albo „Wolnomyśliciel") łamie prawo głównie w ramach sprzeciwu czy tzw. nieposłuszeństwa obywatelskiego w przypadku, gdy uważa je za niesprawiedliwe i wadliwe, zwłaszcza jeśli jest obywatelem kraju z nieliberalnym czy niedemokratycznym systemem prawa. Taka postawa cechuje częściej inteligencję i klasę średnią, zatem rzadko bywa dyskursywnie wyrażona w przysłowiach ludowych:

(60) ros. Не держись закона, как слепой забора ('Nie trzymaj się prawa jak ślepy ogrodzenia').
(61) ros. Россия без Путина! ('Rosja bez Putina').
(62) ros. Жулики и воры, верните выборы ('Opryszki i złodzieje, oddajcie wybory').
(63) ros. Долой президентское самодержавие ('Precz z prezydenckim samodzierżawiem').
(64) Очистим Кремль от самозванцев ('Oczyścimy Kreml z samozwańców').
(65) ukr. Ми проти поліцейської держави ('Jesteśmy przeciwko państwu policyjnemu').
(66) ukr. Революція або смерть ('Rewolucja albo śmierć').
(67) ukr. Київ виходь! Україна вставай! ('Kijowie, wychodź! Ukraino, wstawaj!').

Wreszcie konsumpcjonista czynny, tj. przedsiębiorca („Cwaniak" lub „Spryciarz"), łamie prawo wtedy, gdy widzi możliwość w ten sposób zaspokoić swoje potrzeby ekonomiczne. *Pierwszy milion trzeba ukraść* – głosi popularna sentencja międzynarodowa. Zasady tej postawy rzadko ujawniane są w wypowiedziach symptomatycznych, gdyż brzmią one z reguły dość cynicznie, zwłaszcza gdy wypowiada je decydent:

(68) ros. У огня быть, да рук не согреть? ('Koło ognia być i rąk nie zagrzać?').
(69) ros. Не подмажешь – не поедешь ('Nie posmarujesz – nie pojedziesz').
(70) ros. На то даны руки, чтоб брать ('Po to ręcę dane, by brać').
(71) ukr. А що я з цього буду мати? ('Co ja z tego będę miał?').
(72) ukr. Дякую в кишеню не сховаєш ('Dziękuję do kieszeni nie schowasz').

Obok decydentów w społeczeństwie konsumpcyjnym występuje również siła najemna, czyli zwykli wykonawcy, których lojalność wobec prawa jest wprost proporcjonalna do ich zarobków, o czym świadczą sentencje typu

(73) ros. Если они думают, что они нам платят, пусть думают, что мы им работаем ('Jeśli oni myślą że nam płacą, to niech myślą, że my dla nich pracujemy').

Obserwacja praktyk językowych dostarcza sporo materiału w zakresie argumentacji łamania prawa – zarówno w formie wypowiedzi symptomatycznych, jak i analitycznych. Jego analiza i interpretacja przy uwzględnieniu typów zachowań komunikatywno-ekspresywnych wykazuje, w jakim stopniu te lub inne mentalne reprezentacje faktów społecznych znajdują odzwierciedleniu w języku i mowie.

Bibliografia

Bierdnikow, I. S. [= Бердников, И. С.] (1902), Основные начала церковного права Православной Церкви. Казань.

Czornodid, H. S. [= Чорнодід, Г. С.] (2008), Сучасний стан правової культури України. In: http://www.rusnauka.com/2_KAND_2008/Pravo/26221.doc.htm.

Hlava UHKTs: [Глава УГКЦ] (2014), Глава УГКЦ: «Свободу та гідність нам надає не Президент чи закон. Ці цінності нам дані Богом». 17.02.2014]. URL: https://religion.in.ua/news/vazhlivo/24896-glava-ugkc-svobodu-ta-gidnist-nam-nadaye-ne-prezident-chi-zakon-ci-cinnosti-nam-dani-bogom.html.

Karpuncow, W. [= Карпунцов, В.] (2018), Правова культура vs правовий нігілізм: на прикладі протесту «євробляхерів». In: https://24tv.ua/ru/pravova_kultura_vs_pravoviy_nigilizm_n1074825.

Lange, N. [= Ланге, Н.] (2007), Украина – не правовое государство. In: https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/12/5/4428770.

Leszczak, O. (2014a), Krytyka doświadczenia etnicznego. Metodologiczne i kulturowo-cywilizacyjne wprowadzenie do badania etnicznych obrazów świata Rosjan, Polaków i Ukraińców. Katowice.

Leszczak, O. (2014b), Rosyjski etniczny obraz świata w aspekcie kulturowo-cywilizacyjnymi lingwosemiotycznym. Toruń.

Leszczak, O. (2017), Etniczny obraz świata Polaków. Kulturowo-cywilizacyjna i lingwosemiotyczna analiza polskiego dyskursu publicznego. Tarnopol.

Niepomniaszczaja, N. G./Awramenko, S. S. [= Непомнящая, Н. Г./Авраменко, С. С.] (red.) (2011), Российская правовая культура на современном этапе. In: Актуальные проблемы права. Москва.

Szerstiuk, S. W. [= Шерстюк, С. В.] (2013), Правовий нігілізм як антипод правової культури. In: Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pravoviy-nigilizm-yak-antipod-pravovoyi-kulturi.

Stefański, R. (2014), Granice europejskości. Analiza aksjologiczno-politologiczna. Toruń.

Strygina, S. W. [Стрыгина, С. В.] (2007), Правовая культура современной России. In: Известия Саратовского университета. Серия: Экономика. Управление. Право. In: https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-kultura-sovremennoy-rossii.

Piskun, S. [= Піскун, С.] (2020), Чому простий громадянин повинен дотримуватися закону, якщо його не дотримується ціла Рада? URL: https://nizhyn.in.ua/svyatoslav-piskun-chomu--prostij-gromadyanin-povinen-dotrimuvatisya-zakonu-yakshho-jogo-ne-dotrimuyetsya-cila-rada.html.

Wołpiuk, W. J. (2012), O niektórych problemach badawczych w nauce prawa. W: Czarny, R. M./Sprzyszak, K. (red.), Państwo i prawo wobec współczesnych wyzwań. Teoria i filozofia państwa i prawa oraz aksjologia demokracji i ochrony praw człowieka. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Jaskierni. Toruń, 99-117.

DOI: 10.31648/pw.6886

Tamara Graczykowska
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6715-363X
Kazimierz Wielki University

OBRAZ RADZIECKIEGO SPORTU W MOSKIEWSKIEJ „TRYBUNIE RADZIECKIEJ" W UJĘCIU IDEOLOGICZNYM I JĘZYKOWYM (1927-1938)

The image of the Soviet sport in the Moscow newspaper „Trybuna Radziecka" – ideology and language (1927-1938)

Abstract: This paper explores the relationships between sport and politics in the USSR in the interwar period. The paper aims to show how ideology and propaganda were implemented in the Moscow newspaper "Trybuna Radziecka". The article is divided into two parts. The first part describes how communists, through sports, influenced the Soviet people to encourage them to assume the desired attitude. In the second part, the sports vocabulary found in "Trybuna Radziecka" is presented (e.g. the names of athletes, sports disciplines). Almost all items are borrowed from the Russian language. The study shows how citizens in the USSR were indoctrinated by the press in the interwar period, also in the field of sport.

Keywords: sport, politicization of sport, the language of propaganda, the USSR, the interwar period, Polish-language press, vocabulary

W latach 30. w ZSRR wydawano w języku polskim jedną gazetę i 2 czasopisma ogólnozwiązkowe, 4 gazety republikańskie, 3 gazety miejskie i 13 gazet rejonowych. Drukowano również dodatki w języku polskim (tzw. Stroniczki polskie) przy gazetach białoruskich i ukraińskich. W okresie tym ogólny nakład całej prasy polskojęzycznej wynosił 120 tys. egzemplarzy (Życki 2006, 231).

Cała prasa radziecka, w tym polskojęzyczna, całkowicie podlegała partii komunistycznej. Już w 1919 r. na VII zjeździe RKP(b) wpisano ją w struktury administracyjno-nakazowego systemu rządzenia (Życki 2006, 6). Dzięki środkom masowego przekazu władza za pomocą propagandy, manipulując faktami, umiejętnie naświetlając zjawiska, które nie mogły być zweryfikowane przez czytelników, kształtowała świadomość obywateli ZSRR oraz kreowała radziecką rzeczywistość.

Najdłużej wydawaną polską gazetą w ZSRR był kijowski „Sierp" (1922--1941). Spośród innych wydawnictw na Ukrainie warto odnotować „Bądź gotów",

„Marchlewszczyznę Radziecką" (Iwanow 1991, 226-227). Po 1939 r. krótko ukazywały się „Nowe Widnokręgi", „Czerwony Sztandar". Na Białorusi najważniejszym pismem była „Orka" (Grek-Pabisowa/ Ostrówka/Biesiadowska-Magdziarz 2008, 54 i n.).

Centralną gazetą polską była „Trybuna Radziecka", która ukazywała się w Moskwie w latach 1927-1938 (Iwanow 1990, 277, 279). Naczelnym zadaniem „Trybuny Radzieckiej" stała się koordynacja wszelkich przedsięwzięć związanych z radzieckim eksperymentem polonijnym[1]. Gazeta zabierała głos w istotnych kwestiach dotyczących Polaków w ZSRR. Redagowali ją czołowi działacze komunistyczni: T. Dąbal (1927-1929), J. Neyman (1930-1933), A. Maksymowski (1933-1937), M. Rozwadowska (1937-1938) (Iwanow 1991, 228)[2].

Na łamach „Trybuny Radzieckiej" zamieszczano informacje, artykuły służące jednemu celowi – indoktrynacji radzieckich Polaków, ukształtowaniu pozytywnego stosunku do władzy i ustroju komunistycznego, wciągnięciu ich w aktywne budownictwo „socjalistycznej ojczyzny" i wychowaniu na świadomych obywateli ZSRR (Życki 2006, 229; Kawecka 1981, 19).

Jednym ze środków, który miał pomóc w budowaniu tego nowego, komunistycznego społeczeństwa i propagowaniu socjalizmu, był sport i kultura fizyczna[3] (Kobierecki 2012, 38). Dlatego też w prasie, w tym „Trybunie Radzieckiej", nie mogło zabraknąć tematyki sportowej.

Niniejsze opracowanie składa się z dwóch części. W pierwszej chciałabym poruszyć kwestie relacji świata polityki i sportu, wykorzystania kultury fizycznej, rywalizacji sportowej do szerzenia przez władze ideologii komunistycznej, kształtowania pożądanych postaw wśród obywateli. Jako materiał egzemplifikacyjny posłużą cytaty z „Trybuny Radzieckiej" ilustrujące, w jaki sposób kultura fizyczna mogła być wykorzystywana do propagowania założeń ideologicznych władzy radzieckiej. W tej części przedstawię również niektóre właściwości przekazu propagandowego zaobserwowanego w „Trybunie Radzieckiej" w tekstach o tematyce sportowej. Druga dotyczyć będzie specyficznej terminologii sportowej, która pojawiła się na łamach gazety.

---

[1] W połowie lat 20. rozpoczęto przeprowadzanie eksperymentu, którego celem było utworzenie na terenach zamieszkałych przez zwarte skupiska ludności polskiej „polskiej autonomii socjalistycznej". Miała być ona „narodowa w formie, a klasowa w treści". W 1925 r. powstał pierwszy polski rejon narodowościowy, tzw. Marchlewszczyzna, a w 1932 r. drugi – Dzierżyńszczyzna (Lizak 1990, 15).

[2] Szerzej o „Trybunie Radzieckiej" zob. Graczykowska 2018.

[3] Rozwój kultury fizycznej i przygotowanie wojskowe całego społeczeństwa było jednym z priorytetów władzy radzieckiej. Początkowo zajmował się tym Komisariat Ludowy Oświaty na czele z A. Łunaczarskim. Wkrótce wojskowo-sportowym przygotowaniem przedpoborowych objęto 1,5 obywateli (Fiziczeskaya… 2021). O konieczności wszechstronnego przygotowania ludności ZSRR do obrony ojczyzny świadczą również słowa komisarza ludowego M. Frunze wypowiedziane na pierwszej naradzie WNO (ros. ВНО – военно-научное общество), por.: „[…] Война потребует напряжения всех народных сил и средств, […] и поэтому к ней нужна всесторонняя тщательная подготовка ещё в мироное время" (GTO…).

W początkowym okresie istnienia państwa radzieckiego aktywność sportowa ograniczała się wyłącznie do przygotowania wojskowego. Od 1918 r. istniał system obowiązkowego przeszkolenia (tzw. *Всевобуч*[4]), któremu podlegali wszyscy obywatele w wieku 16-40 lat. W 1920 r. utworzono Wyższą Radę Kultury Fizycznej, która w 1923 r. przejęła funkcje *wsiewobucza*[5]. W 1936 r. powołano Wszechzwiązkowy Komitet do spraw Kultury Fizycznej i Sportu funkcjonujący aż do rozpadu ZSRR (Podleśny 2019, 17-18).

W latach 20., po zakończeniu wojny domowej władze zaczęły wprowadzać nowy typ aktywności sportowej. Była to tzw. *fizkultura*[6] (Podleśny 2019, 18). W 1927 r. „Trybuna Radziecka" pisała:

(1) Kultura fizyczna w ZSRR ma zupełnie inne zadania, ma większe znaczenie i możliwości rozwoju, niż w jakimkolwiek innym kraju. […] Potrzebne są nam armie fizyczne zdrowych, energicznych, mężnych, posiadających żelazną wolę, […] mięśnie i jasność myśli, budowniczych, którzy w razie potrzeby z orężem w ręce potrafią również bronić zdobyczy rewolucji proletariackiej (Trybuna Radziecka 1927/4, 4)[7].

Radziecka propaganda intensywnie krytykowała sport w krajach zachodnich, określając go mianem burżuazyjnego (Podleśny 2019, 18-19). W tym celu używano pejoratywnych sformułowań charakteryzujących sport i sportowców z krajów kapitalistycznych[8], por.

(2) Sport służy jako środek, za pomocą którego burżuazja stara się regulować swe pasożytnicze życie, oraz zapobiec swemu zwyrodnieniu fizycznemu. Urządzając wszelkiego rodzaju płatne czempionaty […] burżuazja na sporcie spekuluje i zarabia. […] W państwach kapitalistycznych panuje kasta sportsmenów (Trybuna Radziecka 1927/4, 4).

Na drugim biegunie sytuował się sport radziecki. Odwołując się do „dumy z przynależności" do wspólnoty, kreowano swoich bohaterów (Werner 2011, 62) – radzieckich sportowców, por.

(3) Sławnym fizkulturnikom i fizkulturnicom kraju radzieckiego – pierwszomajowe pozdrowienie! (Trybuna Radziecka 1938/54, 1); […] Pierwszy przyszedł do finiszu światowy rekordzista S. Bojko (Trybuna Radziecka 1938/109, 4).

---

[4] Всеобщее военное обучение граждан СССР.

[5] Na jej czele stanął N. A. Siemaszko, który głosił, że radziecka kultura fizyczna uczy obywateli „правильно работать, спать, отдыхать, закалять свой организм, соблюдать правила гигиены" (Choroszewa 2020, 126).

[6] Физкультура = физическая культура.

[7] Zachowuję pisownię oryginału.

[8] Oczywiście wartościowanie prezentowanych zjawisk nie jest wyłącznie cechą języka propagandy. Takie mechanizmy są wykorzystywane w komentarzach sportowych, w których autorzy operują językiem o określonym nacechowaniu emocjonalnym (nobilitującym bądź deprecjonującym) (Makowska 2017, 63-63).

Rozwijając sport masowy, dążono do uzyskania określonych korzyści propagandowo-politycznych. Sport miał być jednym ze środków wychowania radzieckich obywateli w duchu komunistycznym, por.

(4) Wzmocnij proletarjacką fizkulturę (Trybuna Radziecka 1930/96, 2).

Poprzez sport zamierzano poprawić zdrowie i siły mas pracujących ZSRR, aby osiągnąć wyższą wydajność pracy oraz przygotować obywateli do obrony ojczyzny (Pasko 2011, 117). Sport w tym ostatnim aspekcie miał realizować zadania militarne. Zjawisko to określano mianem „militaryzacji sportu" (Kobierecki 2017, 57). Największy nacisk stawiano na rozwój lekkiej atletyki, strzelectwa, kolarstwa (Choroszewa 2020, 125), por.

(5) Wojenizować[9] kulturę fizyczną – to znaczy […] wprowadzać do niej ćwiczenia, mające praktyczną wojskową wartość (Trybuna Radziecka 1927/20, 9).

W ramach rozwoju sportu masowego, przygotowującego obywateli do obrony ZSRR, w 1930 r. wprowadzono odznakę „Gotów do pracy i obrony" (ros. ГТО – „Готов к труду и обороне")[10], rok później określono wymagania, jakie należy spełnić, aby taką odznakę zdobyć[11]. Również „Trybuna Radziecka" informowała o tym swoich czytelników, por.

(6) Ogólna liczba ludzi, którzy zdali normy na znaczek „GTO" dochodzi […] do 4-5 miljonów (Trybuna Radziecka 1937/21, 2).
(7) Wszyscy strażacy mają znaczki „GTO" (Trybuna Radziecka 1938/53, 4).

Zadania, jakie stały przed radziecką kulturą fizyczną, zostały szczegółowo przedstawione w „Trybunie Radzieckiej" już w 1927 r., por.

(8) […] Radziecka kultura fizyczna przy pomocy wody, czystego powietrza, gimnastyki, gier, wycieczek, sportu, hygjeny […] ma za zadanie: 1) od dzieciństwa wychowywać człowieka w ten sposób, aby jego organizm był zdrowy i silny, ażeby życie

[9] W „Trybunie Radzieckiej" obok rzeczownika *wojenizacja* 'przysposobienie wojskowe" mamy również *wojenizacyjny*, *wojenizować/zwojenizować*. Ros. военизация 'обучение военному делу (гражданского населения, не состоящего в войсках) (Военизация учащихся в вузах)', военизировать 'произвести (производить) военизацию кого-чего нибудь (Военизировать промышленность)' (TSRJa – wykaz skrótów znajduje się na końcu artykułu). Poświadczone w „Trybunie Radzieckiej" słowa *wojenizacyjny*, *wojenizować* są kalkami słowotwórczymi.

[10] W 1932 r. wprowadzono odznakę „Strzelca Woroszyłowskiego" (ros. Ворошиловский стрелок), która miała się przyczynić do rozwoju sportu strzeleckiego i przygotować obywateli do obrony ZSRR (zob. Woroszyłowskij… 2021).

[11] Należało wykonać 21 zadań sportowych, m.in. bieg na 100, 500 i 1000 m, skok w dal i wzwyż, rzut granatem, jazda na rowerze lub motocyklem na odległość 1 km (GTO…).

człowieka przechodziło radośnie i pożytecznie zarówno dla niego, jak i dla całego społeczeństwa; 2) wychowywać nie jednostronnych sportsmenów, lecz ludzi zdolnych do pracy umysłowej i fizycznej, […] którzyby […] w bardziej krótkim czasie zbudowali społeczeństwo socjalistyczne; 3) przygotować podrastającą młodzież do obrony Związku Republik Radzieckich; […] 4) […] odwlec tę część młodzieży, która ma niezdrowe skłonności, od pijatyk, chuligaństwa, kart, oraz przedwczesnego życia płciowego; 5) uzdrowić byt i zorganizować szerokie masy pracujące dokoła klubów oraz chat-czytelni[12], wciągając je do pracy polityczno-oświatowej (Trybuna Radziecka 1927/4, 4).

Jednym ze skutecznych narzędzi propagandy była organizacja imprez masowych, m.in. marszów, festynów (Werner 2011: 62). Także „Trybuna Radziecka" informowała o takich wydarzeniach, por.

(9) Radziecka awjacja uzupełnia defiladę fizkulturników (Trybuna Radziecka 1935/8, 1); Idą w narodowych strojach uczestnicy rewji fizkulturniczej (Trybuna Radziecka 1937/122, 4).
(10) W Pałacu Fizkultury im. Kosjora[13] w Kijowie odbyło się wielkie święto sportowe (Trybuna Radziecka 1938/46, 4).

W pierwszych latach istnienia ZSRR radzieccy sportowcy nie występowali w międzynarodowych imprezach sportowych. Był to celowy zabieg polityczny, przedsięwzięty przez władze, polegający na ignorowaniu wszelkich zawodów w krajach zachodnich (Podleśny 2019, 19-20). Sama Rosja pozostawała poza strukturami międzynarodowych organizacji sportowych (m.in. MKOl[14]), a udział radzieckich sportowców w rywalizacji był bardzo ograniczony (Kobierecki 2017, 57-58). Sportowcy ZSRR uczestniczyli jedynie w imprezach organizowanych w ramach międzynarodowego sportu robotniczego. W 1921 r. utworzono komunistyczny Międzynarodowy Związek Czerwonych Stowarzyszeń Sportowych i Gimnastycznych, tzw. Czerwoną Międzynarodówkę Sportową[15] (ros. Красный Спортивный Инетрнационал, inaczej Спортинтерн), który jako alternatywę dla igrzysk olimpijskich organizował robotnicze spartakiady (Podleśny 2019, 21).

---

[12] *Chata-czytelnia* 'świetlica, w której prowadzono działalność propagandową', ros. *изба-читальня* (TSRJa).

[13] Stanisław Kosior – działacz komunistyczny polskiego pochodzenia, sekretarz generalny KC KP(b)U). Jego portrety wisiały w szkołach, fabrykach, na jego część nazywano ulice, a nawet miasteczko (Kosiorowo). W 1938 r. został aresztowany i ogłoszony „wrogiem ludu", rozstrzelany w 1939 r. (Polski satrapa… 2021).

[14] Komitet Olimpijski ZSRR założono dopiero w 1951 r. (Kobierecki 2017, 42).

[15] Sportintern został powołany na III kongresie Międzynarodówki Komunistycznej. Na jego czele stanął N. Podwojski, przewodniczący *wsiewobucza*. W działalność Sportinternu miały włączyć się zachodnie organizacje sportowe zrzeszające robotników, a sport miał służyć wzmocnieniu „классовой мощи пролетариата и делу победы пролетариата над капиталистическим обществом" (za: Aleksiejew 2019, 290). Szerzej o Sportinternie zob. Khorosheva 2018.

Na łamach „Trybuny Radzieckiej" wielokrotnie informowano czytelników o udziale radzieckich sportowców w zawodach robotniczych oraz o ich sukcesach, por.

(11) Przedstawiciele […] radzieckiej kultury fizycznej wyjeżdżają zagranicę [sic], gdzie w zawodach z proletarjackimi organizacjami sportowymi Niemiec, Francji, Finlandji, Szwecji […] próbują swych sił (Trybuna Radziecka 1927/8, 11).

Zgodnie z wytycznymi władz prasa miała za zadanie podkreślać znaczenie kultury fizycznej w życiu codziennym radzieckich obywateli. Stąd w „Trybunie Radzieckiej" często zamieszczano fotografie, rysunki przedstawiające osiągnięcia sportowców, robotników fabryk, zwykłych obywateli, którzy czynnie uprawiali sport, por. podpisy pod zdjęciami:

(12) Pierwszeństwo drużynowe również zdobyli biegacze ZSRR (Trybuna Radziecka 1938/26, 4); Robotnice fabryki „Czerwona Polana" na boisku (Trybuna Radziecka 1930/64, 4).
(13) Wolejboł w Barszadzkiej cukrowni (Trybuna Radziecka 1933/247, 2).
(14) Uczestnicy krossu, fizkulturnice fabryki „Swoboda" (Trybuna Radziecka 1935/65, 2).
(15) Młodzież wiejska wsi Sowietskoje podczas ćwiczeń w klubie (Trybuna Radziecka 1930/64, 4).
(16) Lala i Wowa [na zdjęciu dzieci grające w piłkę] (Trybuna Radziecka 1934/128, 4).

Lata 30. przyniosły zmianę podejścia władzy radzieckiej do sportu międzynarodowego. Dostrzeżono potencjalne korzyści propagandowe, jakie mogła przynieść sportowa rywalizacja ZSRR z reprezentantami państw zachodnich oraz szansę wyjścia z międzynarodowej izolacji. Sukcesy radzieckich sportowców miały udowodnić przewagę systemu komunistycznego nad kapitalistycznym w sytuacji, kiedy inne sposoby osiągnięcia tego celu były niemożliwe. Stąd na zagraniczne zawody wysyłano tylko tych sportowców, którzy mogli zapewnić Rosji zwycięstwo (Kobierecki 2017, 62), por.

(17) Bojczenko i Aloszyna dokonają wzorowego zapływu na dystans 1,5 kilometrów wzdłuż brzegu Sekwany (Trybuna Radziecka 1938/92, 4).

W „Trybunie Radzieckiej" niezwykle istotną rolę odgrywały wyrazy *radziecki/sowiecki* czy *socjalistyczny*. W radzieckim języku rosyjskim przymiotnik *советский* początkowo oznaczał 'odnoszący się do ZSRR', z czasem stał się gloryfikujący wszystko, co radzieckie, czyli 'najlepszy' (por. *советская наука*, *советский спорт*) (Wwiedienskaja/Pawłowa/Kaszajewa 2007, 21). Tak też jest w „Trybunie Radzieckiej", por.

(18) Zdobycze ślizgowników radzieckich […] stają się rekordami światowemi. […] Zlot planerzystów jest nowym dowodem wysokiego artyzmu ślizgowników radzieckich (Trybuna Radziecka 1933/180, 3).

Radzieckość podkreślano za pomocą koloru *czerwonego*, por.

(19) Jedna z najlepszych sportsmenek czerwonych tow. Gusjewa na stadionie moskiewskim [podpis pod zdjęciem] (Trybuna Radziecka 1930/67, 4).

W „Trybunie Radzieckiej" można zaobserwować typową dla przekazu propagandowego cechę – wyolbrzymianie pozytywnych a pomniejszanie negatywnych aspektów opisywanej rzeczywistości (Pisarek 1993, 5). Według F. Thom „Najpierw mamy pompatyczną gloryfikację sukcesów uzyskanych w danej dziedzinie" (Thom 1990, 37), por.

(20) Radzieccy tenisiści we wszystkich zawodach i ze wszystkimi konkurentami x odnieśli świetne zwycięstwa (Trybuna Radziecka 1927/18, 11).
(21) Pierwszeństwo drużynowe również zdobyli biegacze ZSRR (Trybuna Radziecka 1938/26, 4); Ogromny sukces osiągnął wyścigowiec Sergjusz Buczyn (Trybuna Radziecka 1938/128, 4).

By następnie odnaleźć „słowo czy wyrażenie pozornie nieszkodliwe, jak *jednakowoż*, *niestety*, […] wówczas ton ulega zmianie, przechodzi się do eufemizmów, mówi się o *trudnościach*, *złożonej sytuacji*, negatywnej sytuacji" (Thom 1990, 37). A oto przykład:

(22) Dzięki nieodpowiedniemu składowi graczy zbiorowej drużyny RSFSR i nieobecności lepszych graczy tej drużyny w Moskwie austryjacy odnieśli zwycięstwo w stosunku 4:3 (Trybuna Radziecka 1927/18, 11).

W „Trybunie Radzieckiej" zwraca uwagę prezentacja zjawisk o walorze powszechności. Ta kategoria realizowana jest za pomocą określonych przymiotników (*każdy*, *wszelki*, *ogólnonarodowy*), rzeczowników (*miliony*, *rzesze*, *masy*) czy czasowników (*upowszechnić*) (Bralczyk 1986, 142), które zawsze mają pozytywną konotację:

(23) Urządzamy masowy pochód na 100 składanych bajdarkach (Trybuna Radziecka 1938/58, 3).
(24) Rozwijają wśród członków związku […] turyzm masowy (Trybuna Radziecka 1938/28, 2).
(25) Hasło to podchwytują tysiące fizkulturników (Trybuna Radziecka 1935/89, 1).
(26) Setki mieszkańców Kijowa przyszły na miejsce startu i finiszu (Trybuna Radziecka 1938/128, 4).

W tekstach o tematyce sportowej stosowano kategorię bliskości, która miała wywołać u odbiorcy poczucie solidarności, identyfikacji z nadawcą. Polegała ona na wprowadzeniu zaimka *nasz* podkreślającego wspólnotę interesów odbiorcy i nadawcy. Sygnałami wspólnotowości były również wyrazy *braterstwo*, *braterski* (Bralczyk 1986, 150-151, 156), por.

(27) Próbują swych sił, nawiązują braterską łączność klasową, często odnoszą w zawodach świetne zwycięstwa (Trybuna Radziecka 1927/8, 11).
(28) Nasza moskiewska drużyna […] zawojowała pierwsze i drugie miejsce (Trybuna Radziecka 1938/116, 3).

W „Trybunie Radzieckiej" przy opisie zmagań sportowych nie mogło zabraknąć metaforyki militarnej[16]. Oczywiście sport oznacza rywalizację, więc niezależnie od ideologii jest to jak najbardziej uzasadnione. Należy dodać, że militaryzacja radzieckiego dyskursu politycznego to jego istotna cecha. Jak zauważyła Thom, czytając prasę radziecką, ma się nieodparte wrażenie, że „całe społeczeństwo jest w stanie ciągłej mobilizacji"[17], por.

(29) Potrzebne są nam armje fizyczne zdrowych (Trybuna Radziecka 1927/4, 4).
(30) Na lodowem polu […] zostanie zorganizowana obronna estafeta łyżwiarzy (Trybuna Radziecka 1938/24, 4).

Na przykładzie zaprezentowanych cytatów widać, że szeroko rozumiana tematyka sportowa często występowała na łamach „Trybuny Radzieckiej". Wynikało to, o czym była mowa wyżej, z ideologicznego założenia władzy komunistycznej o wykorzystaniu kultury fizycznej do kształtowania pożądanych postaw wśród obywateli ZSRR.

Abstrahując od ideologicznych konotacji, ekscerpcja „Trybuny Radzieckiej" zaowocowała bardzo bogatym materiałem egzemplifikacyjnym dotyczącym terminologii sportowej.

W tym miejscu przejdę do prezentacji wybranych jednostek. Do opracowania włączyłam wyrazy, które w okresie międzywojennym nie należały do słownictwa ogólnopolskiego[18], charakteryzowały się określonym nacechowaniem, a w „Trybunie Radzieckiej" występowały bez żadnych ograniczeń.

---

[16] Język używany do opisu wydarzeń sportowych jest częścią zjawiska militaryzacji sportu. Metafory wojenne najczęściej pojawiają się w sportach męskich. Ich użycie pozwala na udramatyzowanie wydarzeń, nadanie im specjalnej rangi (Mazur/Organista/Dziubiński 2018, 202).

[17] Terminologia militarna rozciąga się nawet na dziedziny tradycyjnie bukoliczne. Gdy mowa jest o dojeniu krów czy kopaniu ziemniaków, mamy słowa takie jak front, atak, stawianie oporu (Thom 1990, 17).

[18] Czyli odbiegały od normy kształtującej się na terenach etnicznych w okresie międzywojennym, odzwierciedlonej w ówczesnych pracach poprawnościowych, słownikach.

Dokonując selekcji, oparłam się na klasyfikacji zaproponowanej przez J. Ożdżyńskiego. Badacz ten, opracowując leksykę sportową, wyodrębnił m.in. nazwy miejsc rywalizacji sportowej, uczestników imprez sportowych, sprzętu, dyscyplin sportowych (Ożdżyński 1970, 10).

W celu uniknięcia nadmiernego rozbudowania objętości artykułu nie podaję cytatów z „Trybuny Radzieckiej"[19]. Każdą jednostkę opatruję znaczeniem ogólnopolskim. W ekscerpcie dominują wyrazy obcego pochodzenia, stąd w nawiasie podaję źródło zapożyczenia oraz obcojęzyczny odpowiednik. Przy jednostkach niebędących zapożyczeniami zamieszczam informację dotyczącą genezy wyrazu.

Nazwy osób związanych ze sportem:

fizkulturnica 'kobieta uprawiająca sport' (ros. *физкультурница*), *fizkulturnik* 'sportowiec' (ros. *физкультурник*), *grosmejster* 'w szachach: arcymistrz' (ros. *гроссмейстер* (w TSIS z niem.), *paraszutysta* 'skoczek spadochronowy' (ros. *парашютист*), *planerzysta* 'szybownik' (ros. *планерист*), *tenisowiec* 'tenisista' (przejrzane źródła nie notują; może kontaminacja ogólnopolskiego *tenisista* i *sportowiec*), *wolejbolista* 'siatkarz' (ros. *волейболист*), *wyścigowiec* 'uczestnik wyścigów' (wyraz przestarzały[20]).

Nazwy związane z dyscyplinami sportowymi:

basketbolowy 'koszykarski' (ros. *баскетбольный*), *baterflaj* 'styl motylkowy' (ros. *баттерфляй*; w TSIS z ang.), *drużyna zbiorowa* 'reprezentacja' (ros. *сборная команда*), *fizkultura* 'wychowanie fizyczne' (ros. *физкультура*), *insajd* 'pomocnik w piłce nożnej' (ros. *инсайд*; w TSIS z ang.), *napad* 'atak' (ros. *нападение*), *paraszutyzm* 'spadochroniarstwo' (ros. *парашютизм*), *planieryzm* 'szybownictwo' (ros. *планеризм*), *snajping* 'strzelectwo wyborowe' (ros. *снайпинг*), *wolejboł* 'siatkówka' (ros. *волейбол*; w TSRJa z ang.).

Nazwy zawodów i ich części:

blic-turniej 'błyskawiczny turniej szachowy' (ros. *блицтурнир*; w TSIS z niem.), *estafeta* 'sztafeta' (efemeryda[21], por. też ros. *эстафета*; w TSRJa z franc.), *kross* 'bieg na przełaj' (ros. *кросс*; w TSIS z ang.), *pochód* 'wędrówka' (ros. *поход*),

[19] Pełen opis wraz cytatami zob. Graczykowska 2018.

[20] Jednostki przestarzałe SJPD ocenia jako *daw.* lub umieszcza w hasłach odesłanych. *Wyścigowiec* rejestruje SIJP, SW, w SJPD *przest.*, ale z jednym cyt. z 1870 r.

[21] Efemeryda – wyraz, który występował w polszczyźnie ogólnej bardzo krótko, głównie w okresie międzywojennym, a następnie wyszedł z obiegu zastąpiony przez inne wyrazy. Często poświadczony w jednym słowniku definicyjnym języka polskiego. W SW *estafeta* jako *mało używ.*, z odsył. do *sztafeta*, w ESWO z franc. i odsył. do *sztafeta*.

półfinalny ‘półfinałowy’ (ros. *полуфинальный*), *tajm* ‘połowa meczu’ (ros. *Тайм*; w TSIS z ang.), *zajazd* ‘wyścig’ (ros. *заезд*), *zapływ* ‘wyścig w zawodach pływackich’ (ros. *заплыв*).

Nazwy czynności związanych z uprawianiem sportu
i rezultatami tego zajęcia:

planować ‘szybować’ (ros. *планировать*)[22], *pierwszeństwo* ‘mistrzostwo, pierwsze miejsce’ (ros. *первенство*), *przerywać się* ‘przedrzeć się’ (ros. *прорываться*), *wpędzić* ‘strzelić’ (ros. *загнать* (*мяч в ворота*), *zabić* ‘strzelić’ (ros. *забить* (*гол*)), *zawojować* ‘wywalczyć, zdobyć’ (ros. *завоевать*).

Nazwy sprzętów sportowych:

bajdarka ‘kajak’ (ros. *байдарка*), *deska* ‘szachownica’ (ros. *доска* (*шахматная*)[23]), *planer/ślizgowiec* ‘szybowiec’ (ros. *планер*; w TSRJa z franc.[24]; *ślizgowiec* – efemeryda[25]), *tramplina* ‘trampolina’ (ros. *трамплин*).

Nazwy obiektów sportowych:

plac/ placyk ‘boisko’ (ros. *площадка*).

Na podstawie zaprezentowanych przykładów wyłania się interesujący obraz terminologii sportowej używanej przez Polaków w międzywojennym ZSRR.

Leksyka ta odzwierciedlała tendencje typowe dla polszczyzny radzieckiej. Dominującą rolę w kształtowaniu słownictwa sportowego odegrał język rosyjski. Przyczyn tego zjawiska można upatrywać w dwóch czynnikach. Odrodzona Rzeczpospolita uważana była przez władze radzieckie za państwo wrogie Rosji, w związku z tym nie utrzymywano z nią żadnych kontaktów. Z jednej strony poprzez całkowitą izolację Polacy w ZSRR byli pozbawieni dostępu do żywej polszczyzny, polskiej prasy, książki, wobec tego nie znali nazw nowych przedmiotów, zjawisk, prawdopodobnie też ogólnopolskiego słownictwa sportowego, z drugiej zaś – spontanicznie sięgali po dobrze im znane rosyjskie wyrazy, którymi posługiwali się na co dzień.

Wśród pożyczek rosyjskich możemy wyróżnić zapożyczenia właściwe (np. *fizkultura*, *paraszutysta*) oraz kalki leksykalne (semantyczne, np. *plac/placyk*, *zabić* i strukturalne, np. *basketbolowy*, *półfinalny*). Oddziaływanie języka

---

[22] *Planować* dopiero w PSWP ‘stopniowo obniżać pułap lotu szybowca lub samolotu z wyłączonym […] silnikiem’ (*lot.*), podobnie w USJP. W ESJPBa – *lot.* ‘szybować lotem „ślizgowym” (o samolocie)’ od 1916 r. z franc. *planer.*

[23] W SPP *deska szachowa* jako *niepopr.*

[24] Jedynie w ESWO *planeur* ‘samolot ślizgowy’ z franc.

[25] W SJPD w tym znacz. *ślizg* (*lot.*), podobnie w PSWP.

rosyjskiego miało charakter wielostronny. W obrębie zapożyczeń właściwych, obok wyrazów rdzennie rosyjskich, zaistniały jednostki obce, które weszły do polszczyzny radzieckiej przez medium rosyjskie z języków zachodnioeuropejskich (z niem. *blic-turniej*, *grosmejster*, z ang. *baterflaj*, *insajd*, z franc. *estafeta*, *planer*). Co ciekawe, w gazecie nie występował rzeczownik *sportowiec*, mamy dwa jego odpowiedniki: z ros. *fizkulturnik* oraz z ang. *sportsmen* (ros. *спортсмен*).

Oczywiście jedną z cech leksyki sportowej jest duża liczba wyrazów obcojęzycznych (zwłaszcza anglicyzmów) (Murrmann 2015, 247), jednak w okresie międzywojennym w polszczyźnie ogólnej wskazane powyżej zapożyczenia z języków zachodnich nie były w obiegu. W gazecie pojawiły się tylko dlatego, że istniała taka terminologia w języku rosyjskim.

Analizując słownictwo sportowe w „Trybunie Radzieckiej", nie można też pominąć kontekstu ideologicznego. W tekstach o tematyce sportowej w zasadzie nie odnotowałam samego wyrażenia *kultura fizyczna* (zazwyczaj występuje z przymiotnikiem *radziecki*). Nominacja ta nie jest bezpośrednim elementem ideologii, ale w zestawieniu z ZSRR lub w odniesieniu do radzieckich realiów zawsze była wartościowana pozytywnie. Stosując ten zabieg, pokazywano wyższość sportu radzieckiego nad kapitalistycznym. Podobne podejście jest widoczne w przypadku rzeczownika *sport.* Jeśli pojawiał się w „Trybunie Radzieckiej, to najczęściej z elementem ideologizującym, np. *masowy sport młodzieży*, czyli rozwijający się w ZSRR, a w związku z tym mający zawsze dodatnie konotacje.

Wśród słownictwa sportowego zaobserwowałam wyrazy związane z tymi dyscyplinami sportu, które były istotne dla władzy radzieckiej, a dotyczyły przygotowania obywateli ZSRR do obrony ojczyzny. Stąd mamy *estafeta*, *paraszutysta*, *planerzysta*, *paraszutyzm*, *snajping.*

Kultura fizyczna w ZSRR była instrumentem w rękach władzy dążącej do spełnienia swoich społeczno-politycznych i ideologicznych celów. Środkiem, który pomagał w urzeczywistnieniu tych założeń, stała się prasa radziecka, w tym polskojęzyczna. Tematyka sportowa poruszana na łamach „Trybuny Radzieckiej" miała pomóc w realizacji planów komunistów – rozwoju sportu masowego, popularyzacji kultury fizycznej.

Ponieważ dla radzieckich Polaków prasa polskojęzyczna była jedynym szeroko dostępnym, oficjalnym źródłem informacji, sprawozdania z wydarzeń sportowych czy apologetyczne teksty o zwycięstwach sportowców trafiały do masowego czytelnika, kształtując pożądane przez władzę radziecką postawy społeczne.

Podsumowując, sport w ZSRR był zawłaszczony wyłącznie dla celów politycznych, co również uwidoczniło się w „Trybunie Radzieckiej", zarówno w doborze „właściwych" treści komunikatów sportowych, jak i w samym języku.

Bibliografia

Aleksiejew, K. A. [= Алексеев, К. А.] (2019), „Каждый рабочий спортсмен – солдат революции": пропаганда идей Красного Спортинтерна в журнале „Пролетарский спорт". В: Васильева, В. В. (ред.), Медиа в современном мире. 58-е Петербургские чтения. Санкт-Петербург, 289-290.

Bralczyk, J. (1986), O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych. Kraków.

Choroszewa, A. V. [= Хорошева, А. В.] (2018), Деятельность Красного спортивного интернационала в конце 1920-х – начале 1930-х гг. В: Вестник Московского университета. 8. История. 5, 86-105.

Choroszewa, A. V. [= Хорошева, А. В.] (2020), „Чем больше спортивных площадок, тем меньше больниц!": Советская физкультура в 1920-е гг. В: Становление физического развития и спортивного движения народонаселения царской России с 1909 до 1917 г. и в первые годы Советской власти: материалы II Всероссийской научно-практической конференции обучающихся и научно-педагогических работников, посвященной памяти В. Н. Воейкова. Пенза, 125-128.

Fizizheskaya… (2021), Физическая культура и спорт. В: https://bigenc.ru/sport/text/5552711 [dostęp: 6 V 2021].

Graczykowska, T. (2018), Słownictwo „Trybuny Radzieckiej" wydawanej w Moskwie w latach 1927-1938. Bydgoszcz.

Grek-pabisowa, I./Ostrówka, M./Biesiadowska-magdziarz, B. (2008), Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana. Warszawa.

GTO… (2020), ГТО. https://gto.ru/history [dostęp: 21 II 2020].

Iwanow, M. (1990), Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921-1939. Wrocław.

Iwanow, M. (1991), Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939. Warszawa/Wrocław.

Kawecka, K. (1981), Problemy rozwoju oświaty i kultury Polonii radzieckiej w latach 1921-1929 ze szczególnym uwzględnieniem Ukrainy i Białorusi. W: Czarnik, O./Gronowski, K. (red.), Kultura skupisk polonijnych: materiały z Sympozjum zorganizowanego przez Bibliotekę Narodową oraz Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk (Radziejowice, 22-23 IV 1980). Warszawa, 255-273.

Kobierecki, M. (2012), Sportowy wymiar zimnowojennej konfrontacji politycznej na przykładzie rywalizacji w klasyfikacji medalowej igrzysk olimpijskich. W: Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość. 9, 37-67.

Kobierecki, M. (2017), „Sportowa wojna światowa". Implikacje polityczne międzynarodowej rywalizacji sportowej w okresie zimnej wojny. Łódź.

Lipoński, W. (2014), Najdawniejsze tradycje i przemiany języka sportu w Europie. W: Dziubiński, Z./Rymarczyk, P. (red.), Kultura fizyczna a zmiana społeczna. Warszawa, 313-327.

Lizak, W. (1990), Rozstrzelana Polonia. Polacy w ZSRR 1917-1939. Szczecin.

Makowski, M. (2017), Medialne igrzyska. O językowych i pozajęzykowych sposobach nobilitowania i deprecjonowania sportowców na przykładzie relacji z Letnich Igrzysk Olimpijskich z Rio de Janeiro. W: Tekst i Dyskurs. 10, 63-81.

Mazur, Z./Organista, N./Dziubiński, Z. (2018), Konstruowanie kobiecości i męskości w sporcie na przykładzie języka sportowych przekazów prasowych w „Gazecie Wyborczej". W: Studia Socjologiczne. 228, 195-218.

Murrmann, J. (2015), Język sportu w ujęciu leksykografów. Analiza terminograficzna wybranych słowników z terminologią sportową. W: Socjolingwistyka. XXIX, 245-267.

Ożdżyński, J. (1970), Polskie współczesne słownictwo sportowe. Wrocław/Warszawa/Kraków.

Pasko, A. (2011), Społeczno-polityczne aspekty sportu w ZSRR i krajach bloku socjalistycznego do 1989 r. W: Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Kultura Fizyczna. X, 115-130.

Pisarek, W. (1993), O nowomowie inaczej. W: Język Polski. LXXIII. 1-2, 1-9.
Podleśny, A. (2019), Polityka sportowa Związku Radzieckiego i Federacji Rosyjskiej. Warszawa.
Polski satrapa (2021), Polski satrapa Stalina. W: https://dorzeczy.pl/109289/1/stanislaw-kosior.html [dostęp: 6 V 2021].
Thom, F. (1990), Drewniany język. Warszawa.
Worosziłowskij… (2021) Ворошиловский стрелок. В: https://minsport.gov.ru/activities/strana--geroev/voroshilovskiy-strelok/ [dostęp: 7 V 2021].
Wwiedienskaja, L. A./Pawłowa, L. G./Kaszajewa, E. J. [= Введенская, Л. А./Павлова, Л. Г./Кашаева, Е. Ю.] (2007), Русский язык и культура речи: учебное пособие для вузов. Ростов н. Д.
Werner, W. (2011), O (nie)rzeczywistości propagandy. Cechy charakterystyczne propagandowych obrazów świata. W: Błaszczyk, T./Brzechczyn, K./Ciunajcis, D./Kierzkowski, M. (red.), Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym. Studia i materiały poznańskiego IPN. XVIII. Poznań, 53-66.
Życki, A. (2006), II Rzeczpospolita w publicystyce sowieckiej. Polityka, gospodarka, stereotypy. Ostrołęka/Warszawa.

Wykaz skrótów słowników

ESJPBa Bańkowski, A. (2000-), Etymologiczny słownik języka polskiego. Warszawa.
ESWO Trzaska, W./Evert, L./Michalski, J. (1939), Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych. Pochodzenie wyrazów, wymowa, objaśnienia pojęć, skróty, przysłowia, cytaty. Warszawa.
PSWP Zgółkowa, H. (red.) (1994-2005), Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny. 1-50, Poznań.
SIJP Arct, M. (1929), Słownik ilustrowany języka polskiego. Warszawa.
SJPD Doroszewski, W. (red.) (1958-1968), Słownik języka polskiego. 1-10. Warszawa.
SPP Doroszewski, W./Kurkowska, H. (red.) (1973), Słownik poprawnej polszczyzny. Warszawa.
SW Karłowicz, J./Kryński, A. A./Niedźwiedzki, W. (1900-1927), Słownik języka polskiego. 1-8. Warszawa.
TSRJa Ushakov, D. N. (red.) [= Ушаков, Д. Н. (ред.)] (1935-1940), Толковый словарь русского языка. Москва.
TSIS Krysin, L. P. [= Крысин, Л. П.] (1998), Толковый словарь иноязычных слов. Москва.

DOI: 10.31648/pw.6887

Svetlana Raspopova / Светлана Распопова
ORCID https://orcid.org/0000-0003-4169-7361
Moscow Polytechnic University
Svetlana Simakova / Светлана Симакова
ORCID https://orcid.org/0000-0001-5248-9459
Chelyabinsk State University

ОТ ЖАНРА К ФОРМАТУ ЧЕРЕЗ ВИЗУАЛИЗАЦИЮ «УПАКОВКИ» КОНТЕНТА

From genre to format through visualization of the "packaging" of content

Abstract: The article refers to the fact that the genres of journalistic texts, the functional purpose of which has historically been to inform the audience, today form the basis of multimedia formats in which information occurs with elements of entertainment. The study found that an analysis of the formats of new media indicates that the core of the format is made up of elements of a particular genre and that only the "packaging" is changed to promote the format and take into account the new information needs of society. The next important conclusion of the study is that visualization is the main means of creating a format due to the spectacular nature of modern culture.

Keywords: genre, format, visualization, longread, storytelling, talk show, special project, trailer

Дискуссионным местом в современных исследованиях медиа является вопрос о сосуществовании жанров и форматов (См.: Засурский 2010; Солганик 2010; Лазутина 2010; Алекберова 2011; Качкаева 2010). Ученые при разности подходов приходят к выводу, что развитие информационно-коммуникационных технологий конкретизирует понятие «формат», который представляет собой технологическую «упаковку» гибридного информационного продукта, а жанр рассматривается как вид того или иного рода духовного творчества. Учитывая дискуссионность вопроса, мы ставим перед собой цель, направленную на выявление особенностей предметно-функционального назначения жанра и формата в медиа и обоснование визуализации контента как основного средства создания формата.

1. К понятию «жанр»

На сегодняшний день в теории медиа сложились подходы к различению жанров и форматов как форм журналистского повествования. М. М. Бахтин характеризовал жанр как «представителя творческой памяти» (Бахтин 1979), с помощью которого происходит осмысление определенных сторон жизни. Л. Е. Кройчик рассматривал жанр как «относительно устойчивую структурно-содержательную организацию текста, обусловленную своеобразием отражения действительности и характером отношений к ней творца» (Кройчик 2000, 139). Г. В. Лазутина, выделяя шесть жанровых разновидностей журналистского творчества, предлагает в качестве оснований для жанровой дифференциации предмет отображения, функциональную предназначенность текста, особенности его организации и технологию работы журналиста (Лазутина 2012). Под технологией понимается поиск информации и методы ее получения. С развитием информационных технологий, которые привели к мультимедийному разнообразию, в словарь активных теоретиков медиа вошло понятие «формат».

2. К понятию «формат»

Формат как относительно новое понятие, получившее широкое распространение с развитием медиаиндустрии, сразу стал использоваться для характеристики внешних параметров. О необходимости определения термина начали говорить с момента появления прессы. Так, например, французская «Газет» была первой газетой в мире, которая функционировала на основе правил. В американской прессе форматизация началась в XIX веке с появления колонки. Я. Н. Засурский формат газеты связывал с линейными характеристиками: с титулом, с разделением на колонки, с новостями (Засурский 2010). Применительно к радиостанциям термин стал использоваться в связи с подходами к программированию, а по отношению к телевидению исторически применялся для обозначения хронометража передачи, способа вещания и доставки контента. С развитием Интернета формат стал рассматриваться как канал коммуникации, имеющий особые технологические и дизайнерские параметры и особенности интерфейса.

Как видим, исследователи медиа формат связывают не с контекстом, а с индустриальными характеристиками информации: упаковкой, способом распространения, дизайном и стоимостью. «Формат – способ презентации продукта журналистской деятельности в тех его особенностях и характе-

ристиках, которые ориентированы на коммерческий успех и определяются вкусами массовой аудитории» (Магай 2010). По мнению Г. В. Лазутиной, понятие «формат» чаще всего используется для того, чтобы обозначить совокупность признаков какого-либо предмета коммуникации, если понимать таковой как направляемый аудитории информационный продукт.

> В условиях рыночных отношений признаки эти образуют набор критериев, по которым он соотносится другими предметами коммуникации для выявления его коммерческой состоятельности. На этой основе делается заключение о возможности или невозможности, целесообразности или нецелесообразности предъявления данного произведения аудитории (Лазутина 2010, 17).

Благоприятной средой функционирования формата сначала было телевидение, а потом – онлайн. Там «в отличие от печатных СМИ устойчивых жанров почти нет, вместо этого есть воспроизведенные зрелища (в том числе речь в прямом эфире)» (Качкаева/Шомова 2017, 136).

Мы отмечаем сердцевину формата составляют элементы того или иного жанра, меняется только «упаковка» с целью продвижения формата и с учетом новых информационных потребностей общества.

3. Визуализация как средство создания формата

Основным средством создания формата сегодня является визуализация контента ввиду зрелищного характера современной культуры. По мнению А. К. Киклевича, «у визуального способа передачи информации есть своя этология, своя эргономия и даже своя эстетика. Это и объясняет все большую популярность данной формы коммуникации» (Киклевич 2013, 60). С. И. Симакова под визуальным контентом понимает всю визуальную информацию, которая сопровождает текст: фотографии, рисунки, схемы, видеоролики, графический дизайн, логотипы и т. п. (Симакова 2016, 26). С учетом того, что создателями и потребителями информационной продукции становятся широкие слои массовой аудитории, меняется и целеполагание сообщений, которые передаются по каналам массовой информации.

В журналистских текстах традиционных СМИ функциональным предназначением исторически было информирование аудитории, ориентирование ее в подробностях происходящего, включение адресата в происходящее через детали и подробности, создающие у него эффект присутствия. В текстах новых медиа на первый план выходит занимательность, развлечение, привлечение внимания, организация досуга.

Можно говорить о том, что рекреативная и рекламно-справочная функции начинают доминировать над функцией оповещения об изменениях действительности. В этих условиях информацию человек начинает получать не через вербальный, а через визуальный текст, который превратился из подчиненного источника информации в равноправный компонент текста.

> Все изобразительные средства интегрируются в единое текстуальное пространство СМИ, превращая его в самостоятельную знаковую систему. Иллюстрирование становится элементом текстообразования (Лайкова 2014, 41).

Мы согласны с мнением В. Л. Цвика, утверждающего, что «если формат, включающий в себя жанр, – это своего рода рыночный договор между продюсером и зрителем, то жанр, если угодно, – негласный договор между автором и зрительскими ожиданиями» (Цвик 2010, 55).

Отметим зрелищный характер отображения действительности и активное участие аудитории в функционировании медиа сказываются на формальных и содержательных особенностях медиатекстов.

4. Форматы новых медиа

Анализ новых медиа (Яндекс, Медуза, Лента.ру, Известия, Ведомости, «Эхо Москвы», Лентач, Такие дела, YouTube и др.) позволил нам выделить и охарактеризовать основные форматы, сердцевину которых составляют жанры новостной, проблемно-аналитической, очерковой, интерактивной, культурно-просветительской, смеховой журналистики с учетом того, что функциональная принадлежность текста – информировать – продолжает играть важную роль: новости в «картинке», лонгрид, сторителлинг, ток-шоу, спецпроект, трейлер и др. Формально оставаясь в рамках определенного жанра, повествование в формате выстраивается таким образом, чтобы появилась интригующая история с использованием видео, полноэкранных фотографий, стильных иллюстраций, таймлайна, типографики и инфографики – визуальная организация информации.

Остановимся более подробно на каждом упомянутом формате, ядро которого составляют жанровые разновидности журналистики.

5. Новостная журналистика в формате «картинки»

Новостная журналистика во всех своих жанровых моделях (краткая новостная заметка, расширенная новостная заметка, репортаж, критическая заметка – «острый сигнал») дает аудитории оперативную информацию о том, какие изменения происходят на конкретном участке действительности. Сердцевину новости, функционирующей в рамках формата, также составляют факты очевидного изменения действительности. Но здесь конкретные цели информирования дополняются задачами вовлечения аудитории в оперативную «картину мира» с помощью фотографий и видео. Индустрия создания новостных форматов, которые носят информационно-развлекательный характер, активно развивается сегодня и может быть представлена как:

- «новости в фотографиях», где важное место отводится «картинке», за которой идет текстовая информация. Примером может служить «Эхо Москвы», где блогер Илья Варламов регулярно размещает свои фотографии о текущих событиях, свидетелем которых он является (Варламов 2019);[1]
- новость, представленная в онлайн-видео (чаще всего используется для мобильных устройств), которые снимают на телефон очевидцы реальных событий; новости в виде карточек по размеру экрана телефона (текст и изображение);[2]
- структурированные новостные блоки (текст + изображение), с помощью которых пользователи могут самостоятельно и оперативно конструировать новости благодаря специальным приложениям, которые позволяют постоянно обновлять факты и цитаты. Построение новостей из различных блоков широко используется на BBC (https://www.bbc.com/russian);
- блог-трансляции для информирования о важных событиях в режиме реального времени. Примером может служить онлайн-версия «Известий», на платформе которой организуются прямые эфиры с места

---

[1] «Медуза» использует формат новости «в одной картинке». Например, «Новая волна приговоров по “московскому делу”. В одной картинке» (https://meduza.io/short/2019/12/06/novaya-volna-prigovorov-po-moskovskomu-delu-v-odnoy-kartinke), «Что изменилось в России с 1 января 2020 года. В одной картинке» (https://meduza.io/short/2020/01/01/chto-izmenilos-v-rossii-s-1-yanvarya-2020-goda-v-odnoy-kartinke). Среди новостных ресурсов, которые активно используют визуализацию новости, выделяется «Лентач». Там сначала дается краткая новостная информация, после которой следует картинка, которая всегда юмористически обыгрывается (http://lenta.ch/news).

[2] Stories – это горизонтальные истории, которые могут быть просмотрены горизонтально. Новости в виде карточек можно увидеть на Яндексе и на «Медузе» (https://meduza.io/razbor). Также в блогах на «Эхо Москвы» публикуются новостные видео. Например, видео-новость «Во Владивостоке под лед частично провалилось порядка 30 автомобилей» (https://echo.msk.ru/blog/echomsk/2566017-echo/).

событий. Так, например, благодаря трансляции наводнения из Индонезии аудитория газеты и ее сайта смогла увидеть, как индонезийцы пытаются спастись от страшного стихийного бедствия.[3]

В рассказе о новостях используется репортаж как последовательное отображение событий. «Стержнеобразующий жанровый элемент здесь – отражение события в том виде, в котором оно происходило на самом деле, и это позволяет без особого труда реализовать таймлайн» (Черкова 2014, 114). Таймлайн – это графическое представление ряда событий, изложенных в хронологической последовательности при использовании аудио, видео, гугл-карт. По мнению корреспондента газеты «Хибинский вестник» Людмилы Белой, печатный таймлайн уступает онлайновому:

> В него не добавишь видео, аудио, твиты, точки на карте и прочий мультимедийный обвес. Однако функции он выполняет такие же: быстро сориентировать читателя, поместить событие в контекст, точно передать массивный объем информации. В общем, сделать сложное простым, а непонятное – наглядным. Получается, таймлайн нужен, чтобы донести смысл и упаковать контент (Белая 2020).

Подтверждением эффективного использования таймлайна может быть материал «День горняка: вспомним все» в онлайн-версии «Хибинского вестника» и материал «Один день Станислава Константиновича: рабочие будни главы», который был опубликован на сайте газеты «Знамя Победы» (см.: Белая 2020).

Таймлайн в предъявлении новости позволяет разместить ряд событий на временной шкале, снабжая каждое описание иллюстрациями, ссылками, видео- и аудиоконтентом.

В российских федеральных и региональных СМИ таймлайн используется с целью подведения итогов года, месяца по одной актуальной теме. Например, «Медуза» в формате таймлайна рассказала о десяти дизайн-явлениях, которые радикально изменили нашу жизнь в 2010-2020 годах (https://meduza.io/slides/normkor-ne-daet-nikomu-pritvoryatsya).

Как видим, современная коммуникация претерпевает сегодня значительные изменения. Визуализация новостей позволяет современному человеку, живущему в условиях лавинообразного и агрессивного потока информации, воспринимать все быстро и бегло, наглядно, без излишнего интеллектуального напряжения, что во многом защищает психику человека от стрессов.

[3] https://iz.ru/961740/2020-01-06/chislo-zhertv-navodneniia-v-indonezii-uvelichilos-do-67-chelovek

6. Очерковая журналистика в формате лонгрида, сторителлинга, фотоистории

Очерковая журналистика как группа жанров (житейская история, зарисовка, очерк, эссе) ориентирована на удовлетворение потребностей массовой аудитории в знаниях о различных моделях отношений между людьми. Предметом отображения в очеркистике является череда ситуаций из жизни реальных людей, через которые они проявили свою индивидуальность. Цель очерковых текстов – передать конкретный опыт самореализации человека, который может быть полезен для многих других людей.

В новых медиа очеркистика может быть представлена в формате лонгрида. Лонгрид представляет собой особую форму подачи журналистских материалов в интернете (англ. Long-form journalism), «его спецификой является большое количество текста, разбитого на части с помощью различных мультимедийных элементов: фотографий, видео, инфографики и прочих» (Афанасьева 2016).

Целеполаганием очерковой журналистики является отображение череды ситуаций, которые образуют нетипичную судьбу человека в социальном пространстве или ситуации, отражающие пересечение различных судеб людей в контексте исторического времени. Для создания очерка журналист должен уметь фиксировать духовный опыт человека, выявлять уникальность его личности. Известный очеркист Зоя Ерошок считала: «Ремеслу нетрудно научиться, сложнее обстоит дело именно с нашими ценностными представлениями, а это процесс длительный и глубинный, который во многом формируется благодаря людям» (Распопова 2018б).

В отличие от очерка функциональная предназначенность лонгрида как формата – дать занимательный и яркий рассказ о жизни конкретного человека. Поэтому в центре лонгрида оказываются не контекст, а технологии: анимированное изображение, 3D-карта места действия, фотографии, видео, которые максимально включают адресата в происходящее. Здесь фото и видео уже не являются простой иллюстрацией текста, они выступают как главные элементы материала. Например, история, рассказанная в формате лонгрида на «Медузе» под названием «Люди без денег, чисел и прошлого. В джунглях Амазонки живет племя, которое, возможно, опровергает наши взгляды на язык» (https://meduza.io/feature/2019/01/06/lyudi-bez-deneg-chisel-i-proshlogo). Всеволод Пуля справедливо замечает:

> Люди часто смотрят и делятся мультимедийными лонгридами, потому что их завораживает анимация на веб-страницах, а роскошные, полноэкранные фотографии как будто погружают читателя в историю. За счет этого фактора

> лонгриды становятся перспективным контентом как для брендирования спонсором, так и для нативной рекламы (Пуля 2015).

Сторителлинг как структурированный мультимедийный формат, также используется для организации повествования о жизни человека.

> Сторителлинг – это трансмедийное рассказывание истории или повествование, которое представляет собой специфический вид нарратива, в котором создателями сюжета изначально заложены «белые пятна» для «додумывания» истории зрителями. Нарратив распространяется на нескольких медийных платформах, каждая из которых дополняет вымышленный мир истории и дает зрителю новый опыт погружения в сюжет (Распопова 2018а).

В отличие от очерка, основу которого составляют ситуации, через которые исследуется нетипичная, а порой драматическая судьба человека, в сторителлинге на первом месте оказывается занимательность, юмор, соблюдение определенного уровня комфорта рассказчика.

Формат сторителлинга основан на мультимедийном нарративе: слайд-шоу, панораме, инфографике, видео, фото, гиф-анимации, 3D-графики. О сторителлинге говорят как о технологии рассказывания историй, в котором автор как субъект действия и творец произведения утрачивает свое значение, ему отводится техническая роль. Медиатехнологи сформулировали правила, следование которым приведет к успеху: наличие интригующей истории, гармоничный набор мультимедийных инструментов, сопереживание. Примером истории, рассказанной в формате сторителлинга в «Коммерсанте», может быть повествование о начале войны (https://www.kommersant.ru/projects/june22).

Во многих медиа история жизни людей получает визуальное воплощение. С этой целью активно используется формат фотоистории, основу которого составляет жанр фотоочерка, представляющего собой иллюстрированное повествование о судьбе человека. Но, в отличие от фотоочерка, в фотоистории «картинки» выступают как самостоятельные маленькие рассказы, из которых складывается текст. Фотографы, создающие фотоисторию, делают фотографии в разных жанрах: сюжетные сцены, натюрморт, портрет, пейзаж. На информационном портале «Такие дела» формат фотоистории используется в визуальном повествовании о бездомных людях, детях-сиротах, жертвах насилия, людях с инвалидностью, малоимущих. Фотоистория «Втроем у озера» (текст фото: Олег Пономарев) рассказывает о том, как живет человек, у которого существуют трудности в общении с другими людьми и который находит комфорт, пребывая на природе (https://takiedela.ru/2020/01/vtroem-u-ozera/).

Сказанное выше позволяет сделать вывод о том, что рассказ о человеке в новых медиа строится с использованием визуальных средств, которые создают объемное изображение действительности. Фотографии и видео используются не только как средства визуализации текста, но и как средства выражения отношения к определенному событию и явлению. «В условиях медиареальности слова уже не являются основным содержанием, они выступают средствами выражения преобразованных образов» (Распопова 2012, 102).

7. Проблемно-аналитическая журналистика в формате лонгрида с использованием инфографики

К проблемно-аналитической журналистике относятся публикации, предметом отображения в которых являются проблемные ситуации действительности, возникающие в процессе анализа неочевидных изменений жизни.

К основным жанровым моделям проблемно-аналитической журналистики относятся корреспонденция, комментарий, обозрение, статья. Основными методами получения информации является проработка документов, изучение которых позволяет журналисту исследовать конкретное противоречие. Одна из важных особенностей работы аналитического журналиста – это проникновение в суть события за счет использования различных отчетов, меморандумов компаний, а также в общении с экспертами «регистраторами событий». Проблемно-аналитический текст представляет собой исследование масштабного или локального противоречия из общественной жизни, требующего своего решения. В новых медиа для анализа социальной практики наиболее результативным и востребованным является формат мультимедийного лонгрида, с помощью которого сложная экономическая информация подается просто и доступно.

В аналитическом лонгриде деловая информация (показатели компаний, отчеты акционеров, финансовые документы) передаются с помощью инфографики. «Для информационной аналитики важна именно эта область инфографики, так как профессионально аналитик находится в переплетении многоаспектных сравнений данных разного рода» (Нефедьева 2013, 91). Аналитические материалы в формате лонгрида «Продажи автомобилей в России продолжают падать в 2020 году» в «Ведомостях»[4] или на «Медузе» – «Полетело при Погосяне. Главные проекты “Объединенной авиастроительной корпорации” последних лет. Инфографика»[5] позволяют оценить эффективность инфографики в предъявлении сложной информации.

---

[4] https://www.vedomosti.ru/business/articles/2020/01/14/820550-prodazhi-avtomobilei

[5] https://meduza.io/galleries/2015/01/14/poletelo-pri-pogosyane

Таким образом, аналитические форматы эффективно функционируют в медиа за счет использования инфографики в виде схем, графиков, картографии, таблиц, графиков. Цель инфографики – через сравнение, сопоставление данных презентовать массовой аудитории большие объемы цифровой информации.

8. Интерактивная журналиста (интервью) в формате интернет-шоу

Интерактивная журналистика представляет собой группу жанров, основу которой составляет процесс вовлечения аудитории в производство информационных продуктов. Предметом отображения в текстах интерактивной журналистики является ситуация общения журналиста с представителем аудитории. Среди основных моделей интерактивной журналистики (обзор писем, вопрос-ответ, отчет, литературная запись, беседа, блиц-опрос, круглый стол, ток-шоу) выделяется интервью. Функциональная предназначенность интервью как жанра заключается в распространении знаний о контакте, благодаря которому аудитория получает новые для себя сведения от первого лица. Предметом отображения в интервью является непосредственный активный контакт – диалог, который направлен на получение важных для аудитории актуальных сведений об экономике, политике, социальной сфере, культуре.

Интервью в формате шоу организуется по правилам телевизионных зрелищ. Примером может служить интервью на YouTube-канале, которое имеет игровую природу: на первом месте стоит не само общение, в ходе которого журналист и его собеседник выступает как заинтересованные в осмыслении проблем люди, а виртуальная жизнь, которая отличается от реальности своей подчеркнутой постановочностью и театральностью.

Если в традиционных интервью журналист оставляет за собой право задавать вопросы и действовать с соблюдением норм этики профессионального общения, то в интервью-шоу ведущий становится формообразующей фигурой действия. Кроме того, интервью-шоу, как правило, представляет собой бизнес-проект, «главная цель которого – монетизация через рекламу разнообразных брендов от авиакомпаний и банков до бытовой техники и одежды» (Спортивный 2017). Так, Юрий Дудь в авторском интернет-шоу «Вдудь» для привлечения аудитории создает яркую, кричащую и порой вызывающую «упаковку» своего контента,[6] ср.:

[6] https://yandex.ru/video/preview?filmId=5599144857852769035&text=вдудь

(1) У тебя челлендж – сделать так, чтобы не было скучно. Перед тобой противник под названием тухляк, твоя задача – этому тухляку надавать по жопе. Это всегда адреналин, риск почище, чем когда ты на сноуборде разгоняешься (Березина 2017).

Сказанное выше позволяет говорить о том, что визуальная игра становится основой интервью-шоу, цель которого зачастую сводится к созданию хайпа (русскими синонимами слова являются «шумиха» или «ожиотаж).

9. Культурно-просветительская журналистика в формате спецпроектов, фотоисторий, онлайн-путеводителей

Традиционно функциональная предназначенность жанров культурно-просветительской журналистики была направлена на расширение кругозора человека, на пополнение его представлений о неизвестных культурных достижениях. Основными жанровыми моделями культурно-просветительской журналистики являются анонс, аннотация, рецензия, научно-популярный очерк, культурно-исторический очерк и другие. Рассмотрим те жанровые модели культурно-просветительской журналистики, которые составляют основу форматов о культуре.

Анонс культурного события традиционно используется в СМИ с целью дать опережающее знание об артефакте до выхода фильма, книги, спектакля в широкий прокат. Предметом отображения в аннотации является состоявшееся культурное событие. Анонс и аннотация в новых медиа составляют основу формата трейлера. С одной стороны, трейлер знакомит зрителя с предстоящим культурным событием и несет превентивные сообщения о знаковых событиях, с другой стороны, выступает как рекламный продукт, основанный на визуализации артефакта.

> Трейлер всегда, так или иначе, рассказывает сюжет фильма. Это, по сути, отдельная небольшая история на основе сюжета фильма. Но, чтобы вызвать у зрителя интерес к продвигаемому фильму, трейлер должен обрисовать историю в общих чертах, не раскрывать основные сюжетные повороты (Глазова 2017).

Интерес к трейлеру у аудитории сегодня большой, массовый зритель предпочитает ему традиционные анонсы и аннотации. Предметом отображения научно-популярной статьи является артефакт науки, а научно-популярного очерка – творческая судьба ученого, которая дает представление о миссии исследователя. Научно-популярная очеркистика в формате лонгрида носит, как правило, игровой характер, поэтому рекреативная функция доминирует над

культурно-формирующей функцией СМИ. Применительно к формату проекта используется термин сайнстейнмент (от англ. *science* – наука, *entertainment* – развлечение) для обозначения научной информации доступным языком: тесты, игры, диалоги.[7]

> Вариативность смыслового содержания и технологической упаковки мультимедийных проектов, состоящих из одних и тех же элементов, высока. И порой смыслы в них меняются от того, как упакован такой контент. Это важное свойство мультимедийности – «упаковка» и «модульность» – не играло такой принципиальной роли в традиционных же медиа (Качкаева/Шомова 2017).

«Комсомольская правда» активно развивает формат проекта. Один из проектов – скринкаст «Мобильник Гагарина» – история первого полета человека в космос, перенесенная в современность.

В большинстве своем цель проектов – подготовить занимательное информирование аудитории через визуализацию контента.

Культурно-исторический очерк по своей функциональной принадлежности направлен на расширение кругозора человека, пополнение его представлений о неизвестных культурных достижениях. А цель лонгрида, спецпроекта, фотоистории – создать занимательное или развлекательное шоу. Для монетизации контента используются ролики с видеообзором, навигация по содержанию, полноценный фоторепортаж, фотографии с места событий, рисунки. В новых медиа эффективно функционирует также формат онлайн-путеводителя, который доступен в виде отдельного приложения на платформах iOS и Android, а также в декстопной версии. Онлайн-издание «Медуза» запустило серию путеводителей «Атлас». В первом выпуске были представлены десять направлений: Барселона, Берлин, Минск, Москва, Нью-Йорк, Париж, Рим, Стокгольм, Хельсинки и Доминиканская Республика. В путеводители включены места, которые, по мнению редакции, стоит посетить во время поездки, а также маршруты и истории из жизни городов. Также там можно познакомиться с особенностями жизни в городе, например, надо ли платить чаевые или сколько стоит такси от аэропорта (https://www.the-village.ru/village/city/tourism/246385-atlas).

Таким образом, создание форматов о культуре представляет собой тренд, который, прежде всего, является способом организации досуга и зарабатывания денег, то есть носит коммерческий характер, цель которого – индустриализацию услуг массового потребления.

---

[7] https://www.youtube.com/watch?v=my1FmDXnoqo

10. Смеховая журналистика в формате карикатуры, изошутки, комикса и мема

Смеховая журналистика – это группа жанров, в которых при помощи смеха вскрываются нелепости общественной жизни. Основные жанровые модели – шутка, фельетон, памфлет, сатирическая заметка. Предметная функциональность – снять напряжение, поднять жизненный тонус, раскрыть истинные мотивы поведения людей, которые наносят ущерб обществу. В сатирической заметке, шутке, фельетоне, памфлете как жанрах журналистики журналист исследует жизненные противоречия, отмеченные абсурдностью, поэтому там всегда есть критическая повестка.

В новых медиа абсурдные ситуации общественной жизни отображаются с помощью создания визуальных образов в формате карикатуры, которая вобрала в себя элементы жанра сатиры и юмора. Карикатурист не ставит перед собой задачу вскрыть своевременно не разрешенные проблемы.

> Новое поколение карикатуристов специально избегает политических тем, их интересуют простые человеческие отношения и слабости. В основном, карикатуры без слов, и их с удовольствием перепечатывают крупные зарубежные газеты и журналы. В большинстве случаев, авторы подобных рисунков ставят себе задачу создания карикатуры «без слов», которая бы не требовала словесного разъяснения и уточнения (Теслер 2002, 12).

Карикатурист Андрей Бильжо создает в виде карикатуры круглосуточные новости на «Эхе Москвы».[8]

Карикатура может быть представлена в виде изошутки или странички юмора («Strip»), или мема. На «Медузе» в рубрике «Шапито» события, выявляющие несообразности в поведении людей, подаются в формате мемов.[9] Жанровую основу изошутки составляют ироничные фото и видео, цель которых, с помощью пародирования, снять напряжения и беззлобно посмеяться. Лентач в рубрике «Юмор» в формате изошутки рассказывает о нелепых ситуациях, происходящих в стране и в мире.[10]

Отношение к абсурдным ситуациям жизни с дополнительными коннотациями эффективно отображается также в формате комикса. Популярность комикса сегодня продиктована тем, что объем вербальной информации сокращается, а визуальная эмоциональная оценка события или явления становится хорошей возможностью для выражения авторской позиции. К комиксам

---

[8] https://echo.msk.ru/blog/beseder_news/2569351-echo

[9] https://meduza.io/shapito/2020/01/09/velikobritaniyu-sotryasaet-megzit-tolko-memy-korolevskie-o-printse-garri-i-megan-markl-kotorye-nakonets-reshili-s-ehat-ot-babushki

[10] https://pikabu.ru/tag/Лентач/h

часто обращается The Village. В одном из комиксов издания был гротескно изображен провинциальный город Киберняк, который в недалеком будущем может превратиться в «черное зеркало».[11]

Как видим, в новых медиа сатира и юмор реализуются в форматах карикатуры, мема, изошутки, комикса, которые через ироничную визуализацию передают сатирическое отношение к происходящим событиям в занимательной и игровой форме.

11. Заключение

Сказанное выше позволяет сделать следующий вывод. В условиях развития новых медиа технологические подходы к организации информации становятся определяющей характеристикой медиатекстов. Формат как «упаковка» приобретает первостепенное значение, актуализируя смыслы контента и вбирая в себя жанр как проекцию ценностей. Для расширения числа участников информационной деятельности и в коммерческих целях функциональная предназначенность медиатекстов меняется. В идеале функции информирования и развлечения информационный менеджмент пытается совместить. Но задачи оповещения аудитории, ее ориентирования в социальной практике отходят на второй план, уступая место занимательности и развлекательности, чему способствует максимальное использование современной медиаиндустрией приемов и методов различных зрелищных искусств. Визуализация становится отличительной чертой мультимедийного формата, апеллируя, прежде всего, к эмоциям и чувствам массовой аудитории.

Библиография

Алекберова, А. А. (2011), Понятие и система телевизионных жанров. В: Ахметова, Г. Д. (ред.), Современная филология: материалы международной заочной научной конференция. Уфа, 230-234.

Афанасьева, К. (2016), Артем Галустян: «Мультимедийные истории – это евроремонт в журналистике». В: http://svetsky.ru/public/intervyu/2709-artem-galustyan-multimedijnye-istorii-eto-evroremont-v-zhurnalistike [доступ 21 I 2020].

Бахтин, М. М. (1979), Эстетика словесного творчества. Москва.

Белая, Л. (2020), Не только «селедки» в подвале или на чердаке. В: https://sila.media/region-timeline/ [доступ: 23 I 2020].

Березина, Н. (2017), Как Юрий Дудь создал один из самых сильных персональных брендов в медиа. В: Технологии и медиа 6 июня 2017 https://www.rbc.ru/magazine/2017/06/592555c-c9a7947d4c8585415 [доступ: 21 I 2020].

[11] https://www.the-village.ru/village/people/zakladka/367931-kiberdyansk?from=readmore

Варламов, И. (2019), Петербургские реставраторы возмущены моей критикой. В: https://echo.msk.ru/blog/varlamov_i/2532547-echo/ [доступ: 22 I 2020].

Глазова, М. С./Савельева, О. О. (2017), Трейлер: экранная реклама или минифильм. В: Наука телевидение. 13 (2), 78-91.

Засурский, Я. Н. (2010), Материалы межкафедрального семинара «Динамика жанров и форматов» факультета журналистики МГУ имени М. В. Ломоносова. В: http://www.mediascope.ru/node/520 [доступ 22 I 2020].

Качкаева, А. Г. (2010), Жанры и форматы современного телевидения. Последствия трансформации. В: Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. 10, 42-52.

Киклевич, А. (2013), Ветка вишни: Статьи по лингвистике. Ольштын.

Кройчик, Л. Е. (2000), Система журналистских жанров. В: Корконосенко, Г. Н. (ред.), Основы творческой деятельности журналиста. Санкт-Петербург, 125-168.

Лазутина, Г. В./Распопова, С. С. (2012), Жанры журналистского творчества. Москва.

Лазутина, Г. В. (2010), Жанр и формат в терминологии современной журналистики. В: Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. 6, 17-21.

Лайкова, Я. В. (2014), Инфографика в СМИ разного типа. В: Вестник Московского университета. Серия 10. 4, 41–53.

Магай, И. П. (2010), Материалы межкафедрального семинара «Динамика жанров и форматов» факультета журналистики МГУ имени М. В. Ломоносова. В: Медиаскоп. 15 февр. http://www.mediascope.ru/node/520 [доступ: 22 I 2020].

Качкаева, А. Г./Шомова, С. А. (ред.) (2017), Мультимедийная журналистика. Москва.

Нефедьева, К. В. (2013), Инфографика визуальных данных в аналитической деятельности. В: Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. 197, 89-93.

Пуля, В. (2015), Как создать мультимедийный лонгрид. В: http://mediatoolbox.ru/longread/ [доступ: 21 I 2020].

Распопова, С. С. (2012), Автор мультимедийного текста. В: Вестник Челябинского государственного университета. 13 (267). Филология. Искусствоведение. 65, 100-102.

Распопова, С. (2018а), «В защиту очерка». В: Журналист. От 17.09.2018. https://jrnlst.ru/essay [доступ: 17 I 2020].

Распопова, С. (2018б), «Зоя Ерошок: “Журналистом может стать только тот, у кого нет страха перед жизнью”». В: Журналист. От 22.11.2018 https://jrnlst.ru/zoya-eroshok [доступ: 17 I 2020].

Симакова, С. И. (2016), Визуальный контент на страницах журнала «Вокруг света» как средство трансляции научно-популярной информации. В: Знак: проблемное поле медиаобразования. 4 (21), 21-29.

Солганик, Г. Я. (2010), Формат и жанр как термины. В: Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. 6, 22-25.

Спортивный журналист и блогер Юрий Дудь (2017), Вечерний Ургант: фрагмент выпуска от 29.09.2017. В: https://www.1tv.ru/shows/vecherniy-urgant/gosti/yuriy-dud-vecherniy-urgant-fragment-vypuska-ot-29-09-2017 [доступ: 18 I 2020].

Теслер, О./Тишков, Л. (2002), Человек в квадрате. Москва.

Цвик, В. Л. (2010), Классическая теория жанров и современные телевизионные форматы. В: Вестник МГУ. 6, 52-55.

Черкова, А. И. (2014), Таймлайн как специфический вид журналистского творчества в Интернете: теория и практика. В: Знак: проблемное поле медиаобразования. 2 (14), 112-124.

Język

DOI: 10.31648/pw.6888

Jolanta Mędelska
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4924-0163
Kazimierz Wielki University

DZIEDZICTWO DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ W JĘZYKU PIERWSZEGO POLSKIEGO PRZEKŁADU POEMATU „METAI" KRISTIJONASA DONELAITISA

The legacy of the former Republic of Poland in the language of the first Polish translation of Kristijonas Donelaitis' poem "Metai"

Abstract: The author analysed the language of the first Polish translation of the eighteenth-century poem "Metai" [The Seasons] by Kristijonas Donelaitis, a Lithuanian Lutheran pastor. The translation was made in 1933 by a socialist activist and close associate of Józef Piłsudski, Kazimierz Pietkiewicz. The analysis showed that the language of the translation is peculiar. On the one hand, this peculiarity consists in refraining from archaizing the translation and the use of elements that are close to the translator's style of social-political journalism (e.g., dorobkiewicz [vulgarian], feministka [feminist]). On the other hand, the presence at all language levels of peculiarities characteristic for the Kresy Polish language in both of its territorial variations. These are generally old features of common Polish, the retention of which in the eastern areas of the Polish Rzeczpospolita was supported by the influence of substrate languages, later also Russian, or by borrowing. This layer was natural in the translator's language, born in Ukraine, who spent part of his life in Vilnius, some in exile in Russia. This is the colourful linguistic heritage of the former Republic of Poland.

Keywords: Lithuanian eighteenth-century poetry; translation; journalistic features; traces of the linguistic heritage of the former Republic of Poland

1. Wprowadzenie

Kiedy niedawno wpadła mi w ręce niepokaźna książeczka pod rozbudowanym tytułem „Rok. Obrazy z życia chłopów XVIII-go wieku (blisko 200 lat temu). Opowiedział Chrystjan Donalitius (Donalejtis, Duonełaitis) 1714-1780, z V-go wydania litewskiego Szłapelisa przełożył K. P." (Warszawa, Skład Główny u Autora, 1933; Drukarnia Społeczna w Pruszkowie, „Kurier Warszawski"), liczyłam, że – jak wiele innych przekładów z litewskiego – wydatnie uzupełni ona moją kartotekę

północnokresowych osobliwości językowych. Tłumacze z litewskiego bowiem, zwłaszcza ci działający w okresie międzywojennym, byli zazwyczaj użytkownikami polszczyzny zza północno-wschodniej granicy etnicznej i fakt ten w mniejszym lub większym stopniu znajdował odzwierciedlenie w ich przekładach, np. w postaci nieusuniętych ręką redaktora czy korektora wahań typu *ropucha* // *rapucha*, *słownik* // *słównik*, *dokuczliwy* // *dukuczliwy*, *talerze* // *talerzy*, *śpią* // *spią*, *pismo* // *piśmo*, *koński* // *konski*, *księżyc* // *księżyć*, *dużo* // *dużo*, *futerał* // *futeral*, odbijających wymowę regionalną (Mędelska/Marszałek 2005; Mędelska 2001, 12-95), czy też innych charakterystycznych zjawisk ujawniających się na wszystkich poziomach języka (Mędelska 2000; 2001; 2004; Marszałek 2006). Tymczasem już pobieżne przekartkowanie „Roku" przekonało mnie, że mam do czynienia z polszczyzną osobliwą, ale bynajmniej nie wyłącznie północnokresową. Autorem przekładu okazał K. Pietkiewicz, polski socjalista, bliski współpracownik J. Piłsudskiego, urodzony na Ukrainie, zatem niezwiązany korzeniami z kresami północno-wschodnimi. Przekład jego pióra także wart jest uwagi językoznawców.

2. Donelaitis i jego poemat „Metai"

Kristijonas Donelaitis, litewski pastor luterański i poeta[1], przedstawiciel oświecenia żyjący w latach 1714-1780 na tzw. Małej Litwie[2], będącej wówczas częścią Prus Wschodnich, napisał poemat „Metai", ukazujący życie współczesnych mu chłopów pańszczyźnianych na tle cyklicznie zmieniającej się przyrody litewskiej. Był też autorem bajek klasycystycznych oraz pieśni, do których sam komponował muzykę (WEP PWN, t. 3, 106; WE PWN, t. 7, 293). Donelaitisa uważa się za prekursora litewskiej literatury pięknej (Kuzborska 2010; Kristijonas 2014). „Metai", pierwszy poemat o tematyce świeckiej napisany po litewsku[3], „jest swoistą panoramą życia chłopów litewskich. Obserwujemy ich troski i niewielkie przebłyski radości przez cały rok: od wiosny do zimy". Dzieło obfituje w cenne informacje obyczajowe (opisy wesela, chrzcin, potraw, ubiorów, podejścia do pracy). Autor, duszpasterz, „piętnował przywary i lenistwo ludzi, kochał Boga, naturę, i tych samych grzesznych ludzi" (Kuzborska 2014). Dostrzegał u swoich parafian:

[1] Był synem wolnego chłopa. Studiował w Królewcu teologię i języki (grecki, łaciński, hebrajski, francuski, niemiecki i litewski). Tworzył po litewsku i niemiecku. Przez pewien czas uczył dzieci szlacheckie, później pracował jako kantor w szkole parafialnej, w roku 1743 został plebanem w Tolminkiemiach. Był wszechstronnie uzdolniony, „prócz sadownictwa zajmował się wyrobem instrumentów muzycznych oraz […] termometrów, barometrów i zegarków, umiał również toczyć szkła. Komponował też nuty i melodie do własnych wierszy" (Pietkiewicz 1933, 109-12).

[2] W początkach wieku XVIII w rodzinnych stronach Donelaitisa po litewsku mówiło około połowy mieszkańców, „w roku 1848 było już tylko 150 Litwinów, obecnie zaś [w latach 30. XX stulecia – J. M.] – ani jednego" (Pietkiewicz 1933, 109).

[3] „Od niego zaczyna się zwrot od literatury religijnej do świeckiej i narodowej" (Römer 1908, 42-43).

> […] Niegospodarność, brak umiaru, lenistwo, pijaństwo, brak solidarności we wspólnocie, zachłanność, zazdrość, brak pokory wobec ustalonego przez Boga porządku rzeczy, a równocześnie nadmierną lękliwość w kontaktach z administracją pruską i rządcami ziemskimi. Równie zdecydowanie wieśniacy, którym autor udzielił głosu, potępiają występny i pasożytniczy styl życia warstwy uprzywilejowanej (Niemojewski 2016, 52).

Walory utworu docenił sam A. Mickiewicz, pisząc: „Wspomniane poema, co do rzeczy i pięknego wysłowienia godne pochwały i stąd jeszcze mieć powinno dla nas szczególny interes, iż jest wiernym obrazem obyczajów ludu litewskiego" (cyt. za: Pietkiewicz 1933, 93).

Poemat (nierymowany, pisany heksametrem) powstawał prawdopodobnie[4] w latach 1765-1775 (Donelaitis 2014; Kristijonas 2014; Niemojewski 2016, 37), jednak po raz pierwszy opublikowano go dopiero w roku 1818. Była to skrócona wersja dzieła wydana na podstawie rękopisu przez Litwina M. L. Rezę (Rhesę), profesora teologii uniwersytetu w Królewcu. Wydawca nadał dziełu tytuł, „napisał obszerny wstęp przedstawiający sylwetkę poety i pastora, zwracając szczególną uwagę na kontekst, walory językowe i poetyckie utworu, ale również przetłumaczył «Metai» na język niemiecki" (Kuzborska 2014). Pierwsze pełne wydanie dzieła Donelaitisa ukazało się po niemiecku, była to edycja A. Schleichera, wyszła w roku 1865 (Donelaitis 2014). Poemat zyskał popularność w krajach niemieckojęzycznych, tylko w XIX stuleciu doczekał się tam 4 wydań (Niemojewski 2016, 35; szerzej zob. Kuzborska 2018).

Sami Litwini „odkryli dla siebie i docenili poetę z Małej Litwy" dopiero na przełomie wieków XIX i XX (Kuzborska 2014). Jego spuściznę – na podstawie edycji niemieckich – wydali w Shenandoah w Stanach Zjednoczonych litewscy inteligenci A. Burba, A. Milukas. Stało się to w roku 1897 (Niemojewski 2016, 35). Niedługo potem dzieło Donalitisa weszło do litewskiego kanonu lektur szkolnych. W pierwszej ćwierci XX stulecia M. Birżyszka opracował skróconą wersję poematu do użytku szkolnego. Ukazała się – wraz z komentarzami, w tym językowymi[5] – w Wilnie w roku 1918. Drugie i trzecie wydanie (1921, 1927) wyszło w Kownie. Wypisy dla szkół opatrzono ilustracjami wykonanymi przez K. K. Jonynasa (Donelaitis 2014).

Co do przekładów „Metai" na język polski, to uważa się, że pierwszy z nich ukazał się w roku 1933 w tłumaczeniu K. Pietkiewicza („Rok"), drugi – pióra

---

[4] Por. jednak: Donalitius pisał „Rok" około 1750 r. Musiał – zapewne – w dalszym ciągu uzupełniać, gdyż wspomina dwa pożary w Królewcu, które według Birżiszki – miały miejsce w latach 1764 i 1769 (Pietkiewicz 1933, okładka wewnętrzna). O wątpliwościach co do daty powstania utworu zob. Niemojewski 2016, 37-41.

[5] Jak bowiem wyraził się J. Karłowicz, „Język poety jest gwarą litewsko-pruską bardzo czystą i starannie ogładzoną, dla Litwinów niepruskich niełatwo zrozumiałą" (cyt. za: Pietkiewicz 1933, 93).

Z. Ławrynowicza („Pory roku”[6]) – w roku 1982 (WE PWN, t. 7, 293; Kuzborska 2014). Prawdopodobnie jednak badacze mają na myśli pierwszą publikację pełnego przekładu, ponieważ wiadomo, że istnieją inne, wcześniejsze tłumaczenia poematu na polski, Ławrynowicz zaś jest translatorem szóstym[7] (Jackiewicz 1997, 363). Jak informuje O. Kolberg: „Poemat ten przełożył i zamierzył wydać wraz z tekstem znawca i miłośnik literatury litewskiej, p. M. Akielewicz” (1966, 70). Litwin Akielewicz (Akelaitis)[8] po przełożeniu „Metai” wysłał jeden egzemplarz J. I. Kraszewskiemu, informację o tym zamieściła „Gazeta Polska” w roku 1860. Wiadomo, że w marcu 1861 Akielewicz otrzymał zezwolenie carskiej cenzury na druk poematu w tłumaczeniu na polski (miał to być tzw. dwutekst: wersja litewska i wersja polska). Przypuszcza się, iż kłopoty finansowe i udział tłumacza w powstaniu styczniowym sprawiły, że ostatecznie przekładu nie opublikowano. Przekład ten, odnaleziony w bibliotece autora („Pory roku. Wierszem miarowym napisane przez Chrystjana Donelajtysa. Tłumaczył M. Akielewicz”), przechowuje Centralne Archiwum Historii Republiki Litewskiej. Jeszcze dwukrotnie planowano druk „Pór roku” Akielewicza (1865, 1869), jednak zamiaru nie zrealizowano, przypuszczalnie z powodu niskiego poziomu artystycznego tego tłumaczenia (Jackiewicz 1997, 345-346). O przekładzie pióra Akielewicza wspomniał też M. Birżyszka[9] (Pietkiewicz 1933, 96). Jako drugi tłumaczył dzieło Donalitiusa etnograf i językoznawca J. Karłowicz, robił to jednak tylko w celu dogłębnego poznania języka autora. Zachowały się fragmenty tego przekładu (1868, 1872) (Jackiewicz 1997, 347). Później, w latach 80. XIX stulecia, „Metai” tłumaczył też J. Ossowski, który studiując w Królewcu, zainteresował się Litwą i opublikował w „Wędrowcu” 8 artykułów w serii „Szkice etnograficzne z Litwy pruskiej”[10]. Jak podaje Pietkiewicz, przed śmiercią Ossowski zdążył przełożyć tylko fragment poematu zatytułowany „Wiosna”, po czym: „Jego przyjaciel Maksymilian Andryson (medyk w Królewcu) umieścił ten przekład w 1883 roku w «Przeglądzie Polskim» w Krakowie (wydawnictwo «Czasu»), obiecując dalsze trzy części «Roku» przetłomaczyć sam. Spełnił to, czy też nie, ale w każdym razie dalszego ciągu nie było” (Pietkiewicz 1933, 96). Nieco innymi danymi dysponował Jackiewicz, którego zdaniem Ossowski przełożył jednak cały poemat. Świadczy

[6] W literaturze funkcjonuje też trzecia wersja tytułu: „Cztery pory roku”, podaje ją m.in. leksykon międzywojenny w krótkiej notce biograficznej o Danalitiusie (Lam 1933, 451).

[7] W latach 30. wieku XX „Matai” tłumaczyła też J. Wichert-Kajruksztisowa, część opublikowała w czasopiśmie „Żagary” (1934, 3/4, 7), 2 fragmenty zamieściła w roku 1939 w antologii poezji litewskiej (Jackiewcz, 1997, 355).

[8] Por. „Akielewicz Mikołaj (1829-1887) […] propagator literatury w języku litewskim dla Litwinów, korespondent «Gazety Codziennej» i «Kuriera Wileńskiego», wydawca książek ludowych w języku litewskim, tłumacz «Czterech pór roku» Donelaitisa na język polski […]” (Dubowik/Malinowski 2008, 12).

[9] Litwin, historyk kultury i literatury litewskiej, autor wydanego po polsku „Skrótu dziejów piśmiennictwa litewskiego” (1919), tłumacz poezji Mickiewicza (Dubowik/Malinowski 2008, 35).

[10] Ossowski bardzo dobrze władał językiem litewskim, doskonale znał obyczaje mieszkańców Małej Litwy, poczynił w swoim przekładzie liczne przypisy (Jackiewicz 1997, 347).

o tym uwaga Andrysona zamieszczona pod częścią opublikowaną: „Opracowanie reszty, drugiej, trzeciej i czwartej części pieśni, z różnych przyczyn na później zmuszony jestem odłożyć" (Jackiewicz 1997, 347).

3. Pietkiewicz i jego przekład „Metai"

Kazimierz Pietkiewicz, działacz socjalistyczny i niepodległościowy, uczestnik ruchu robotniczego, urodził się w Kijowie w roku 1861, zmarł w Aninie koło Warszawy w roku 1934 (WE PWN, t. 21, 33). Jak wielu współtowarzyszy o przekonaniach lewicowych pochodził z rodziny ziemiańskiej. Należał do I Proletariatu (od 1883) i II Proletariatu (1888-1891). W roku 1893 wstąpił do Polskiej Partii Socjalistycznej, w latach 1894-1895 i 1905 wchodził w skład Centralnego Komitetu Robotniczego PPS (WEP PWN, t. 8, 650). Pietkiewicz był członkiem ścisłego kierownictwa partii, przez pewien czas stał na jej czele wraz z Piłsudskim (Kazimierz Pietkiewicz 2019). W roku 1892 i 1895 przebywał w carskich więzieniach, w 1895 został skazany na katorgę, później zaś na dożywotnie osiedlenie w Wierchojańsku (Syberia). Z zesłania wrócił po 9 latach. Kontynuował działalność polityczną głównie w Łodzi i w Wilnie. Aresztowano go ponownie w 1906 i skazano na dożywotnie zesłanie do guberni irkuckiej (Syberia). Po zwolnieniu, które nastąpiło w roku 1917, Pietkiewicz działał w PPS w Kijowie (WEP PWN, t. 8, s. 650). Do Polski powrócił w 1922. Udzielał się w Stowarzyszeniu Byłych Więźniów Politycznych (jako wiceprezes koła warszawskiego), był też jednym z organizatorów Funduszu Walki z Konfiskatami, wspierającego finansowo pismo „Robotnik" wielokrotnie konfiskowane przez władze. Pod koniec życia podjął studia nad językami bałtyckimi (litewskim i łotewskim) (Kazimierz Pietkiewicz 2019).

Pietkiewicz, technik z zawodu (Jackiewicz 1997, 354), to także człowiek pióra, parał się dziennikarstwem, imał się też przekładu. Był współpracownikiem pisma konspiracyjnego „Robotnik" (WE PWN, t. 21, 33), organu PPS ukazującego się w latach 1895-1898 i redagowanego przez J. Piłsudskiego i S. Wojciechowskiego (Jackiewicz 2008, 254; Dawidziak-Kładoczna 2004, 28). Poza tym w roku 1906 redagował w Wilnie nielegalne czasopismo „Walka", będące organem PPS na Litwie (Jackiewicz 2008, 293). Był też redaktorem pisma „Łodzianin" (Lewicowo 2019), periodyku „Pod Sztandarem Rewolucji" (NEP PWN, t. 4, 872-873), a także współpracownikiem pisma „Niepodległość" (WEP PWN, t. 8, 650). W roku 1895 przetłumaczył na polski ukraińską pieśń socjalistyczną „Шалійте" pióra O. Kołessy, popularną na przełomie stuleci w środowiskach lewicowych kilku narodowości. Nadał jej tytuł „Pieśń wolnego ducha" (Pieśń 2019).

Utwór „Metai" w tłumaczeniu Pietkiewicza otrzymał tytuł dosłowny, niekreatywny[11]: „Rok", sam przekład też trudno nazwać artystycznym. By się o tym przekonać, wystarczy fragment zakończenia poematu w przekładzie Pietkiewicza zestawić z efektem pracy wywodzącego się z Litwy poety emigracyjnego Ławrynowicza:

Ty nam, Boże kochany, niebieski dobrodzieju,
Przed wiekami już losy dni naszych wyznaczyłeś,
Dla każdego wytknąwszy dnie smutku i radości
I jak długo z nas każdy żyć będzie na tym świecie,
Ile cierpień znieść musi i jak się ma ratować…
Więc bez ciebie, Niebieski nasz Ojcze, nic nie może
Nam się udać ni w domu, ni w polu, ni na rynku,
A zamiary by wszelkie i prace w niwecz poszły,
Gdyby ręka ich Twoja nie pobłogosławiła.
Tak – jak roku zeszłego nas w zdrowiu zachowałeś –
Miej w opiece nas, biednych, i w przyszłym również roku!
Ty wiesz wszystko, co będzie – a dla nas przyszłość nasza,
Choćby nawet najbliższa, – jak otchłań się przedstawia –
Niezgłębiona i wszelkim badaniom niedostępna…
Więc gdy wiosną na pola z pługami wyruszymy,
Niechaj ręka Twoja na trud pobłogosławi.
(tłum. Pietkiewicz)

Lecz bez ciebie, Ojczulku Niebieski nad nami,
Na nic są dla nas piękne obietnice lata.
Na nic nam nawożenie, na nic praca nasza,
Na nic nam pługi nowe i skrzynie na ziarno,
Zaorane jak trzeba i obsiane pole.
Na nic to wszystko, nasze prace i nadzieje,
Jeśli nas Twoja ręka nie pobłogosławi.
Pozwoliłeś nam przetrwać ten rok, co przeminął,
Przeżyjemy następny jeśli wola Twoja.
Co nam lato przyniesie, nie odgadnąć tego,
Ale ty już wiesz dobrze ile nam potrzeba,
Lecz my, mało rozumni, nie możemy pojąć
Wyroków Twoich, sięgnąć do dna myśli Twoich,
Które się śmiałkom jawią jak bez dna otchłanie.
Także dalej, Ojczulku, każdą naszą sprawę,
W swojej miej pieczy, kiedy przyjdzie lato znowu
I na pola idącym trudzić się błogosław.
(tłum. Ławrynowicz)

[11] Jak zauważył Jackiewicz, Pietkiewicz „dążył do zachowania ścisłości przekładu, co […] odbiło się negatywnie na wyrazie artystycznym utworu" (Jackiewicz 1997, 354).

Uwagę Pietkiewicza przyciągały głównie kwestie etnograficzne, „[…] co też negatywnie odbiło się na przekładzie. Tłumacz podzielił poemat na wiele scen, zmienił postaci, kompozycję, bardziej podkreślił sceny bytowe. Z powodu tych zabiegów poemat stracił wartości artystyczne" (Jackiewicz 1997, 354). Tak więc przekład poematu „Metai" mocno odbiega od pierwowzoru. Tłumacz nie miał bynajmniej nabożnego stosunku do oryginału, poinformował w „Objaśnieniach": „Wszak rękopisy autora tylko w połowie napisane przez niego samego, resztę zaś przepisali jego przyjaciele. Więc nawet nie wiadomo, na czyj karb złożyć pewne usterki" (Pietkiewicz 1933, 97). Pietkiewicz tłumaczył na polski litewską edycję poematu opracowaną w roku 1909 przez J. Šlapelisa (Donelaitis 2014), o której nie miał najlepszego zdania, por.

> Litewski wydawca jego, Szłapelis, z wielkim pietyzmem podał wszystko, co tylko znalazł, posługując się zarówno rękopisami w Królewcu, jak i niemieckimi wydawnictwami Donalitiusa. Całość wygląda tak, jak gdyby po autorze pozostał szereg oddzielnych kartek, które wydano, jako tako zestawiwszy, nie śmiejąc podjąć się należytego zredagowania ich. Jest tam wiele powtarzań się, niewyczerpywanie spraw, lecz rozrzucenie ich po całym utworze, brak logicznej konstrukcji utworu […] (Pietkiewicz 1933, 95[12]).

Co do owych powtórzeń w tekście, to według Pietkiewicza były one wynikiem tego, że pastor Donalitius „czytał, przy pouczeniach, swe wiersze w kościele, przy czym powtarzał pewne ustępy" (1933, 96). Tłumacz zdecydował się na daleko idące ingerencje w tekst oryginału. Mówi o tym bez ogródek:

> Co do naszego przekładu – staraliśmy się przede wszystkim zachować wszystko, co może mieć znaczenie historyczno-etnograficzne, ale wprowadziliśmy małe zaokrąglenia […], przesadę jawną złagodziliśmy do granic prawdopodobieństwa, rozproszone myśli o tym samym możliwie staraliśmy się skupić, opuszczając powtarzania tegoż samego, ustępy za długie skróciliśmy – inne, bez wartości, opuściliśmy itd. (Pietkiewicz 1933, 97).

W książce liczącej 112 stron poemat Donalitiusa zajmuje (wraz z ilustracjami zaczerpniętymi z litewskich wypisów Birżyszki) 88 stron. Na kolejnych kartkach mamy interesujący esej historyczno-etnograficzno-społeczny pióra tłumacza zatytułowany „Objaśnienia". Zawiera on informacje – z mnóstwem dygresji – o Prusach Wschodnich, w tym o tzw. Małej Litwie, jej mieszkańcach i ich dziejach,

[12] Podobne uwagi krytyczne znajdujemy u Ławrynowicza: „[…] Niespójność […] oraz powtórki i nielogiczności, brak wersów wiążących i wyraźnych zakończeń niektórych wątków, niejasności, kto jest autorem tej czy innej kwestii" (Ławrynowicz 1982, XL).

o stosunkach społecznych w dawnych czasach, a także o samym poemacie, jego powstawaniu i późniejszych losach. Obszerny szkic wieńczy drobiazgowa biografia Donalitiusa.

4. Właściwości językowe przekładu Pietkiewicza

Pietkiewicz, tak jak Piłsudski oraz inni przedstawiciele polskiej inteligencji spod zaborów, był wielojęzyczny. Znajomość języków obcych ówczesna inteligencja wynosiła ze szkół (język zachodni, łacina i greka, język zaborcy). Inteligenci wywodzący się z Kresów Wschodnich, jak właśnie Pietkiewicz (Ukraina) czy Piłsudski (Litwa), dodatkowo jeszcze oswajali się z językami lokalnymi (ukraiński, białoruski czy litewski) w bezpośrednich kontaktach z otoczeniem, działacze niepodległościowi zaś doskonalili znajomość rosyjskiego we wszystkich jego odmianach w trakcie pobytów w carskich więzieniach lub na zesłaniach w odległe zakątki Imperium Rosyjskiego.

Tłumacząc XVIII-wieczny poemat o życiu chłopów pańszczyźnianych, Pietkiewicz nie archaizował języka, uwspółcześnił go. Odbiło się to bardzo niekorzystnie na przekładzie, utwór w polskiej wersji językowej stał się rażąco nieautentyczny. Na domiar złego tłumacz nadał swej pracy ton publicystyczny. Ten mankament rzuca się w oczy już w trakcie lektury spisu treści, por. wybrane tytuły rozdziałów i podrozdziałów poematu XVIII-wiecznego: „Chłop dorobkiewicz i chłop wzorowy", „Pan z pana i pan z chłopa", „Troski wychowawcze i pracy", „Wyzysk sił chłopskich", „Władza pańska i wolnomyślność", „Wysokość płac", „Feministki" (sic!) „Równość i przyrodzona nierówność społeczno-kulturalna". Tak więc w przekładzie zagościł duch działacza socjalistycznego.

Tekst przekładu odzwierciedla polszczyznę pierwszych dziesięcioleci XX stulecia, której użytkownikiem był inteligent spod zaboru rosyjskiego, blisko związany zarówno z ośrodkami miejskimi Polski etnicznej (Warszawa, Łódź, Kraków), jak i dzielnic wschodnich (Kijów, Wilno), dobrze znający też rozległe obszary Rosji. Jego idiolekt, tak jak idiolekty innych przedstawicieli ówczesnej polskiej inteligencji, nosił liczne ślady dziedzictwa dawnej Rzeczypospolitej, barwnej, wielojęzycznej.

4.1. Fonetyka

W druku znalazły odzwierciedlenie pewne (nieliczne) osobliwości wymowy tłumacza. Ze zjawisk samogłoskowych mamy tu pozostałości wahań w doborze obocznikow *o*/*ó*: s. 34: do *sprobowania*; s. 36: *sprobujemy*, s. 70: *probuje*, s. 79: *probowaliśmy* (ale na s. 76: *próbują*). Utrzymywanie się takich wahań to cecha fonetyki kresowej, wspólna dla obu jej odmian terytorialnych: północnej i południowej, w obu odmianach notowano też tę konkretną postać *probować* (Doroszewski

1949, 118; Klemensiewicz 1951, 3; Mędelska 2001, 12-18; Mędelska/Marszałek 2005, 288-308; Lewaszkiewicz 2017, 429). Współczesne tłumaczowi źródło normatywne, ASO 1934, podaje tylko *próba* (i pochodne)[13]. W tekście przekładu ujawniły się też ślady chwiejnej repartycji samogłosek nosowych (s. 15: w *prządzeniu* i tkaniu, s. 17: *zasiędą* wreszcie przy stole), zjawiska niegdyś ogólnopolskiego, które na kresach przetrwało dłużej (Kurzowa 1985, 111; Klemensiewicz 1951, 4; Mędelska 2001, 36-38; Mędelska/Marszałek 2005, 308-316). Pierwsza forma jest rezultatem wyrównania analogicznego, druga – to postać archaiczna. W latach 30. wieku XX obie formy oceniano jako nienormatywne (ASO 1934). Mamy też dwa poświadczenia tzw. wtórnej nosowości (s. 28: *zmięszali*, s. 41: depczą się po błocie na ciasto *wymięszanem*), spotykanej na kresach dłużej niż w dzielnicach centralnych (Doroszewski 1949, 115; Klemensiewicz 1951, 4; Mędelska 2001, 38; Mędelska/Marszałek 2005, 324-327). W latach 30. XX stulecia źródła normatywne nie aprobowały takich postaci, por. *mieszać* (ASO 1934) oraz „nie*: mięszać*" (Szober 1937, 191). Spośród osobliwości konsonantyzmu można wskazać ślady wahań *ś/s* (s. 4: pieśń *radośna*; s. 16: *wsród* śmiechu), charakterystyczne dla wymowy kresowej, choć słabiej zaznaczone w odmianie południowej (Kurzowa 1985, 69). Ich źródła upatruje się głównie w niepełnej palatalności wschodniosłowiańskich (oraz litewskiego) odpowiedników ogpol. środkowojęzykowego *ś*, prowadzącej do mieszania *s*, *s'* i *ś*, a także w rozmaitych wyrównaniach analogicznych czy też w zjawisku hiperpoprawności (Doroszewski 1941, 120; Klemensiewicz 1951, 6; Mędelska 2001, 54-61; Mędelska/Marszałek 2005, 176-182 i 368-386). W latach 30. wieku XX kodyfikatorzy zalecali postaci dzisiejsze, por. *radosny* (ASO 1934), „nie: *radośny*" (Szober 1937, 415). Kolejną postać osobliwą: imiesłów przysłówkowy z miękkim *ć* w wygłosie: „[…] jedząc i *popijając*" (s. 49), notuję z obowiązku, być może bowiem mamy tu do czynienia jedynie z błędem literowym, nie zaś z faktem realnej wymowy. Niemniej *popijając* to postać bardzo charakterystyczna, częsta na kresach północno-wschodnich, trafiająca się niekiedy także na kresach południowo-wschodnich (por. *sadząć* u T. T. Jeża – Doroszewski 1949, 120), zatem może być fonetyzmem wartym uwagi. Genezy takich form upatruje się w kilku czynnikach (utrzymywanie się cechy archaicznej, wpływ obcego podłoża językowego: litewskiego, białoruskiego, niekiedy ukraińskiego, a także… maniera graficzna) (przegląd hipotez oraz obfity materiał językowy w: Mędelska/Marszałek 2005, 386-394; Lewaszkiewicz 2017, 149-163). W tekście przekładu trafiły się też dwa poświadczenia spółgłoski dziąsłowej *č* na miejscu ogpol. zębowej *c* (s. 16: pozostały kawałki [płótna] na *onucze*; s. 37: może choć na *onucze* i ścierki starczy jeszcze [lnu]). Podobne wymiany zdarzały się w obu wariantach polszczyzny kresowej, w szczególności te zleksykalizowane, jak w naszej postaci *onucze*, jednak nie

[13] Niewiele późniejsze źródło notuje: „częściej: *próbować*, w pisowni tylko *próbować*", w innym zaś miejscu: „nie: *próbować*" (Szober 1937, 365 i 368).

były częste (Lewaszkiewicz 2017, 166). Pojawiały się wskutek wpływu języków wschodniosłowiańskich (Mędelska 2000, 39; 2001, 64-65). Źródła normatywne lat 30. XX stulecia ich nie zalecały (por. ASO 1934: *onuca*; Szober 1937, 282: „nie: *onucza*").

Wskazane tu specyficzne cechy wokalizmu i konsonantyzmu, odzwierciedlone w przekładzie poematu Donelaitisa, były charakterystyczne dla polszczyzny kresowej, przy czym większość z nich występowała w obu jej odmianach terytorialnych. Ich powstawaniu lub tylko dłuższemu przechowywaniu sprzyjało obce podglebie językowe ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, później zaś, w okresie zaborów – wpływ języka rosyjskiego.

4.2. Fleksja

Spośród osobliwych zjawisk fleksyjnych na uwagę zasługuje używanie w liczbie mnogiej takich rzeczowników, które w polszczyźnie ogólnej albo w formie pluralnej nie występują, albo też przybierają ją wyjątkowo. Oto odnośny materiał językowy:

> Nazwy pokarmów: s. 56: *Barszczyki buraczane* […] i boćwinę kwaszoną […] z ochotą jemy wszyscy; s. 33: Ależ oni *kawiory*, a nawet żaby jedzą; s. 52: wykładał w szerokie półmiski […] czarne, obrzydłe *kawiory*; s. 53: i nie boicie się pęknąć od swoich *kawiorów*; s. 49: a dalej szły *wątroby* i płuca, i […] garnek […] flaków; s. 103: nasze *słoniny* i kiełbasy już się kończą.
> Nazwy upraw polowych: s. 35: *grochów* już strąki popękały; s. 56: […] *grochy* […] z ochotą jemy wszyscy; s. 36: Już zżęte *oziminy*, lecz *owsy*, *jęczmienie* na polach jeszcze stoją […]; s. 36: *Lny*; s. 36: niemki już swoje *lny* wymięte na polach rozłożyły; s. 36: wasze *lny* spóźnione na polach leżeć będą; s. 36: żony posyłajcie, by *lny* natychmiast rwały; s. 50: chwaliła bardzo Gryta *lny* swoje i konopie.
> Nazwy substancji: s. 54: smali tak szczerze, że *dymy*, jak obłoki, nad ogrodem zawisły; s. 78: I zaraz czyśćcie [komin], jeśli gdzie *sadze* się zbiorą.
> Nazwy narzędzi: s. 57: Wszak pan się nie rodzi z szablą, a chłopi z *bronami*.
> Nazwy chorób: s. 47: Bo *kolki* ją napadły i chorą się poczuła.
> Inne: s. 8: […] po *pyskach* ciebie prano i po stwardniałym grzbiecie.

Tego rodzaju formy pluralne są charakterystyczne dla polszczyzny ukształtowanej na podłożu litewskim[14] (Gołąbek 1990; Mędelska 2001, 125-126 i 129; 2010). W języku litewskim grupa *pluralia tantum* jest o wiele liczniejsza niż w polskim i obejmuje inne kategorie rzeczowników (Roszko 2005, 51), w tym nazwy wskazane wyżej, por. odpowiednio: *barščiai* 'barszcz', *ikrai* 'kawior', *kepenys* 'wątroba', *lašiniai* 'słonina', *žirniai* 'groch', *žiemkenčiai* 'ozimina', *avižos* 'owies', *miežiai* 'jęczmień', *linai* 'len', *dumai* 'dym', *suodžiai* 'sadza', *akėčios* 'brona', *skausmai* 'kolka', *nasrai* 'pysk'. Zjawisko to nie mogło być u Pietkiewicza cechą idiolektalną, ponieważ nasz

[14] Znamienne, że zmiany takie nie występują w okolicach Nowogródka (Lewaszkiewicz 2017).

tłumacz opanowywał język litewski jako kolejny obcy u schyłku życia. Najprawdopodobniej użył on osobliwej liczby mnogiej pod naciskiem form napotkanych w oryginale, czyli doszło u niego do swoistej, bo chwilowej, interferencji. Sprzyjało jej – być może – osłuchanie ze wskazanymi postaciami pluralnymi podczas pomieszkiwania w Wilnie. Niemniej owa niedoskonałość przekładu potwierdza tezę o litewskim źródle tego rodzaju wahań w kategorii liczby spotykanych w polszczyźnie północnokresowej.

Z innych zjawisk fleksyjnych sięgających korzeniami dawnej Rzeczypospolitej można tu wskazać archaiczną końcówkę dopełniacza lp. -*a* rzeczowników męskonieżywotnych (Bajerowa 1992, 27), na Kresach Wschodnich przechowywaną dłużej wskutek wpływu form wschodniosłowiańskich: „[…] wielki hałas w końcu *stoła* się zrobił" (s. 62) (Klemensiewicz 1951, 10; Doroszewski 1949, 124-125; Kurzowa 1985, 107; Mędelska 2000, 70-72; 2001, 134-138; Lewaszkiewicz 2017, 228-230[15]). Na uwagę zasługuje również synkretyzm biernika z dopełniaczem w lm. rzeczowników męskożywotnych (męskozwierzęcych): „Bydełko biedne straszy i *psów* przeraża we wsi"; „*Wieprzaków* również lubią [wilki]" (s. 72), czyli cecha polszczyzny kresowej utrzymywana pod wpływem białoruskim i ukraińskim, po rozbiorach zaś wzmocniona przez oddziaływanie języka rosyjskiego (Mędelska 2000, 82-84; 2001, 155-158; Lewaszkiewicz 2017, 248-251). Jest też przykład przybierania końcówki -*e* zamiast -*i* w lm. rzeczowników żeńskich spółgłoskowych: „[…] w tamtym domku, przy którym *gęsie* chodzą […]" (s. 42); „[…] *gęsie*, kury, kaczki […]" (s. 54). W polszczyźnie ogólnej końcówki te ścierały się jeszcze w wieku XIX, -*i* zdobywała przewagę (Bajerowa 1992, 72), w kresowej zaś proces normalizacji – zakłócany m.in. przez osłabianie w wymowie samogłosek nieakcentowanych oraz przesadę poprawnościową na tym tle – trwał dłużej (Doroszewski 1949, 136-137; Klemensiewicz 1951, 11; Mędelska 2000, 23 i 91; 2001, 170; Lewaszkiewicz 2017, 260-261). Ponadto tłumacz posłużył się osobliwą końcówką -*ów*: „*łapciów* aż dwie pary" (s. 28), mającą w polszczyźnie kresowej – wskutek wpływu wschodniosłowiańskiego – szerszy zakres (Klemensiewicz 1951, 11; Mędelska 2000, 80; 2001, 152-153; Lewaszkiewicz 246-247).

Co się tyczy fleksji czasownika, to w 1. os. lm. Pietkiewicz używa niekiedy pierwotnej końcówki -*m*, por. „My tu wszyscy *chwalim* Boga […]" (s. 4), „Jeżeli zaś w ten sposób rozumnie *zaczniem* jadać, na każdy dzień mieć *będziem* stosowne pożywienie" (s. 56), „[…] i niemało znów potu *wylejem* w dnie upalne", „[…] smacznego coś *spieczem* lub *zgotujem*" (s. 85). Końcówkę tę ocenia się jako archaiczną już w odniesieniu do wieku XVIII (Bajerowa 1964, 121). Wiadomo, że w XIX stuleciu na krótko wróciła ona do obiegu, jednak w jego 2. poł. została wycofana (Bajerowa 1992, 165-166). Na kresach północno-wschodnich utrzymywała się jeszcze po II wojnie światowej (Mędelska 2001, 203-204; Lewaszkiewicz 2017,

[15] Wszyscy wskazani badacze obok innych postaci notują też formę *stoła*.

321-324), co „warunkował splot różnych czynników: dłuższe przechowywanie form recesywnych, więź z rdzennymi dialektami północnopolskimi, wpływ białoruski i rosyjski" (Mędelska 2000, 110), oraz na kresach południowo-wschodnich, gdzie sprzyjało jej oddziaływanie ukraińskie, por. „Można w tych formach widzieć kontynuację archaicznej końcówki polskiej podtrzymywanej przez wpływ języka ukraińskiego […]" (Kurzowa 1985, 114). Obecność końcówki *-m* w badanym przekładzie można by wyjaśnić archaizowaniem tekstu, wiemy już jednak, że tłumacz nie uciekał się do tego sposobu, wręcz przeciwnie – uwspółcześnił język poematu. Końcówka *-m* sąsiaduje w tekście z *-my*, są one używane wymiennie. W odczuciu Pietkiewicza, pozostającego w kręgu odziaływania polszczyzny kresowej, mogły to być końcówki synonimiczne. Nie można też wykluczyć, że nasz tłumacz, socjalista i działacz robotniczy, świadomie wprowadził do przekładu elementy tzw. języka robociarskiego, do których należy omawiana końcówka *-m* (dziś gwarowa). Podobnie można by wyjaśnić pojawienie się w przekładzie archaicznej postaci czasownika niewłaściwego *trzeba*: *trza* (już w SL jako nieużyw.), współcześnie odbieranej jako ludowa, por. „Nie *trza* tobie ni pierogów, ni innego ciasta […]" (s. 5), a także – być może – formy 3. os. lp. *umi*, por. „To prosty chłop, lecz *umi* dostojnie się zachować" (s. 66), „[…] również oszukać i krzywdzić już *umi* (s. 74) (Szober 1937, 521: „*umie* (nie: *umi*)"). Jednakże *umi* w mowie osoby związanej z kresami może być fonetyzmem, efektem zwężenia *e* do *i*. Z innych osobliwości z zakresu fleksji czasownika wskażmy znamienną postać *zadawalniać/zadowalniać* z wtórnym *-n-*, por. m.in. „[…] sługa jeszcze marną *zadawalniał się* płacą […]" (s. 28); „Jedynie swej rodziny *zadowolnić* nie mogę" (s. 29); „Niech więc każdy się tem, co mu Bóg dał, *zadowalnia*" (s. 83). To forma w latach 30. XX stulecia przestarzała (Bajerowa 1992, 198; Szober 1937, 605; Doroszewski 1949, 196), na kresach jednak powszechna jeszcze w 2. poł. wieku XX (Mędelska 2000, 107-108; 2001, 199-200; Lewaszkiewicz 2017, 449; Doroszewski 1949, 195-196), tam bowiem miała wsparcie postaci brus. lub ukr.: *задавальняць*, *задовольняти*. Jako polski archaizm (Mędelska 2000, 109; 2001, 202-203; Doroszewski 1949, 262) utrzymywany w polszczyźnie kresowej pod wpływem białoruskim lub ukraińskim, po rozbiorach także rosyjskim, należy traktować formę *stawić*[16], por. „[…] *stawił* za wzór i przykład ich cechy dodatnie" (s. 112).

Na poziomie fleksyjnym ujawniono w badanym tekście pewne rudymenty cech polszczyzny kresowej, poza najciekawszą, czyli wahaniami liczby gramatycznej, spotykane w obu jej odmianach terytorialnych. Większość z nich w języku autora przekładu miała wsparcie rosyjskie.

[16] Brus. *ставіць*, ukr. *ставити*, ros. *ставить*.

4.3. Składnia

Można tu wskazać prepozycję przydawki gatunkującej, por. „[…] seminarjum dla księży z nauką *litewskiego języka*" (s. 100), czyli cechę składni północnokresowej uważaną na ogół za XIX-wieczny rusycyzm (przegląd stanowisk zob. Mędelska 2000, 129-130), mającą jednak wsparcie w języku litewskim i białoruskim (Mędelska 2001, 257-258), a także ukraińskim. Ponadto zdarzały się w tekście zmiany rekcji, np. rusycyzm *jechać na czymś* zamiast ogpol. *jechać czymś*: „A Kryz i Wawrzon stary *przyjechali na wozach*" (s. 62) (Mędelska 2000, 149-150; 2001, 274-275; Lewaszkiewicz 2017, 371), znany w polszczyźnie północno-wschodniej białorutenizm lub lituanizm mający wsparcie rosyjskie *kosztować komuś* zamiast ogpol. *kosztować kogoś*: „Ach, ileż to *nam* trudu *kosztowało* i pracy!" (s. 54) (Mędelska 2000, 143; 2001, 262; Lewaszkiewicz 2017, 362; Doroszewski 1949, 144-147), wschodniosłowianizm[17] *ujmować się za kogoś* zamiast ogpol. *ujmować się za kimś*: „[…] *ujmował się* niby *za chłopów i katorżan*" (s. 109) czy też konstrukcja typu przyimek *do* z dopełniaczem zamiast ogpol. *w* z biernikiem: „[…] a za sobą i sługę *pociąga do przepaści*" (s. 53), powstała wskutek przesady poprawnościowej, czyli „unikania ogpol. przyimka *w* analogicznego funkcjonalnie i formalnie do ros. *в*" (Mędelska 2001, 278).

Tak więc nieliczne osobliwości składniowe napotkane w tekście przekładu pojawiły się wskutek oddziaływania obcych systemów językowych. Podobne odstępstwa znane są z polszczyzny kresowej, zwłaszcza z jej wariantu północno-wschodniego.

4.4. Leksyka

Przekład poematu obfituje w ciekawe słownictwo, jednak – z braku miejsca – jego kompletny opis przedstawię gdzie indziej. Tu wskażę ogólnie charakter dostrzeżonych osobliwości leksykalnych.

Pietkiewicz używa niekiedy leksyki ogólnopolskiej w nieco zmodyfikowanym znaczeniu. Dobry przykład stanowi wyraz *gap*/*gap*'[18], przez tłumacza wyraźnie nadużywany i stosowany w nie do końca jasnym odcieniu znaczeniowym, ani bowiem wyekscerpowane fragmenty, ani też szersze konteksty nie wskazują na potrzebę wprowadzenia tego właśnie rzeczownika w ogpol. znaczeniach: 1. 'gapiący się', 2. 'gapa, oferma', por. *Gapiowi gap*' zazwyczaj przeróżne dziwy baje […] (s. 7); Idźże ty *gapiu* z głupiem, niewczesnem narzekaniem! (s. 15); Przecież każdy *gap* miewa też swoje różne racje (s. 35); […] każdy *gap*' potrafi, z biedaka skórę łupiąc, wynosić pod niebiosa swą dobroć i łaskawość (s. 81).

---

[17] Por. brus. *заступацца за каго*, ukr. *заступатися за кого*, ros. *заступаться за кого.*

[18] Niekiedy Pietkiewicz oznacza miękkość spółgłoski wargowej w wygłosie, czyli stosuje (niekonsekwentnie) starą zasadę ortograficzną. Wiadomo, że – wobec stwardnienia wargowych w pozycji końcowej – litery *b*', *p*', *w*', *f*', *m*' zanikły w drukach już na początku wieku XIX (Bajerowa 1985, 33-34).

Podobnie należy ocenić dawną pożyczkę z węgierskiego *kiereszować się*, w formie zwrotnej w ogpol. nienotowaną, w niedokonanej – rzadką już w początkach wieku XIX (SL), w naszym przekładzie pozbawioną ogpol. odcienia znaczeniowego 'ciąć, ranić, kaleczyć czym', por. [O bijatyce chłopów na weselu] „Aż w końcu na podłodze w wielkiej kupie skłębieni, tak *się kiereszowali*, wpadłszy w zapał wojenny, że wielu – nosy, uszy potraciło w tej bitwie"[19] (s. 63).

Mimo że Pietkiewicz tekstu nie archaizował, to w przekładzie jego pióra spotyka się archaizmy, np. *kruż/kruża* daw. 'dzban': „I z beczki tęgie piwo drużbowie leli w *kruże*" (s. 45), *panięta* daw. 'możni panowie, magnaci': „[…] nasi chłopi chodziliby tak pięknie ubrani, jak *panięta*" (s. 16) czy *sanny* daw. 'odbywany saniami': „[…] lud […] używa *sannej* drogi" (s. 71), oraz leksykę przestarzałą, np. *pustota* przest. 'lekkomyślność': „[…] każdy z nas kiedyś był młodym i różne figle z *pustoty* obmyślał i czynił […]" (s. 9) czy *skwitować* przest. 'zrezygnować z czegoś': „[…] może choć na onucze i ścierki starczy jeszcze [lnu], z odzieży zaś *skwitujcie*" (s. 37). Nieaktualna leksyka sąsiaduje ze słownictwem współczesnym, zatem można przypuszczać, że w odczuciu autora nie była ona nacechowana. Podobny stan obserwuje się często u użytkowników polszczyzny kresowej, kształtowanej w dawnej Rzeczypospolitej z dala od centrum, a przez to bardziej konserwatywnej niż język ogólnopolski.

Przekład obfituje też w zapożyczenia. Są wśród nich wschodniosłowianizmy, w tym białorutenizmy, np. *boćwina* 'nać buraczana': […] o *boćwinie*, brukwi i rzepie zapomniałeś" (s.15) (brus. *бацвінне*; omówienie w: Mędelska 2004, 77) czy *namitka* 'rodzaj chusty': *Namitkę*, kikę – oraz narzutkę każda miała i w stroju starodawnym poważnie wyglądały" (s. 43) (brus. *намітка*; omówienie w: Mędelska 2004, 394), rusycyzmy, np. *blin* 'rodzaj cienkiego placka': „[…] bułeczek, placków różnych i przypalonych *blinów* […]" (s. 49) (ros. *блин*; omówienie w: Mędelska 2004, 73-74) czy *las* 'drewno z lasu' „[…] jakiś głupi biedak. Gdy puści się w afery z tytoniem zakazanym, czy też – z kradzieżą *lasu*, – napyta tylko biedy […]" (s. 59) (kalka semantyczna ros. *лес* 'ts.'), oraz ukrainizmy, np. *sadyba* 'obejście, zagroda': „*Sadyba* jego prosta, jak wszystkich innych chłopów" (s. 67) (ukr. *садиба*; omówienie w: Mędelska 2004, 61-642). Pietkiewicz używał też regionalizmów wschodnich, których źródło trudno precyzyjnie ustalić, mają bowiem analogiczne odpowiedniki we wszystkich trzech językach wschodniosłowiańskich, np. *rohoża* 'bot. pałka (*Typha*)': „[…] bicze skręciwszy z *rohoży* […]" (s. 9) (por. brus. *рагоз* oraz ukr. i ros. *рогоза* 'ts.') czy *serowatka* 'serwatka': „Maślankę tylko z chlebem i *serowatkę* pijąc […]" (s. 20) (por. brus. *сыроватка*, ukr. *сироватка*, ros. *сыворотка*: omówienie w: Mędelska 2004, 654). Obecność tego rodzaju leksyki w idiolekcie mieszkańca ziem dawnej Rzeczypospolitej jest w pełni naturalna. Warto jednak podkreślić, że niektóre z tych pożyczek mogły się tłumaczowi nasunąć wprost

[19] Mamy tu komentarz Pietkiewicza dotyczący Donelaitisa: „autor skłonny do przesady".

z języka oryginału, część bowiem wskazanych tu wschodniosłowianizmów funkcjonuje także w języku litewskim, np. *nuometas – namitka* czy *sodyba – sadyba*.

Spośród lituanizmów wprowadzonych przez Pietkiewicza do polskiego przekładu wskażmy tu rzeczownik *kłumpie* 'drewniane chodaki': „[…] klęli ją [jesień] ludziska i w *kłumpiach*, i łapciowi" (s. 71) (lit. *klumpės*[20], omówienie w: Mędelska 2004, 272), *marginia* 'rodzaj spódnicy'[21]: „[…] dziewczęta zaś w pogardzie mają swoje *marginie*" (s. 28); „[…] jaskrawej *margini* nosić nie chcą" (s. 76) (lit. *marginė*), *kumpie* 'szynka': „[…] słonina zaś i *kumpie* już się wędzą w kominach" (s. 54) (lit. *kumpis*; omówienie w: Kurzowa 1993, 380), *szupienie* 'potrawa z grochu i kaszy'[22]: „[…] więc niema z czego robić kisieli ni *szupieni* (s. 15) (lit. *šupynis*; omówienie w: Kurzowa 1993, 437), *parsiuk* 'prosię': „*Parsiuków* parę poświęć na kiełbasy i szynki" (s. 55) (lit. *paršiukas*[23]; omówienie w: Kurzowa 1993, 402) czy *żywioła* 'zwierzęta domowe': „Idźmy nakarmić swe *żywioły*" (s. 84) (lit. *gyvulus*[24]; omówienie w: Mędelska 2004, 927-928).

Najciekawszą warstwę zapożyczeń w analizowanym przekładzie stanowią germanizmy, np. *amtman* 'urzędnik średniej rangi': „[…] *amtman* […] rozzłoszczony, po pysku bije, żebym czynsze jemu zapłacił" (s. 29) (niem. *Amtmann*), *amtsrot* 'radca oficjalny' „[…] gdy *amtsrot* mnie wysłał z rozkazem, musiałem ciebie porządnie osmagać po grzbiecie" (s. 12) (niem. *Amtsrat*), *brangwino* 'wódka': „Zabiera z sobą szynkę w koszyku i *brangwino*" (s. 73) (niem. *Branntwein*), *jumprowa* 'panna': „[…] z *jumprowami* potańczyć i hulać nieprzystojnie" (s. 33) (niem. *Jungfrau*), *kedel* 'spódnica': „I stroić się, ladaco, zapragnęły w *kedele*, nie wstydząc się pokazać ludziom jako – jumprowy" (s. 29) (niem. *Kittel*), *rynczwino* 'wino reńskie': „I nalawszy się drogiem *rynczwinem*, w karty grają" (s. 34) (niem. *Rheinwein*). To leksyka nienotowana w innych źródłach pochodzących z ziem dawnej Rzeczypospolitej[25].

W tłumaczonym poemacie spotyka się – obok specyficznych wyrazów – także znamienne frazemy, np. archaiczne porównanie *jak polski wór* 'jak wór kartofli'[26]: „Zaś Doczys, który bardzo dogodził dzisiaj sobie, *jak polski wór* się zwalił pod

---

[20] Sam Pietkiewicz uważał, że wyraz ten jest germanizmem, por. „Również w *kłumpiach* niemieckich nam chodzić niewypada" (s. 64) oraz przypisek: „*Klumpes* (z niemieckiego) – drewniane chodaki, soboty (*sic*!) francuskie" (tamże).

[21] Por. wyjaśnienie tłumacza: „*Margines* – barwny (*margas* = pstry) strój kobiecy. Sądząc z rysunku kronikarza Litwy pruskiej […], było to coś w rodzaju «zapaski» ukraińskiej, surogat spódnicy" (s. 28).

[22] Jak wyjaśnia Pietkiewicz: „*Sziupinis* – potrawa litewska z grochu, krup jęczmiennych i słoniny, albo też (według Ossowskiego) «gotuje się z białego grochu z mąką i polewa się roztopionym masłem»" (s. 11). Ów „biały groch" to zapewne fasola, por. definicję *szupienie* w SW: „1. fasola na rzadko z mąką lub krupami".

[23] Rzeczownik znany też w brus.: *парсюк* (por. Киклевич 2018, 58).

[24] Przejęte też do brus.: *жывёла*.

[25] W wiekach XV-XVII Mała Litwa była lennem Korony Polskiej.

[26] Pietkiewicz wyjaśnił: „Wyrażenie *jak polski wór* – widocznie następstwo napływu do miast portowych polskiego zboża".

ławę bez pamięci" (s. 46), rusycyzm *żuk nawoźny*[27] 'żuk gnojowy': Idź że ty, *żuku nawoźny*, do gnoju i smrodu! (s. 12) czy też jednostkę o nieustalonej genezie[28] *biała kapusta* 'jarmuż[29]': „[…] więc zasiewajmy coprędzej przeróżne nasiona: kapusty, marchwi i ćwikły, i rzepy, i brukwi, i pasternaku, i białej kapusty […]" (s. 17).

Słownictwo, którym posługiwał się Pietkiewicz, było niekiedy przestarzałe, co jednak zdaje się nie wynikać ze świadomego archaizowania tekstu, lecz należeć do cech osobniczych języka tłumacza. Równie naturalnie przenikała do analizowanego przekładu leksyka zapożyczona z białoruskiego, litewskiego i ukraińskiego, czyli z języków substratowych na wschodnich obszarach dawnej Rzeczypospolitej, a także z rosyjskiego, który się z czasem na te języki nałożył.

5. Podsumowanie

Język pierwszego polskiego przekładu XVIII-wiecznego poematu litewskiego powstałego na Małej Litwie, czyli na obszarze zahaczającym o peryferia dawnej Rzeczypospolitej, jest specyficzny. Z jednej strony, ze względu na uwspółcześnienie go i wprowadzenie elementów leksyki publicystycznej (np. *dorobkiewcz*, *feministka*) stwarza wyraźny dysonans. To skutek braku przygotowania filologicznego tłumacza i braku umiejętności wyjścia z roli dziennikarza i działacza socjalistycznego. Z drugiej strony, język przekładu zawiera pewne osobliwości fonetyczne, fleksyjne i składniowe, głównie o charakterze regionalnym, kresowym. Są to na ogół cechy ogólnopolskie utrzymywane dłużej ze względu na utrudniony kontakt z centrum oraz z powodu wpływu białoruskiego lub ukraińskiego, rzadziej litewskiego, na który z czasem nałożyło się oddziaływanie rosyjskie. Osobliwości słownikowe są obfitsze niż fonetyczno-gramatyczne i wymagają osobnego studium. Obok leksyki nieaktualnej i pożyczek wschodniosłowiańskich i litewskich Pietkiewicz wprowadził do przekładu kilka mało znanych germanizmów, część z nich raczej o zasięgu lokalnym, ograniczonym do Małej Litwy i krain ościennych. Osobliwości językowe, o których mowa, są rzeczą naturalną w idiolekcie tłumacza urodzonego na Ukrainie, który część życia spędził w Wilnie, część na zesłaniu w Rosji. Ukształtowały się w dawnej Rzeczypospolitej i stanowią jej barwne dziedzictwo.

---

[27] Ros. *навозный жук*.

[28] W niemal wszystkich językach, które trzeba tu wziąć pod uwagę, mamy w nazwie tego warzywa przymiotnik *liściasty*, por. pol. synonim słowa *jarmuż*: *kapusta liściasta*, a także lit. *lapiniai kopustai*, biał. *ліставая капуста*, ukr. *листяна капуста*, ros. *листовая капуста* (w niem. *Grünkohl* = zielona kapusta). SL zanotował „*jarmuż* albo *czarna kapusta*".

[29] O znaczeniu informuje Pietkiewicz w przypisie: „biała kapusta = jarmuż".

Bibliografia

Bajerowa, I. (1964), Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku. Wrocław etc.

Bajerowa, I. (1992), Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja. T. II. Fleksja. Katowice.

Dawidziak-Kładoczna, M. (2004), „Cherlacy z sercem oziębłym". O języku pism i mów Józefa Piłsudskiego. Łask.

Donelaitis (2014), Kristijonas Donelaitis. W: http://www.mab.lt/Donelaitis/kuryba.html [dostęp: 2 I 2020].

Dubowik, H./Malinowski, L. J. (red.) (2008), Wileński słownik biograficzny. Bydgoszcz.

Gołąbek, A. (1990), Wpływy litewskie na polszczyznę okolic Puńska w zakresie nazw żywności. W: Kondratiuk M. (red.), Bałto-słowiańskie związki językowe. Wrocław etc., 129-140.

Jackiewicz, M. (1997), Kristijonas Donelaitis i jego poemat „Pory roku" w przekładach i w polskiej opinii literackiej (do 1989 r.). W: Przegląd Wschodni IV/2 (14), 339-363.

Jackiewicz, M. (2008), Encyklopedia ziemi wileńskiej. T. VI. Książka i prasa na ziemi wileńskiej: drukarnie, wydawnictwa, księgarnie, biblioteki, czasopisma. XVI w. - 1945 r. Bydgoszcz.

Kazimierz Pietkiewicz (2019). W: https://pl.wikipedia.org/wiki/Kazimierz_Pietkiewicz [dostęp: 4 I 2020].

Kiklevich, A. [= Киклевич, А.] (2018), Притяжение языка. Т. 5: Рассыпалась картотека… Лингвистические заметки и комментарии. Olsztyn.

Klemensiewicz, Z. (1951), Szkic gramatycznej charakterystyki poetyckiego języka Słowackiego. W: Język Polski. XXXI, 1, 1-14.

Kolberg, O. (1966), Dzieła wszystkie. T. 53. Litwa. Wrocław/Poznań.

Kristijonas (2014), Kristijonas Donelaitis: metų ir raštų ratas. W: http://www.mab.lt/Donelaitis/biografija.html [dostęp: 2 I 2020].

Kurzowa, Z. (1985), Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku. Warszawa/Kraków.

Kurzowa, Z. (1993), Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX wieku. Warszawa/Kraków.

Kuzborska, A. (2010), Kristijonas Donelaitis a rozwój litewskiej literatury narodowej. W: Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej V, 87-103.

Kuzborska, A. (2014), Kristijonas Donelaitis. W: http://tygodnik.lt/201412/aktualia3.html [dostęp: 2 I 2020].

Kuzborska, A. (2018), 200 Jahre Übersetzungsgeschichte der Metai von Kristijonas Donelaitis: von Rhesa bis Schneider. In: Annaberger Annalen über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen. XXVI, 207-230.

Lam, S. (1933), Leksykon ilustrowany. Encyklopedia powszechna w jednym tomie. Warszawa.

Lewaszkiewicz, T. (2017), Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy. Poznań.

Lewicowo (2019). W: http://lewicowo.pl/robotnik-ma-ojczyzne/ [dostęp: 4 I 2020].

Ławrynowicz, Z. (1982), Życie Krystyna Donelajtisa. W: Donelaitis, K. Pory roku. Olsztyn/Białystok.

Marszałek, M. (2006), Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na radzieckiej Litwie. Opis dyferencjalny. Bydgoszcz.

Mędelska, J. (2000), Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979). T. II. Lata 1945-1959. Bydgoszcz.

Mędelska, J. (2001), Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979). T. III. Lata 1960-1979, cz. 1: Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia. Bydgoszcz.

Mędelska, J. (2004), Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979). T. III. Lata 1960-1979, cz. 2: Słownictwo: Wyrazy. Bydgoszcz.

Mędelska, J. (2010), Głogi, gnoje, grady, grochy – północnokresowe formy liczby mnogiej. W: LingVaria. V, 1 (9), 115-124.

Mędelska, J./Marszałek, M. (2005), Za murem. Polszczyzna wydawnictw kowieńskich publikowanych w Republice Litewskiej w latach 1919-1940 (na tle ogólnopolskim i północnokresowym). T. I. Fonetyka, grafia. Bydgoszcz.

NEP PWN (1995-1999), Nowa encyklopedia PWN. T. I-VII. Warszawa.

Niemojewski, M. (2016), Donelaitis i Baranauskas: między piśmiennością a literaturą. W: Przegląd Środkowo-Wschodni I, 30-67.

Pieśń (2019). W: https://pl.wikipedia.org/wiki/Pie%C5%9B%C5%84_wolnego_ducha [dostęp: 4 I 2020].

Pietkiewicz, K. (1933), Rok. Obrazy z życia chłopów XVIII-go wieku (blisko 200 lat temu). Opowiedział Chrystjan Donalitius (Donalejtis, Duonełaitis) 1714-1780, z V-go wydania litewskiego Szłapelisa przełożył K. P. Warszawa.

Römer, M. (1908), Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego. Lwów.

Roszko, R. (2005), Ogólny opis kontrastywny języka litewskiego i polskiego. Wybrane zagadnienia. W: Acta Baltico-Slavica. XXIX, 47-67.

Szober, S. (1937), Słownik ortoepiczny. Jak mówić i pisać po polsku. Warszawa.

WE PWN (2001-2005), Wielka encyklopedia PWN. T. I-XXXI. Warszawa.

WEP PWN (1962-1970), Wielka encyklopedia powszechna PWN. T. I-XIII. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.6889

Elizaveta Kotorova / Елизавета Которова
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3597-0077
University of Zielona Góra

РАЗРЕШЕНИЕ В РУССКОМ И НЕМЕЦКОМ ДИСКУРСЕ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В РЕАЛИЗАЦИИ МОДЕЛИ РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ

Permission in Russian and German discourse: similarities and differences in the realization of the speech behavior pattern

Abstract: This paper analyses similar and different features in the speech behaviour pattern (SPB) of permission in Russian and German. The SPB analysis includes the following major factors to be concerned with: definition of the illocutionary purpose of the SPB in terms of Natural Semantic Metalanguage, description of basic grammatical constructions belonging to SBP and identification of communicative-pragmatic factors important for the choice of a specific utterance. The possibilities of expressing the SBP of permission in Russian and German are described using the method of the communicative-pragmatic field (CPF). The peculiarities of the field organization in these languages are revealed. The language data are taken from the existing Russian and German corpora.

Keywords: speech behavior pattern, permission, intercultural communication, contrastive linguistics, Russian, German

1. Цели и методы исследования

Основная цель статьи – выявить и описать закономерности и особенности функционирования высказываний, реализующих коммуникативную цель разрешения в русском и немецком языках. В процессе сопоставительного анализа демонстрируется инновационная методика описания и анализа моделей речевого поведения (МРП). Языковые примеры заимствованы из русско- и немецкоязычных корпусов (см. список источников).

Для всестороннего описания каждой из моделей необходимо, на наш взгляд, вычленить в её составе и проанализировать следующие компоненты: коммуникативную цель модели речевого поведения; формальные

лексико-грамматические структуры, связанные с данной моделью; коммуникативно-прагматические факторы, влияющие на выбор высказывания, реализующего данную модель; коммуникативно-прагматическое поле, отражающее иерархическую организацию модели речевого поведения; а также возможные реакции на высказывания, реализующие данную модель (более подробное описание см. Гладров/Которова 2015; Которова 2017).

2. Определение модели речевого поведения РАЗРЕШЕНИЕ

2.1. Место МРП РАЗРЕШЕНИЕ в различных классификациях речевых актов

Разрешением называют такой речевой акт, с помощью которого Говорящий предоставляет Адресату право выполнить действие, отвечающее его интересам (ср. Беляева 1992, 17; Апресян 2003, 930; Harras/Proost/Winkler 2007, 188). В соответствии с этим для МРП РАЗРЕШЕНИЕ необходимы следующие коммуникативные условия:

1. адресат заинтересован в реализации (либо нереализации) определённой деятельности;
2. существуют определённые обстоятельства и/или ограничения, препятствующие реализации (либо нереализации) данной деятельности;
3. говорящий в состоянии устранить эти препятствия;
4. говорящий посредством своего сообщения уполномочивает Адресата выполнить желаемую деятельность (ср. Изотов 1998, 97; Militz 1976, 161):

(1) Я отказываюсь от всех моих отцовских прав на Жоржа Шарля Дантеса и в то же время разрешаю вам усыновить его в качестве вашего сына.
(2) Ich erlaube dir, frei in dein Schloss zurückzugehen, aber du darfst es nie mehr verlassen.

Позиция РАЗРЕШЕНИЯ в общей таксономии речевых актов весьма спорна. Дж. Серль и Д. Вандервекен причисляют эту модель речевого поведения к директивному классу и, следовательно, к побудительным действиям (Searle 1979, 14; Searle/Vanderveken 1985, 202). Однако последующие исследования показали, что РАЗРЕШЕНИЕ имеет особый статус. Так, авторы некоторых исследований относят эту модель речевого поведения к коммуникативным действиям, которые выражают общую положительную реакцию на запрос Говорящего (см. Формановская 2009, 262-265; Галактионова 1988, 145-146; Изотов 1998, 98-99; Василина 2014, 40 и др.). В этом смысле она стоит в одном ряду с такими МРП, как СОГЛАСИЕ, ПОДТВЕРЖДЕНИЕ, ОДОБРЕНИЕ, имеющими

ярко выраженный ассертивный характер. С другой стороны, высказывается мнение, что в случае РАЗРЕШЕНИЯ Говорящий обязуется не предпринимать ничего такого, что могло бы помешать действиям Адресата, что указывает на комиссивный характер данной модели (Hindelang 2010, 140). Наиболее убедительной представляется точка зрения К. Вагнера (Wagner 2001, 215), который полагает, что Адресат, который просит о разрешении, уже мотивирован своим собственным интересом. Соответственно, его не нужно побуждать выполнить искомое действие. Иллокутивная цель РАЗРЕШЕНИЯ заключается, следовательно, не в побуждении к действию, а в устранении внутренних препятствий на пути к осуществлению этого действия. Следовательно, РАЗРЕШЕНИЕ должно быть классифицировано как декларативная модель речевого поведения, поскольку оно вносит изменения в существующее положение дел.

Можно выделить две субмодели МРП РАЗРЕШЕНИЕ (см. Апресян 2003, 931; Гаврилова 2006, 471). Первая субмодель направлена непосредственно на устранение внешних или внутренних препятствий для выполнения действия, желаемого Адресатом. При этом можно выделить два варианта. Во-первых, высказывание может представлять собой ответ на запрос собеседника и быть, таким образом, реактивным речевым актом, напр.:

(3) – А можно, я чуть-чуть гостинцев попробую?
– Можно, – усмехнулся Дед Мороз.
(4) „Darf ich bitte spanisch reden?“ fragt er verschmitzt.
Alle sagen: „Ja.“

Во-вторых, сама ситуация может определять поведение Говорящего, побуждая его дать разрешение. Такие высказывания являются инициативными в контексте дискурса, но с прагматической точки зрения также представляют собой ответ, в данном случае не на запрос собеседника, а на существующие обстоятельства, ср.:

(5) В приоткрывшуюся дверь просунулась мужская голова, заросшая волосами и бородой до такой степени, что я подумал, будто на нас напали варвары. Но варвар приветливо улыбнулся и сказал: «Здрасте!»
– Вы можете войти целиком, – великодушно разрешил я.
(6) Wenn sie wütend ist, egal worüber, und ihre Wut rausschreien muss, dann sage ich ihr: „Du darfst wütend sein.“

Эту первую субмодель, включающую реактивный и инициативный варианты, предлагается назвать ОДОБРЯЮЩИМ РАЗРЕШЕНИЕМ.

Вторая субмодель не зависит от определённого запроса и имеет обобщающий характер. Соответственно, эта субмодель изначально инициативна и устанавливает определённые нормы. Разрешение в этом случае может быть

охарактеризовано как правило длительного действия. Поэтому вторую модель следует обозначить как нормирующее разрешение, она находит своё выражение, главным образом, в предписаниях, законах и инструкциях и, следовательно, имеет социальный характер. Для реализации нормирующего разрешения как части дискурса и, вместе с тем, как речевого действия необходим определённый контекст, который указывал бы на активный, действенный характер высказывания. Это может быть вводный вопрос (см. пример 7) или сопутствующее предложение, которое вводит прямую речь, или объявление (см. пример 8):

(7) „Kann ich mit meinen Winterreifen das ganze Jahr fahren?“
„Ja, es ist erlaubt, Winterreifen das ganze Jahr zu fahren. Es ist auch erlaubt, Sommerreifen das ganze Jahr zu fahren, solange keine winterlichen Straßenverhältnisse vorliegen.“

(8) Напротив входа висело объявление: «Животных разрешается кормить только свежим мясом и хлебом». Ни того, ни другого у Виктора и Сони с собой не было.

Во многих случаях только из более широкого контекста можно видеть, функционирует то или иное высказывание как разрешение или как сообщение, и не всегда представляется возможным в последующих иллюстративных примерах привести весь необходимый контекст. Поэтому в дальнейшем будем исходить из того, что языковые примеры, характеризующие нормирующее разрешение, всегда явно или неявно предполагают такой контекст.

Обе субмодели имеют определённые особенности в отношении их языковой реализации, что показано далее.

2.2. Описание иллокутивного содержания модели разрешение с помощью семантических примитивов

МРП разрешение охватывает в русском языке такие речеактные глаголы как *разрешать*, *позволять* и *дозволять* (Апресян 2003, 930), а в немецком – глаголы *erlauben, gestatten* и *gewähren* (Harras/Proost/Winkler 2007, 188). Глаголы *gewähren* и *gestatten* характеризуются как принадлежащие к высокому стилевому регистру.

В то время как перформативные глаголы *erlauben* в немецком и *разрешать* в русском языке могут использоваться для выражения как одобряющего, так и нормирующего разрешения, в английском языке есть два соответствующих им глагола – *allow* и *permit*, которые в определённой степени специализированы. Первый из них, в основном, используется для реализации одобряющего, а второй – для реализации нормирующего разрешения.

А. Вежбицкая формулирует в своём словаре английских речеактных глаголов определения для глаголов *permit* и *allow.* Семантическую разницу между этими двумя глаголами она видит в том, что в случае *permit* согласие Говорящего основывается на знании общих правил, в то время как в случае *allow* Говорящий действует на основе своих собственных соображений (Wierzbicka 1987, 110-111). Эти оттенки значения находят своё выражение в сформулированных ею определениях семантики данных глаголов. В случае *allow* иллокутивное значение описывается следующим образом:

I assume that you want to do X
I assume that you cannot do it if I say that I don't want you to do it
I say: I don't want to say that I don't want you to do it
I say this because I don't want to cause you not to be able to do it
I assume that you will be able to do it because of that (Wierzbicka 1987, 111).

Описание семантики глагола *permit* отличается от приведённого выше определения тем, что вместо «you» во всех контекстах употребляется сочетание «some people»:

"I assume that some people (someone) will want to do X in Y (to Y)" … etc. (Wierzbicka 1987, 111)

По мнению Вежбицкой, это должно указать на безличный характер глагола, и подчеркнуть тот факт, что Адресат в данном случае не конкретный, как в случае одобряющего разрешения, а, скорее, условный.

В немецком языке между глаголами *erlauben* и *gestatten* такой семантической разницы нет. Хотя в словаре Duden глагол *gestatten* характеризуется как принадлежащий к формальному стилю (Duden 1999, Bd. 4, 1494), он часто употребляется также и в личном общении при значительной дистанции между собеседниками.

Определение семантики русского глагола *разрешать,* сформулированное М. Я. Гловинской (1993, 184-185), в целом совпадает с описанием иллокуции английского глагола *allow*:

X разрешает Y-у P ≅
(1) X и Y знают, что Y-у нельзя делать P, если X не сказал, что можно делать P;
(2) X знает, что Y хочет делать P;
(3) X говорит Y-у, что можно делать P;
(4) X говорит это потому, что хочет, чтобы Y делал P, раз Y хочет делать P.

При описании различий между синонимами *разрешать*, *позволять* и *дозволять* Ю. Д. Апресян (2003, 931) обращает внимание на то, что глаголы

позволять и *дозволять* – так же, как и *permit* и *gestatten* – чаще употребляются в ситуациях, носящих официальный характер.

Обобщая всё вышеизложенное, можно предложить следующее определение МРП РАЗРЕШЕНИЕ, сформулированное на основе семантических примитивов (см. также Wierzbicka 1972, 134; 1983, 130):

(а) Я полагаю, что ты хочешь сделать что-то
(б) Я знаю, что ты понимаешь: ты не можешь сделать это, если я не хочу, чтобы ты это сделал
(в) Я говорю: я не против, чтобы ты сделал это
(г) Я говорю это, так как я хочу, чтобы ты смог это сделать
(д) Я полагаю, что ты сейчас это сделаешь.

3. Структура модели речевого поведения РАЗРЕШЕНИЕ

Две субмодели МРП РАЗРЕШЕНИЕ существенно различаются по своей структуре. Это связано с тем, что в случае ОДОБРЯЮЩЕГО РАЗРЕШЕНИЯ содержание искомого действия и личности собеседников детерминируются и персонифицируются коммуникативной ситуацией, в то время как в случае НОРМИРУЮЩЕГО РАЗРЕШЕНИЯ содержание разрешения не привязано к конкретной ситуации, а субъекты коммуникации являются гипотетическими.

ОДОБРЯЮЩЕЕ РАЗРЕШЕНИЕ реализуется в обоих анализируемых языках в схожих грамматических структурах, наиболее распространёнными структурными подтипами являются:

а) личные эксплицитно перформативные конструкции с перформативными глаголами *разрешать, позволять*, *дозволять* и *erlauben, gestatten,* а также с синонимичными номинальными перформативными конструкциями:

(9) Там прекрасное общество, составленное из людей образованных, хорошо воспитанных; поезжай с Богом, я позволяю тебе пробыть там праздник Рождества и Новый год.
(10) Ich gebe dem Verein die Erlaubnis, Bilder, auf denen ich zu erkennen bin, für Vereinszwecke zu verwenden.

б) имплицитно перформативные конструкции с модальными глаголами *мочь* и *dürfen* или *können* в сочетании с инфинитивом. Этот подтип употребляется преимущественно в устной повседневной коммуникации:

(11) Если тебе это так нужно, Поленька, ты можешь поехать с нами.
(12) Aber du darfst ruhig Ronaldo zu mir sagen.

в) имплицитно перформативные высказывания без модализации. Этот подтип встречается чаще всего при обмене репликами в диалогах. Поскольку в данном случае не используются глаголы, обозначающие речевое действие, тип модели определяется в соответствии с содержанием запроса. При этом возможны как полные, так и эллиптические высказывания:

(13) – Могу ли я подождать его в кабинете?
– Не возражаю, оставайтесь.
(14) „Kann ich dann auch in seine Schule gehen?“
„Ich habe nichts dagegen. Ich würde mich sogar freuen.“

г) одночленные конструкции в виде слов-высказываний. Они встречаются обычно в ответах на вопрос собеседника. При этом используются те же самые слова-высказывания, что и в случае согласия, поэтому в некоторых ситуациях трудно различать эти две модели. В этом случае решающую роль также играет содержание запроса:

(15) – На улице мокро, в подъезде темно, вы не позволите посидеть у вас и выкурить сигаретку?
– Да-да, – сказала она. Проходите.
(16) „Darf ich Ihnen eine Frage stellen, Herr Kandidat?“
Wladimir Neklajew trinkt einen Schluck Tee und nickt. „Selbstverständlich“, antwortet er.

Для нормирующего разрешения, в соответствии с общими характеристиками этой субмодели, характерны безличные и неопределённо-личные модели. В немецком языке это:

а) безличные пассивные конструкции с глаголом *erlauben*, который следует рассматривать как компоненту Действия. Компонента Говорящего в большинстве случаев семантически не реализована, в качестве субъекта выступает безличное местоимение *es*. Компонента Адресата стоит в дательном падеже или (реже) после предлога *für* в винительном падеже, однако она нередко опускается. Обязательным при этом является наличие в высказывании компоненты Содержания, которая поясняет, что именно разрешается в данном случае, так как в противном случае смысл разрешения теряется. Компонента Содержания может реализоваться в форме именной фразы в винительном падеже, инфинитивной конструкции или же придаточного предложения, вводимого союзом *dass*:

(17) Es ist den Hüttenwirten erlaubt, eine Reservierungsgebühr zu verlangen, die später mit der Übernachtungsgebühr verrechnet wird.
(18) Nur ein Zugriff auf den Server, von dem ein Applet geladen wurde, ist erlaubt.

(19) Ingrid Rasch: „Und es ist für die Kinder erlaubt, gelegentlich zu schimpfen und zu motzen.“
(20) „Es ist den Schülern erlaubt, dass sie auf dem Hof laufen“, sagt die Lehrerin.

б) неопределённо-личные индикативные конструкции с глаголом *erlauben*, частота использования которых намного ниже по сравнению с безличными конструкциями. В этом случае роль компоненты Говорящего выполняет местоимение *man*, все остальные компоненты имеют те же формы реализации, что и в предыдущем случае:

(21) Man erlaubt Gästen nur, über die eigene Internet-Verbindung Kontakt zu ausgewählten Servern aufzunehmen.

В русском языке при реализации НОРМИРУЮЩЕГО РАЗРЕШЕНИЯ употребляются следующие модели:

а) эксплицитно перформативные безличные пассивные конструкции с глаголом *разрешать*. При этом используется как финитная глагольная форма *разрешается*, так и краткое причастие *разрешено*. Компонента Говорящего в русском языке обычно не реализуется ни семантически, ни формально, в случае её эксплицитной реализации эта компонента стоит в творительном падеже. Компонента Адресата стоит в дательном падеже. Компонента Содержания обычно выражается посредством инфинитива, она может также реализоваться в виде прямого объекта в винительном падеже или предложного объекта с предлогом *к*:

(22) Между тем вышеописанному транспорту разрешается, за небольшим исключением, отступать от требований дорожных знаков и разметки.
(23) Уже в начале экскурсии в царство горилл нас предупреждают: разрешено приближаться к животным лишь на семь метров, дабы не заразить их микробами, невольными переносчиками которых все мы являемся.
(24) Посещение государственного архива разрешается единственно людям, пользующимся особенною доверенностью начальства, – объясняет мне сотрудница.
(25) В аннотации написано: это средство разрешено к продаже государственным фармацевтическим агентством.

б) неопределённо-личные индикативные конструкции с глаголом *разрешать*:

(26) Общая практика такова, – объявляет тренер, – родителям разрешают присутствовать на тренировках примерно раз в неделю, обычно – по субботам.

4. Коммуникативно-прагматические факторы, влияющие на реализацию МРП РАЗРЕШЕНИЕ

То, какая из субмоделей МРП РАЗРЕШЕНИЕ реализуется в коммуникации, зависит от функционального стиля. ОДОБРЯЮЩЕЕ РАЗРЕШЕНИЕ встречается, главным образом, в приватной и полуофициальной коммуникации. Основной областью употребления данной субмодели является язык повседневного общения, её реализация возможна также в языке массовой коммуникации. Отличительными чертами стиля повседневного общения являются неформальность, субъективность и образность. К языковым характеристикам можно отнести: простые, часто неполные предложения; компактность выражения; экспрессивная, часто разговорная лексика; употребление частиц и модальных слов; ср. следующие примеры:

(27) – Товарищ лейтенант. У нас на борту медвежонок. Звать Егорка. Попал к нам с праздника. Вот он, в кубрике, уплетает хлеб с мёдом.
– Хорош, хорош! – улыбнулся командир и уселся рядом с Егоркой, почёсывая ему за ухом. – Ну ладно, разрешаю остаться ему на борту.

(28) „Papa, darf ich zur Party?“
„Ja, aber um zehn bist du zu Hause.“

В официальной коммуникации (особенно в административном и научном языке) преимущественно используются высказывания, которые выражают НОРМИРУЮЩЕЕ РАЗРЕШЕНИЕ. Основными чертами этого функционального стиля являются объективность, формальность и безличность. С лингвистической точки зрения этому типу общения присущи следующие особенности: многочленные сложные предложения, пассивные конструкции, инфинитивные группы, нейтральная лексика без экспрессивной окраски, сложное словообразование (ср. Hoffmann 2007; Eroms 2008):

(29) В соответствии со ст. 5 указанного закона организациям разрешено заключать договоры страхования (например, добровольного личного страхования) в пользу своих работников.

(30) Es ist grundsätzlich erlaubt, ein Planschbecken auf dem Balkon aufzustellen, wenn der Mietvertrag und die Hausordnung es nicht ausdrücklich verbieten.

В то время как другие МРП, такие как ПРЕДЛОЖЕНИЕ, ОБЕЩАНИЕ, СОГЛАСИЕ, ОТКАЗ, в малой степени зависят от таких коммуникативно-прагматических факторов как возраст, социальный статус, социальная дистанция, ОДОБРЯЮЩЕЕ РАЗРЕШЕНИЕ даётся обычно старшим или занимающим более высокое положение в обществе собеседником (см. Формановская 2009, 262), как показано в примерах (27) и (28).

5. Формы выражения коммуникативно-прагматического поля МРП разрешение

В рамках коммуникативно-прагматического поля МРП разрешение можно выделить два микрополя, которые имеют разную структуру и состав.

5.1. Микрополе одобряющего разрешения

Эта субмодель МРП разрешение чаще встречается в повседневной коммуникации.

5.1.1. Центральные формы реализации

5.1.1.1. Одночленные высказывания

Когда разрешение даётся как ответ на вопрос, оно часто выражается очень кратко с помощью слов-высказываний или предикативов:

(31) – А с Александром Стальевичем можно переговорить? Если Вы не против, я позвоню завтра с утра?
– Да, хорошо.

(32) „Hast du nichts dagegen, wenn ich mitkomme?“
„Nein“, sage ich und stelle fest, dass es wirklich so ist.

Как и в случае с выражением согласия, при этом используются частицы, такие как *да* и *ja*, модальные слова, напр., *окей*, *конечно* и *okay*, *natürlich*, модальные наречия, как, напр., *хорошо, ладно* и *gut, gern* и т. п. В случае отрицательного запроса иллокуцию разрешения могут реализовать краткие отрицательные выражения, такие как *нет, ни в коем случае* и *nein, auf keinen Fall*. Специфика МРП разрешение определяется по предшествующим или последующим высказываниям, указывающим на то, что речь идёт не о согласии (как в примере (33)) или отказе (как в примере (35)), а о разрешении (как в примерах (34) и (36)), ср.:

(33) „Meinst du auch, es spielt eine Rolle, ob ein Hund oder ein Jäger ein Reh tötet?“
Hermann Fässler nickt energisch: „Ja, natürlich.“

(34) „Darf ich sagen, was ich von euch – Mutter und Tochter – wirklich denke?“
„Ja, natürlich. Die gegenseitigen Erwartungen sollten endlich einmal auf den Tisch gelegt werden, ohne Vorwürfe und Groll.“

(35) Глебов подумал: уж не его ли присутствие мешает разговору? Шепнул Соне: может быть, мне лучше уехать?
Соня замотала головой. – Ни в коем случае!

(36) – Вы не возражаете, если мы завтра в буфете накроем стол – у нашего артиста день рождения?
– Ни в коем случае, буду только рад.

Особое положение занимают одночленные глагольные конструкции. Если при выражении согласия используются финитные глагольные формы, то при выражении разрешения применяются императивные формы:

(37) Если мне будет позволено сказать… – Говори, – разрешил я. – Я бы не стал торопиться на твоём месте, светлый Антон.
(38) „Hey, Marie kann ich reinkommen?“, fragte ich unsicher.
„Ja, komm rein“, kam auch schon die Antwort, und ich betrat das Zimmer.

Такого рода конструкции распространены как в русском, так и в немецком языке.

5.1.1.2. Эксплицитно перформативные высказывания

Когда разрешение является инициативным, часто используются эксплицитно перформативные выражения, которые особенно ясно отражают позицию Говорящего:

(39) Если в той безысходно-мрачной жизни развлечения смогут развеять тяжесть твоей души – что ж, я смирюсь, я разрешаю тебе, милый, я даже настаиваю – изменяй мне, встречайся с другими женщинами.
(40) Wir erlauben so einen Blick hinter die Kulissen, denn wir wollen erläutern, warum wir dieses Thema verworfen und uns für jenes entschieden haben.

К описываемому микрополю относится также глагол *gestatten*, высказывания с этим глаголам должны быть охарактеризованы как типичные и, соответственно, центральные, поскольку частота его использования в немецком языке относительно высока. В отношении двух русских синонимов *позволять* и *дозволять* Апресян (2003, 930) пишет, что при реализации одобряющего разрешения, предполагающего в качестве предшествующей фразы просьбу Адресата разрешить ему сделать что-либо, они лишь слабо противопоставлены глаголу *разрешать*. Однако имеющиеся исследования показывают, что в перформативном использовании глагол *разрешать* явно доминирует.

Нередко эксплицитно перформативные конструкции используются Говорящим по отношению к себе самому:

(41) Ich erlaube mir, alle Personen und Institutionen zu kritisieren oder sogar abzulehnen, die meine Wertevorstellungen nicht akzeptieren.

В русском языке в данном случае чаще, чем другие синонимы, употребляется глагол *позволять*:

(42) Я позволю себе привести краткие аннотации к некоторым из размещённых в журнале работ.

Однако такие высказывания, как в примерах (41) и (42), не имеют перформативного характера несмотря на то, что они содержат перформативный глагол. Им не свойственна иллокутивная цель РАЗРЕШЕНИЯ. Поэтому разрешение самому себе должно рассматриваться, скорее, как ОПРАВДАНИЕ.

Эксплицитно перформативные высказывания могут также употребляться в случае реактивного РАЗРЕШЕНИЯ:

(43) – Зачем решать – ехать надо. Если вы разрешите, Толич, уважаемый, да? – Я разрешаю, разрешаю, Чарик.
(44) „Ich muss gehen, aber ich verspreche, dass ich wiederkomme, wenn Sie es erlauben.“ „Ja, ich erlaube es. Ich erlaube es sogar ausdrücklich.“

5.1.1.3. Имплицитно перформативные высказывания в форме повествовательных предложений с модализацией и без неё

Имплицитно перформативные высказывания в форме повествовательного предложения без перформативного глагола или синонимичного ему существительного также весьма распространены. При этом, с одной стороны, используются конструкции без модализации, напр., *я не возражаю; ничего не имею против; поступай, как знаешь* и *ich habe nichts dagegen; das geht in Ordnung; von mir aus* и т. п.; с другой стороны – высказывания с модальными глаголами *können, dürfen* и *мочь*:

(45) Сергуненко, открыв дверь, спросил: – Журналисту разрешите со мной? – Не возражаю.
(46) „Das Doppelzimmer, das eben frei geworden ist… kann die junge Dame es haben?“ „Ja, das geht in Ordnung. Willkommen bei uns.“
(47) Ты можешь зайти ко мне в комнату, – милостиво пригласила она Марека, как будто забыв, как сильно он не нравился ей тридцать лет тому назад.
(48) Ein Virus erwischte mich, und ich wusste bis am Vortag des Rennens nicht, ob ich überhaupt würde teilnehmen können. Erst an diesem Tag konnte mir der Arzt sagen: Ja, Sie können fahren.

В этом случае при определении модели речевого поведения решающую роль играет предыдущий и/или последующий контекст.

5.1.2. Периферийные формы реализации

Периферия микрополя ОДОБРЯЮЩЕГО РАЗРЕШЕНИЯ не богата, поскольку Говорящий стремится обозначить свою позицию ясно и недвусмысленно, чтобы Адресат смог осуществить запланированные действия.

5.1.2.1. Стилистически маркированные синонимы перформативных глаголов

К периферийным синонимам перформативных глаголов относятся, прежде всего, заимствованные лексемы, такие как *легитимировать, санкционировать* и *legitimieren, sanktionieren, permittieren*:

(49) Внеплановые проверки мы санкционируем на основе информации, поступающей из других органов, о нарушении трудового законодательства в конкретной организации, по обращениям граждан либо в связи с несчастными случаями на производстве.
(50) Wir legitimieren diesen Wunsch der Schulen und schaffen somit ein lange gefordertes neues Schulangebot in Baden-Württemberg.

Эти глаголы относятся к лексическому составу официального стиля и редко используются перформативно.

5.1.2.2. Риторические вопросы

В повседневном общении РАЗРЕШЕНИЕ может быть также выражено с помощью риторических вопросов, соответствующая иллокуция выводится из содержания вопроса:

(51) Позволишь мне расчёсывать твои длинные чёрные кудри и вплетать в них золотые нити?
Куруш вздохнул. – Разве я могу тебе отказать?
(52) „Ich hatte jetzt sieben Schichten und einen Tag frei. Darf ich den nicht haben?“
„Habe ich das jemals verboten?“

Такие высказывания обычно используются собеседниками, состоящими в близких, доверительных отношениях.

5.2. Микрополе нормирующего разрешения

5.2.1. Центральные формы реализации

Второе микрополе содержит варианты реализации субмодели нормирующее разрешение. К центру поля относятся эксплицитно-перформативные высказывания с глаголом *разрешать* и *erlauben*. Для реализации этой субмодели характерно употребление пассивных конструкций:

(53) «В ходе решения разрешается пользоваться шахматной доской», – сообщает судья.
(54) Das Zelten unterhalb des Bergruinenhofs ist erlaubt und erwünscht, solange Platz vorhanden ist.

К центру микрополя можно также отнести высказывания с немецким глаголом *gestatten*:

(55) Die Entnahme von Organen ist gestattet, wenn die verstorbene Person oder ihre Angehörigen keinen gegenteiligen Willen geäußert haben.

Хотя глагол *gestatten* используется в соответствующих конструкциях реже по сравнению с глаголом *erlauben*, между этими двумя глаголами в данном случае не наблюдается стилистических различий, поскольку в целом нормирующее разрешение характерно для официального стиля.

5.2.2. Периферийные формы реализации

Синонимы русского перформативного глагола *разрешать*, глаголы *позволять* и *дозволять*, следует отнести к периферии микрополя, поскольку эти глаголы, согласно данным Национального корпуса русского языка, использовались, в основном, до начала XX-го века, и в настоящее время воспринимаются как устаревшие:

(56) Княжна В. пишет нам: «В имении графа Воронцова-Дашкова в Алупке позволено бывать только избранным».
(57) Только если он очень стар или занимает очень большое положение, пожилому мужчине дозволяется не снимать перчатки, перед тем как пожать руку даме.

В настоящее время эти глаголы нередко используются с целью выражения патетики или иронии:

(58) Российские рыбаки: мы знаем, когда, где, чего и сколько нам дозволено ловить.

(59) Сегодня никакого дефицита нет, но дома позволяется сдавать не только без благоустройства, но даже без отделки.

К периферии русского микрополя также относятся безличные конструкции с предикативом *можно*:

(60) С 2007 года малым предприятиям можно не вести бухгалтерию по методу двойных записей.

Такие высказывания звучат менее официально, они могут также использоваться в повседневном общении, при этом они теряют свой нормирующий характер.

В немецком языке к периферии поля могут быть отнесены личные и неопределенно-личные конструкции с модальным глаголом *dürfen*:

(61) Gewerkschaften, Kirchen oder Universitäten dürfen Gästewohnungen für eine bestimmte Klientel anbieten.
(62) Man darf in der Schwangerschaft Massagen erhalten, diese müssen halt nur auf eine schwangere Person abgestimmt sein.

6. Реакции на разрешение

Одобряющее разрешение, как правило, завершает некую последовательность высказываний. Дальнейшие реакции на одобряющее разрешение возможны, но не обязательны. Наиболее частыми реакциями на разрешение являются:

а) радость по поводу разрешения:

(63) Я так рад, что вы разрешили мне путешествовать с вами!
(64) „Du darfst mich gern als positives Feedback zitieren. Das ist das Mindeste, was ich für dich tun kann.“
„Schön, das ist mir eine Freude!“

б) выражение благодарности:

(65) – А ты ничего, Шурка. Ладно уж, владей золотым оружием, дарю!
– Благодарю вас, Михаил Дмитриевич, – усмехнулся полковник.
(66) „Ja, du darfst bleiben, komm rein“, murmelte der Blondhaarige.
„Danke… danke, Cody, du weißt nicht, wie viel mir das bedeutet“, krächzte Charlie.

в) комплимент Говорящему:

(67) – Успокойтесь, – произнёс я, мало-помалу придя в себя. – Идите к нему. Я не буду препятствовать.
Незнакомка обратила ко мне бледное, убитое лицо, схватила меня за руку и опять зарыдала. – Вы так великодушны, – прошептала она.

(68) „Du kannst in den letzten beiden Wochen deines Aufenthaltes in New York bei mir wohnen."
„Eine wunderbare Idee. Du bist immer so nett zu mir, Rhys."

Вышеназванные реакции могут комбинироваться между собой.

В случае нормирующего разрешения круг Адресатов не определён, поэтому никакой реакции на него не ожидается. Разрешение функционирует в этом случае как указание или предписание, которое должно выполняться без каких-либо комментариев или обсуждений.

6. Выводы

Анализ модели речевого поведения разрешение с помощью предложенной методики выявил важнейшие характеристики данной модели, а также особенности её реализации в русском и немецком языках.

1) разрешение должно быть классифицировано как декларативная модель речевого поведения, поскольку оно вносит изменения в существующее положение дел. В составе МРП разрешение можно выделить две субмодели: одобряющее разрешение, включающее реактивный и инициативный варианты, и нормирующее разрешение, которое может быть охарактеризовано как правило длительного действия.

2) Состав ядра микрополя одобряющего разрешения в русском и немецком языках схож; к центру поля в обоих языках относятся преимущественно одночленные высказывания, выраженные с помощью частиц, модальных слов и наречий, а также императивных форм глаголов. К центральным формам можно также отнести эксплицитно-перформативные конструкции. Перформативные глаголы *erlauben* в немецком и *разрешать* в русском языке не маркированы. Немецкие перформативные глаголы *gewähren* и *gestatten* принадлежат к высокому стилевому регистру, русские перформативные глаголы *позволять* и *дозволять* чаще употребляются в ситуациях, носящих официальный характер.

3) Периферия данного микрополя включает в обоих языках стилистически маркированные синонимы перформативных глаголов и риторические вопросы.

4) К ядру микрополя нормирующего разрешения относятся эксплицитно-перформативные высказывания с русским глаголом *разрешать* и немецкими глаголами *erlauben* и *gestatten*. Для реализации этой субмодели характерно употребление пассивных конструкций.

5) Периферия микрополя нормирующего разрешения отличается в русском и немецком языках. В русском языке периферию микрополя формируют высказывания с глаголами *позволять* и *дозволять*, а также безличные конструкции с предикативом *можно*, в то время как в немецком языке к периферии поля относятся преимущественно личные и неопределенно-личные конструкции с модальным глаголом *dürfen*.

То, какая из субмоделей МРП разрешение реализуется в коммуникации, зависит от функционального стиля. Одобряющее разрешение встречается, главным образом, в приватной и полуофициальной коммуникации, в то время как в официальной коммуникации преимущественно используются высказывания, выражающие нормирующее разрешение.

Библиография

Апресян, Ю. Д. (ред.) (2003), Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Москва.

Беляева, Е. И. (1992), Грамматика и прагматика побуждения. Английский язык. Воронеж.

Василина, В. Н. (2014), Особенности англоязычного речевого акта разрешения. В: Кросс--культурная коммуникация и современные технологии в исследовании и преподавании языков. Минск, 40-42.

Гаврилова, Е. А. (2006), Прототип как стимул воздействия на семантические типы речевого жанра “разрешение”. В: Вестник Чувашского университета 4, 471-475.

Галактионова, И. В. (1988), Средства выражения согласия. В: Белошапкова, В. А./Милославский, И. Г. (ред.), Идеографические аспекты русской грамматики. Москва, 145-168.

Гладров, В./Которова, Е. (2015), Контрастивное изучение моделей речевого поведения. В: Жанры речи 2, 27-39.

Гловинская, М. Я. (1993), Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов. В: Земская, Е. А./Шмелёв Д. Н. (ред.), Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. Москва, 158-218.

Изотов, А. И. (1998), Разрешение как побудительный речевой акт. В: Красных, В. В./Изотов, А. И. (ред.), Язык, сознание, коммуникация: сборник статей. Вып. 5. Москва, 97-100.

Которова, Е. Г. (2017), Прагматика приглашения: особенности русской и немецкой социо- и лингвокультур. В: Dudziak, A./Orzechowska, J. (red.), Język i tekst w ujęciu strukturalnym i funkcjonalnym. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Aleksandrowi Kiklewiczowi z okazji 60. urodzin. Olsztyn, 227-238.

Формановская, Н. И. (2009), Речевой этикет в русском общении. Теория и практика, Москва.

Duden (1999), Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 10 Bänden, hrsg. vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion. 3., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Mannheim.

Eroms, H.-W. (2008), Stil und Stilistik. Eine Einführung. Berlin.

Harras, G./Proost, K./Winkler, E. (2007), Handbuch deutscher Kommunikationsverben. Berlin.

Hindelang, G. (2004), Einführung in die Sprechakttheorie. Tübingen.
Hoffmann, M. (2007), Funktionale Varietäten des Deutschen - kurz gefasst. Potsdam.
Militz, H.-M. (1976), Die französischen performativen Verben des Erlaubens. In: Suchsland, P. von et al. (Hrsg.), Beiträge zur Analyse von Sprechakten. Linguistische Studien, Reihe A, Arbeitsberichte, Bd. 32. Berlin, 154-188.
Searle, J. R. (1979), Expression and meaning. Cambridge.
Searle, J. R./Vanderveken, D. (1985), Foundations of illocutionary logic. Cambridge.
Wagner, K. R. (2001), Pragmatik der deutschen Sprache. Berlin.
Wierzbicka, A. (1972), Semantic primitives. Frankfurt am Main.
Wierzbicka, A. (1983), Genry mowy. In: Dobrzyńska, T./Janus, E. (red.), Tekst i zdanie. Zbiór studiów. Wrocław, 125-137.
Wierzbicka, A. (1987), English speech act verbs: A semantic dictionary. Sydney.

Список источников

Национальный корпус русского языка, [online] http://www.ruscorpora.ru
Textkorpora des Digitalen Wörterbuchs der deutschen Sprache (DWDS) des 20. Jahrhunderts:
DWDS-Korpus, 1. Version vom Mai 2005, [online] http://retro.dwds.de
DWDS-Korpus, 2. Version vom Juli 2008, [online] https://eins.dwds.de
DWDS-Korpus, 3. Version vom September 2016, [online] https://www.dwds.de
Textkorpora des Instituts für deutsche Sprache (IDS) in Mannheim:
Das Deutsche Referenzkorpus (DeReKo), [online] http://www1.ids-mannheim.de/kl/projekte/korpora.html
LIMAS-Korpus (= Linguistik und Maschinelle Sprachbearbeitung), [online] http://www.korpora.org/Limas

DOI: 10.31648/pw.6890

Vladimir Bazylev / Владимир Базылев
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0001-8952-9485
Higher School of Economics
National Research University (Moscow)

РЕЧЕВОЙ ОБРАЗ ПОСТСОВЕТСКОЙ БИЗНЕС-ЭЛИТЫ

Verbal image of the post-Soviet business elite

Abstract: The material is devoted to analysing, including using experimental data, the speech image of the post-Soviet business elite. The study was carried out in the paradigm of Lotman's semiosphere. Three clusters are described – verbal, cognitive and pragmatic. The study is based on an integrative methodology for objective speech portraying a personality, which uses hybrid image strategies and tactics due to the ambiguous perception of the business elite in modern Russian public opinion.

Keywords: linguistic personology, image, verbal image, cognitive strategies, pragmatics

1. Введение в проблематику. От лингвоперсонологии к имагологии

Общий тренд современной мировой лингвистики, который характеризуется множеством дополняющих друг друга подходов и направлений, можно обозначить как лингвоперсонологический. Исследовательский акцент при этом делается на речевом поведении личности, которое овнешняет, как мы неоднократно писали, не только личностные когнитивные процессы, но также опыт практической, и в том числе профессиональной деятельности (Базылев 2005, 164).

Наряду с названным направлением речевой образ той или иной социальной или профессиональной группы становится предметом интересов имагологии, при всей неопределенности исследовательских границ: от сугубо литературоведческого восприятия до ее трактовки как ответвления культурологии или социологии, исследующего представления участников культурного диалога друг о друге или же как технологию создания имиджей. Однако очевидно, что сегодня такой подход становится все более востребованным. О его актуальности свидетельствуют новые публикации А. Киклевича

и И. Баклановой. Киклевич подходит к материалу с позиций имиджмейкерства, учитывя при этом психологические и онтологические ракурсы с ориентацией на теорию мимесиса (Kiklewicz 2020, 305 сл.). А Бакланова сосредоточивает свое внимание на том, что на основании имплицитной информации, входящей в коммуникативные намерения автора, адресант может формировать свой интенциональный образ, имплицитно отражающийся в тексте; с другой стороны, адресат из той же имплицитной информации, не входящей в коммуникативные намерения автора, может извлекать информацию, не совпадающую с интенциями адресанта (Бакланова 2020, 392).

На этом бэкграунде задача нашего исследования – описание, в том числе на материале экспериментальных данных, речевого образа постсоветской бизнес-элиты, в парадигме лотмановской «семиосферы», а именно – трех ее кластеров: вербального, когнитивного и прагматического. Напомним, что семиосфера по Ю. М. Лотману (2002, 142-142), представляет собой условие и необходимую предпосылку для коммуникации. Речь идет о континууме вербальных и невербальных знаков, в который погружены все участники коммуникации и который обеспечивает их взаимодействие.

Материал для исследования подбирался с учетом следующих параметров: способы и контексты использования лексики в различных коммуникативных ситуациях, качественное и количественное распределение материала по тематическому признаку, выделение коммуникативных тем и подтем, обусловленное композицией и содержанием исследуемого корпуса текстов. Источники языкового материала должны были удовлетворять двум требованиям: надежной репрезентации тематических выборок в достаточно широком диапазоне времени и, одновременно, представлению материала, отображающего основные свойства данного подъязыка.

2. Контекст исследования. Постсоветская бизнес-элита: миф или реальность

Постсоветская эпоха началась, помимо прочего, с того, что в русской лингвокультуре начали широко употреблять слово «элита». Правда, несмотря на его высокую частотность и почти автоматическое проговаривание в политическом и социальном дискурсе, оно не стало нейтральным, а употребляется или как общепринятое условное обозначение некоего круга лиц (или, точнее, определенных кругов), или иронически (и весьма зло) обыгрывается, или разъясняется как научный термин, или осуждается, или выступает как оценочный эталон.

Русская лингвокультура начала третьего тысячелетия не может до конца определиться. Имена Ходорковского и Прохорова, Абрамовича и Березовского, Грефа и Дерипаски, ставшие прецедентными, порождают противоречивый в своей основе дискурс.

Вроде бы промышленная и торговая элита так и остается в ситуации купцов из гоголевского «Ревизора», которые выслушивают всю правду о себе из уст Городничего.

> (1) Обманываете народ… Сделаешь подряд с казною, на сто тысяч надуешь ее, поставивши гнилого сукна, да потом пожертвуешь двадцать аршин, да и давай тебе еще награду за это?.. Жаловаться? А кто тебе помог сплутовать, когда ты строил мост и написал дерева на двадцать тысяч, тогда как его и на сто рублей не было? Я помог тебе, козлиная борода… Я, показавши это на тебя, мог бы тебя спровадить в Сибирь […] (действие 5, явление 2).

Последнее подтверждает, по словам Ю.С. Степанова, константу российской действительности: аморальность элиты и ее внеположенность русскому национальному этическому стереотипу. По его же словам,

> Отсюда вытекает и следующая черта нашего предпринимательства – стремление незамедлительно сколотить миллионное состояние; неуверенность в завтрашнем дне, отсутствие гарантий необратимости идущих процессов, ситуации нестабильности в экономике ведут к психологии разового бизнеса, при котором основное – сорвать куш; отсутствие чувства ответственности перед обществом и перед страной […] (Степанов 2000, 667).

Однако при нормативно-ценностном подходе понятие постсоветской элиты воспринимается как совокупность определенных качеств у людей, претендующих на это звание, – военная доблесть, происхождение, личное достоинство, искусство управления (по Парето). Это те члены общества, которые обладают интеллектуальным или моральным превосходством, наивысшим чувством ответственности (по Хосе Ортега-и-Гассету). За этим стоит, с нашей точки зрения, макиавеллевский подход, который, в конечном счете, абсолютизирует отношения господства и подчинения, отношения изначального неравенства и стремление удержать власть всеми имеющимися средствами.

Если подвести итог сказанному, то все же преобладает взгляд, что элита – не просто обладание экономической, политической и военной властью, это и наличие определенных качеств и требований к их носителям. Так что российская элита – это реальность.

С точки зрения лингвоперсонологии актуален вопрос: что же представляют собой люди, которых называют элитой и которые с большой охотою

сами себя так именуют? Попутно можно задаться вопросом о соотношении понятий «элита», «аристократия», «истеблишмент» и ответить на него цитатой:

(2) Мировая финансово-политическая элита все меньше желает иметь дело с российской верхушкой, не признает претензий российской *квазиэлиты* на вхождение в мировой финансово-политический истеблишмент («Независимая газета»; 16.9.2009).

Или же обратиться к словоупотреблению, воспользовавшись «Национальным корпусом русского языка». Как ни странно, «элита» по сравнению с упомянутыми выше словами – почти что демократическое понятие: к аристократии надо принадлежать, а в элиту можно войти; истеблишмент может принять или не принять, а в элиту человек прорывается сам.

Кстати, до появления элиты в СМИ «элиты» не было. Были правящие круги, финансовые круги и т.п. Иногда употребление слова «элита» нарушает все стилистические нормы и правила сочетаемости современного русского языка:

(3) Основу демократической тусовки составляет партийно-номенклатурная элита. […] Партийная элита раскололась («Аргументы и факты»; 14.8.2020).

В данном случае подбор слов к реалиям отражает нелепость, абсурдность самих этих реалий.

(4) Провинциальная элита очень случайно собрана, для нее даже слово «элита» не совсем подходит. Многим из ее представителей приятнее и понятнее чувствовать себя «выходцами из народа», хозяйственниками, производственниками. «Суздаль-клуб» пытается консолидировать областную элиту – подчас, очень экзотично, устраивая, например, балы и охоту для особо избранных («Известия»; 25.8. 2019).

Та же мысль выражена короче в другом источнике:

(5) Партхозэлита: раньше было «партхозактив»… Смена элит удалась на все сто процентов («Общая газета»; 10.9.2019).

Условность лексического определения *элита* очевидна в следующих словах Ксении Собчак:

(6) Московская бюрократия, московская элита боится, что вот-вот кончится вот эта похмельная сладкая жизнь, с необузданном геройством, с безответственностью, с ежедневным пьянством («Литературная газета»; 23-29.2020).

Вообще слово *элита* наводит журналистов до сих пор на веселый лад:

(7) Политика наша теперешняя интересна хотя бы тем, что, кажется, уж никто не ждет, что в ней будут соблюдаться приличия. И ведь правда, это забавно!. Политики интереснее простого гражданина хоть бы тем, что они – элита. То есть лучшие из лучших! Мы их сами себе выбираем на всеобщих прямых демократических выборах. Не с помойки берём мы кандидатов, не из приемника-распределителя. […] Одним словом, не последние они люди, а, напротив, вполне отборные («Московские новости»; 22-28.2.2020).

(8) Нет банкира, кинувшего вкладчиков, предпринимателя, переводящего деньги в офшоры, губернатора, превратившего свой край в нечто, не высказываемое словами. Всё это теперь – элита. Она дана нам природой – как снег зимой или Уральские горы. Она абсолютно самодостаточна, не подчиняется ни избирателям, ни президенту, а лишь, должно быть, одному Русскому Богу… Понятно, что нынешняя элита – самая лучшая. Она динамичная, прагматичная, и, главное, она не позволит никому её заменить. Все очень хотят ей служить, только не знают – как («Московские новости»; 29.2 – 6.3. 2020).

С позиций социолингвистики, лингвоперсонологии и имагологии совершенно очевидно: бизнес-элита образует обособленную группу с четко выраженными качественными признаками. Концепция деловых качеств предпринимателя включает такие сущностные черты, как новаторство, особая ментальность, сила воли, уверенность в себе, агрессивность, умение сформировать команду, готовность и умение принимать решения, способность к мобилизации. Ведь успеха в деле добиваются люди с сильным или даже агрессивным началом. Поэтому российское предпринимательство сохраняет традиционные маскулинные черты.

3. Материал исследования

Материалом для нашего исследования стали открытые Интернет-источники, содержащие в формате текста или видео примеры речевого поведения представителей российской бизнес-элиты, а также фрагменты интервью с представителями российской бизнес-элиты, опубликованные в открытой печати за 2018-2020 гг.

Одинокий стрелок. Десять лет назад Владимир Лисин выбрал мишень. Долго прицеливался и не промахнулся // Валерий Игуменов. Forbes, 12/2019.
Михаил Фридман. Распорядок дня миллиардера // Максим Кашулинский. Forbes, 05/2019.

«Есть ощущение, что стоим на месте». Богатейший бизнесмен России Владимир Лисин ответил на вопросы Forbes о переменах в экономике, бизнесе и о роли в них государств // Валерий Игуменов. Forbes, 04/2019.
«Мне нравятся проекты, которые позволяют ловить волну». Алексей Мордашов о том, что заставляет его менять свой бизнес // Александр Сазонов, Ирина Телицына. Forbes, 05/2020.
«Я давно уже не ресторатор». Кризис Аркадия Новикова: он стал заложником стратегии, благодаря которой создал свою империю // Анастасия Жохова. Forbes, 10/2020.
«Люблю свои ошибки не меньше, чем успехи». Михаил Прохоров и 9 других предпринимателей, которые уверены, что счастье не только в количестве денег // Русский репортер, 09/2018.
История успеха – просто добавь воды // Русский репортер, 06/2018.
Гедонист на службе обществу // Русский репортер, 01/2019.
«У всех без исключения рыло в пуху» — Михаил Прохоров, президент группы «Онэксим» // Ведомости 12/2018.
Николай Асмолов. Интервью VIP – бюллетеню «Время Евразии», 2/2018.
«Бизнес гораздо интереснее, чем шопинг» // Коммерсант – Деньги, 05/2018.
«Какая разница, какие у меня условные деньги есть, если у меня проблемы с властью?» // Ведомости, 10/2019.
Что объединяет самых успешных бизнесменов. Какими качествами надо обладать, чтобы заработать миллиард в России// Ирина Телицына. Forbes, 09/2019.
«Не думаю, что разумные люди будут предпринимать действия во вред подобному бизнесу» // Коммерсант, 06/2020.
«Есть высокий риск того, что эти ожидания не оправдаются, и тогда компании начнут дешеветь» // Коммерсант, 06/2020.
Олег Тиньков готовит банк к продаже // Коммерсантъ-Online, 06/2019.
«Не надо путать туризм с эмиграцией» // Коммерсантъ-Online 05/2019.
Банкир плохих долгов // Коммерсант, 05/ 2020.
«Сам по себе трафик не является главным показателем» // Коммерсант, 04/2018.
Сергей Лисовский о своем курином бизнесе // Citizen, 03/2018.
«Один из главных врагов бизнеса – это чувство стыда» // Секрет фирмы, 03/2018.
«Пусть отрасль венчурных инвестиций как хочет, так и существует» // Секрет фирмы, 02/2018.
Лисовский и куры // Коммерсант – Деньги, 05/ 2018.
Чистка торговых рядов // Коммерсант – Деньги, 02/2018.
http://www.forbes.ru/ekonomika-opinion/lyudi/68828-printsipy-mihaila-prohorova (дата обращения 10.12.2018).
http://www.forbes.ru/ekonomika-opinion/lyudi/68370-printsipy-alekseya-mordashova (дата обращения 01.02.2019).
http://www.forbes.ru/ekonomika-opinion/lyudi/67773-printsipy-vladimira-lisina (дата обращения 10.02.2019).
http://www.forbes.ru/ekonomika-opinion/lyudi/69193-printsipy-mihaila-fridmana (дата обращения 10.02.2019).
http://www.mdprokhorov.ru/ru/words/commentary/ (дата обращения 06.09.2019).

В целях придания языковому материалу инвариантного характера научного объекта исследования и отвлечения от персональных особенностей конкретной личности он переформатирован в деперсонифицированную форму.

4. Вербальный кластер

Устное общение в предпринимательской сфере занимает значительное место. Наш материал позволяет конкретизировать специфику устной речи постсоветских бизнесменов. Профессиональный отпечаток заметен на дискурсах языковых личностей, в профессиональной деятельности которых, повторимся, высок удельный вес устного речевого общения.

В активный лексикон большинства бизнесменов входит терминологическая лексика: финансово-экономическая (*активы, акции, финансовые истоки)*; организационно-управленческая лексика (*резервная система, уровень компетенции).* В меньшей степени в речи крупных бизнесменов используется юридическая лексика – *хеджирование*, *налоги, налоговые декларации*; лексика, связанная со сферой делопроизводства – *подача налоговых деклараций, подписали соглашение*, и рекламы – *бренд-бук*.

Сложившаяся в сфере бизнеса терминология изобилует по понятным причинам кросс-культурного взаимодействия англо-американизмами: *девелопер, бартер*, *траст.*

Помимо терминов в профессионально-коммуникативную систему входят профессионализмы и профессиональные жаргонизмы: *управленцы, благоприятная конъюнктура рынка, лимиты эмиссии.* Именно на данном уровне происходит субкодификация языка, когда языковые средства выполняют парольную функцию.

В ситуациях же публичного общения (интервью) употребляется преимущественно разговорная лексика, имеющая функцию оценочности и экспрессивности: *артачиться*, *не подорвет рейтинг*, *стали пролезать*, *сделать паузу.*

Резюмируя вышеописанное, нельзя не согласиться с тем, что в настоящее время активно развивается бизнес-социолект. М. Н. Панова (2005, 88-89), правда, полагает, что это особый профессиональный язык, со своими профессиональными единицами.

Синтаксический анализ устной речи языковой личности бизнесмена показал, что его основную часть составляют подчинительные словосочетания со связью управление (модель «глагол + существительное») – стандартизованные клишированные формы: *выстраивать бизнес, реализовать проекты, подбирать кадры, обеспечить доход, использовать полномочия.*

Это речевое явление можно объяснить тем, что бизнесмен как представитель сложившейся социально-профессиональной группы имеет

стандартизованное представление о правильности речевого поведения при исполнении той или иной социальной роли, сложившееся под влиянием социальных условий и предшествующего опыта, то есть старается соблюдать особую норму речевого жанра.

При анализе синтаксических особенностей в речи бизнесменов подтверждается наблюдение М. Н. Кожиной (2013, 132-134), что общению в профессиональной сфере (но только неподготовленному, неофициальному и, как правило, устному) свойственны особенности, присущие разговорному стилю.

В нашем исследовании нам удалось выделить наиболее четкие проявления этого стиля. К ним мы относим следующее:

а) грамматически дефектные конструкции:

(9) В этом прелесть круглосуточного банкинга, что люди часто сами выбирают круглосуточные штуки.
(10) Например, говорят, что вот мы в вас ходим, потому что вы физически находитесь рядом.

б) перенасыщенность вводными словами:

(11) Опять же, с другой стороны, у нас в сети буквально каждую минуту происходит по транзакции.
(12) Там они сделаны в очень экономичном режиме, как правило, эконом-класса клубы.
(13) Да, я думаю, что какую-то небольшую паузу как минимум рынок возьмет и, скорее всего, немножко откатиться назад.

в) немотивированные повторы:

(14) Били по рынку, люди выходили из акций, выходили. Даже те, кто вышел, вышли, зафиксировались, тренд продолжается, выходим опять.
(15) Опять начались различные претензии, различные дела.

г) перенасыщенность союзами и предлогами:

(16) Поэтому они ищут возможности, как это восполнить.
(17) Тем не менее, когда была вот эта серьезная игра на понижение евро.

Однако вербальный кластер, хотя и выступает необходимым фрагментом анализа, не представляет для лингвоперсонологии ведущего интереса. Гораздо интереснее переход от вербально-семантического уровня в структуре языковой личности российского бизнесмена к рассмотрению ее лингвокогнитивного и лингвопрагматического фрагментов, то есть попытка понять не только *что* говорят бизнесмены, но *почему* и *как* они это делают.

5. Когнитивный кластер

Когнитивный кластер организации языковой личности составляют ее практические знания, внеязыковой, в том числе социально-профессиональный, опыт; теоретические знания, полученные из различных текстов в широком смысле этого слова. Анализ языковой картины мира бизнесмена, его профессионального тезауруса важен потому, что так называемые знания о мире отражаются в его речевой деятельности и особенностях восприятия речи других членов социума.

Бизнес-элита – это носители единой коллективной когнитивной стратегии. Используемые в рамках этой стратегии вербально-ментальные единицы выполняют особую социопсихологическую роль, служат для использующих их приметой принадлежности к одному кругу тесно взаимодействующих (взаимодействующих не только кооперативно, но и находящихся на разных позициях в этом взаимодействии) и понимающих друг друга людей. Бизнес-элита – это среда, имеющая свои традиции и модели как невербального поведения, так и вербального.

Обсуждая реальный социально-профессиональный тезаурус бизнесмена, приведем результаты эксперимента по изучению языкового существования представителя бизнес-элиты в ситуациях речевого общения. Анализ тематики дискурсов позволил выявить три значимых концепта, определяющих отношение предпринимателей к бизнесу, деньгам и этическим нормам. Материалом для анализа послужили результаты анкетирования топ-менеджеров, проходивших постградуальный курс по русскому языку и культуре речи в Институте русского языка им. Пушкина в 2018 г. и в Московском государственном лингвистическом университете в 2019 г., дополненные информацией из перечисленных выше открытых источников.

Анализ материалов позволил констатировать следующее: современный российский бизнесмен уровня топ-менеджмента на первое место ставит не деньги и богатство, а возможность иметь собственное дело, быть хозяином своей судьбы, желание найти новое применение своим знаниям, способностям, умениям, успех во всех своих начинаниях, иметь подлинную самостоятельность в жизни и труде. Работа становится своего рода сверхценной категорией.

(18) Бизнес, развитие бизнеса, какие-то производственные процессы – они, на мой взгляд, гораздо интереснее, чем шопинг.
(19) Бизнес − это философия жизни. Потому что зарабатывание денег начиная с какого-то этапа является уже сильно вторичным.
(20) Мне бизнес нравится, для меня эта активная игра − смысл жизни.

Важен мотив накопления полезных связей:

(21) Разумеется, большие деньги или хорошие связи тоже можно использовать для достижения целей в бизнесе.
(22) Большие деньги предоставляют большие возможности.

По отношению к деньгам мы разделили представителей бизнес-элиты на три группы: группа лиц, признающих богатство как значимую для себя ценность; группа лиц, которые не отмечают существенного влияния богатства на себя и считают богатство ценным, но для обеспечения своей свободы, внутреннего комфорта, независимости; группа лиц, которые демонстративно стремятся не замечать богатства и не используют его возможности для собственного блага, сохраняя привычки, нормы потребления, стиль жизни практически неизменными, ср.:

(23) Мы достигли того уровня богатства, которое позволяет жить в этой стране, нет проблем в бытовом плане. Уже нет. Из этого мы выскочили. Это не обсуждается. Человек больше богатства. […] Что касается меня лично, то я не ощущаю никакого отношения к богатству. То, что я не умею делать – тратить деньги. Есть люди, которые умеют. Я не умею. Это должно быть с детства. Настоящее восприятие богатства приходит в третьем поколении. […] Надо иметь желания, соответствующие деньгам, а они не возникают. Пятизвездочному отелю предпочитаю спокойную атмосферу домашнего пансиона. […] Солнце, воздух, небо, море – все это для всех одинаковые, независимо от количества денег […] У каждого человека свое отношение к вещам, связанное с внутренними ощущениями, с хобби, например, а может быть, с желанием взять реванш за тяжелое прошлое. Кто-то может коллекционировать кольца, золото, бриллианты. Меня это не привлекает. […]

Эти утверждения указывают на важный социальный феномен: богатство как ценность является не только материальной составляющей жизни человека (в частности, представителя бизнес-элиты), оно формирует особый уклад жизни, где происходит смена одних ценностных установок на другие.

Если одни бизнесмены отмечают свое безразличное отношение к богатству, то другие подчеркивают его позитивное влияние на собственную личность.

(24) Богатство – очень ценная вещь. Я когда-то был убежден, что богатство меняет человеческие качества в худшую сторону. Низкий уровень достатка делает человека более черствым, более злым. Мы это знали из литературы, из того, что нам внушали и говорили о богатстве, и мы привыкли к этому. На практике я убедился, что это полный абсурд. Все как раз наоборот. Когда имеешь возможность, почему бы не сделать хорошо другим… Здесь очень

важно, на мой взгляд, как сочетаются в человеке три качества – богатство, зависть и обида. Если последние два не выражены, богатство делает тебя лучше. Я никогда никому не завидовал и ни на кого не обижался.

Однако, став богатыми за относительно небольшой период времени, они, по собственному признанию, вынуждены были приспосабливаться к новому ощущению жизни.

(25) Богатство – это очень трудно, и я не знаю как к нему относиться.
(26) Для себя я понял, что на личные расходы мне нужно не так уж много денег. Я не знаю никакого такого специального ощущения богатства.
(27) Я до сих пор не могу осмыслить ту сумму, которую в списках, подобных Forbes, ставят напротив моей фамилии. Не привыкли мы к таким суммам. Они кажутся нереальными, если смотреть в свое прошлое.

При этом большинство представителей бизнес-элиты убеждены, что соблюдение моральных норм является гарантом успешного существования в бизнесе и даже гарантом собственной жизни. Исповедальное начало российской бизнес-элиты, как мы продемонстрировали ранее в наших исследованиях (Базылев 2006) и подтверждаем на новом материале, свидетельствует о рефлексии выгодности в следовании этическим нормам в бизнесе.

(28) Я не хочу зарабатывать деньги в бизнесе любой ценой, если я хочу иметь прибыль, я должен понять, какими средствами я собираюсь ее зарабатывать. Мне нужны: определенное лицо, определенный имидж, определенный внутренний настрой, свой стиль работы. […] У меня должна быть своя аудитория, как в музыке. Тогда я смогу достичь пика самореализации. А моя самореализация – это тоже прибыль, кусочек прибыли. Поэтому я много сегодня теряю, не входя в теневой бизнес, и не делаю этого не только потому, что я лучше других: цивилизованнее, этичнее, осторожнее. Я считаю, что это невыгодно. Если ты чувствуешь себя комфортно, то спокойнее ведешь бизнес, меньше дергаешься, создаешь себе имя. В тебя начинают верить, в тебя начинают вкладывать, ты движешься хоть и медленно, но неуклонно. Существуют внутренние тормоза. Но если вдруг у меня изменится внутренняя оценка, тогда, я думаю, изменится и мое поведение. Пока я себя веду так, как мне приятно себя вести. Унижение внутри самого себя хочется свести до минимума. […] Я точно понимаю, что был прав, когда не пошел по этому пути – брать, брать, брать.

На вопрос «Что Вы считаете недопустимым в бизнесе? За какую черту нельзя переходить?» в ходе нашего анкетирования (см. выше) получены ответы от 30 топ-менеджеров фирм, которые распределились следующим образом: непорядочность – 43%; физическое насилие – 9%; выход за рамки Уголовного

кодекса – 8%; пускать пыль в глаза – 4%; дискредитация конкурента – 2%; вторжение в личную жизнь – 1%; иное – 1%; затрудняюсь с ответом – 24%.

С одной стороны, в ответах обращает на себя внимание преобладание в этических позициях традиционных этических выборов, с другой – налицо тревожная тенденция – четверть респондентов не могут осознать и определить этические принципы, которыми они руководствуются в деловой повседневной практике. Отмеченная вариативность когнитивных стратегий предопределяют особенности прагматического кластера.

6. Прагматический кластер

Наше анкетирование включало предложение назвать пять самых важных качеств сегодняшнего российского успешного бизнесмена. На первом месте оказалось такое качество, как деловая активность (57,1%). На втором и третьем местах оказались такие качества, как конкретность в постановке вопроса и их реализация, а также умение организовывать для себя команду инициативных, творческих людей при управлении предприятиями (42,9%). Четвертое качество – полная ответственность за результаты бизнеса (33,3%). Пятерку самых важных качеств успешного бизнесмена замыкает такое качество, как надежные отношения с партнерами по бизнесу (28,6%).

Как видим, успешный бизнесмен в сознании бизнес-элиты (в ее лице – топ-менеджмента) воспринимается как некая модель идеальной личности или почти «идеального гражданина» (Базылев 2015, 185 сл.). То есть каждый представитель анализируемой социально-профессиональной группы стремится обладать всеми вышеперечисленными качествами, что образует специфику прагматического кластера.

Конечно, устную речь российского бизнесмена характеризует собственный коммуникативный стиль, но в первую очередь она отражает те интенции, которые свойственны речевому поведению социально-профессиональной среды, к которой он относится. А именно:

а) стремление подчеркнуть значимость своей работы, трудоемкость, сложность деятельности, требующей больших усилий, которые, однако, увенчались успехом:

(29) Времени было мало, но, тем не менее, нам удалось решить проблему.

(30) Тем не менее, тот факт, что мы в 2019 г. прошли планку в 7,3 %, – это уже хороший задел.

б) осознание важности непрерывного повышения уровня компетентности, повышения профессиональных знаний:

(31) Просто чем больше ты познаешь, тем больше понимаешь, как мало знаешь.
(32) Любой бизнес требует профессионального подхода и осмысления.

в) понимание ответственности:

(33) Я как частное лицо могу быть кем угодно, иметь любые взгляды на любые вещи, но как бизнесмен и руководитель большой структуры – в первую очередь несу ответственность за ее деятельность, за деньги акционеров и кредиторов.
(34) Ответственность – ключ к руководству.

г) стремление показать общественную целесообразность своей деятельности: достойно выглядеть в СМИ, в общественном мнении, а также сформировать у других представителей бизнес-элиты чувство профессионального самоуважения, собственной значимости:

(35) Мне нравятся проекты, которые позволяют ловить волну, растущий тренд.
(36) Глубина оптимизации бесконечна. Рынок никогда не останавливается, и если ты перестаешь крутить педали, значит твой путь – в проигрышную зону.
(37) Есть такой принцип в компании: лучше ничего не говорить, а если сказали, то сделать.
(38) Я не хочу покидать бизнес, не хочу терять этот драйв, и быть вечно молодым, энергичным, сильным и успешным. Именно для этого ощущения мы и занимаемся бизнесом. А деньги – это всего лишь мера того самого успеха, которого мы добиваемся.

7. Заключение

Предпринятое нами описание, в том числе на материале экспериментальных данных, речевого образа постсоветской бизнес-элиты в трех кластерах – вербальном, когнитивном и прагматическом, демонстрирует, что современная российская бизнес-элита выступает носителем единой коллективной когнитивной стратегии, а используемые для реализации этой стратегии вербально-ментальные единицы выполняют особую социопсихологическую роль, служат для использующих их приметой принадлежности к одному кругу тесно взаимодействующих и понимающих друг друга людей.

Библиография

Базылев, В. Н. (2015), Власть в России как функция «идеального гражданина». В: Меркурьев, Н. А./Овсянников, А. В. (ред.), Дискурсы власти. Орёл, 185-194.

Базылев, В. Н. (2005), Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины. В: Известия Уральского ГПУ. Серия Лингвистика. 15, 163-167.

Базылев, В. Н. (2006) Исповедальное начало в современной политической прозе: Юрий Скуратов. В: Известия Уральского ГПУ. Серия Лингвистика. 17, 5-17.

Бакланова, И. И. (2020), Образ автора научного текста как предмет имагологии. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. XI/2, 385-395.

Кожина, М. Н. (2013), Стилистика русского языка. Москва.

Лотман, Ю. М. (2001), Семиосфера. Санкт-Петербург.

Панова, М. Н. (2015), Языковая личность государственного служащего: дискурсивная практика, типология, механизмы формирования. Москва.

Степанов, Ю. С. (2000), Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования. Москва.

Kiklewicz, A. (2020), Imagologia a konstruktywizm. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. XI/2, 305-329.

DOI: 10.31648/pw.6891

Aleksander Kiklewicz
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-6140-6368
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

О КОНЪЮНКТИВНОМ УПОТРЕБЛЕНИИ РАЗДЕЛИТЕЛЬНЫХ СОЮЗОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОЛЬСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

About conjunctive use of disjunctive conjunctions (based on Polish and Russian languages)

Abstract: The author considers the problem of conjunctive use of disjunctive conjunctions in the perspective of functional grammar. In the first part of the article, the author verifies the logical approach to conjunctions, especially disjunctive conjunctions. The linguistic meaning of a conjunction is defined as information on the credibility or applicability of a (semantically) compound sentence under condition [10, 01], which means the alternative participation of referents in the described situation. In the following chapters, the author analyses several language facts, i.e. sentences that contain a disjunctive relationship but which, nevertheless, express the general meaning of conjunction. The author explains this phenomenon by the fact that, in such sentences, there are the types of configurations of conjunctions with exponents of other semantic categories: quantification and modality.

Keywords: functional grammar, syntax, coordination, conjunction, disjunctive conjunction, quantification, interaction of semantic categories

Введение

Предмет данной статьи относится к области функциональной семантики – касается синтагматического взаимодействия экспонентов разных семантических категорий: союзов, кванторов и модальных слов. На проблему конъюнктивного употребления разделительного союза в статье 1964 года обратила внимание Е. В. Падучева. Этот вопрос – применительно к польскому и русскому языку – рассматривался также в некоторых (надо отметить – немногочисленных) последующих публикациях (Гладкий 1979; Санников 1985; 1989; Ананьева 2005; Fontański 1980; Wajszczuk 1997; Magner 2017 и др.), однако лингвистический статус данного явления по-прежнему остается не совсем определенным:

то ли мы имеем дело с отдельным значением разделительного союза, то ли с его специфическим (контекстно обусловленным) употреблением, то ли с основным значением, которое специфическим образом конфигурируется с учетом других, реализуемых в предложении семантических категорий. В данной статье для анализа материала будет применен функциональный подход: конструкции сочинительной связи рассматриваются как формы языковой репрезентации множества референтов.

Языковой материал был, преимущественно, почерпнут из доступных в интернете корпусов: русского языка (далее НКРЯ) и польского языка (далее НКПЯ). Заимствованные из корпуса предложения из художественных текстов приводятся без указания автора.

1. К семантике разделительных союзов

С одной стороны, оппозиция разделительных и соединительных союзов (как форм реализации сочинительной связи) опирается на понятие логических функторов (логических операторов или пропозициональных связок): дизъюнкции и конъюнкции. С другой стороны, известно, что логическое объяснение типов сочинительной связи не охватывает всех ее аспектов. Так, в литературе указывалось (Fontański 1980, 71 и др.; Ziembiński 1987, 75; Wajszczuk 1997, 271), что в предложениях с разделительными союзами реализуется разные логические связки: разделительная и неразделительная дизъюнкция, а также антиконъюнкция (штрих Шеффера). Подобно этому и в предложениях с соединительным союзом выражается не только конъюнкция, но также эквивалентность и тавтология (констелляция) (см. Киклевич 1991, 187).

Другая проблема описания союзов (особенно что касается сочинительных конструкций в составе простого предложения) заключается в том, что их содержание с точки зрения языковой интуиции не сводится к секвенциям истинностных значений (истинным таблицам или матрицам). Ссылки на категорию истины отсутствуют, например, при описании значения союзов в традиционных грамматиках и словарях, а также в лингво-семантических исследованиях. Так, при описании сочинительных союзов Ю. А. Левицкий (1981, 83 и др.) упоминает такие признаки, как различие либо отсутствие различия в лексическом составе компонентов; различие компонентов в один или более признаков; идентичность или различие синтаксических структур и др.

Такой лингвоцентрический подход к описанию союзов был применен В. З. Санниковым (1989, 103 и др.). В связи с описанием разделительных союзов он указывает, что в «наивной картине мира», соответствующей системе понятий, закрепленных за языковыми репрезентациями, передаваемая

в разделительных конструкциях семантическая информация не имеет отношения к истинностным значениям сложного предложения, определяемым в зависимости от истинностных значений компонентов. В частности, это касается истинности сложного предложения (*p или q*) при условии истинности обоих компонентов, т.е. 11[1]. Санников предлагает трактовку союза *или*, в которой данное условие «вообще не учтено: оно не разрешено и не запрещено, говорящий о нем вообще не думает». Семантика *или*, по мнению Санникова, заключается в понятии возможности:

> […] В предложениях с *или* каждый из компонентов возможен, но не обязателен. Для произносящего предложение *Здесь близко река или озеро* каждый из двух указанных водных массивов возможен: возможно, река есть, а может, ее и нет; то же самое следует сказать и об озере (Санников 1989, 104).

В соответствии с данной предпосылкой значение разделительного союза *или* определяется следующим образом:

> X *или* Y = ‘в качестве описываемого:
> возможен X,
> возможен Y’

Как видим, разделительный союз *или* равнозначен конъюнкции возможностей. На это косвенно указывает сам Санников, который в качестве примера такой равнозначности приводит предложение:

> (1) Он приедет *в пятницу или в субботу*.
> // Он приедет, *может*, в пятницу, *а может*, в субботу.

Санников считает это «косвенным доказательством того, что предлагаемое [им] понимание союза *или* не чуждо языковому сознанию», так как «возможность каждого из компонентов выражена [здесь] более эксплицитно элементами *может … а может*» (1989, 105).

Эта же идея представлена в концепции Г. Фонтаньского (Fontański 1980, 64 и др.), который, выделяя несколько типов семантической реализации разделительных союзов (*alternatywa zwykła, alternatywa wykluczająca, alternatywa łączno-rozłączna, dysjunkcja, niepewność, następstwo, powtarzalność*), их общую характеристику определяет так: «говорящий считает некоторое положение

[1] В соответствии с традицией формальной логики символ «1» означает истину, а символ «0» – ложь. Символ «11» означает, что первый и второй компоненты передают правдивую информацию.

дел возможным, выделяя наличные в нем элементы и характеризуя их как несовместные[2] в момент реализации данной возможности» (там же, 72).

Интерпретация разделительной связи со ссылкой на понятие возможности представляется продуктивной с точки зрения системы языка – описания семантических оппозиций между соединительными, разделительными и отрицательными союзами (*и – или – ни*). При семантическом представлении предложений (т.е. при описании речевой деятельности) данный подход встречается, однако, с некоторыми трудностями. Во-первых, понятие возможности не является однозначным: в случае алетической возможности говорящий *знает*, что *р или не-р*, а в случае эпистемической возможности только *допускает* это, ср. предложения:

(2) Полученные две половинки доски соединяют *в гребень, шпунт или другим способом*.
// *Известно*, что полученные две половинки доски соединяют…
(3) Я приглашу *Гришу или Валеру*.
// *Я не знаю*, кого я приглашу: Гришу или Валеру.

В комментариях к своему толкованию союза *или* Санников ссылается на примеры, содержащие второй тип возможности, что может склонять к мысли о трактовке союза в контексте интенсионального состояния неуверенности (незнания, предположения, допущения). Это только частично соответствует языковому материалу – в действительности, как показывает пример (2), область действия союза *или* шире.

Во-вторых, хотя Санников (в духе функциональной лингвистики) принимает во внимание критерий языковой интуиции, вызывает сомнение, насколько экспликация признака возможности при семантической интерпретации предложений с разделительной связью соответствует этому критерию. Содержащие семантический компонент [возможно] парафразы разделительных конструкций не всегда представляются очевидными с точки зрения языкового поведения в естественных, неспециальных условиях, как, например, в следующем случае:

(4) Никогда не ругайте *сына или дочь* за исправления.
? Никогда не ругайте, *может быть, сына, а может быть, дочь* за исправления.
? Никогда не ругайте, *возможно, сына, возможно, дочь* за исправления.

Обращение к семантике возможности не оправдано, видимо, также в случае употребления разделительных союзов, которое О. А. Ананьева (2005; см. также: Починяева 2018, 129 и др.) квалифицирует как несобственно-альтернативное, в частности – альтернативно-распределительное, ср.:

[2] Понятие несовместности широко употребляется, например, в алгебре (см. Ерохин 2002).

(5) Почти все жители *были торговцами или шили разнообразную одежду*.
? *Возможно*, что почти все жители были торговцами, и *возможно*, что все жители шили разнообразную одежду[3].

Использование возможности как семантического дескриптора кажется особенно неуместным в тех случаях, когда в предложении уже имеется лексический показатель возможности, содержание которого распространяется на все предложение[4], например:

(6) Возможно, он стеснялся или боялся.
? Возможно, он, может быть, стеснялся, а может быть, боялся.
? Возможно, он, возможно, стеснялся, а возможно, боялся.

При описании союзов следует помнить о том, что сочинительные конструкции представляют собой языковые формы репрезентации множеств, а также – с синтаксической точки зрения – множественных конституентов. Эта идея ранее высказывалась в лингвистической литературе (Wierzbicka 1969, 117; Kamp/Partee 1995, 169 и др.). Множественная семантика стала той платформой, на которой в 70-е и 80-е годы прошлого столетия исследовалось взаимодействие двух семантических категорий: пропозициональных связок и кванторов. Ученые пришли к выводу, что между этими категориями существует функциональная симметрия, а выражения с кванторами и выражения с пропозициональными связками взаимно трансформируемы (Асанидзе 1981, 37; Bachmann 1985, 127; Belnap/Style 1981, 252; Бессонов 1985, 55; Hinst 1974, 133; Горский 1985, 19; Grzegorczyk 1975, 109; Klaus 1973, 257; Kotarbiński 1957, 150; Павилёнис 1975, 90; Tokarz 1986, 134). Указанная симметрия состоит в том, что квантору всеобщности соответствует парафраза с конъюнкцией, а квантору существования – парафраза с дизъюнкцией:

$$\forall x\, Q(x) = Q(a) \,\&\, Q(b) \,\&\, Q(c) \ldots \quad (1)$$
$$\exists x\, Q(x) = Q(a) \vee Q(b) \vee Q(c) \vee (Q(a) \,\&\, Q(b)) \vee (Q(a) \,\&\, Q(c)) \ldots \quad (2)$$

Этот параллелизм отражен и в естественном языке, а именно – в сочинительных конструкциях с так называемым обобщающим словом:

(7) Основы дефектологии должны знать *все: и учителя, и родители*.
(8) Социальная история отторгает от управления обществом *некоторые* группы населения: *рабов или буржуазию*.

---

[3] По данным Ананьевой, такие на такие предложения приходится 12,5% всех конструкций с разделительным союзом.

[4] Об этом подробнее речь будет в разделе 4.

(9) Kiedy słońce zbyt mocno świeciło, *wszyscy – panowie i rolnicy* – szli do cienia.
(10) Czy *któryś* specyfik (*szczepionka lub antybiotyk*) może źle oddziaływać na organizm?

Функция кванторных слов *все, каждый, любой, некоторые, никто, иногда, частично* и др. состоит в указании объема множества (предметов, ситуаций/событий, действий, состояний), охваченного сообщаемым в предложении признаком или, другими словами, имеющего отношение к сообщаемой в предложении информации. С этой точки зрения множество может быть полным, неполным или пустым. Конструкции с сочинительными союзами также можно интерпретировать как форму выражения информации о степени охвата некоторого указанного множества сообщаемым в предложении признаком, ср.:

(11) *В понедельник и вторник* будет штормовая погода.
Штормовая погода будет ВО ВСЕ ЭТИ ДНИ: *в понедельник и вторник*.
О КАЖДОМ ИЗ ЭТИХ ДВУХ ДНЕЙ: *понедельнике и вторнике*, – можно утверждать, что в это время будет штормовая погода.
(12) *В понедельник или вторник* будет штормовая погода.
Штормовая погода будет В ОДИН ИЗ ЭТИХ ДНЕЙ: *в понедельник или вторник.*
ОБ ОДНОМ ИЗ ЭТИХ ДНЕЙ: *понедельнике или вторнике*, – можно утверждать, что в это время будет штормовая погода.
(13) *Ни в понедельник, ни во вторник* не будет штормовой погоды.
Штормовой погоды не будет НИ В ОДИН ИЗ ЭТИХ ДНЕЙ: *ни в понедельник, ни во вторник*.
НИ ОБ ОДНОМ ИЗ ЭТИХ ДНЕЙ: *ни о понедельнике, ни о вторнике*, – нельзя утверждать, что в это время будет штормовая погода.

Разумеется, речь идет не о сходстве квантификации и юнкции[5] (т.е. сочинения), а только о параллелизме этих категорий. Этого, однако, достаточно, чтобы усматривать в сочинительной связи информацию об участии множества объектов в ситуации: полном, частичном или нулевом. Различие двух категорий касается области определения: кванторы присоединяются к синтетическим формам номинации множества − дескрипциям, тогда как союзы присоединяются к аналитическим формам, т.е. к цепочкам индивидных терминов, называющих элементы множества:

все дети	Петя, Миша и Сережа	
∀ (x) {x | Q-ДЕТИ (x)}	{ПЕТЯ (a), МИША (b), СЕРЕЖА (c)}	(3)

[5] Понятие юнкции как умножения, материального расширения одного из узлов синтаксической структуры ввел Л. Теньер (1988, 30 и др.).

Содержание кванторов, в отличие от содержания (логических) пропозициональных связок, имеет аффирмативный характер – в том смысле, что передавая ими информация определяет (или уточняет) условия достоверности предложения и не имеет отношения к условиям, при которых оно ложно. Другими словами, кванторное местоимение *некоторые* в предложении

(14) *Некоторые* банки снова снизили доходность депозитов.

определяет, в какой степени сообщение *снизили доходность депозитов* касается рассматриваемого множества банков, а именно – указывает на частичное отношение первого ко второму. Факт, что сообщение не касается части банков, относится к имплицитной (или импликативной), а не ассертивной части предложения.

Аналогично этому можно констатировать, что и значение сочинительных союзов не сводится к группе истинностных значений сложного предложения, т.е. значений правды и неправды в зависимости от соответствующих условий: [11], [10, 01], [00]. Подобно кванторам, союзы определяют объем множества в связи с некоторым сообщением, при том что его отрицание не принимается в расчет. Иными словами, с лингвистической точки зрения экстенсиональное определение союзов должно быть заменено их интенсиональным определением (подробнее см. Войшвилло 1989, 42).

Сказанное не означает, что матрицы истинностных значений для лингвистического анализа не имеют смысла. Их эвристическая пригодность состоит в экспликации того, что употребление союза опирается на знания речевого субъекта об условиях, при которых предложение достоверно. Из всех возможных условий, принимаемых во внимание в классической логике, в языковом поведении, а именно – в естественных, неспециальных дискурсах, важны только те, которые касаются достоверности сообщений. Тем самым – с учетом лингвистических задач – в классических матрицах истинностных значений мы должны заштриховать те клетки, которые указывают на ложность сложного (результативного) предложения.

x	y	x и y	x или y	ни x, ни y
1	1	1	0	0
1	0	0	1	0
0	1	0	1	0
0	0	0	0	1

При таком подходе радикально меняется перспектива определения союзов: акцент переносится с истинностной характеристики композиционального предложения на свойства компонентов:

соединительный союз (*x и y*) < [11]
разделительный союз (*x или y*) < [10, 01]
отрицательный союз (*ни x, ни y*) < [00]

Такая трактовка представляется естественной, так как (особенно если иметь в виду простое предложение с однородными членами) сочинительный союз не имеет отношения к логическому значению целого предложения (условиям его истинности или ложности), а только к определенному множественному конституенту, т.е. к определенной конфигурации элементов множества, при которой предложение достоверно. Это соответствует языковой интуиции, а также лингвистическому представлению союзов. Например, Н. Н. Холодов (2013, 520) пишет о разделительных союзах, что они представляют содержание сочиненных элементов как нечто альтернативно разное: «Каждое явление, о котором говорится в сочиненных частях, мыслится […] или как фактически, или как предположительно реальное только при фактическом отсутствии другого». Данная характеристика, как представляется, отчетливо и даже иконически отражена в условии [10, 01]: наличию одного элемента [1] сопутствует отсутствие другого элемента [0] и наоборот. В отличие от разделительного, соединительный союз указывает на участие в ситуации всех элементов множества − [11], а отрицательный союз − на неучастие в ситуации − [00].

2. Конъюнктивное употребление разделительного союза

Союзы имеют определенную сферу действия: они указывают на некоторые условия достоверности предложения, а именно − некоторые из возможных условий. Например, разделительный союз ничего не сообщает об условии [11] или условии [00], хотя в речевой деятельности такая информация может быть существенной и даже необходимой. Для того, чтобы передать дополнительную информацию об условиях достоверности предложения (другими словами − об области его референтного приложения), употребляются другие языковые средства: 1) лексические значения сочиняемых словоформ; 2) повторение союзов, например, *или… или* (как способ выражения информации о неприложимости предложения к условию [11]); 3) частицы. Например, частица *также* (*также и*) указывает на иерархию условий. В предложениях

(15) Это вопрос скорости *или также и* желаемого результата?
(16) Формой такого волшебного средства служит горный хрусталь *или также* кварц.

передается информация о том, что условие, соответствующее второму члену сочинительной конструкции (следующему после частицы), является менее значимым.

Одним из факторов, регулирующих функционирование союза, является характер значения глагольного (вершинного) предиката. Оппозиция соединительных и разделительных союзов наиболее очевидна в предложениях с ситуативными (эпизодическими, референтными) предикатами. Неслучайно в одном из словарей польского языка (Dubisz 2008) разделительный союз *czy* определяется с учетом ситуативного значения предложения:

> *Czy* – […] nadawca nie wie, która z dwóch charakteryzowanych w zdaniu możliwości zachodzi[6].

Это хорошо иллюстрируется предложениями, которые описывают конкретную, выделенную (наблюдаемую или воображаемую) ситуацию и в которых замена одного союза на другой влечет очевидное изменение смысла, ср.:

(17) Купи в магазине *хлеб и овощи*.
Купи в магазине *хлеб или овощи*.

Однако в составе квалитативных предложений, в частности, реализующих значение алетической возможности, эта оппозиция становится менее очевидной или вовсе нейтрализуется. Например, в предложении

(18) Я знаю, где купить *мебель или плитку*.

имеется разделительная конструкция, однако нельзя утверждать, что оно достоверно при условии [10, 01]:

(19) (a) ≠ Я знаю, где купить мебель, и я не знаю, где купить плитку. [10]
(b) ≠ Я знаю, где купить плитку, и я не знаю, где купить мебель. [01]
(c) = Я знаю, где купить мебель, и я знаю, где купить плитку. [11]

Совершенно очевидно, что условие достоверности данного предложения более соответствует конъюнкции, чем дизъюнкции, на что указывает и возможность замены разделительного союза на соединительный − без существенного изменения смысла всего предложения:

(20) Я знаю, где купить мебель и / а также плитку.[7]

---

[6] В предыдущем разделе уже была речь о том, что разделительный союз не всегда и не обязательно означает незнание, т.е. выражает эпистемическую возможность.

[7] О двузначности такого типа предложений и о значении соединительного союза см. далее.

Санников (1989, 107), когда пишет о конъюнктивном употреблении союза *или,* приводит примеры предложений, все из которых, как можно заметить, имеют квалитативный характер, ср.:

(21) Выемка угля в шахтах производится *ручным или машинным способом*.
// … *ручным и машинным способом*
(22) Во время болезни меня навещали *Коля или Петя.*
// … *Коля и Петя*
(23) *Голоса на деревне или скрип ворот* раздаются по студеной заре необыкновенно ясно.
// … *голоса на деревне или скрип ворот*

Санников ссылается на мнение А. В. Гладкого (1979, 210), который ранее писал, что подобного рода предложения с соединительным и разделительным союзом синонимичны, но различаются своими глубинными структурами. Так, в случае предложения (21) это различие имеет следующий вид:

(24) ИЛИ: Когда в шахтах производится выемка угля, она *производится ручным способом или производится машинным способом*.
И: Способы, которыми производится выемка угля в шахтах – *ручной и машинный*.

Хотя эвристическая ценность такого объяснения очевидна, нельзя не заметить, что приведенные трансформы существенно различаются конфигурацией конститутивных элементов: в первом позицию вершинного предиката занимает *производится,* тогда как во втором – [есть] ручной и машинный. Кроме того неясно, какие трансформационные правила регулируют переход от двух разных глубинных структур к одной поверхностной.

Санников подчеркивает, что в такого рода предложениях союз *или* не имеет отдельного «соединительно-разделительного» значения[8], показывая это на примере (квалитативного) предложения:

(25) По вечерам они читали *Бунина или Куприна*.

Ученый пишет, что в такого рода употреблениях разделительный союз выражает свое основное значение возможности:

(26) Какой бы вечер ни взять, они читали (произведения), в качестве которых *возможны* (произведения) Бунина, *возможны* (произведения) Куприна.

[8] Некоторые авторы пишут о присоединительном употреблении разделительного союза (Апресян/Пекелис 2012).

Такая интерпретация вызывает некоторые сомнения. Прежде всего она не представляется полностью адекватной по отношению к предложению (25), в содержании которого нельзя усмотреть ни возможности алетической (*Было возможно, что они читали ...*), ни возможности эпистемической (*Может быть, они читали ...*). С другой стороны, очевидно, что условие достоверности предложения, т.е. [11], не соответствует содержанию разделительного союза, на что указывают парафразы:

(27) В одни вечера они читали Бунина, а в другие вечера они читали Куприна. Были вечера, когда они читали Бунина, и были вечера, когда они читали Куприна. Иногда по вечерам они читали Бунина, а иногда по вечерам они читали Куприна.

Такое же явление выступает и в современном польском языке. На это, в частности, обратила внимание Э. Магнер (Magner 2017, 92 и др.), которая приводит довольно много примеров из художественных и публицистических текстов, ср.:

(28) Od wojny mamy wiele kontaktów zagranicznych i pomoc, płynącą *z Ameryki, z Anglii czy z Francji*.
// … *z Ameryki, Anglii i Francji*
(29) W tych czasach wielu ludzi *z Warszawy czy z Krakowa* spędzało czas w Zakopanem.
// … *z Warszawy i z Krakowa*
(30) Dobrze mi idzie również z biologii, czy z geografii.
// … z biologii oraz geografii
(31) Nie uda się zahamować postępującej dekapitalizacji infrastruktury koszarowej, usługowej czy też obsługowo-remontowej.
// … koszarowej, usługowej, a także obsługowo-remontowej

Магнер не объясняет семантического механизма, который лежит в основе подобного рода употреблений разделительного союза, указывая лишь на то, что значение конъюнкции присутствует только в предложениях с союзом *czy* − его замена на союзы *lub, albo... albo* и др. существенно влияет на содержание предложения.

3. Попытка объяснения

Если вернуться к предложению (18), можно отметить, что условие его достоверности [11] не связано с разделительным союзом. В действительности разделительный союз не имеет отношения к объектам *знания* − он имеет отношение к объектам *покупки*, а точнее – *желания, намерения покупки*. На это указывает возможность перефразирования:

(32) Что касается покупки *мебели или плитки*, я знаю где можно *купить и то, и другое*. Если нужно купить *мебель или плитку*, я знаю где можно *купить и то, и другое*.

На конъюнктивное значения предложения в приведенных парафразах указывает компонент *и то, и другое,* который в поверхностной структуре не получил формального выражения. Что же касается разделительного союза, то он (на что справедливо указывал Санников) употребляется в своем основном значении: информация о намерении покупки мебели или плитки достоверна при условии [10, 01][9]:

(33) Представим, что вы хотите купить мебель или хотите купить плитку.

Подобного рода полипредикативность можно обнаружить и в предложении (25): в какое-то определенное время они читали Бунина [10] или Куприна [01] – о каждом из этих занятий [11] можно сказать, что это бывало по вечерам.

Такие же семантические предпосылки лежат в основе приведенных выше и других польских предложений. Например, предложение (30) можно перефразировать:

(34) Co do biologii czy geografii / jeśli chodzi o biologię lub geografię, dobrze mi idzie z obu przedmiotów.
[10] [01] [10] [01] [11]

Нельзя не заметить, что подобного типа предложения с разделительным союзом напоминают предложения с кванторным местоимением *любой* (польск. *dowolny, wszelki, wszelaki* и др.): будучи маркером абсолютной квантификации, это местоимение употребляется в контексте ирреальности, потенциальности (см. Киклевич 1998, 146), ср.:

(35) *На елке висят *любые шары*.
(36) Ревизор может явиться *в любой день*.

Так, последнее предложение означает: какой день ни взять (такой-то, такой-то или такой-то), в каждый из этих дней может явиться ревизор[10].

Семантические свойства местоимения *любой* позволяют употреблять его в составе именной группы в позиции обобщающего слова при сочинительной конструкции с союзом *или.* При этом на потенциальный характер участия элементов множества в ситуации указывает частица *будь* (*то*), например:

---

[9] Неслучайно среди типов предложений с разделительными союзами, которые выделяет Н. Н. Холодов (2013, 521 и др.) нет типа, соответствующего конъюнктивному употреблению *или.*

[10] Местоимение *каждый* с этой точки зрения является амбивалентным, т.е. выступает в предложениях с семантикой реальности и ирреальности.

(37) В *любом* случае, *будь они карлики или великаны*, их не спутать ни с кем.
(38) Опыт показывает, что *любые* запреты – *будь то юридические или религиозные* – рано или поздно будут нарушены.
(39) Рано или поздно *любой* человек, *будь то Улисс, Леопольд Блум или просто турист*, должен возвращаться на Итаку, то есть к себе домой.
(40) В *любом* деле, *будь то бизнес, политика, общественная деятельность, да и та же самая журналистика*, главное – это люди[11].

В предложениях такого типа наиболее отчетливо видно деление предложения на две смысловые части: конъюнктивную (содержащую квантор) и дизъюнктивную (содержащую сочинительную конструкцию):

… любой N – N_1, N_2 или N_3

Можно констатировать, что в предложениях рассматриваемого типа разделительный союз относится к ассумптивной части, которая указывает на некоторую область рассуждения, а именно – альтернативное множество (или множество альтернатив). Несмотря на то, что в одном отношении элементы этого множества представляются как несовместные (в каждый отдельный вечер читали Бунина или Куприна), в то же время в другом отношении они представляются как охваченные – все – некоторым сообщаемым признаком (не было вечера, в который они не читали бы Бунина или Куприна). В терминах логики предикатов применительно к предложению (25) это можно представить в виде конфигурации выражений с квантором всеобщности (в ассертивной части) и квантором существования (в ассумптивной части):

$\forall$ p ($\exists$ x Q (x, y, p) & $\exists$ x Q (x, z, p)) (4)
p – вечер (сентенциональный аргумент)
Q – предикат *ЧИТАТЬ*
x – субъект чтения (*они*)
y, z – объект чтения (*Бунин, Куприн*)

[11] Конструкции с частицей *будь* (*то*) употребляются при переводе польских конструкций с разделительным союзом *czy*. Вот два примера из параллельного подкорпуса Национального корпуса русского языка: *Przedmioty zaś, na których się leci, miotła, ożóg, łopata czy cokolwiek innego, to jedynie martwe przedmioty, nieożywiona materia poddana woli magika i całkowicie od tej woli zależna* (Andrzej Sapkowski) – перевод: *Предметы же, на которых они летают, будь то метла, кочерга, лопата или что-либо иное, – всего лишь мертвая, неодушевленная материя, подчиняющаяся воле магика и полностью от нее зависящая*; *Zadaniem maga jest zdobycie umiejętności rozpoznawania cech charakterystycznych w każdej rzeczy. W metalu, kamieniu, roślinie czy zwierzęciu* (Olga Tokarczuk) – перевод: *Задача мага – научиться распознавать характерные черты каждой вещи, будь то металл, камень, растение или животное.*

Приведенная формула читается так: ‘Для всех вечеров верно, что были такие вечера, когда они читали Бунина, и были такие вечера, когда они читали Куприна’.

К данному явлению относится также выделенный и описанный Г. Фонтанским (1980, 51 и др.) тип предложений, содержащих неоднопредметное семантическое отношение (польск. niejednoprzedmiotowość odniesienia)[12]. Речь идет о языковых выражениях, в которых, как пишет Фонтанский, отношения членов сочинительной конструкций с некоторым общим для них (главным или зависимым) членом указывают на отношения с разными предметами (денотатами). Этому типу соответствуют предложения с альтернативно-распределительным значением в терминологии О. А. Ананьевой (2005): репрезентируемые события исключаются из плана совместного выполнения того или иного действия. Такой характер сочинительной связи наблюдается в следующем предложении:

(41) В Москву начали приезжать люди разных профессий *из Тамбова, из Челябинска, из Твери*.

Хотя синтаксически словоформы *из Тамбова, из Челябинска, из Твери* зависят от личного глагола (*приезжали из N*), с семантической точки зрения они связаны также с подлежащим *люди,* причем связаны, как пишет Фонтанский, таким образом, что каждый из сочиненных элементов соответствует другому денотату из множества денотатов существительного *люди* (во мн. числе). Отношение двух множеств:

M_1 = {люди}
M_2 = {из Тамбова, из Челябинска, из Твери}

имеет распределенный характер (польск. odpowiedniość): не имеется в виду то, что каждый приезжавший в Москву человек был из Тамбова, Челябинска и Твери, а то, что часть людей была из Тамбова, часть из Челябинска, а часть из Твери. Фонтанский иллюстрирует это с помощью следующей парафразы:

(42) В Москву начали приезжать *люди$_1$ из Тамбова, люди$_2$, из Челябинска, люди$_3$ из Твери*.

[12] Такой тип референции сочинительной группы (и вообще множественного актанта) называется дистрибутивным – он находится в оппозиции к коллективному типу референции (кореференции и коокуренции), подробнее см. Киклевич 2019, 175 и др.

Если представить содержание данного предложения в терминах логики предикатов, можно наблюдать, как и в случае предложения (25), конфигурацию квантора всеобщности и квантора существования:

$$\forall x \quad (\exists x_1 (P(x_1, y_1) \,\&\, \exists x_2 P(x_2, y_2) \,\&\, \exists x_3 P(x_3, y_3))) \quad (5)$$
$$Q(x, z)$$

P – предикат *ПРОИСХОДИТЬ* (*ИЗ*)
Q – предикат *ПРИЕЗЖАТЬ*
x – субъект (*люди*)
y – аблативный аргумент (*из Тамбова, из Челябинска, из Твери*)
z – директивный аргумент (*в Москву*)

Данная формула означает: ‘Для всех людей, которые приезжали в Москву, было верно, что среди них были такие, которые приехали из Тамбова, такие, которые приехали из Челябинска, и такие, которые приехали из Твери’. Как видим, в этом предложении, подобно тем, которые были рассмотрены ранее, имеется некоторая область рассуждения − ряд повторяющихся ситуаций одного типа (*кто-то приехал откуда-то*) с разными партиципантами (*из Тамбова, из Челябинска, из Твери*). Их участие в ситуации имеет альтернативный характер: в каждый конкретный отрезок времени в Москву приезжали люди из Тамбова, из Челябинска или из Твери.

Обратим внимание на то, что здесь при описании содержания предложения с соединительной связью появляется разделительный союз *или.* Ничего удивительного − это совершенно естественно следует из конъюнкции выражений с квантором существования: хотя все эти люди приезжали в Москву [11], однако в каждой конкретной ситуации это были люди из того или другого города [10, 01]. В этом и кроется объяснение того, что предложение допускает (без значительного изменения смысла) форму с разделительным союзом:

(43) В Москву начали приезжать люди разных профессий *из Тамбова, из Челябинска или из Твери*.

На возможность такой субституции указывает Фонтанский (1980, 54): на дистрибутивную референцию сочинительной конструкции, то есть на несовместимость во времени (польск. niewspółistnienie w czasie), по его утверждению, в предложениях данного типа могут указывать также разделительные союзы. В качестве примера он приводит предложение из прозы Станислава Дыгата:

(44) [O tej porze] właściciele drewnianych domków *drzemali albo jedli zupę*.

Как пишет Фонтанский, именная группа *o tej porze* указывает на то, что в предложении не идет речь ни об общем значении возможности, ни о сле-

довании событий (*właściciele drzemali* и *właściciele jedli zupę*) во времени. Хотя существительное во мн. числе *właściciele* обозначает множество, о котором нечто сообщается (*спали, ели суп*), элементы сообщения распределены: они (на что и указывает разделительный союз) относятся к разным элементам множества владельцев деревянных домиков. Имеется в виду:

(45) Ten, kto był właścicielem drewnianego domku, w pewnym czasie i pewnym miejscu drzemał lub jadł zupę (jeden drzemał, drugi jadł zupę).

Другим важным элементом содержания предложения является информация о том, что повторяющиеся ситуации обоих типов имели место *в данное время* (*o tej porze*), т.е. выполняется условие [11], характерное для конъюнкции. Иными словами, и здесь (подобно как в предыдущих случаях) мы имеем дело с конфигурацией выражений, содержащих квантор всеобщности и квантор существования:

$\forall x (\exists x_1 R (x_1, z) \& \exists x_2 S (x_2, y, z))$ (6)
R – предикат *СПАТЬ*
S – предикат *ЕСТЬ*
x – субъект (*владелец деревянного домика*)
y – объект (*суп*)
z – отрезок времени (*в это время, в эту пору*)

Формула читается: ‘Для всех владельцев деревянных домиков верно, что некоторые из них в это время спали, а некоторые ели суп’. Ассертивная часть предложения информирует о том, чем конкретно занимались в это время владельцы деревянных домиков, тогда как экспозитивная часть – о том, что все они были чем-то заняты, с ними что-то происходило.

То, что в сочинительных конструкциях рассматриваемого типа выступает разделительный союз, является (если принять во внимание предложенное выше объяснение) вполне естественным и ожидаемым. Скорее, странным и требующим специального истолкования является то, что на месте *или* может выступать соединительный союз. Так, предложение (44) допускает равнозначные парафразы:

(46) [O tej porze] jedni właściciele drewnianych domków drzemali, a drudzy jedli zupę.
(47) [O tej porze] właściciele drewnianych domków drzemali, jedli zupę, rozkładali pasjanse, gapili się w sufit.
(48) [O tej porze] właściciele drewnianych domków czasem drzemali, a czasem jedli zupę.
(49) [O tej porze] właściciele drewnianych domków raz drzemali, raz jedli zupę, raz gapili się w sufit.

Фонтанский (1980, 51) пишет о странности этих конструкций, их неопределенном лингвистическом статусе, отдавая, однако, предпочтение их конъюнктивной интерпретации: он рассматривает данные языковые выражения в категории соединительной связи, а объясняет это так: на первом плане находится аналитическое представление некоторого множества, например: {*люди из Тамбова, люди из Челябинска, люди из Твери*}; {*владельцы домиков спали, владельцы домиков ели суп*}, что является конститутивным свойством соединительной связи.

С учетом того, что ассумптивная часть предложения выражает альтернативу, верным было бы говорить не о конъюнктивном употреблении разделительного союза, а, напротив, о дизъюнктивном употреблении соединительного союза[13]. Такое употребление возможно благодаря дополнительным средствам, которые модифицируют условия достоверности сообщения. Одним из них является кванторное наречие русск. *иногда* (*иногда… а иногда*), польск. *czasem, raz… raz*, ср. (48) и (49). Союз *а* относится к числу соединительных, однако значение языковой конструкции зависит также от сопутствующих компонентов, например:

(50) Маша говорит, а Петя молчит.
(51) Иногда Петя много говорит, а иногда все время молчит.

В первом случае условием достоверности сложного предложения является [11]: обе ситуации (*Маша говорит, Петя молчит*) имеют место. Во втором случае на результативное содержание предложение влияет кванторное слово: условие достоверности [10, 01] означает, что имеет место одна из ситуаций (бывает так, что Петя много говорит, и бывает так, что Петя все время молчит).

4. Разделительный союз в модальном контексте

Если в предыдущем разделе были рассмотрены языковые выражения, в которых союзная семантика взаимодействует с квантификацией, то теперь я займусь другим видом такого взаимодействия: союзов и модальных слов[14]. Особый интерес вызывает конфигурация разделительной связи и алетиче-

[13] Л. Беднарчук (Bednarczuk 1960, 105) пишет, что основное значение соединительных (копулятивных) союзов состоит в указании на совместимость предметов, явлений, событий и др. во времени и пространстве. Согласно Т. М. Николаевой, «основным значением союза *и* можно считать передачу одного большого события как цельного через дополнительное его разбиение на сосуществующие пропозиции» (Николаева 1997, 18).

[14] Следует отметить, что в «Русской грамматике» союз *или* относится к числу недифференцирующих, т.е. таких, значение которых «в той или иной степени определяется контекстом» (Шведова 1980, 616).

ской возможности[15]. Проблема состоит в том, что семантика возможности в таких предложениях реализуется дважды: с одной стороны, как указывалось в разделе 2, она заключена в содержании разделительной связи; с другой стороны, возможность отдельно выражается специальным модальным словом. Например, если обратиться к предложению

(52) Его ответ *мог услышать директор или кто-то из учителей*.

в его содержании можно усмотреть двукратное повторение значения возможности: союз *или* указывает на возможность одной из ситуаций − с участием *директора* и с участием *кого-то из учителей*, тогда как модальный глагол указывает на возможность альтернативы. Если этот смысл передать композиционально, т.е. в форме предложения

(53) Было *возможно*, что его ответ *может* услышать директор и *может* услышать кто-то из учителей.

данную парафразу следует признать странной, по крайней мере − неестественной с узуальной точки зрения. Значит, в предложениях рассматриваемого типа не происходит механическое суммирование значений отдельных операторов, а их динамическая конфигурация, подобно конфигурации пропозициональных связок в сложных предложениях (типа *если p или q, то r*).

Для описания этой конфигурации важно учитывать два обстоятельства. Первое − это вершинный (с семантической, а иногда и грамматической точки зрения) статус модального оператора[16]:

$\Diamond (p \vee q)$ (7)
ВОЗМОЖНО (ИЛИ (p, q)) (8)

Второе обстоятельство − семантика алетической возможности. У Зембинского (Ziembiński 1987, 111) можно прочитать, что алетическая возможность (*возможно A*) означает отсутствие фактора, в силу которого имеет место *не-A*. В предложении

(54) Latem w Polsce temperatura w południe *może wynosić 30 C*.

[15] Напомню, что алетическая возможность состоит в интерпретации некоторого события или положения дел как наступающего или имеющего место при определенных условиях (Петрова 2011, 81). З. Зембинский (Ziembiński 1987, 111) трактует такую возможность как динамическую: выражение *возможно A* означает отсутствие условия или фактора, в силу которого *A* не имеет места.

[16] Такой порядок структурирования предложения принят в функциональной и категориальной грамматике (см. Kutschera 1971; Dik 1997; Zifonun 2018).

модальное слово означает, что не существует причины, по которой температура воздуха не достигнет 30° С. Это сообщение, по мнению польского логика, равнозначно сообщению о том, что что не существует причины, по которой температура воздуха обязательно или наверняка достигнет 30°С. Другими словами, из предложения (54) следует предложение (55) − оба являются истинными или ложными независимо от утвердительного или отрицательного значения предиката:

(55) Latem w Polsce temperatura w południe *może nie wynosić 30° C*.

С обыденной точки зрения возможность как осуществимость чего-либо при определенных условиях равнозначна альтернативе: возможность *A* предполагает возможность *не-A*. Другими словами, если *A* не является необходимым (обязательным, неизбежным), то возможно *A* или возможно *не-A* (возможно, что температура будет 30° С, и возможно, что она будет другой):

$$\neg \Box A \rightarrow \Diamond (A \vee \neg A) \qquad (9)$$

Например, когда в кухонном рецепте мы читаем:

(56) Совершенно необязательно, чтобы нарезка была мелкая.

мы понимаем, что за этим сообщением скрывается альтернатива: нарезка может быть мелкая или крупная.

Если возможность *A* предполагает возможность *не-A*, то можно констатировать, что достоверность сообщения с формой алетической возможности не зависит от истинностного значения ассумптивной части сообщения, что хорошо видно на примере (54) и (55). Содержание модального оператора соответствует, таким образом, логическому функтору тавтологии:

p	◊ p
1	1
0	1

Тавтология в логике означает истинность сложного предложения при любых условиях, независимо от истинности/ложности компонентов (см. Malatesta 1997, 123). Это свойство алетической возможности проявляется также в конфигурациях модального оператора и сочинительного союза. Используя матрицу истинностных значений, эти конфигурации можно показать следующим образом.

p	q	p & q	p ∨ q	◊ (p & q)	◊ (p ∨ q)
1	1	1	0	1	1
0	1	0	1	1	1
1	0	0	1	1	1
0	0	0	0	1	1

Поскольку конъюнктивные и дизъюнктивные выражения в модальной рамке соответствуют логической тавтологии, можно констатировать, что в этих условиях происходит нейтрализация соединительной и разделительной связи. Это можно представить в виде некоторых преобразований:

$$\Diamond (A \,\&\, \neg A) \leftrightarrow \Diamond A \,\&\, \Diamond \neg A \tag{10}$$
$$\Diamond (A \vee \neg A) \leftrightarrow \Diamond A \,\&\, \Diamond \neg A \tag{11}$$

Аргументация в пользу нейтрализации оппозиции соединительной и разделительной связи в модальной рамке может иметь также другой характер. Известно, что (на это указывалось в разделе 2) с точки зрения языковой интуиции разделительная связь равнозначна конъюнкции возможностей:

$$p \vee q \leftrightarrow \Diamond p \,\&\, \Diamond q \tag{12}$$

Это позволяет переписать формульное представление предложения с алетической возможностью:

$$\Diamond (p \vee q) \leftrightarrow \Diamond (\Diamond p \,\&\, \Diamond q) \tag{13}$$

Из логики нам известно, что повторение оператора возможности не вносит новых элементов в экстенсиональное содержание предложения, тем самым от повторения символа ◊ в формуле (13) можно избавиться:

$$\Diamond (\Diamond p \,\&\, \Diamond q) \leftrightarrow \Diamond (p \,\&\, q) \tag{14}$$

Как видно, исходная формула (13) – заключающая дизъюнкцию, и результативная формула (14) – заключающая конъюнкцию, равносильны. Данная закономерность находит свое проявление в том, что в предложениях с семантикой алетической возможности сочинительные конструкции с соединительной и разделительной связью взаимозаменяемы – замена одного типа союза на другой не влияет на содержание предложения. С такой ситуацией мы имеем дело в предложении

(57) Мы могли *уехать или остаться*.

Свойственное предложениям в разделительным союзом условие достоверности [10, 01], т.е. альтернатива, здесь не выполняется, так как имеется равнозначная парафраза с конъюнкцией частей:

(58) Мы *могли уехать и могли остаться*.
Мы могли *как уехать, так и остаться*.

По такому же принципу сконфигурировано содержание других предложений, заимствованных из НКРЯ:

(59) [Он] с одинаковой легкостью *мог говорить или молчать*.
… мог говорить и мог молчать // *мог и говорить, и молчать*
(60) Желающие *могли потанцевать или уединиться за столиком*.
… могли потанцевать и могли уединиться // *могли немного потанцевать, а потом уединиться*
(61) Но он *мог славить или охаивать* то или иное произведение в угоду заказчику.
… мог славить и мог охаивать // *как славить, так и охаивать*
(62) С одинаковым успехом я *мог надеть галстук или не надеть галстука*.
… мог надеть галстук и мог не надеть галстука // *как надеть галстук, так и не надеть галстука*

Имеются и ситуации обратного типа, когда соединительный союз в модальной рамке может быть без изменения смысла предложения заменен разделительным союзом. Ниже приводится несколько примеров из интернет-корпуса:

(63) Заключение эксперта *могло быть как устным, так и письменным*.
// *… быть устным или письменным*
(64) В последние минуты игры шайба *могла оказаться как в одной, так и в другой сетке ворот*.
// *… оказаться в одной или в другой сетке ворот*
(65) Он *мог бы* классифицировать их *как по цвету, так и другими способами*.
// *… классифицировать по цвету или другими способами*
(66) Каланы *могли бы* прятаться в них *как от хищников, так и от непогоды*.
// *… прятаться в них от хищников или от непогоды*

Подобное явление наблюдается также в современном польском языке – ср примеры из НКПЯ:

(67) Za te wszystkie dobra celtyccy osadnicy *mogli płacić zbożem lub skórami zwierząt*.
// *… płacić zarówno zbożem, jak i skórami zwierząt*
(68) Uzyskana ocena *mogła przyśpieszyć lub opóźnić przyjęcie Polski do Unii*.
// *… tak przyśpieszyć, jak i opóźnić przyjęcie Polski do Unii*

(69) Czas *mógł być wrogiem lub sojusznikiem*.
// … *zarówno wrogiem, jak i sojusznikiem*
(70) Ponownie w grodzie Leliwitów będziemy *mogli spotkać znanych lub mniej znanych*.
// … *spotkać znanych, jak i mniej znanych*

Следует обратить внимание, что соединительная связь в модальной рамке − особого рода: референты сочиненных словоформ равновозможны, т.е. равноправны с точки зрения возможности, но несовместны с точки зрения участия в одной и той же ситуации. Другими словами, здесь мы имеем дело с дистрибутивной референцией (см. раздел 3). В таких условиях употребление союза *и* встречает некоторые трудности, так как этот союз в первую очередь ассоциируется с коллективной референцией сочинительных конструкций. В случае такой референции замена *и* на союз *как... так и,* а также на союз *и... и* при сохранении смысла предложения невозможна, ср.:

(71) Он мог *петь и скакать по сцене*.
// … *петь и одновременно скакать по сцене*
… *как петь, так и скакать по сцене*
(72) Он *может прийти и сказать*…
// … *прийти и сразу сказать*
≠ … *как прийти, так и сказать*
(73) Он *может работать и спать.*
// … *работать и одновременно спать*
≠ … *как работать, так и спать*
(74) Любая случайность *могла всплыть и погубить его голову*.
// … *всплыть и тем самым погубить его голову*
≠ … *как всплыть, так и погубить его голову*
(75) Вот всё, что я *мог припомнить и написать.*
// … *припомнить и сразу после этого написать*
≠ *как припомнить, так и написать*

В то же время в языковой практике встречаются нередкие случаи употребления союза *и* в модальных конструкциях с дистрибутивной референцией, ср.:

(76) Мы *можем петь и смеяться*, как дети.
// … *и петь, и смеяться, как дети*
(77) Корь *может вызвать энцефалит и пневмонию*.
// … *как энцефалит, так и пневмонию*
(78) Клиент *может класть и снимать* деньги со своего счёта.
// … *как класть, так и снимать*

Заключение

Представленное в статье исследование функциональной семантики польских и русских разделительных союзов опиралось на теоретическую предпосылку о том, что содержание предложения представляет собой результат динамической конфигурации его номинативного значения и разного рода синтаксических операторов, прежде всего модальных слов, кванторов и союзов. Передаваемый разделительными союзами языковой смысл состоит в передаче информации о том, что элементы некоторого множества (соответствующие членам сочинительной конструкции) участвуют в описываемой ситуации или имеют отношение к некоторому сообщаемому признаку по принципу альтернативы: участие одного элемента исключает участие другого. В связи с этим условие достоверности предложения с разделительным союзом определено как [10, 01].

Взаимодействие разделительных союзов с кванторами и модальными словами приводит к тому, что результативное содержание предложения не обязательно соответствует данному условию. Наличие в предложении значения абсолютной квантификации способствует его конъюнктивной интерпретации, тогда как сферой действия разделительного союза является ассумптивная часть предложения, в которой сообщается об исходной области рассуждения − объекте квантификации. В предложениях с алетической возможностью модификация разделительной связи обусловлена вершинным статусом модального предиката, а также тавтологией (констелляцией) как его основной экстенсиональной характеристикой.

Во всех рассматриваемых случаях разделительный союз сохраняет свое основное значение альтернативы − нет оснований для того, чтобы утверждать о его конъюнктивном употреблении, а тем более − о его отдельном конъюнктивном значении.

Библиография

Ананьева, О. А. (2005), Полипредикативные разделительные предложения с союзом «или»: строение и семантика. Самара (диссертация). [Anan'yeva, O. A. (2005), Polipredikativnyye razdelitel'nyye predlozheniya s soyuzom „ili»": stroyeniye i semantika. Samara (dissertatsiya.)]

Апресян, В. Ю./Пекелис, О. Е. (2012), Сочинительные союзы. В: Русская корпусная грамматика. URL: http://rusgram.ru. [Apresjan, V. Y./Pekelis, O. E. (2012), Sochinitel'nye soyuzy. In: Russkaya korpusnaya grammatika. URL: http://rusgram.ru.]

Асанидзе, Г. З. (1981), О диалогическом обосновании логики. В: Микеладзе, З. (ред.), Логико-семантические исследования. Тбилиси, 37-54. [Asanidze, G. Z. (1981), O dialogicheskom obosnovanii logiki. In: Mikeladze, Z. (ed.), Logiko-semanticheskie issledovaniya. Tbilisi, 37-54.]

Белнап, Л./Стил, Т. (1981), Логика вопросов и ответов. Москва. [Belnap, L./Steel, T. (1981), Logika voprosov i otvetov. Moskva.]

Бессонов, А. В. (1985), Предметная область в логической семантике. Новосибирск. [Bessonov, A. V. (1985), Predmetnaya oblast' v logicheskoy semantike. Novosibirsk.

Войшвилло, Е. К. (1989), Понятие как форма мышления. Логико-гносеологический анализ. Москва. [Voisgvillo, E. K. (1989), Ponyatie kak forma myshleniya. Logiko-gnoseologicjeskiy analiz. Moskva.]

Гладкий, А. В. (1979), О значении слова *или*. В: Семиотика и информатика. 13, 196-214. [Gladkiy, A. V. (1979), O znachenii slova *ili.* In: Semiotika i informatika. 13, 196-214.]

Горский, Д. П. (1985), Обобщение и познание. Москва. [Gorskiy, D. P. (1985), Obobshchenie i poznanie. Moskva.]

Ерохин, В. И. (2002), Оптимальная матричная коррекция и регуляризация несовместных линейных моделей. В: Дискретный анализ и исследование операции. Сер. 2. 9/2, 41-77. [Yerokhin, V. I. (2002), Optimal'naya matrichnaya korrektsiya i regulyarizatsiya nesovmestnykh lineynykh modeley. In: Diskretnyy analiz i issledovanie operatsii. Ser. 2. 9/2, 41-77.]

Киклевич, А. К. (1991), Логическая интерпретация союза *и* в семантической структуре предложения и текста. В: Норман, Б. Ю./Яхнов, Г. (ред.), Проблемы лингвистики текста. Минск, 181-197. [Kiklewicz, A. (1991), Logicheskaya intrepretatsiya soyuza *i* v semanticheskoy strukturę predlozheniya i teksta. In: Norman, B. Y./Jachnow, H. (eds.), Problemy lingvistiki teksta. Minsk, 181-197.]

Киклевич, А. (1998), Язык и логика. Лингвистические проблемы квантификации. München. [Kiklewicz, A. (1998), Yazk i logika. Lingvisticheskie problemy kvantifikatsii. München]

Киклевич, А. (2019), Смысл – текст – интеракция. Языковые репрезентации. Москва. [Kiklewicz, A. (2019), Smysl – tekst – interaktsiya. Yazykovye reprezentatsii. Moskva.]

Левицкий Ю. А. (1981), Семантика русских сочинительных союзов. В: Григорьев, В. П. (ред.), Проблемы структурной лингвистики 1978. Москва, 83-91. [Levitskiy, Y. A. (1981), Semantika russkikh sochinitel'nykh soyuzov. In: Grigor'ev, V. P. (ed.), Problemy strukturnoy lingvistiki 1978. Moskva, 83-91.]

Николаева, Т. М. (1997), Сочинительные союзы «А», «НО», «И»: история, сходства и различия. В: Николаева, Т. М. (ред.), Славянские сочинительные союзы. Москва, 3-24. [Nikolaeva, T. M. (1997), Sochinitel'nye soyuzy: „A", „NO", „I": istoriya, skhodstva i razlichiya. In: Nikolaeva, T. M. (ed.), Slavyanskie sochinitel'nye soyuzy. Moskva, 3-24.]

Павилёнис, Р. (1975), Язык и логика. Вильнюс. [Pavilyonis, R. (1975), Yazyk i logika. Vilnius.]

Падучева, Е. В. (1964), Опыт логического анализа союза «или». В: Филологические науки. 6, 145-148. [Paducheva, E. V. (1964), Opyt logicheskogo analiza soyuza "ili". In: Filologicheskie nauki. 6, 145-148.]

Петрова, М. А. (2011), Специфика форм совершенного вида модальных глаголов со значением возможности: *смочь и суметь*. В: Русский язык в научном освещении. 1 (21), 77-109. [Petrova, M. A. (2011), Spetsifika form sovershennogo vida modal'nykh glagolov so znacheniem vozmozhnosi: *smoch'* i *sumet'.* In: Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii. 1 (21), 77-109.]

Починяева, О. А. (2018), Роль разделительного союза *то... то* в создании пространственно--временной модели повествования романа Г. Б. Адамова «Тайна двух океанов». В: Поволжский педагогиче-ский вестник. 6/4 (21), 128-131. [Pochinyaeva, O. A. (2018), Rol' razdelitel'nogo soyuza *to... to* v sozdanii prostranstvenno-vremennoy modeli povestvovaniya romana G. B. Adamova „Tayna dvukg okeanov". In: Povolzhskiy pedagogicheskiy vestnik. 6/4 (21), 128-131.]

Санников, В. З. (1985), Семантика и прагматика союза «или». В: Семиотика и информатика. 24, 117-141. [Sannikov, V. Z. (1985), Semantika i pragmatika soyuza „ili". In: Semiotika i informatika. 24, 117-141.]

Санников, В. З. (1989), Русские сочинительные конструкции. Семантика, прагматика, синтаксис. Москва. [Sannikov, V. Z. (1989), Russkie sochinitel'nye konstrujtsii. Semantika, pragmatika, sintaksis. Moskva.]

Теньер, Л. (1988), Основы структурного синтаксиса. Москва. [Tesnière, L. (1988), Osnovy strukturnogo sintaksis. Moskva.]

Холодов, Н. Н. (2013), Сложносочиненные предложения с разделительными союзами. В: Акимова, Г. Н. (ред.), Синтаксис современного русского языка. Хрестоматия с заданиями. Санкт-Петербург, 518-526. [Kholodov, N. N. (2013), Slozhnosochinennye predlozheniya s srazdelitel'nymi soyuzami. In: Akimova, G. N. (ed.), Sintaksis sovremennogo russkogo yazyka. Khrestomatiya s zadaniyami. Saint Petersburg, 518-526.]

Чупахин, И. Я./Бродский, И. Н. (1977), Формальная логика. Ленинград. [Chupakhin, I. Y./Brodskiy, I. N. (1977), Formal'naya logika. Leningrad.]

Шведова, Н. Ю. (ред.) (1980), Русская грамматика. II: синтаксис. Москва. [Shvedova. N. Y. (ed.) (1980), Russkaya grammatika. II: sintaksis. Moskva.]

Bachmann, H. (1985), Der Weg der mathematischen Grundlagenforschung. Bern/Frankfurt am Main/New York.

Bednarczuk, L. (1960), Spójnik kopulatywny w językach indoeuropejskich. W: Biuletyn PTJ. XIX, 99-115.

Dubisz, S. (red.) (2008), Uniwersalny słownik języka polskiego. A-J. Warszawa.

Fontański, H. (1980), Stosunki współrzędności w zdaniu pojedynczym w języku polskim i rosyjskim. Katowice.

Grzegorczyk, A. (1975), Zarys logiki matematycznej. Warszawa.

Hinst, P. (1974), Logische Propädeutik. München.

Kamp, H./Partee, B. (1995), Prototype theory and compositionality. In: Cognition. 57, 129-191.

Klaus, G. (1973), Moderne Logik. Berlin.

Kotarbiński, T. (1957), Wykłady z dziejów logiki. Łódź.

Kutschera, F. von, (1971), Sprachphilosophie. München.

Magner, E. (2017), Spójnik „czy" − koniunkcja. W: Edukacja Filozoficzna. 64, 89-97.

Tokarz, M. (1986), Semantyka bez pojęcia denotacji. W: Studia Semiotyczne. XIV-XV, 133-146.

Wajszczuk, J. (1997), System znaczeń w obszarze spójników polskich. Wprowadzenie do opisu. Warszawa.

Wierzbicka, A. (1969), Dociekania semantyczne. Wrocław etc.

Ziembiński, Z. (1987), Logika praktyczna. Warszawa.

Zifonun, G. (2018), Syntaktische Analyse in der Kategorialgrammatik. In: Hagemann, J./Staffeldt, S. (Hrsg.), Syntaxtheorien. Analysen im Vergleich. Tübingen, 97-126.

DOI: 10.31648/pw.6876

Zifa Temirgazina
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3399-7364
Pavlodar State Pedagogical University
Assiya Albekova
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6010-9652
S. Seifullin Kazakh Agro Technical University
Zauresh Kurmanova
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7777-7497
S. Seifullin Kazakh Agro Technical University

ONE MORE TIME ABOUT THE HEART: NAIVE ANATOMY IN THE KAZAKH LANGUAGE IN COMPARISON WITH RUSSIAN AND ENGLISH

Abstract: The naive anatomy of the Kazakhs, the nomadic Turkic people, has evolved over millennia and is based on knowledge of the anatomy of animals. Various mental properties and emotions are attributed to the internal organs of a person, which is reflected in the metaphorical and metonymic use of their names and idioms. The article examines the somatism *jurek* ('heart') in the Kazakh naive anatomy, which denotes the second-most important internal organ, giving way to the primacy of the liver, the most important organ from the point of view of nomads. The carriers of Russian-speaking and English-speaking cultures consider the heart as the most important internal organ. The complex of meaningful features is determined, showing the universality of the conceptualization of *jurek/ serdtse/ heart*, while a number of descriptors demonstrate the peculiarity of the naive-anatomical views of the Kazakhs.

Keywords: idioms, somatism, naive anatomy, descriptors, *jurek, serdtse, heart*

1. Introduction

The process of man's knowledge of reality is carried out not only at the scientific but also at the everyday level, as a result of which a person forms an ordinary (or profane) consciousness and a complex of ordinary knowledge. Researchers emphasize the relativity of features of everyday consciousness, which are not always the opposite of scientific consciousness. N. I. Shapilova believes that the properties of openness, globality, incompleteness of consciousness of everyday life bring it closer to scientific knowledge (2008, 416). Everyday knowledge is based not only on the logical perception of the world but largely on pagan views, mythological thinking, and mystical beliefs. Naive knowledge precedes scientific knowledge, acting as

its everyday, concrete, practically oriented embodiment. According to researchers, the naive picture of the world is reflected in the language (Yakovleva 1994, 10; Apresyan 1995, 39). Prescientific knowledge is preserved in the naive picture of the world; in it, one can distinguish naive geometry, naive physics of space and time, naive ethics, psychology, etc. (Apresyan 1995, 39).

The article considers a fragment of a naive picture of the world of Kazakhs, including naive-anatomical knowledge of such an internal organ of a person as a heart. The anatomical views of the Kazakhs, like many peoples, have been formed since ancient times based on the observation of animals. G. I. Kabakova wrote about this trend: "[...] since ethnographers everywhere noted extremely limited knowledge in the field of anatomy, it should be assumed that the designations of the insides of animals were transferred to the names of human organs" (2015, 113).

Verbalized ideas about the body and human body comprise naive anatomy, which "differs from the usual ideas about a person in at least two points. This is, firstly, a list of organs, and secondly, their functions" (Uryson 1995, 7). In the semantics of linguistic units (words, idioms), traces of pagan, mythological representations of the ancient Turkic nomads, their traditions, rites and rituals are preserved. A. K. Kiklewicz emphasized that linguistic idioms are "particularly based on archaic world views of speakers" (2007, 182). Using a semantic, etymological, culturological analysis of these units in comparison with the Russian and English languages, the authors have tried to restore the anatomical representations of the Kazakhs, to identify their ethnocultural specificity. The names of body parts (somatisms), structure and internal organs of a person belong to the oldest layer of the lexical universe of world languages, are included in the basic vocabulary of languages, form many stable expressions – idioms and proverbs. Kazakh idioms with a component – the anatomical name of the internal organ – reflect "archaic concepts that have survived to this day as echoes and relics of the distant past of the Kazakh people" (Kozhakhmetova/Zhaysakova et al. 1988, 5).

The concept of *jurek* (heart) has repeatedly become an object of attention in Kazakh linguistics, it was studied as a concept on the basis of works of art (Musabekova/Kul'tursynova 2018), in comparison with the Tuvan (Rakhimzhanov/Akosheva et al. 2020), in comparison with the English concept *heart / soul* (Sultangubiyeva 2011a; 2011b; Koblandina 2012), in the context of teaching the Kazakh language in the Russian audience (Gadzhiyeva 2017) and others. Y. V. Nikolina, in the book "Somatic phraseological units characterizing a person in the Turkic languages of Siberia and Kazakh" (2002), described, along with other somatisms, the use of idioms with the component *jurek* for characterizing a person.

2. Materials and methods

The concept of *jurek* was not considered as part of the naive anatomy of the Kazakhs, formed under the influence of the mythological, pagan consciousness of the ancient Turks and their specific historical, cultural and economic development, in a comparative perspective with the naive anatomy of such unrelated languages as Russian and English. Such an approach made it possible to highlight a number of important signs in understanding the anatomical concept using the universal cognitive mechanism of analogy – metonymisation and metaphorization (Temirgazina/Bakhtikireeva et al. 2017), to identify the commonality and difference in the naive interpretation of the named organ by carriers of different cultures.

> Diachronic approaches argue that semantic change involves metonymic and metaphoric operations, which are described as sense transfer and sense transmission or inference process at the pragmatic level, and differ in terms of analogy for metaphor and reanalysis for metonymy" (Weiland-Breckle/Schumacher 2018, 444).

The substantive parameters, or descriptors, on the basis of which a comparison is made between the interpretation of a naive-anatomical concept in different languages, was computed in the course of a linguocultural, semantic, etymological analysis of language units with a metonymic and metaphorical meaning (Zykova 2015). Using a similar method, applying semantic descriptors, the authors analysed other human internal organs in naive anatomy – the liver and lungs, which gave interesting results published in Temirgazina/Nikolayenko/et al. (2020).

Words and idioms with the component *jurek* were selected from the explanatory and phraseological dictionaries of the Kazakh language (Kozhakhmetova/Zhaysakova et al. 1988; Bektayev 1999; Kenesbayev 2007 and others), including electronic sources (Kazaksha-oryssha sozdik 2019); English and Russian versions were extracted from dictionaries, including electronic ones (Tikhonov 2007; Sirotina 2006; Macmillan Dictionary 2020; Dictionary Cambridge 2020; Etymological Dictionary of English 2019).

3. Results and discussion

The heart is the main internal organ in the naive anatomy of most people; it is represented by the personification of the mental, spiritual life of a person. Naturally, this particular organ is most closely associated with the emotional sphere of a person (Vysheslavtsev 1990, 63). Research conducted on material in Russian (Uryson 2003; Kondrat'eva 2004; Napol'nova 2011; Guantsze 2013; Rudova 2015), English

(Podgornaya 2016), German (Zayats 2017), and French are devoted to the relationship between the heart and the emotional-mental sphere of man (Golovanivskaya 1997; Sukhorukova 2017).

The authors carried out a survey of Kazakh (35 participants), Russian (35 participants) and English (34 participants) native speakers. Being irrelevant, age, gender and occupation were not taken into account. The survey was partially conducted with the help of such social media as Instagram and WhatsApp. The respondents were to choose the first and second most important internal organs from the list of suggested organs: lungs, liver, kidneys, heart, stomach, spleen and intestine.

As a result, the heart is the most important internal organ in the naive anatomy of Russian and English speakers, as 100% of respondents selected it. Kazakhs have named the liver as the most important internal organ (94.2% 33 respondents), and only two respondents (5.7%) named the heart to be organ #1. The second most important internal organ, according to the Kazakhs, was the heart (94.2%). As for the second important internal organ, English speakers were inconsistent: lungs – 64.7% (22), stomach – 20.58% (7), kidneys – 8.8% (3), liver – 2.94% (1), spleen – 2.94% (1). The survey results of Russian speakers are the following: lungs – 51.4% (18), liver – 22.8% (8), stomach – 17.14% (6), kidneys – 8.57% (3). The present survey results are presented in Table 1.

Table 1. Research results that show the place of the heart in the hierarchy of internal organs

Respondents' selections	Kazakhs – 35	English – 34	Russian – 35
1st place	*liver* 33/ 94.2%	*heart* 34/ 100%	*heart* 35/ 100%
2nd place	*heart* 33/ 94.2%	*lungs* 22/ 64.7%	*lungs* 18/ 51.4%

Therefore, the survey demonstrates that the heart is considered to be the most important internal organ in the picture of the world of English and Russian speakers and the second most important one in the picture of the world of Kazakh speakers.

3.1. Localization of emotions and feelings in the heart

A common pattern in the linguistic conceptualization of the human mental world is the establishment of a strong connection between it and the internal organs of a person (see: Enfield/Wierzbicka 2002; Uryson 2003). In the naive anatomy of different peoples, one or another anatomical organ is characterized as a carrier of various mental states: feelings, desires, psychological states and the constant traits of a person's character.

> Studies of emotions and individual emotional concepts, carried out by linguists and linguoculturologists in the framework of different linguistic cultures, allow us to assert that at all times, the human mind strives to connect the experienced feelings and

> emotions with any parts of the human body, to establish the place of their "localization" inside a person (Zayats 2017, 4).

The connection established between the internal organ and mental processes is of an idioethnic nature and reflects the culturally specific views of a particular nation. Researchers believe that the localization of mental processes and properties is conveyed in the language by the cognitive mechanism of analogy: metaphorization and metonymisation of anatomical names. Some researchers have proposed the special term "bodily metaphor of the soul" for a semantic description of emotions (Apresyan Y./Apresyan V. 1993, 27).

> It is important to note that metaphors that are closely related to the theory of body-mind determine in many respects the parallelism of metaphorical entailments that arise in various points of the globe among various peoples. At the same time, the characteristics of national history and culture determine to the maximum extent the national identity of cultures (Budayev/Chudinov 2013, 9).

In accordance with the universal trend mentioned above, the localization of mental processes in the internal organs of a person, the noun *jurek* was metonymically interpreted by the Kazakhs as a habitat for certain feelings, thoughts, desires:

- excitement, anxiety – *juregi kobalzhu, juregi muzdau* (meaning "to worry") (Kozhakhmetova/Zhaysakova et al. 1988, 84);
- worries – *juregi syzdau* (lit. 'to hurt the soul'); desires – *juregimen berilu* (meaning "to surrender to the heart") (ibidem, 86);
- tranquility – *jurek ornyna tusu* (lit. 'the heart fell into place' meaning "to calm down; stop doubting"); *jurek toktatu* ('to stop heart' meaning "to calm down") (ibidem, 86);
- fear – *juregi tas tobesine shykty* (lit. 'the heart jumped to the soft part of your skull') (ibidem, 84).

In the Russian and English naive anatomy, the heart appears primarily to be the habitat of love: *lyubit' vsem serdtsem, love with all my heart.* In addition, other positive and negative emotions are concentrated in the heart: joy – *radovat'sya vsem serdtsem, rejoice with all my heart*; peace, relief – *legko na serdtse, easy on the heart*; sadness – *pechal' na serdtse, heart sorrow*; anxiety, experience – *tyazhelo na serdtse, tyazhest' na serdtse, heart hard, heavy heart;* hate – *nenavidet' vsem serdtsem, hate with all my heart* (Sirotina 2006).

It should be noted that the etymology of the word *serdit'sya* (in the meaning of "being irritated, angry") in Russian is associated with the word *serdtse* (lit. 'heart'), according to M. Fasmer (2019).

3.2. Heart as a habitat for human qualities

From the point of view of the naive-anatomical views of the Kazakhs, certain qualities of a person could be contained in the heart, especially courage: *jureginin tugi bar adam* (lit. 'a man with a fleece on his heart'), meaning "brave, fearless man" (Kozhakhmetova/Zhaysakova et al. 1988, 85); *jurek jutkan* (lit. 'swallowing a heart') – courageous, brave (ibidem, 86); *jurekti* (lit. 'hearty') – brave; *jurekti bolu* (lit. 'to be cordial') – to be courageous; *jurektilik* (lit. 'cordiality') – courage, bravery (Bektayev 1999). See also the proverb: *Erlik bilekte emes, jurekte* (lit. 'Courage is not in the strength of hands, but in the heart') (Kenesbayev 2007, 47).

Accordingly, a person deprived of a heart was characterized as "cowardly, timid": *jureksiz* (lit. 'deprived of a heart, without a heart') (Bektayev 1999). Note that, in Russian, the word *besserdechnyy* (lit. 'devoid of heart, without a heart') means a completely different quality of a person – soullessness, callousness, but not cowardice. The same thing in English: *heartless* – "ruthless, cruel, callous" (Dictionary Cambridge 2019). However, in the English language it is not so simple.

The etymological dictionary says that the meaning "timid" in the word *heartless* appeared earlier, in Middle English, than the meaning "callous, cruel":

> Heartless (adj.) – Old English heortleas "dispirited, dejected;" see heart (n.) + -less. In Middle English with expanded senses, "lacking in courage; foolish; listless; half-hearted; sluggish". Sense of "callous, cruel, wanting in kindly feeling" is not certainly attested before Shelley used it thus in 1816. Literal meaning "lacking a heart, lifeless" (mid-15c.) is rare. Related: Heartlessly; heartlessness. Similar formation in Dutch harteloos, German herzlos (Etymological Dictionary of English 2019).

In other words, the Kazakh word *jureksiz* and the English word *heartless* originally had a similar meaning. Perhaps this interpretation of the word *heartless* in the naive-anatomical sense is associated with the functioning of an interesting metaphor *half-hearted*, which means "timid, cowardly" (lit. 'with a half heart'), absent in the Kazakh and Russian languages.

The semantics of the phraseology *jurek jutkan* (lit. 'swallowing a heart in the meaning of bold, brave, courageous') goes back to the mythological representations of the ancient Turks – the ancestors of the Kazakhs, who had totem animals. They performed a ritual of sacrificing and eating an animal totem, the purpose of which was to establish order, harmony, and hierarchy in the world around them. The researchers of the mythology of the Turks of Southern Siberia noted:

> The deep connection of the symbolism of food and sacrifice makes us remember the myths about the creation of the world, according to which the universe arises as a result of the division into parts of what was previously single. This operation is accompanied by the approval of order, structure, and in the social plan – hierarchy, subordination.

> A collective meal with the dismemberment of the carcass of an animal ... maybe dates back to some ancient rituals based on the concept of the first victim (first ancestor), from whose dissected body Cosmos appeared" (Sagalayev/Oktyabr'skaya 1990, 43).

As a researcher of Kazakh culture Z. Naurzbayeva writes: "The dismemberment of sacrificial animals uses an anatomical code to design social structures: a genus is understood as a single body, its members as parts of the body of a sacrificial animal" (2019).

Thus, to eat, to swallow the heart of an animal is an element of an ancient ritual and information of it has been preserved in the form of traditions and customs. Among Kazakhs, there is the concept of *zherik*, "when a pregnant woman wants to try some special food. It was believed that the baby craves this food in the womb; the fulfilment of this desire ensures the fullness of its development, determines the future. In the epic, a future mother of a batyr usually wished to taste the hearts of the leopard, tiger or wolf" (Naurzbayeva 2019).

A batyr is a brave, strong warrior who swallowed the heart of a totem animal, usually a wolf, in the womb, and this gave him courage and strength.

Researchers emphasize this feature in the conceptualization of the heart by Kazakhs: it is associated with such characteristics of a person as "courage", "bravery", "pluck". "[...] In Kazakh linguistic culture, the *liver* was the main focus of feelings. The *heart* was mainly used in a meaning close to the word *masculinity*" (Musabekova/Kultursynova 2018, 16). That is why when using epic chanting of the acts of the batyrs – Kazakh warrior heroes in "Batyrlar zhyry", a description of their feats in other genres, the expressions with the word *jurek* are frequently used.

> Solardyn katarynda kozderinin tirisinde-ak, juregi jolbarystan taisalmagan qylygy ushin jau jurek desetin Amangul batyr Ibeskeuly, 'Jureginin tugi bar' atangan Kuttymbet batyrlardyn bolganyn kone tarih syr etedi." [Ancient history shows that among them were Amangul batyr Ibeskeuly, who had a brave tiger-like heart, ruthless to enemies, Kuttymbet batyr, who was called the brave heart] (Zhalelov 2016, 4; translated by G. Khamitova).

Kazakhs believe that in addition to courage and bravery, kindness and disinterestedness also live in the heart: *Zhaksylyk – jurekten, zhamandyk – bilekten* (lit. 'Kindness is from the heart, meanness is from strength'); *Auzyn ashsa juregi korinedi* (lit. 'Open your mouth – you can see the heart') with the meaning "good, disinterested" (Kenesbayev 2007). It is similarly in the Russian and English languages: *Kindness lives in the heart; Dobrota zhivet v serdtse*; *kindness in heart, dobrota v serdtse*.

The heart is the carrier of purity, softness and tenderness in the Kazakh and Russian languages; this is indicated by the syntagmatic connections of the noun

serdtse with qualitative adjectives: *taza / zhumsak / nazik jurek*; *chistoye / myagkoye / nezhnoye serdtse* (Sultangubiyeva 2011b, 197).

In the Russian and English naive anatomy, unlike the Kazakh, the heart is also a carrier of negative human qualities: *zloye / zhestokoye / kovarnoye serdtse; cruel / hard / evil / insidious heart.*

3.3. The heart is a vessel for emotion-fluid

Many researchers have noted this feature in the cognitive mechanism of the metaphorization of emotions when they are described as a liquid, and the internal organ as a vessel for an emotion-liquid (Davitz 1969; Kövecses 1989; Temirgazina 2013; Yablokova 2016; Yergaliyeva/Mel'nik et al. 2018). In other words, the heart is thought of as a vessel that can be filled with various emotions-fluids. There is a different opinion about the universality of this metaphorical projection. So, Kiklewicz writes:

> Cognitive linguists are keen on describing different kinds of metaphorical projections (such as a FEELING BEING A LIQUID IN A VESSEL), which are interpreted globally. They are ascribed to the status of a linguistic category as well as that of the algorithm of cognitive information processing. In reality, the descriptions of cognitive linguists are based on the linguistic facts that are restricted in use being stylistically or socially and culturally marked (2015, 169).

Agreeing with this opinion, the authors think that the prevalence of the named projection considers languages in general, but not only some stylistic and social spheres within a language. At least, the metaphorical model exists in the investigated languages. Such a metaphorical model is more characteristic of the Russian and English languages and less characteristic of the Kazakh language. In the Kazakh language, the heart can only be full of resentment: *renishke toly jurek* (Kozhakhmetova/Zhaysakova et al. 1988, 128) and in the English and Russian languages the heart is full of love, joy, happiness, anger, resentment, etc.: *serdtse polno lyubvi / radosti / schast'ya; heart filled with love / joy / happiness*; *serdtse napolneno zloboy / gnevom / obidoy; heart full of resentment; heart filled with malice / anger/ resentment* (Macmillan dictionary 2020).

Such a difference in the interpretation of the word *heart* is due to the fact that in Kazakh naive anatomy other internal organs are very significant and important in the conceptualization of the emotional sphere of a person. They are carriers of other emotions; for example, a liver is a carrier of kindred love, trust, and empathy, lungs are the carriers of hatred, irritation, and resentment.

> From the point of view of the Kazakhs, the most important internal organ of man is bauyr – the liver, and not the heart, as in most European languages. A lot of culturally

> specific ideas are associated with the liver, reflecting the peculiarity of the worldview of the ancient nomads, affecting not only the mental and emotional sphere, the character of a person, but also the social and tribal way of life (Temirgazina/Nikolayenko/et al. 2020, 7).

For native speakers of Russian and English, the heart is a home for the emotions and psychological qualities of a person, and therefore, speaking of them, native speakers use verbs with the meaning "live, settle, inhabit." For example: *pechal' zhivet v yego serdtse, radost' zhivet v yego serdtse, skorb' poselilas' v yego serdtse; sadness lives in the heart, joy lives in the heart, sadness settled in the heart.*

3.4. The heart's features according to its colour and movement

The heart may have a colour, according to the bearers of different cultures, and the attribution of a certain colour has a culturally determined character and is not associated with the real colour of the internal organ.

In the naive anatomy of Russian and English, a heart can be black: *chernoye serdtse* (lit. 'black heart') meaning "evil, cruel man", in English a heart can be *black, black-hearted, dark heart* meaning "evil, cruel man; villain" (Dictionary Cambridge 2020). In the naive anatomy of Kazakhs, the heart can be white and black and, accordingly, denote various moral qualities of a person: *ak jurek* (lit. 'white heart') in the meaning "kind, kind-hearted, sincere" (Kozhakhmetova/Zhaysakova et al. 1988, 18); *kara jurek* (lit. 'black heart') in the meaning of "ruthless, cruel hearted" (ibidem, 181). B. Grezsa, who investigated the symbolism of colour in the Kazakh language, says:

> The usage of colour names in a secondary meaning is a widespread phenomenon in the Kazakh language. This can be connected to the symbolic interpretation of the colour names. For example, *aq* ('white') typifies 'good, guiltlessness, innocence', but in some cases it appears as the sign of mourning. Hence, *aq* can denote 'fact, truth, reality, milk products.' The colour black *qara*, apart from 'sinfulness', is the symbol of mourning, moreover, it has a secondary meaning 'shadow, oil' (2018, 234).

The heart, according to Kazakhs, is able to move in the person's organism, for example, rise to the crown of the head and then return to its place. The direction of movement of the heart with an unexpected fright is described differently in the Kazakh and Russian languages: in Kazakh – up to the crown of the head (*juregi tas tobesine shykty*, lit. 'the heart jumped to the crown') (Kozhakhmetova/Zhaysakova et al. 1988, 85), in Russian – down to the heels (*serdtse v pyatki ushlo*, lit. 'the heart went into the heels'; *serdtse upalo*, lit. 'the heart fell') (Tikhonov 2007). It is interesting to note that in the Kazakhs' ideas, the heart can be hidden in the

mouth: *juregi auyzyna tygylu* (lit. 'The heart is hidden in the mouth' meaning "to feel intense excitement, anxiety") (Kozhakhmetova/Zhaysakova et al. 1988, 84).

In English, emotions of unexpected fright or joy are described as the movement of the heart up between the lungs: *a heart jumped up amongst one's lungs*; a strong fright – like a jump of a heart up the throat or in the mouth: *one's heart leapt into one's mouth*; *one's heart leapt into one's throat,* as well as the movement of the heart down to the feet – to boots or shoes: *one's heart sank* (lit. 'the heart fell'); *one's heart in one's boots*; *one's heart sank into one's boots* (*shoes*) (Macmillan dictionary 2020).

3.5. The functional substitution of other internal organs

It is important to note such a specific feature of the naive anatomy of the Kazakhs, when the *jurek* – a heart is closer in function to the stomach, and it is capable of experiencing physiological feelings of nausea, vomiting, severe hunger, see, for example, Kazakh idioms: *juregi karayu* (lit. 'a heart turned black') – someone is very hungry; get very hungry (Kozhakhmetova/Zhaysakova et al. 1988, 85); *jurek zhalgau* (lit. 'support the heart') – to eat, slightly satisfy the hunger (ibidem, 86); *juregi aynu* (lit. 'heart refuses') – to feel nauseous, to feel sick (ibidem, 84); *juregi kupti bolu* (lit. 'have a heart') – feel nauseous from fatty foods (ibidem, 84); *juregim loblyp tur* (lit. 'my heart is sick') – I feel sick (ibidem, 85).

Such specific meaning is not noted in the naive-anatomical representations of native speakers of Russian and English. Nevertheless, it is necessary to note the functioning of the word *heartburn* in English, which means the physiological problem of the stomach – heartburn (Macmillan dictionary). Kabakova writes that "in some traditions, the digestive organs and, above all, the stomach come together and even mix with the heart, in others with the lungs" (2015, 133).

3.6. The human possession of the heart of an animal

A person can possess the heart of an animal and, accordingly, be endowed with its characteristics, which are associated with it in national-cultural symbolic representations. For example: *arystan juregi, l'vinoye serdtse / serdtse l'va, a lion heart* meaning "a brave man"; *koyan juregi*, *zayach'e serdtse, a hare heart* meaning "a cowardly man" (Sultangubiyeva 2011b, 197). As we can note, in the Kazakh, English and Russian languages, the hare is the standard of cowardice, and the lion is the standard of courage. The corresponding associations are enshrined in the phraseosemantics of comparable languages.

However, it should be noted that the more typical and widespread standard of courage in the Kazakh culture is *jolbarys* (lit. 'tiger'), this gives rise to the metaphors *jolbarystyn juregi* (lit. 'heart of a tiger'), *jolbarystay juregi* (lit. 'heart

like a tiger'). See, for example, the poems of the Kazakh poet Alash Tursunali: "*Tanirtauda tugan kansha or uldar, Jolbarystay juregi bar otty erler"* [How many noble sons were born in Tengri, hot people with the tiger hearts] (Tursunali 2011; translated by G. Khamitova).

In English, the adjective *chicken-hearted* (lit. 'possessing a chicken's heart') in the meaning of "cowardly" also functions; in other words, in addition to a hare, the chicken acts as the standard of cowardice in English.

In Kazakh culture, the idiom *it jurek* (lit. 'dog's heart') has the meaning of "capricious, changeable character", in which the dog appears as a standard of capriciousness, human instability. In the Kazakh language, the physiological state of the heart during excitement, disorder is compared with horse prancing: *jurek attay tulap tur* (lit. 'heart is like a horse prancing') with the meaning "heart trembles" (Kozhakhmetova/Zhaysakova et al. 1988, 85).

3.7. The heart's features according to its material, weight, temperature, softness/hardness

The heart in the naive anatomy of Kazakhs, Russians, English seems to be made of different materials, especially gold: *altyn jurek*, *zolotoye serdtse, a golden heart*. Gold, in many cultures, is a standard of value, both material (wealth, fertility) and spiritual (divine providence, wisdom, greatness). *Golden heart* means such positive qualities of a person as kindness, generosity, and mercy. The linguocultural axiological seme of value overlaps the physical property of metal hardness and contributes to the formation of positively coloured semantics "kindness, generosity, mercy".

A heart can be made of stone and ice: *tas jurek, kamennoye serdtse, heart of stone*, in the meaning of "stale, merciless, cruel, ruthless"; *muz jurek, ledyanoye serdtse, icy heart* in the meaning of "insensitive, unkind, merciless, cold man."

In Russian and English, the heart can be iron: *zheleznoye serdtse, iron-hearted.* These expressions mean "merciless, cruel, and hard." In the Russian language, this expression has a wide range of meanings: "courageous", "hardened by adversity and experience", "hardy", etc. Native English speakers also believe that a heart can be made of plastic: *a plastic heart* in the sense of "unemotional, unreceptive".

In the naive-anatomical views of the British and Russians, a heart has weight, can be light and heavy. A small weight means a positive mental state, a large one means a negative one: *s legkim serdtsem* (Tikhonov 2007)*, light heart* (Macmillan dictionary) means "psychologically light; especially free from sadness or troubles", "calmly; calmed down"; *with a heavy heart, with a heavy heart* – "experiencing, suffering" (Sirotina 2006).

The speakers of Kazakh, English and Russian languages also believe that a heart can have such properties as softness and possess temperature indicators – it can be warm, hot, and cold:

Kazakh Language: *jumsak jurek* ('a soft heart' in the meaning of "affectionate; kind"); *zhyly jurek* ('a warm heart' in the meaning of "benevolent, welcoming, gentle"), *ystyk jurek* ('warm heart' in the meaning of "loving") (Kazaksha-oryssha sozdik 2019);

Russian: *myagkoye serdtse* ('a soft heart' meaning "kind, compliant, compassionate"); *goryacheye serdtse* (('warm heart' meaning "one who is capable of strong feelings, emotions; ardent, passionate"); *kholodnoye serdtse* ('a cold heart' meaning "indifferent, passionless") (Tikhonov 2007);

English: *soft heart, soft-hearted* (meaning "kind, compliant, compassionate"); *hot heart* (meaning "emotional, touchy, hot-tempered, loving"), *warm-hearted* (meaning "sympathetic, kind, loving"), *cold-hearted* (meaning "cold-blooded, insensitive, indifferent") (Macmillan dictionary 2020).

In the English and Russian languages, the active metonymic model "internal organ instead of a place" is noted, in which a heart denotes the center of something: *heart* – "the center of something (Her office is in the heart of Tokyo)" (Etymological dictionary of English 2019); *v samom serdtse taygi* ('in the heart of tayga'). Something important in English is also indicated by heart: "the most important or basic part of something: *go/get to the heart of sth.; be at the heart of sth.*" (Macmillan dictionary 2020).

3.8. Comparison of the heart concept in Kazakh, Russian, English in accordance with descriptors

Cognitive understanding of a heart in accordance with the descriptor parameters identified above in the analysis of linguistic units is presented below in Table 2.

Table 2. The parameters of cognitive perception of the concept of *jurek/serdtse/heart* in Kazakh, Russian, and English

Descriptors	Kazakh	Russian	English
	jurek	*serdtse*	*heart*
The localization of the positive emotions	joy, peace	love, joy, serenity, happiness	love, joy, calmness, happiness
The localization of negative emotions	excitement, anxiety, worries, fear, fright	hatred, anger, sadness, sorrow, malice, fright	anger, sadness, grief, malice, fear
The localization of the positive human qualities	courage, bravery, kindness, tenderness, gentleness, purity	courage, bravery, kindness, responsiveness, tenderness, gentleness, purity	courage, bravery, kindness, tenderness, gentleness, purity
The localization of the negative human qualities		cruelty, callousness, deceit	cruelty, callousness, deceit

cont. Table 2

Descriptors	Kazakh	Russian	English
	jurek	*serdtse*	*heart*
The ability to move	up to the crown with an unexpected fright; return to the place	go down in the heels with an unexpected fright; jump out of one's chest with an unexpected fright, joy	up between the lungs with unexpected fright or joy
The possibility of the absence of an organ in a human	possible (jureksiz meaning "cowardly, timid")	possible (besserdechnyy meaning "soulless, cruel, callous")	possible (heartless in the meaning of "soulless, cruel, callous")
The human's ability to have half a heart			A human can have half a heart: half-hearted (lit. "timid, coward")
A vessel for emotions-liquids	vessel for resentment	vessel for love, joy, happiness, sorrow, anger, resentment, hatred	vessel for love, joy, happiness, sorrow, anger, resentment, hatred
The ability to have colour	able to have white and black colour: ak jurek, kara jurek	able to have black colour: chernoye serdtse	able to have black and dark colour: black heart, dark heart
The replacement of the functions of another organ	replaces the function of the stomach		
Belonging to an animal	belongs to a tiger, a lion, a hare, a dog	belongs to a lion, a hare	belongs to a lion, a hare, chicken
The ability to be made of metal, stone and other substances	can be made of gold, stone	can be made of gold, stone, iron, ice	can be made of gold, stone, iron, ice, plastic
The ability to have weight		can be light or heavy	can be light or heavy
The possession of the softness / hardness property	can be soft	can be soft	can be soft
The temperature characteristics	can be warm and hot	can be hot and cold	can be warm, hot and cold
The designation of localization of something in the center		denotes the centre of something	denotes the centre of something
The designation of an important part of something			means something important

4. Conclusion

The significance of the heart in the naive anatomy of native speakers of different cultures is shown in a number of descriptors representing its metaphorical-metonymic conceptualization, as well as in a survey of native speakers of the Kazakh, English and Russian languages. Descriptors provide an opportunity to take a more detailed and accurate look at the commonality and difference in the interpretation of the heart by native speakers of Kazakh, Russian and English cultures. A comparative analysis of naive heart anatomy in three significantly different cultures and unrelated languages with the allocation of semantic descriptors allows us to draw the following conclusions.

Seventeen descriptors of the heart evidence have multifaceted and versatile conceptualization in studied cultures. The number of descriptors in which its cognitive metaphorical-metonymic understanding is expressed is 12 in the Kazakh language, 14 in Russian, and 16 in the English language. Moreover, the latter languages completely coincide with the number and specific embodiment of the descriptors, except for two: "a designation of the most important of something" and "a person's ability to have half a heart". Of the 17 descriptors, they lack a general meaning – "the replacement of the functions of another organ".

Eleven descriptors out of twelve in the Kazakh language are common with Russian and English. There are five mismatched descriptors with the Russian language: "negative human qualities", "replacement of the functions of another organ", "designation of the localization of something", "ability to have weight", "designation of the most important in something"; there are five mismatched descriptors with the English language, to the above-mentioned descriptors "the ability of a person to have half a heart" is added. Indeed, from the point of view of the Kazakhs, the heart performs some functions of the stomach – conveys hunger, satiety, overeating, nausea; it cannot contain negative human qualities, is not used to indicate the location of something, cannot be light or heavy, and does not indicate the most important part of something and a person cannot possess only half a heart.

Despite such a large number of coincidences of parameters – 11, the peculiarity of the interpretation of the heart in the Kazakh culture is manifested in the implementation of a number of descriptors. Thus, in the descriptor "ability to have colour" in the Kazakh language, the heart can be white and black, i.e. there is a ternary opposition "red – white – black", and in the Russian and English languages, there is a binary opposition "red – black / dark." The differences are manifested in the ability to convey certain emotions and contain constant characteristics of a person. The Kazakhs do not believe that such strong negative emotions as hatred, anger, sorrow, sadness can be located in the heart, as it is believed by native speakers of Russian and English.

Negative human qualities do not live in the heart. The implementation of the "vessel for emotions-fluids" descriptor is limited: the heart can be a vessel for only one emotion-fluid – resentment, while in Russian and English – for a large number of emotion-fluids: love, hate, resentment, grief, sadness, happiness, joy, sadness. The descriptor "the possibility of the absence of an organ in a human" is also realized specifically for Kazakh culture speakers: lack of heart is interpreted as cowardice, for native speakers of Russian and English as callousness, cruelty, etc.

The lesser importance of the heart in Kazakh naive anatomy, compared with the liver, is explained by the following reasons: 1) the heart does not mean such an important concept for the socio-economic structure of the Kazakhs as kinship, and 2) accordingly, does not appear to be the equivalent of the most valuable in the Kazakh values system (see about kinship as an essential component of the culture of the Turkic peoples (Taşbaş 2019)). All of these properties are attributed by the Kazakhs to another internal organ – the liver, which is the most important in their naive anatomy (Musabekova/Kul'tursynova 2018).

Thus, linguistic units that arose as a result of the cognitive mechanism of analogy (metaphors and metonyms) in understanding the heart as an internal organ of a person are not based on modern scientific knowledge of the physiology and anatomy of this organ, but on ancient anatomical views, sometimes having a fantastic, unrealistic nature, for example, the presence of a person's half heart or none at all, the person's possession of animal hearts, etc.

References

Apresyan, Y. D. (1995), Obraz cheloveka po dannym yazyka: popytka sistemnogo analiza. In: Voprosy yazykoznaniya. 1, 37-67.

Apresyan, V. Y./Apresyan, Y. D. (1993), Metafora v semanticheskom predstavlenii emotsiy. In: Voprosy yazykoznaniya. 3, 27-35.

Bektayev, K. B. (1999), Ulken kazaksha-oryssha, oryssha-kazaksha sozdik. Almaty.

Budayev, E. P./Chudinov, A. P. (2013), Cognitivnaya teoriya metafor: novye gorizonty. In: Tribuna uchenogo. 6-13.

Davitz, J. R. (1969), The Language of Emotion. New York.

Dictionary Cambridge (2020). In: https://dictionary.cambridge.org [accessed: 25 I 2020].

Enfield, N. J./Wierzbicka, A. (eds.) (2002), The body in the description of emotion. Cross-linguistic studies. Special issue of Pragmatics & Cognition. 10, 1/2.

Etymological Dictionary of English (2019). In: https://www.etymonline.com [accessed: 9 XI 2019].

Fasmer, M. (2019), Etymologicheskiy slovar' russkogo yazyka. In: https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Vasmer-term-11887.htm [accessed: 28 XI 2019].

Gadzhiyeva, A. A. (2017), On teaching phraseology of the Kazakh Language in the Russian-speaking audience. In: RUDN Journal of Language Education and Translingual Practices. 14 (3), 454-459. DOI 10.22363/2312-8011-2017-14-3-454-459

Golovanivskaya, M. K. (1997), Frantsuzskiy mentalitet s tochki zreniya nositelya russkogo yazyka. Moskva.

Grezsa, B. (2018), What do colour names tell us? The case of Kazakh. In: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. 71 (2), 231-240. DOI: 10.1556/062.2018.71.2.6

Guantsze, Ch. (2013), Frazeologiya tela v russkom yazyke glazami nositelya kitayskoy lingvokul'tury. Moskva.

Kabakova, G. I. (2015), "Naivnaya anatomiya" v zerkale yazyka: pischevaritel'nyy trakt. In: Etnolingvistika. Onomastika. Etimologiya. 133. Ekaterinburg.

Kazaksha-oryssha sozdik (2019). In: https://sozdik.kz/ru [accessed: 11 XI 2019].

Kenesbayev, I. K. (2007), Fraseologiyalyk sozdik. Almaty.

Kiklewicz, A. K. (2007), Prityazheniye yazyka. T. I. Semantika. Lingvistika teksta. Kommunikativnaya lingvistika. Olshtyn.

Kiklewicz, A. K. (2015), O kommunikativno-pragmaticheskikh aspektakh mnogoznachnosti. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI/1, 167-179.

Koblandina, K. S. (2012), Semanticheskiye osobennosti kontseptov 'zhan/ soul, jurek/ heart'. In: Filologicheskiye nauki. Etno-, sotsio- i psikholingvistika. 9, 87-95.

Kondrat'eva, O. N. (2004), Kontseptsiya vnutrennego mira cheloveka v russkikh letopisyakh (na primere kontseptov *dusha, serdtse, um*). Ekaterinburg.

Kövecses, Z. (1989), Emotion Concepts. Frankfurt-am-Main: Springer Verlag.

Kozhakhmetova, Kh. K./Zhaysakova, R. Y. et al. (1988), Kazaksha-oryssha fraseologiyalyk sozdik. Alma-Ata.

Macmillan Dictionary. In: https://www.macmillandictionary.com [accessed: 20 I 2020].

Musabekova, U. A./Kul'tursynova, F. B. (2018), Natcional'no-kul'turnaya spetsifika representatsii kontsepta „JUREK" (na materiale proizvedeniy M. Zholdasbekova). In: Neophilology. 4 (16), 15-19. DOI 10.20310/2587-6953-2018-4-16-15-19

Napol'nova, Ye. (2011), "Serdtse" v russkom i turetskom yazykakh (fragmenty yazykovoy kartiny mira). In: İCANAS, Bildiriler. 3 (38), 1163-1171.

Naurzbayeva, Z. (2019), Kazakhskiy toy kak zhertvoprinosheniye totema. In: https://express-k.kz/news/zhizn/kazakhskiy_toy_kak_zhertvoprinoshenie_totema-81645 [accessed: 27 XII 2019].

Nikolina, Y. V. (2002), Somatic phraseological units characterizing a person in the Turkic languages of Siberia and Kazakh. Novosibirsk.

Podgornaya, V. V. (2016), "Naivnaya anatomiya" v angliyskoy yazykovoy kartine mira. Sankt--Peterburg.

Rakhimzhanov, K./Akosheva, M. et al. (2020), Metaforicheskaya i metonimicheskaya interpretatsiya serdtsa v kazakhskom i tuvinskom yazykakh: vzaimodeystviye yazyka, anatomii i kultury. In: Novye issledovaniya Tuvy. 4, 261-271. DOI: www.doi.org/10.25178/nit.2020.4.18

Rudova, Y. V. (2015), Osmysleniye anatomii i fisiologii v naivnoy i nauchnoy kartinakh mira. In: Izvestiya VGPU. Filologicheskiye nauki. 106-110.

Sagalayev, A. M./Oktyabr'skaya, I. V. (1990), Traditsionnoye mirovozzreniye t'urkov Yuzhnoy Sibiri. Znak i ritual. Novosibirsk.

Shapilova, N. I. (2008), Otrazheniye obydennogo soznaniya v avtorskoy kartine mira (na materiale khudozhestvennogo diskursa V. P. Astaf'eva) In: Obydennoye metayazykovoye soznaniye: ontologicheskiye i gnoseologicheskiye aspekty. 1, 415-421. Kemerovo/Barnaul.

Sirotina, T. A. (2006), Bol'shoy sovremennyy anglo-russkiy, russko-angliyskiy slovar'. Moskva.

Sukhorukova, Y. S. (2017), K voprosu o naivnoy anatomii serdtsa vo frantsuzskoy frazeologii. In: Filologicheskiye nauki. Voprosy teorii i praktiki. 3 (69), 3, 168-170.

Sultangubiyeva, A. A. (2011a), Dini alemdegi jurek kontseptinin kyzmeti (kazakh, orys, agylshyn tilderinin materialdar boyynsha). In: Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. 2 (132), 165-167.

Sultangubiyeva, A. A. (2011b), Jurek kontseptindegi "adam zhagdayynun fisikalyk korinisteri (kazakh, orys, agylshyn tilderinin materialdary boyynsha). In: Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. 4 (134), 195-198.

Taşbaş, E. (2019), The turkic kinship system. In: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. 72 (2), 245-258. DOI: 10.1556/062.2019.72.2.6

Temirgazina, Z. (2013), Cultural Scenarios of Emotions of Sadness, Sorrow and Grief. In: Middle-East Journal of Scientific Research (Socio-Economic Sciences and Humanities). 13, 224-229. DOI: 10.5829/idosi.mejsr.2013.13.sesh.1440

Temirgazina, Z. K./Bakhtikireeva, U. M. et al. (2017), Artifacts as a source of Russian and Kazakh zoological terms. In: Information. 20 (4A), 2325-2336.

Temirgazina, Z./Nikolayenko, S. et al. (2020), "Naive anatomy" in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. In: XLinguae. 13 (2), 3-16. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.01

Tikhonov, A. N. (2007), Fraseologicheskiy slovar' russkogo yazyka. Moskva.

Tursunali, A. (2011), Olender. In: https://adebiportal.kz/kz/jazghanhatym/view/55 [accessed: 8 I 2020].

Uryson, Ye. V. (1995), Fundamental'nyye sposobnosti cheloveka i naivnaya anatomiya. In: Voprosy yazykoznaniya. 3, 3-16.

Uryson, Ye. V. (2003), Problemy issledovaniya yazykovoy kartiny mira: Analogiya v semantike. Moskva.

Vysheslavtsev, B.P. (1990), Serdtse v khristianskoy i indiyskoy mistike. In: Voprosy filosofii. 4, 62-88.

Weiland-Breckle H./Schumacher, P. B. (2018), A direct comparison of metonymic and metaphoric relations in adjective–noun pairs. In: Acta Linguistica Academica. 65, 2-3. 443-472. DOI: 10.1556/2062.2018.65.2–3.8

Yablokova, T. N. (2016), Sovremennyye podkhody k izucheniyu emotsiy v lingvistike (na materiale angliyskogo yazyka). In: Filologicheskiye nauki. Voprosy teorii i praktiki. 6 (60), 2, 180-183.

Yakovleva, Y. S. (1994), Fragmenty russkoy yazykovoy kartiny mira (modeli prostranstva, vremeni i vospriyatiya). Moskva.

Yergaliyeva, S. Z./Mel'nik, N. V. et al. (2018), Personal linguistic parametrization of text generation of the internet comments. In: XLinguae. 11 (3), 2-15. DOI: 10.18355/XL.2018.11.03.01

Zayats, I. G. (2017), Predstavleniya o "lokalizatsii" emotsiy v srednevekovom soznanii (na materiale srednevekovoy nemetskoy literatury). In: Filologicheskiye nauki v Rossii i za rubezhom. Sankt-Peterburg, 85.

Zhalelov, O. (2016), Jureginin tygi bar – Kuttymbet batyr. In: https://e-history.kz/kz/publications/view/zhureginin_tugi_bar__kuttimbet_batir__2099 [accessed: 8 XI 2019].

Zykova, I. (2015), Teoriya i metody lingvokul'turologicheskogo izucheniya fraseologii. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI/1, 181-195.